

KÖNYV
ÉS KÖNYVTÁR

IX.

DEBRECEN

1973

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

IX.

DEBRECEN

1973

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

Szerkesztette:

CSÚRY ISTVÁN

Szerkesztő bizottság:

CSÚRY ISTVÁN (szerkesztő), GOMBA SZABOLCSNÉ, LENGYEL IMRE,
NÉMEDI LAJOSNÉ, VARGA ZOLTÁNNÉ (társszerkesztő)

A kötet lektorai:

BÁN IMRE, JULOW VIKTOR, KÁLMÁN BÉLA, KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR

MÓDIS LÁSZLÓ

TANULMÁNYOK

A „HUSZADIK SZÁZAD” SZOCIOLÓGIAI POZITIVIZMUSA

(Fejezet a folyóirat történetéből)

ELMÉLETI TANULSÁGOK NYOMÁBAN

(A tanulmány szempontjai és határai)

Nem vállalkozom a hazai szociológia forrásvidékének feltárására,¹ vagy éppen a század eleji magyar társadalomtörténet és tudománytörténet összefüggéseinek rendszeres számbavételére.² Célom egyfelől a hazai marxista társadalomtudomány és társadalmi közgondolkodás történetéhez egy sajátos irányzat ismertetésével hozzájárulni s ebben az összefüggésben a polgári szociológia haladó vonalát mint a polgári progresszió korlátozottságának, önellentmondó voltának paradigmaticus esetét bemutatni, másfelől a forradalom előtti magyar szociológiát mint a polgári szociológia általános képletéhez képest progresszív, de annak lényegi sajátosságaitól, korlátaitól szabadulni nem képes irányzatot jellemzi. Figyelmemet a Társadalomtudományi Társaság köré csoportosult szociológusok tevékenységére s a Huszadik Századra, mint a Társaság orgánumára koncentrálok. A reakciós társadalomtudomány erőfeszítéseivel, orgánumaival (mint a feudalizmus utóvédharcának zszurnalisztikai szintű tényezőivel) csak érintőleg foglalkozom s nem térhetek ki érdeme szerint a szociáldemokrácia munkásmozgalom- és tudománytörténeti szempontból egyaránt jelentős, de a szociológia sajátképpen mezőin túlmutató társadalomtudományi és publicisztikai tevékenységére. Ez egysíkú ábrázolásmód indoka s mentsége, hogy elméleti lényegű kérdések megközelítéséhez keresek támpontokat — s tanulmányaimnak ezen a szakaszán nem is többet, mint csupán támpontokat. A marxista szociológia lehetősége és mibenléte, tudománytörténeti és tudományrendszertani helye foglalkoztat, viszonya a marxi elmélet alap-

¹ Összefoglaló magyar szociológiatörténet híján számos rész tanulmányt kellene felsorolnom. Ehelyett csupán kiemelek néhányat a témához közelebb állók közül: *Bolgár Elek*: Entwicklung und Literatur der Soziologie in Ungarn. = Monatschrift f. Soziologie, 1909, 324–334. 1. — *Fukász György*: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. 1900–1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata. 1950. — *Szgeti József*: The history of the hungarian sociology of knowledge. 1966.

² *Vö. Rézler Gyula*: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. 1945. — *Lakatos Ernő*: A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. 1912. — *Horváth Zoltán*: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története. 1896–1914. 1961. — *Mérei Gyula*: Polgári radikalizmus Magyarországon. 1900–1919. 1947. — *Hanák Péter*: Az 1905-ös orosz forradalom hatása Magyarországon, 1956. — *Révai József*: Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban. = Marxizmus, népiesség, magyarság. 49–73. 1.

jaihoz és klasszikus tudománykomplexumához, a polgári szociológiához s annak osztálydetermináltságához, valamint a szocializmus építésének gyakorlatához.

Azokat a — jórészt logikai és programatikus alapokon nyugvó s a szociológiai tudomány tagadásából a polgári szociológia kritikátlan átvételéig széles sávon elhelyezkedő³ — nézeteket, amelyek e tárgyban elterjedtek s amelyek viaskodása (minálunk főleg az 1960-as szociológiai vita óta) szintézishez közeledik, itt nem ismertethetem. Saját felfogásomból is csupán azt emelem ki, hogy a marxista szociológia meghatározását és tudománypolitikai megalapozását nem elég elméleti (logikai) és tudomány-ökonómiai („háztartástani”) síkon megközelíteni, hanem ugyancsak tekintetbe kell venni a tudománytörténeti tényeket: egyfelől a polgári szociológia (hamis és megbízható) eredményeit, kialakult tematikai szféráját, szemléleti és metodikai sajátosságait, másfelől a marxista szociológia gyökereit a klasszikusoknál, későbbi fejlődése során felhalmozódott sajátos elméleti és empirikus állományát, fehér foltjait, valamint az osztályharc és a szocialista építés gyakorlataához fűződő kapcsolatának történeti tényeit.⁴ E megközelítésmód szempontjából rendkívül érdekes a mi századeleji haladó polgári szociológusaink átfogó érdeklődése, koruk s társadalmuk létkérdéseire való eleven reagálása, »radikalizmusuk« ár-apály mozgása: az irányzat s az egyéni pályák igen összetett, igen ellentmondásos determináltsága, a történelmi élmény, amely értelmiségünk e mértékadó csoportját megfosztotta a magántulajdon világában való otthonosság jó közérzetétől s ugyanakkor nagyrészt elzárta a proletariátushoz való átpártolásának útját. Elméleti tanulságot ígér a marxizmushoz való közeledésük, amelynek tényezői között — az osztályharc erősödő sodrása, a lét meghatározó erői mellett — olyan személyiségeknél, mint Pikler, Somló, Fülep Lajos, Ágoston Péter vagy Wildner Ödön, lehetetlen fel nem ismerni a tudományos diszciplináltságnak és írástudói etosznak a társadalmi progresszió irányába ható erejét.⁵ Ugyanakkor szemük-arcuk tenyér

³ Az álláspontok következő négy fő típusa van elterjedve:

a) A történelmi materializmus maga a marxista szociológia mint elméleti tudomány. A szociológia mint szaktudomány, merőben empirikus, tehát szociográfia.

b) A történelmi materializmus és a marxista szociológia közt az általánosítás szintje tesz különbséget.

c) A szociológia csak módszer. Nincs saját tárgya és önálló funkciója.

d) Szociológia = szakszociológiák összessége. (Vö. *Kulsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. 1966. 556–557. l.)*

⁴ Vö. *Fogarasi Béla: A szociológia elmélete. =Marxizmus és logika. 1. Bp. 1946. — Hegedűs András: A marxista szociológia tárgyról és helyéről a társadalomtudományok rendszerében. =Magyar Filozófiai Szemle, 5. 1961. — Uő: A marxista szociológia integrációja. =Magyar Tudomány, 10. 1965. — Uő: A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság. Bp. 1961. — Uő: A szociológia problémái a szocialista országokban. =Magyar Nemzet, 21. 1965. — Uő: A szociológia és a szociográfia. =Valóság, 4. 1961. — Uő: A szociológiáról. Egy tudomány lehetőségei és korlátai. (Korunk Tudománya). Bp. 1966. — *Kulsár Kálmán: A marxista szociológiatörténet előkérdései. =Magyar Filozófiai Szemle, 7. 1963. — Uő: A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás. =Magyar Filozófiai Szemle, 5. 1961. — Lenin, V. I.: Statistika és szociológia. =Bp. 1950. — Molnár László: A tudományos szociológia alapvető feladatairól. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem marxizmus–leninizmus tanszékének közleményei, 6.) Debrecen, 1960. — Szabó Imre: Lenin és a társadalomtudományok. =Magyar Tudomány, 5. 1960. — Szabó Imre: A marxista szociológiáról. =Kortárs, 4. 1960. — Szalai Sándor: Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatások egyes időszerű kérdéseire. =Magyar Filozófiai Szemle, 6. 1962. — Szántó Miklós: Hozzászólás a szociológiai vitához. =Élet és Irodalom, 5. 1961. — Szigeti József: A hazánkban folyó szociológiai kutatások helyzete és problémái. =Magyar Filozófiai Szemle, 4. 1960.**

⁵ Vö. *Szigeti József: Ismeretelméleti és módszertani megjegyzések. =Magyar Filozófiai Szemle, 8. 1964. 823. l.*

alá rejtése az elmélet végső kérdéseivel, a kommunizmus perspektívájával szemközt, sokuk meghátrálása a Péteri színvallás nehéz óráiban. Tudva-tudatlanságuk, nem vére, de sokszor csak színpadi effektusokra menő bajvívásaik.

Tudománytörténetünk ez érdekes fejezete tehát nemcsak a polgári eredmények értékelése és értékesítése mellett szól, hanem ugyanakkor ékesszóló intelem azon marxisták számára, akikkel az újrafelfedezés, a még oly kritikai elsajátítás buzgalma feledteti a szociológia tudományon kívüli funkcióját, elsőrendű közvetlen gyakorlati szerepét és osztálykötöttségét.

A SZOCIOLÓGIA MINT A MODERN KAPITALIZMUS TÁRSADALMI ÖNISMERETE ÉS APOLOGETIKÁJA. A POLGÁRI SZOCIOLÓGIA ÉS A MARXIZMUS

„Azon marxistákat” emlegetve, semmiképpen sem óhajtánám a szociológiát mint tudományt és létfeltételeit a kiközösítő baljós egyoldalúságával kezelni. Szívesen csatlakozom Arab-Ogli szovjet szociológus módszertani szempontból jogosult, sőt igen hasznos figyelmeztetéséhez a diszciplína fejlődésének tudományon belüli processzusára s a vulgarizáló nézőpont veszélyességére, amely a társadalomtudós társadalmi determináltságát individuálisan, mechanikusan értelmezi. Arab-Ogli helyesen mutat rá a polgári talajon keletkezett szociológiai ismeretanyag tudományos értékére, meggyőzően hangsúlyozza, hogy e materiát fel lehet s fel is kell használnia a marxista szociológiának.⁶ De más a kérdés metodológiai és elvi, praktikus tudományökonómiai és érdemi, történeti aspektusa. Lényege s genezise szempontjából — s bennünket most ez érdekel — a szociológiát, úgy amint az Comtetől az atyától Durkheimen, Gumplovitzon át Schelerig és Sorokinig fő vonalában fejlődött, joggal nevezzük polgári tudománynak, sőt a polgári érdeket ideológiai és publicisztikai fegyverekkel is szolgáló, apologetikus tudománynak, amelynek születését és fejlődését a monopolkapitalista társadalom szükségletei és távlatai többféleképpen is meghatározzák. A monopoltőkés társadalmi gyakorlat által felvetett problémák immár bonyolultabbak annál, semhogy a köznapi ész, vagy a történetfilozófiai spekuláció elég biztos támasztékul szolgálhatna megértésükhöz vagy éppen megoldásukhoz, a gazdasági organizmus mélyén pedig immár oly vészes méreteket öltenek az ellentmondások, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan metodikai szigorának alkalmazása helyett a gazdasági összefüggések elkendőzése többet ígér egy „konstruktív” társadalomábrázolás szempontjából.⁷ A szociológia úgy lép fel,

⁶ Arab-Ogli, Edvard: Tudás-szociológia és szociológiai tudás. (A társadalmi haladásnak a szociológia fejlődésére gyakorolt befolyásáról.) = Magyar Filozófiai Szemle, 8. 1964. 370 – 371., 374. l.

⁷ A gazdasági összefüggések elhomályosulására vonatkozólag az imperialista kor társadalomábrázolásában ld. Lukács György: Zur Ideologie der deutschen Intelligenz in der imperialistischen Periode. = Schriften zur Literatursoziologie. Neuwied a. Rhein, 1963. 318 – 320. l.

mint a szükségletekkel összhangban kialakuló, gyakorlatias tudomány, mint a mechanizmus mélyére hatoló gazdaságtudománnyal szemben a felületi mozgások tudománya, ugyanakkor a feltörekvő, haladó korát élő polgárság történetfilozófiai szintű társadalomismeretének „túlszárnyalása”.⁸

Mindhárom minőség az érdeklődés empirikus beállítottságával egyértelmű. A szociológia kezdettől fogva mint fővonalában, eredményeinek zömében empirikus tudomány jelenik meg. Az empiria azonban nemcsak tudománykonstituáló vívmány, hanem egyoldalúságában a tudomány korlátja is. A monopolkapitalizmus társadalomtudománya a tőkés világon belül marad, a változhatatlannak, örök egytlényegűnek vett valóságra tapad, akarva-akaratlan óvakodik megidézni palackjából a nagy mozgástörvények szellemét s adataiból nem épít nagyívű elméletet a vajúdó jelen s annak tulajdonviszonyait túlhaladó jövő közé.⁹ A tudományfejlődésnek az empirikus tényektől az általánosításához s az elmélet világánál ismét új tények megismeréséhez, az általános ismeret konkrét gazdagításához vezető klasszikus pályájához képest az empirikus részkutatásokba menekvő, ill. az ún. középfokú és mikroelméletek dimenziói közt maradó (s az átfogó elméletet mindezek spontán épülésének kiskeddjére bízó) polgári szociológia útja ellentmondásokkal terhes s napjainkig mélyülő válságokba torkollik.¹⁰ Ennek felismerése, illetőleg az átfogó elmélet igénye épp a legkiválóbbak¹¹ teoretikus törekvéseinek eredményeként vezeti fejlődésének legmélyebb ellentmondásához a marxista társadalomtudomány alternatívjaként létrejött polgári szociológiát, ahhoz ui., hogy — a megismerőfolyamat benső logikájának kényszere alatt — kénytelen (ha öntudatlanul, burkoltan vagy torzítva is) lépten-nyomon a társadalmi lét marxista alaptörvényeire építeni, az empirikus anyag szigorú értékelése során pedig a magántulajdon ellen ható tényeket, tendenciákat, a polgári lét ellentmondásait s — ha többet nem — a dolgozó osztályok elemi szociális követeléseinek igazát felismerni.¹² Így válik a java szerzők munkája nyomán a polgári világ szükségleteiből kinőtt diszciplína a kapitalista önkritika vagy éppen a polgári válságtudat tudományává is. Alfred Weber ama felismerése, hogy a szociológia a válság szülötte, a legnagyobb válságé, amelyet történetében

⁸ Vö. Kulcsár Kálmán: A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás. = Magyar Filozófiai Szemle, 5. 1961. 334–335. l.

⁹ Az elméletalkotás bátortalanságára, a Merton-féle középfokú elmélet bírálatára s az empiriában való bennragadás-kénti jellemzésére nézve ld. Kulcsár Kálmán: I. m. 342–346. l.

¹⁰ Vö. Klofacs, J. – Thust, V.: Krízisz empiriceszköz szociológiai. = Voproszű Filozofii, 1960. No. 11. 97. l.

¹¹ Ld. a protestantizmus és a kapitalizmus összefüggésének bemutatását Max Webernél, Halbwachs átfogó tanulmányát a kollektív emlékezetéről, Gurvitch teóriáját a megismerés társadalmi épüléséről, az ideológia boncolását Mannheimnél, ez elméletek tündökletes és szegényes oldalait.

¹² „Es ist für die genannten Soziologen charakteristisch, daß sie sich bei stillschweigender Übernahme einiger Thesen des Marxismus nach außen hin von diesem distanzieren oder, bei Anerkennung einzelner Lehren des Marxismus in Teilfragen, seine angebliche Einseitigkeit oder Fehlerhaftigkeit nachweisen wollten. . . Wittvogel charakterisierte in seiner Kritik der soziologischen Lehren von Troeltsch, M. Weber, Tönnies, Scheler, Sombart, Mannheim u.a. dieses Verfahren als Kryptomarxismus. Der von ihm geschaffene Ausdruck „Kryptomarxismus“ ist auf jeden Fall aufschlussreich. Es ist ein beredtes Beispiel für die Wahrheit der Soziologie als historischer Materialismus, daß die bürgerlichen Soziologen bei ihren mehr oder weniger erfolgreichen Versuchen unweigerlich den Standpunkt des Kryptomarxismus einnehmen.” (Kamba, Toshio: Marxismus und Soziologie in Deutschland. = Historischer Materialismus und Soziologie. Hrsg. v. H. Scheler. Berlin, 1966. 15. l.)

a „nyugati kultúra” megért, nem áll egyedül a burzsoá társadalomtudomány önjellemzései sorában.¹³

A polgári szociológiát létrehozó, ösztönző monopolkapitalista szükségletek formai síkon (a prezentálás stílusa, az információ táralásmódja tekintetében) is meghatározóan érvényesülnek. A közigazgatási, gazdaságtervező és irányító praxist (tehát az uralkodó osztály döntéseihez orientációt kereső, cselekvő elitjét) *szolgálva*, a szociológus a primer közlés legmeztelenebb formáival operál: egyszerűen csak áttekinthető rendbe rakja adatait, felsorolja a vizsgált jelenség összetevőit, az értelmezésre szoruló probléma megtalált magyarázatait, vagy pontokba szedi a döntések, megoldások alternatíváit. Az alternatívák közti választás, a tényeknek, adatoknak valamely stratégiai összefüggésbe állítása többnyire már a megrendelő dolga. Innen a szociológiai irodalom bizonyos funkcionális rétegének a természettudományos ábrázolásmódhoz közel álló egzakt-sága, egyedi célra irányultsága, nem egyszer témabeli pontszerűsége vagy különleges (pl. matematikai) felkészültséget igénylő, egyes szerzőknél éppenséggel ezoterikus előadásmódja. Következésképp a szintetikus előadásmód ritkasága (vagy a kézikönyvirodalomra való korlátozódása) s egyáltalán a tudományos igényű átfogó tájékozódás nehézsége. Ismét a tudomány harmonikus fejlődése ellenében ható sajátosságok!

Az irodalom egy másik funkcionális rétegét: az önálló társadalmi hatótényezőként fellépő, *cselekvő* szociológiát éppen ellenkezőleg: a közérthetőség, sőt a közlésmód publicisztikai elevensége, véleményformáló ereje jellemzi. Ne a szűkebb értelemben vett népszerűsítő írásokra, vagy a szociológiai adatokkal operáló tömegkommunikációra gondoljunk — hisz ezek a műfajok szervesen illeszkedő elemei minden diszciplínának. A merő zsurnalisztikától elhatárolandó: szociológiai esszének kellene neveznünk a réteg alapvető műfaját. Amint egy helyen *Kon* is helyesen rámutat, a polgári szociológia éppen ebben a nemben hozta létre a mikroszociológia és a steril adatközlés sivatagából kiviruló oázisait, legtermékenyebb gondolatait. Nem véletlen, hogy Mannheimet, Marcuset, Schelert vagy Sorokint (csak néhányat említve a jelesek közül), vagy a „klasszikus” Lévy-Bruhl, Durkheimet, Weber a más tudományokban alkalmazott kritériumok szerint inkább kellene esszéistának, publicistának, mint „szigorú” tudós-nak elkönyvelnünk. A polgárosztály világnézete épül, a polgári világ ideológiai csatája zajlik a szociológiai irodalom e térségein.

Fegyvertényeket a marxizmus ellen persze a tabellák és esettanulmányok mezőin is véghez lehet vinni. (Pl. számokkal bizonyítani, hogy a királyi családokban több a génusz, mint a szegényházak lakói közt, az öngyilkosok megoszlásának bemutatásával a nem materiális motivációkat előtérbe állítani stb.) A dolog természetéből következik mégis, hogy a polgári szociológia mint *Oppositionswissenschaft*, az utóbbi térségből (tehát esszéista, publicisztikai ütegeiből) szórja kartácsainak ösztütét a munkásosztály társadalomelmélete ellen. Ennyit a szociológia mint tudomány és mint polgári tudomány ellentmondásosságának jellemzéséhez.

¹³ Vö. még: Rosenberg, B. — Gerver, I. — Howton, E. W.: *Mass society in crisis*. New York, 1964. 7. l.

A marxista szociológia fejlődésének legfőbb ellentmondása viszont, hogy — miután a történelem, a társadalom objektív törvényeinek feltárásával a klasszikusok megteremtették mindenféle társadalomvizsgálat elméleti alapjait s empirikus és módszerei vonatkozásban is példaként világitó művekkel járultak hozzá a történelmi materialista szociológia megalapozásához — részint a revizionizmus és a parlamenti praxishoz tapadó szociáldemokrata opportunizmus és dogmatizmus, részint a szektás vulgarizálás hibájából hosszú időre a polgári kutatásnak engedte át a szociológia alkotói művelését.

A revizionizmus az elmélet történelmi materialista alapjaival együtt a munkásosztály szemléleti pozícióját is feladta s szociológiája a marxizáló polgári társadalomtudomány egyik árnyalatává szürkült. A marxizmuson *kívüli* irányzattá, amelynek a marxizmus-hoz tartozásáról csupán dialektikus és történeti értelemben beszélhetünk: mint egyik pólusról az ellentétek összezsapásai során fejlődő elmélet történetében, és mint a proletár osztályharc egy történeti szakaszát ténylegesen befolyásoló, ill. azt kifejező ideológiai tényezőről.

A HUSZADIK SZÁZAD POZITIVIZMUSA

A pozitivist program mint az Orgánum körüli progresszív világnézeti csoportosulás tényezője

A szociológia hazai fejlődése a XX. század első két évtizedében az előbb vázolt sémától sok vonatkozásban eltér. Első megközelítésre ez az eltérés mint az iskolák és irányzatok közti elhelyezkedés sajátos volta, mint a tudománygenezis magyar vonala rajzoldódik elénk.

Az itt vizsgálat tárgyává tett folyóirat a címadó század első évében indul s a pozitívizmus válságának éveiben virágzik. Az antipositivista reakció másutt a neoidealista historizmus (Dilthey és az újkantiánizmus) s a filozófiai irracionalizmus zászlai alatt lendül épp ekkor támadásba. Míg hivatalos filozófiánk, ha fontolva, eklektikusan haladva is, lépést tart a nemzetközi áramlatokkal s a század elején a neokantiánizmuson is „túljut” (Böhm, Kornis, Pauler), a kívülállók táborában más csapáson halad s a szociológia — mint nálunk éppen a hatalom intézményein kívüliek tudománya — bennragad a pozitívizmusban.¹⁴ E paradoxia egyfelől nagyonis megfelel a katedra funkcionális sajátosságának (az *érvényes* tudományt, annak egész horizontját képviselve, monopolizálni s konzerváló erőként működtetni a tanítást), másfelől a mozgalmak és eszmeáramlatok *belső* viszonyulásáról tanúskodik, az *időben új* és a *haladó* köznapi azonosításával szemben. Hogy aztán a mi szociológusaink (s orgánumuk, a Huszadik Század) „bennragadása” mennyiben függ össze művelődési tényezőkkel, a tájékozódás késé-

¹⁴ Az elméleti véna gyöngeségéről éppen az 1910 tájától a munkatársak tolla nyomán is gyakoribbá váló „kesztyűfelvételek”, főleg antikantiánus, Bergsonnal s Machhal hadakozó kritikai megnyilvánulások tanúskodnak legvilágosabban. Vö. pl. György Ernő vitacikkét Schultze-Gavernitz ellen. (Marx vagy Kant. = H. Sz. 11. évf. 1910. 21. köt. 103–105. l.)

seivel, fogyatékoságával s mennyiben éppenséggel progresszív jelentőségű, mint a társadalomvizsgálat realista igényéhez, módszeréhez való ragaszkodás, azt éppen itt kell majd mérlegelnünk. Mindjárt hangsúlyozva, hogy a kortárs idealista áramlatok első impulzusai a társadalmi harc egy felfele ívelő szakaszán, tehát a társadalmi valóságra szegzett figyelem, a politikai összeszedettség állapotában érik a Huszadik Századot. És nem tévesztve szem elől, hogy a társadalomtudományi eszmék, a társadalmi harcok közötti tájékozódás kezdettől fogva módszeresen érvényesülő eleme a Huszadik Század és a mögötte álló Társadalomtudományi Társaság kutatói, társadalompolitikai és referatív tevékenységének. Ami ismét amellet szól, hogy az irányzat elméleti beállítottságát vizsgálva, a lét hatóerői s az informáltság, műveltség külsőleg adódó tényezői mellett joggal tételezzük fel a tudatos orientálódás igényét s hogy tanulságos figyel-nünk a kritikai éberség ellenszegülésére a realista társadalomvizsgálat idealista „túlhaladásaival” szemben.

Közelebből vizsgálva természetesen a pozitivista összírány különféleképpen árnyalt egyéni színekékből, világnézeti, műveltségi képletekből tevődik össze. A markánsan pozitivista Jászi Oszkár független teoretikusnak s a történelmi materializmus „továbbfejlesztőjének” érzi magát. Szabó Ervin forradalmi elképzeléseiben s még inkább élet-érzésében, heroikus pesszimizmusában az egzisztenciális és kultúrhatások közt ott munkálkodik a Nietzsche-élmény. Marxizmusát éppen mint korlátozó erő hatja át a pozitivizmus és egyfajta pozitivisztikus gondolkodásmód, amelynek tudomány-metodikai elveit Huszadik Század-beli munkatársaihoz hasonlóan elfogadja és alkalmazza. Pikler és Somló a szcientista túlhaladás és szintetizálás buzgalmában eklektikus kirándulásokra viszi, majd látványosan megtagadja eredendő pozitivizmusát. És így tovább. Az egyéni fenntartások, kombinációk és túlhaladások esetlegességei pedig nem-zedéki, politikai és egyéb csoportképző erők vonalán integrálódnak az összefolyamátá-ban egységes alakulat karakterisztikus elemeivé. (Nemzeti liberálisok: Andrássy Gyula, Gratz Gusztáv, Hegedüs Lóránt, Wolfner Pál. Radikálisok: Jászi Oszkár, Somló Bódog, Szende Pál. Anarcho-radikális: Méray-Horváth Károly. Anarchista: Batthyány Ervin. Szociáldemokraták: Diner-Dénes, Kunfi, Rónai Zoltán, Varga Jenő. Marxista útkere-sők: Szabó Ervin, Bolgár Elek, Mérő Gyula, Pór Ödön stb.)

Csoportok és irányok, amelyek nem csupán törekvéseik s eszméik közös mozzanatai által lesznek az egész csoport, az egész irányzat alkotó erőivé, hanem ugyanakkor egymásnak feszülő, időlegesen kiegészző, ki-kiújuló és konfliktusá élesedő ellentétek által. Az el nem kötelezettség programjával induló folyóirat csak úgy válhatott a maga módján irányzatos orgánummá s a szociológiai pozitivizmus azáltal izmosodhatott divatból, leckéből eleven irányzattá, a magyar radikalizmus sajátos társadalomelmé-le-tévé a Huszadik Század hasábjain s a vele összeforrt Társadalomtudományi Társaság vitafórumán, hogy a társadalomvizsgálók széles körét egyesítő 1900-as közös platfor-mot a haladó és a konzervatív szárny ellentétei szétfeszítették s hogy a progresszívek az 1904–1905-ös forradalmi hullám idején az alakuláskor meghirdetett türelmi politikát félretéve, nyílt harcban számoltak le a nemzeti-liberális iránnyal. És amint ekkor a pozitivizmus a progresszív szociológusok felülkerekedésével, politikai lényegű küzde-

lemben szilárdult meg a tevékenység fő vonalát orientáló „elméletként”,¹⁵ később is harci tényekkel biztosítja hegemoniáját, bár mindinkább defenzív helyzetből. Az indulás epigonisztikus és ösztönös pozitívizmusa épp az antipozitívizmus előretörésének hatására, a Huszadik Század pozitívista centrumának apologetikus munkája során öltötte fel a más irányokkal explicite szembeszegezett program jellegét. Jászi 1910-es jubileumi visszatekintése¹⁶ mentegetőzve, mint bocsánatos ifjúkori tévelygést idézi a Huszadik Század indulásának spenceriánus nekibuzdulását. Az eredmények elégedett értékelésével s a további programnak az addig folyt tevékenység tengelyében való beállításával mégis igen határozottan kifejezésre juttatja, hogy a szerkesztés híu marad eddigi irányvonalához. Az 1901-ben alakult Társaság tízéves jubileumán pedig polemikus hangsúllyal is felvázolja, meghirdeti ezt az irányvonalat, amelyre — a szociológiai pozitívizmus klasszikus impasszibilitásához képest — a kutatásnak és a tanításnak a progresszív társadalomformálásra irányuló igénye s a haladás-eszme konkrétabb, politikusabb értelmezése jellemző.¹⁷

A kortárs antipozitívista irányok elutasítása a korszak első felében általában nem programcikkekben, elméleti tézisekben jut kifejezésre, hanem leginkább abban a realista ösztönben, progresszív éberségben, amellyel a kritikák, vitaülésbeli referátumok következetesen lecsapnak a retrográd eszmékre, a metafizikus gondolkodás, az irracionális megnyilvánulásaira. A törzsgárda marxistáinak és pozitivistáinak fellépése e vonatkozásban egymást segítő. Egyébként is, e két tábor világnézeti külön- és szembenállása ekkor még kevésbé éles, kevésbé tudatos. Szabó Ervin még 1908-ban is teljesen magától értetődőnek véli a marxizmus és a pozitívizmus összetartozását.¹⁸ (E sajátos keveredés eszmetörténeti konstellációját hadd villantsuk fel, megemlítve, hogy Lenin épp 1908-ban adta közre kritikáját *Materializmus és empiriokriticismus* címen a pozitivisták ellen, akik „marxisták szeretnének lenni”).

Szerkesztői cenzúra — a szó adminisztratív értelmében — nincs. Barátok és szívesen látott szerzők, előadók mindazok a gondolkodók, akik az új antipozitívista idealista utakon keresik s akiket a hivatalos ideológiával való szembenállásuk fűz a Huszadik Század gárdájához.

Elgondolkodtató alakulása a világnézeti frontvonalaknak, hogy az idealizmus modern irányai (többek közt a neokantiánus, egzisztencialista,¹⁹ majd hegeli tanulóéveit abszolváló Lukács György, az ez időtájt Bergson eszméiért hevülő Dienes Pál és Valéria által képviselten s egyes marxisták, „progresszív idealisták” és pozitivisták — Diner-

¹⁵ A pozitívista „elméletről” beszélve többnyire kétféle értelemben is oda kell írnunk vagy gondolnunk az idézőjelet: mert az elmélet (a makroelmélet, a „metafizika”) iránt bizalmatlan irányról, antiteoretikus teóriáról van szó és mert a H. Sz. pozitívista elméletéről — nem számítva a szórványos és a mesterek (Comte és főleg Spencer) tanait inkább csak ismertető mint eredeti gondolatokkal gazdagító direkt elméleti írásokat — főleg csak a posteriori, bizonyos látásmódnak, módszereknek a művekből való kiemlézése, rekonstruálása alapján beszélhetünk.

¹⁶ Jászi: Tíz év. = H. Sz. 11. évf. 1910. 21. köt. 1–10. l.

¹⁷ Jászi: Van-e társadalmi haladás? = H. Sz. 13. évf. 1912. 26. köt. 503–536. l.

¹⁸ „Az anarkizmus ez apja — írja Szabó Ervin A nemzetközi munkásszövetség üzenetéhez írt bevezetőjében Bakuninról — távolról sem volt a Hegel utáni idealisztikus filozófiai spekulációnak és fantasztikus idealizmusnak képviselője, hanem minden tekintetben a tizenkilencedik század pozitív szociológiai iskolájának tanítványa. Már ez lehetetlenné teszi, hogy Marx elméleti ellenállása lett volna.” = Marx és Engels válogatott művei. 2. köt. 372. l.

Dénes József, Fülep Lajos, Szabó Ervin, Wildner Ödön — többé-kevébbé rejtett Nietzsche-fertőzöttsége jóvoltából) ugyanúgy az 1906-os balratolódás után válnak otthonossá (pontosabban: találnak kedvező közlési feltételeket) a Huszadik Századnál, mint a marxista és pseudomarxista irányok s a radikalizálódó társadalomkritikai pozitívizmus. Hogy majd 1918-ban a rendszeres munkatárssá váló (akkor még kantiánus) Fogarasi Béla tulajdon szószékéről intézzen etikai idealista, leszámolásszerű támadást a pozitívizmus ellen.²⁰ Az elméleti ellenfél ismétlődő, sőt rendszeres fellépése nem merőben vendég szereplés és nem is csak egyfajta „dialektikus” szerkesztői módszer velejárója, bármennyire indokolt is egyénileg a kívülállás hangsúlyozása pl. Lukácsnál, aki — visszaemlékezése szerint — „legjobb esetben is túrt vendégnek” érezte magát a Huszadik Század körében.²¹ Az meg éppenséggel affektálásnak, a tudósabb, előkelőbb filozófiai szint fitogtatásának tűnik, amikor a Huszadik Századnál oly gyakran publikáló s a szerkesztőkkel baráti kapcsolatot tartó Dienes Pál és Valéria a Lánczi Jenővel folytatott Bergson-vitában a folyóirat „vendég szerzetére” hivatkozva tér ki Lánczi pozitívista kritikai érveinek bővebb tárgyalása elől.²² A Társadalomtudományi Társaság néhány tősgyökeres tagjának filozófiai jobbratolódása is (pl. a pozitívista Somló vagy a marxista Bolgár kantizálása)²³ világosan mutatja, hogy a modern idealizmus valamely nem pozitívista irányához való tartozás nem okozott megkülönböztetést a publikálás terén. Ami azonban — mint Pikler és Somló jobbratolódásával kapcsolatban közelebbről is látni fogjuk — éppen nem jelenti egyszersmind a szerkesztés elméleti színvakságát vagy közönyét.

A társadalomelméleti progresszió idealista kerülőútjai és a pozitívizmus

Az itt következő látszólagos kitérőt röviden egy szerzői vallomással lehet indokolnunk. Arról mégpedig, hogy a Huszadik Század 39 vaskos kötetének a pozitívizmus elméletét hirdető, módszereit empirikus tanulmányokban alkalmazó temérdek anyaga keményen szembeszegült az immanens jellemzés, rendszerezés minden kísérletével. L lehetetlen volt akár csak a következetes epigonizmus vagy a külföldi szociológiai iskolák fellépése szerint változó határozottabb orientálódás szálait is kihámozni, rekonstruálni. Spencer túlhaladottsága hamarabb nyilvánvaló lesz a munkatársak előtt, semhogy a tanaira való építkezés érdemlegesen megindulhatna. Nevére, közkeletű eszméire azonban úgyszólván mindvégig tekintélyként hivatkoznak. Miután Schäffle és Lilienfeld nyomán Méray-Horváth ad absurdum feszíti a társadalmi jelenségek biológiai interpretálását, a természettudományos irányzat nem gyökeresedik

¹⁹ Ha szabad e szóval jelölnünk az erős Kierkegaard- és Husserl-hatást az ifjú Lukács György fejlődésében.

²⁰ Fogarasi Béla: Konzervatív és progresszív idealizmus. = H. Sz. 19. évf. 1918. 37. köt. 193–206. l. — Vita Fogarasi előadása felett a TT ülésén. Schlesinger K., Jászi O. és Csizik B. felszólalása uo. 314–320. l. Szabó Ervin, Lukács György és Varjas Sándor felszólalása uo. 376–384. l.

²¹ Lukács György: Magyar irodalom, magyar kultúra. Bp. 1970. 11. l.

²² Dienes Valéria: Utóhang egy meg nem kezdett vitához. = H. Sz. 11. évf. 1910. 22. köt. 160. l.

²³ Ld. Somló vitáját Rónaival a „helyes jogról” a H. Sz. 1912. évfolyamában, Bolgár tanulmányait Durkheimről az Athenaeum és a H. Sz. 1918-as évfolyamában.

meg, de a természettudományos elv megőrzi tiszteletreméltó csendességét. Simmel egy tanulmányát már az első évfolyam közli, de néhány recenziót nem számítva, mód-szere, szociológiai formalizmusa visszhangra nem talál. Gumplovitz fajelmélete, reakciós államtana — érdeme szerint — kritikai elutasításban részesül. Max Weberről (nehéz lenne megmondani, miért; talán kantianus kötődése miatt?) úgyszólván tudomást sem vesz a Huszadik Század. Durkheimet ugyan kezdettől fogva elismerő érdeklődés kíséri, követői azonban neki sincsenek. Ebben minden bizonnyal része van a durkheimi szociologizmus reakciós lényege iránti ellenszenvnek, amit Jászi Oszkár ismételtén kifejezésre juttat. Ugyanakkor — a szociológia individuálpaszichológiai irányával hadakozva — Jászi Durkheim mellett foglal állást, a Durkheim-iskolát mint egyszerűen a korszerű szociológiai kutatás autentikus irányát értékeli. A pozitivista filozófia szubjektív idealista továbbfejlesztésével szemben feltehetőleg szintén Jászi gyakorol immunizáló hatást, amint erre Mach ismeretelmélete elleni heves kirohanásából következtethetünk. És így folytathatnánk.

Különösen töredezetté teszi a képet, hogy a szerzők, munkatársak egy része csak rövid szakaszon kíséri a Huszadik Századot (mint Hegedüs Loránt, a korán elhunyt Pekár Károly), vagy csak egy-két közlemény erejéig próbál szerencsét a szociológiában. (Mint a Comte „szentágostoni” nagyságába beleszerelmesedett Szabó Dezső.) De nem találunk fogódzót e mozaikok összerendezéséhez akkor sem, ha Jászi Oszkár elméleti arculatát vesszük szemügyre. Noha Jászi elejétől végig vezéregyenysége az orgánumnak, s ő az, aki a legkeményebben kitart a pozitívizmus egyfajta minimális programja mellett, valójában nem elméleti gondolkodó, hanem politikus és publicista. Impresszionista módon, nem ritkán meghökkentő gátlástalansággal kever régi és új emeleti téziseket, jelszavakat, röpít fel s ad át a feledésnek szociológiai ötleteket, értesüléseket. Elméleti műveltsége — erről maga is többször panaszkodik — igen felszínes.

Így csúszik ki a kezünkéből a Huszadik Század pozitívizmusa, ez az amorf képződmény, ha belső vonatkozásait kutatva, mint kifejtett tanítást, közvetlenül próbáljuk megragadni. De mint a vonzások és taszítások rendező elve, mint csoportképző és differenciáló erő, eleven és karakterisztikus. Jogosult tehát, ha nem tartalmában, hanem tevékenységében és viszonyulásaiban, mint az elméletek közti orientációs tényezőt vizsgáljuk. Hogy éppen mint negativitást próbáljuk megközelíteni. Azokkal az elméleti erőkkal való testvéri és bajvívó ölelkezésében, amelyekkel az imperialista jelen tagadásában egyesül s amelyekkel szemben a proletár jövő munkálásában maga is tagadás.

A fennálló magyarországi rendszer szenvedélyes elutasítása, amelyben a Lukács—Fülep—Fogarasi fémjelezte progresszív idealista irány a Jászi—Somló—Lánczi radikális, „reálpolitikus” pozitívizmusával, Szabó, Rónai marxizmusával mélységesen egymásra talált, szükségképpen nem csupán a társadalmi valóság feltérképezésében keresett tájékozódást a reformer vagy forradalmi jövőtervezéshez, hanem a megszüntetés és túlhaladás adekvát elméleti világképének gondolati nyomozásában és megalkotásában is.

Úgy tűnt, mintha e világkép kontúrjai a pozitivisták evolucionista elvárásaiban, a velük társuló marxisták programjában s a felgyűlő szociológiai matéria szintézis-igéretében már eleve is adva volnának. Ezt a látszatot erősítette mindkét irány politikai beágyazottsága: az, hogy a marxisták a tőkét ostromló néptömegek vezetőiként léphettek fel, hogy a pozitivisták velük együtt (s részint velük egyezően) „ismerték” a társadalmi jelenségek mechanizmusát, „tudták”, milyen emelők segítik azt előremozdítani. Ezen az alapon mindkét főirányzat engedmény- s egyfajta szövetségi politika részeként értékelhette a progresszív idealisták bebocsátását. Ugyanakkor a mélyebb filozófiai pallérozottsággal érkező idealisták kritikusan felismerték, hogy e látszat mögött ténylegesen a kapitalista viszonyokban való benntapadás, az elméleti gondolkodás gyöngesége s a szociológiai anyag általánosítását eleve megkérdőjelező szemlélet s metodológiai vértetlenség húzódik meg. A pozitívizmus naturalizmusa, aufklárizmusa és a revizionista marxizmus (és szindikalizmus) dialektikátlan materializmusa eszmétörténetileg a XVIII. századi francia felvilágosodással sok tekintetben analóg tényezője lett a társadalomelméleti eszmélésnek: amint ott a klasszikus német filozófia ismeretelméleti-metodológiai vívmányai, itt is egy már elért realista szintet megszüntető idealista tanulmányok vágnak utat a társadalom mozgástörvényei megértésének (mintegy a megszüntetett felemelésének) küszöbéig. Természetesen azzal a lényeges különbséggel, hogy a mi idealistáink Marx utáni s Leninnel kortársi szakaszban kapcsolódnak be a társadalomelméleti gondolkodás folyamatába s azzal a megszorítással, hogy útjuk a munkásmozgalomhoz még el nem jutott lázadó polgári értelmiségiek egy konkrét csoportjáé. Valójában kerülő út: a szociáldemokratizmus által eltartat Marx felfedezésének, a Marxhoz való elméleti érlelődésnek, történelmi tapasztalatok szerzésének útja.

Másfelől hangsúlyozni kell, hogy a preegzisztencialista, kantiánus és Hegelt felfedező progresszív idealisták nem csak harci szövetségeseikként, kritikai és polarizáló erőként lépnek fel a Huszadik Század táborában, hanem maguk is gazdagodnak elméleti értékű hatásokkal. Lukács György vallja meg a Huszadik Századhoz fűződő ellentmondásos viszonyát jellemezve: „...Ezen a fejlődési fokon (ti. a lázadó etikai világ-érzés fokán) válik számomra a francia szindikalizmus fontos hatóerővé. Soha nem voltam képes az akkori szociáldemokrata elmélettel, főleg Kautskyval megbarátkozni. Az, hogy Szabó Ervin révén megismerkedtem Sorellel, segített hozzá, hogy a kombinált Hegel—Ady—Dosztojevszkij-hatás valami világnézetfélébe állott össze bennem.”²⁴

Az eszmék, történelmi élmények és személyes hatások több tekintetben hasonló összetételéről vall akarva-akaratlan Fogarasi Béla is saját világnézeti fejlődésének motívumai közt, a Társadalomtudományi Társaság 1918. március 26-i vitaülésén Konzervatív és progresszív idealizmus címen tartott előadásában. Vallomása annál értékesebb, mert nem történelmi távlatból, hanem a proletárforradalmat hozó történelmi idő sűrűjében, az egyéni útkeresés felfokozott állapotában fogalmazza meg. Ő is nagyra értékeli találkozását a szindikalizmussal s a szindikalizmust mint a klasszikus német filozófia

²⁴ Lukács György: i. m. 9. l.

etikai pátoszát a jelenkor viszonyai közt hordozó szembeszegülést a történelmi adottságokkal. Hangsúlyozza etikai szemléletének közösségét nemcsak a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának körével, hanem a Társadalomtudományi Társaság rokon gondolkodású férfiival, név szerint Szabó Ervinnel, aki épp akkoriban hirdeti: „első-sorban emberek kellene, más, jobb, tökéletesebb emberek. A szellem a fontos.”²⁵

Fogarasi előadásában s a hozzá kapcsolódó vitában páratlan eszmétörténeti dokumentumot tanulmányozhatunk. Teljes figyelmet érdemel az *etikai élmény* kifejeződése, a társadalmi haladás etikai megközelítése, a progresszív idealista etika eszméjén keresztül hídverés kísérlete az idealista gondolkodás és a társadalmi progresszió között Fogarasi s egyáltalán a Társadalomtudományi Társaság világnézeti válságának e pillanatában. Az előadás támadó éle a pozitívizmus (s a vele rokonított materializmus) ellen irányul s tagadja a pozitívista és a progresszív gondolkodás lényegszerű összefüggését. Fogarasi tézise szerint ismeretelmélet és politikai orientáció közt nincs benső összefüggés, sőt, a pozitívizmus determinizmusa és ismeretelméleti szenzualizmusa inkább kedvez a sodródás és kivárás magatartásformáinak, míg a társadalmi adottságokat kényszerítő objektivitásként el nem fogadó forradalmi gondolatmenet („umso schlimmer für die Tatsachen”) „tudva vagy nem tudva az etikai idealizmusban gyökeredzik”.²⁶

A Fogarasi-vitára — a Huszadik Század pozitivistáinak elméleti, politikai és személyes kudarcokba torkolló pályáját, a pozitívista program meghíúsulva, defenzívába szorulva megmaradását jellemzve — még vissza kell térnünk. Itt, az összirányzat integráló tényezőinek s azon belül az antipositívista idealizmus ellentmondásos funkciójának vizsgálata során először is az előadó s a vitázók konszenzusára kell figyelnünk, egyetértésükre abban, hogy a társadalmi haladás szolgálata mint erkölcsi elkötelezettség jelenik meg a gondolkodó számára, sőt, hogy az erkölcsi kötelesség tudata elsőrendű iránytűje és hatóereje a progresszív cselekvésnek. Az etikai kiindulást magától értetődőként fogadják el a pozitívista vitapartnerek is, akik az erkölcs társadalmi immanenciáját, a reális társadalmi célok és a belőlük kifejlő etikai tételezések összefüggését hangsúlyozva, nem hajlandók Fogarasit követni az a priori etika kanti-fichtei ösvényén. Kimondva egyik felszólalás sem utal azokra a történelmi fejleményekre, amelyek a filozófusok és szociológusok egy csoportját, éppen ezt a csoportot, Magyarországon, 1918-ban állásfoglalásra, a „konzervativizmushoz”, ill. a „progresszióhoz” való viszonyuk tisztázására sarkallják. Kimondatlanul is nyilvánvaló azonban, hogy „konzervativizmuson” a polgári világhoz való kötődés értendő, ahhoz az ancien régime-hez, amely a négy éve tartó imperialista háborúval demonstrálta lényegét és jövőjét, „progresszió” pedig egy radikálisan új társadalmi rend megvalósítása, amely ekkor már — hónapokkal az orosz Nagy Október után — a proletárforradalom reális alternatíváját is magába foglalta.

Anélkül, hogy egyénenként és világnézeti árnyalatonként értelmezni akarnánk e nagy történelmi alternatíva etikai megközelítését, hadd mutassunk rá általában e meg-

²⁵ Szabó Ervin: Imperializmus és tartós béke. Bp. 1917. 51. l.

²⁶ Fogarasi : I. m. 203. l.

közelítésmód ellentmondásos, a kispolgári szituációban és gondolkodásmódban gyökerező természetére. Ebben az eticizmusban (amelynek jellemzésére a Huszadik Századra is ható szocialisztikus törekvések kispolgári ideológusainak köréből olyan nevek kínálkoznak, mint Proudhon, Bakunin, Lavrov vagy Sorel) egyaránt kifejeződik a kispolgár lázadása az őt egzisztenciálisan fenyegető viszonyok ellen, „a fennállónak a gyalázatosága feletti felháborodás. . . mély és igaz érzése”²⁷ és a „szocialistáskodó burzsoáknak” az a „vigasztaló elképzelése”, hogy az „új Jeruzsálem” végül is az ő eszményeik szerint rendezkedik be, tehát végső soron a fennálló társadalom akarása „az azt forradalmasító, felbomlasztó elemek híjával”.²⁸ Társadalmi viszonyaink moralizáló kritikája, a jogfosztott milliók ügyét „felkaroló” igazságbajnoki attitűd s az elvontan túlfeszített etikai elvek alkalmazása a társadalmi végcélok és stratégiai alternatívák értékelésében mindvégig kiemelkedő sajátossága volt a Huszadik Század politikai gyakorlatának s e gyakorlattal szorosan összefüggő elméleti beállítottságának. A Fogarasi-vita azonban nem csupán azért érdekes számunkra, mert seregszemleszerűen mutatja fel ezeket a tendenciákat és kiteljesedésüket az orientálódást és állásfoglalást sürgető adott történelmi szituációban. Az összírányzat akaratlan önbírálata és világnézeti válsága jut itt kifejezésre. (Túlzás nélkül mondhatnánk: drámai kifejezésre.) Az ellentétes nézetek kifejtése és összecsapása kölcsönösen megvilágította az irányzatok achilleszi pontjait: egyfelől a pozitivistá evolucionizmus és vulgármaterializmus képtelenségét arra, hogy a természeti mechanizmusként szemlélte társadalmi alapjelenségekből eljusson a magasabb szemléleti és gyakorlati kategóriákhoz, a társadalmilag cselekvő ember értéktételezéseihez, másfelől amaz idealista pretenció teljes képtelenségét, amely szerint „a Sein és Sollen feloldhatatlan végső dualizmusának”²⁹ álláspontjáról, a priori etikai értékekből, a „szabadság” és a „méltóság” metafizikusan tartalmatlanná tett fogalmából mintegy logikai úton el lehetne jutni a konkrét társadalmi folyamatokban időszerűvé vált döntésekig. Mindkét kiindulás szükségképpen zsákutcába vezet, mert a maga oldaláról figyelmen kívül hagyja a társadalmi folyamatban mint komplex dinamikus totalításban működő bonyolult közvetítéseket, és mert egyfelől a folyamat természeti törvények szigorával determinált objektív jellegét, másfelől az egyén absztrakt értéktételezéseit abszolutizálva, képtelen dialektikus fogódzót találni az ember cselekvő bekapcsolódásához a történelem okozati láncolatába.

A Fogarasi-vita azonban nemcsak tünete, kifejeződése a Társadalomtudományi Társaság és személy szerint a vitában résztvevők világnézeti válságának, amennyiben a progresszív nosztalgia mögött láthatóvá teszi a szemlélet és a gyakorlati állásfoglalás osztálykorlátait s az egymást tagadó, de a szemlélet metafizikus lényegét tekintve egyező megoldási irányzatok kölcsönös kritikáján keresztül élesen megvilágítja azok inkongruenciáját a konkrét történelmi szituáció lényeges tendenciájával. Maga a válság lép itt színre, a fogalom teljes dialektikus, tehát a jövő felé is mutató, az ellentétek

²⁷ Marx: Levél J. B. v. Schweitzerhez. (Marx–Engels Művei, 16. köt. 1964. 23. l.)

²⁸ Marx–Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. (Marx–Engels Művei, 4. köt. 1959. 466. l.)

²⁹ Fogarasi: I. m. 202–203. l.

összecsapásán át az új kifejlődését siettető fordulat értelmében. A társaság mint egész számára ez a fordulat a társadalmi és elméleti platform teljes széthullását hozza. Ez tükröződik a Huszadik Század 19-es évfolyamának iránytalanságában, a forradalmi fejlemények majd rezignált, majd publicisztikusan lelkendező, de általában a szerkesztés elvi koncepciójának, az elkötelezettség morális fedezetének hiányáról tanúskodó kommentálásában. A pozitivisták pályája a társadalmi mozgalmaktól való elszigetelődés irányába, vagy (amint azt a legpregnansabban Jászi Oszkár futása-hullása tanúsítja, a Károlyi kormány-tagságon és a 19-ben kapott katedrán át a forradalom megtagadásáig) a sodródás útjára fordult, s ez az elszigetelődésük, sodródásuk keresett elméleti igazolást a pozitívizmus valamely szintjén való lehorgonyzásban, illetve annak felcserélésében az idealizmus egy korszerűbbnek érzett irányzatával. A Huszadik Század revizionista marxistáinak a vitában való szerepléséről nincs adatunk. (Annál inkább gyakorlati választásukról a feladott alternatívák közt s a pozitivistákéhoz lényeges vonásokban hasonló útfélre kerülésükről a társadalomfejlődés főáramához és a társadalmi eszmélésnek ezzel kölcsönhatásban kirajzolódó termékeny útjához képest.) A válságból objektíve kivezető fonalat a vita „progresszív idealista” résztvevői tartották kézben, még akkor is, ha kísérletük a társadalmi összefüggések idealista megközelítésére nem közvetlen eredményét tekintve, hanem — mint Lukács György hangsúlyozza visszaemlékezésében³⁰ — éppen az ellentétes világnézeti irányzatok áthidalásának sikertelen kísérleteként, gondolati válságuk „pregnans tükrözéseként” érdemel figyelmet.

Tegyük mindjárt hozzá, hogy e megállapításra nem csupán a posteriori — Fogarasi Béla, Fülep Lajos, Lukács György, Varjas Sándor későbbi fejlődésének ismeretében — kapunk feljogosítást. A dialektikus gondolatvitel fel-felcsillanása, a kétfrontos kritika kísérlete egyfelől a szenzualizmussal, közelebbről annak társadalomelméleti érvényesülésével, másfelől az agnoszticizmussal és pánlogizmussal szemben, legfőképpen pedig az a követelés, hogy az elméleti gondolkodás a dolgok független menetét — igaz, egyelőre apriorisztikusan felvett — értékek tételezésével alakítsa: olyan elemei az idealista felszólalásoknak, amelyek a materialista továbbgondolás lehetőségét, a Marxhoz való eljutás premisszáit már magukban foglalják. Röviden szólva: a társadalmi valóság megragadásának „tevékeny oldalát” a vita idealista résztvevői fejtették ki. (Az idealizmus e „tevékeny oldalát” respektálja Szabó Ervin is, midőn felszólalásában a megalapozó társadalmi folyamatok prioritásának hangsúlyozása mellett utat nyit „az idealizmus számára a szociológiába és politikába” s a „kategorikus imperatívuszaihoz hű” cselekvő egyént, a szellemiséget „szuverén hatalomnak” nyilvánítja az objektív külső erőkkkel szemben.³¹)

Mindez persze a legkevésbé sem foglalja magában azt a feltételezést, mintha az itt megsejlt gondolkodásbeli tendenciák, mintegy logikai síneken gördülve, egyedül a tiszta teoretizálás benső munkája nyomán juthattak volna el teljes kibontakozásukhoz. A történelmi fejlemények mellett, amelyek a munkásosztályhoz való átpártolás kérdé-

³⁰ Lukács György: Utam Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok, 1. köt. Bp. 1971. Előszó. 19. l.

³¹ A konzervatív és progresszív idealizmus vitája. Szabó Ervin felszólalása. = H. Sz. 19. évf. 1918. 37. köt. 376–377. l.

sét immár egzisztenciális közvetlenséggel vetették fel, nyilvánvaló az olyan alapvető „külső” hatás szerepe is ebben, mint a megismerkedés Lenin most hozzáférhetővé váló egyes műveivel. (Ez utóbbi vonatkozásban jellemző, hogy a TT 1918-as vitáján Fogarasi még úgy beszél Leninről, mint aki „mély és szükségszerű összefüggést talál” „a forradalmi szocializmus” és Adler Frigyes törekvései, ill. Avenarius és Mach tanai közt!)³² Ennek ellenére szabad a Fogarasi-vitát úgy értékelnünk, mint a magyarországi marxizmus genezisének egy fontos csomópontját. Különös figyelmet érdemel ebből a szempontból Lukács György hozzászólása. Benne a fegyelmezett mondatokon átizzó forradalmiság s tartalmilag az etikai transzcendencia és a praxis szféra összefüggéseinek dialektikus megragadása, az idealista interpretálást már-már szétfeszítő materialisztikus (valóban mondhatjuk: zseniális) megsejtése.

Ő fejti ki az idealista dramatis personae közül a legkövetkezetesebben, már az „érzéki” praxis szférájába is behatolóan ama „tevékeny oldalt”. A Legyen-nek az empíria iránt közönyös akcentusával szemben hangsúlyozza, hogy az etikai tételezésnek „az az imperatívusz is lehet a következménye, hogy a transzcendens valóság mint feladat áll előttünk, hogy most rögtön, ebben a pillanatban meg kell valósítanunk azt, a földre kell hoznunk isten országát”.³³ „Az etikai idealizmus — a 18-as Lukács felfogása szerint — permanens forradalom a lét mint lét, mint az etika ideálját el nem érő valami ellen és mert permanens forradalom, mert abszolút forradalom képes az igazi, a soha nyugvópontra nem jutó, sohasem stagnáló fejlődés irányát megszabni és járását szabályozni.”³⁴ Talán nem hat önkényes visszavetítésnek, ha úgy látjuk, a 60-as, 70-es évek Lukács Györgynek metodikai fegyverzete, a társadalmi folyamat dinamikus struktúráként való átfogása, a teleológiai tételezések és okozati folyamatok társadalom-ontológiai összefüggésének³⁵ felismerése kezd kibontakozni a 18-as felszólalásban, amidőn Lukács a „szférák közötti örök konfliktusok problémáira” utal s amikor a „Sollen struktúráján” belül a teleológiai és az oksági tételezések összefüggését s a helyes tételezés gyakorlati verifikálásának szükségét villantja fel.³⁶ És talán nem beleérvés az sem, ha az elidegenedési folyamatra utalást s az ellene való, Marx Gazdasági-filozófiai kéziratára emlékeztető tiltakozást olvasunk ki az emberi autonómia kantiánus veretű követeléséből: „Tehát [az embernek] sem magánál, sem másoknál nem szabad eltérnie (és még kevésbé előidéznie) egy olyan helyzetet vagy cselekvést, amelyben ez az ember, legyen az ő maga vagy más, elveszíthetné ezt az önállóságát, amelyben bármiféle összefüggésnek pusztá eszközévé süllyedhetne le. Minden cselekvés és minden intézmény progresszív kritikája azonban sehogysem foglalható össze mélyebben, mint ebben a mondásban: nem szabad, hogy az ember valaha is, bárminek kedvéért pusztá eszközzé váljék.”³⁷

³² Fogarasi: I. m. 198. l.

³³ A konzervatív és progresszív idealizmus vitája. Lukács György felszólalása. = H. Sz. 19. évf. 1918. 37. köt. 380. l.

³⁴ Uo. 382. l.

³⁵ Vö. Lukács György: A munka. 1. A munka mint teleológiai tételezés. = Magyar Filozófiai Szemle, 16. évf. 1972. 5–28. l.

³⁶ A konzervatív és progresszív idealizmus vitája. Lukács György felszólalása. I. h. 379. l.

³⁷ Uo. 382. l.

Ismét csak Lukács Györgyre érdemes figyelniünk, ha a vitát mint csomópontot követő fejlődést kísérjük tovább egy pillantással. (Egyenként kísérni az idealista progresszívet, kitérők sorát hozná. De nemcsak ezért.) Az itt exponált gondolatok benső logikájától űzött s a történelmi élményektől sürgetett gyors egymásutánban követik egymást s oszlatják fokról-fokra az etikai értéktételezés, az egyén politikai cselekvése és a történelem objektív folyamata közti konkrét, dialektikus összefüggéseket elfedő idealista ködfalat Lukács György marxizmusához vezető 18–19-es esszéi: Taktika és etika, A szellemi vezetés kérdése és a „szellemi munkások”, majd Mi az ortodox marxizmus. A gondolatmenetileg szorosan összetartozó három esszé, részben még a hegeli indításokhoz tapadva s az osztálytudatról szóló tant szektás szenvedéllyel, messianisztikusan túlfeszítve, de az elmélet Odysseus-útját annál szemléltetőbben követve viszi tovább a Fogarasi-vita alapp problémáit s talál immár történelmi garanciájú válaszokat az írástudók gyötrő kérdéseire. Ha ezeket a tömör jellemzés okából tézisszerűen próbáljuk összefoglalni, csupa olyan mondatokat kapunk, amelyek már a munkásmozgalmi gyakorlatban fogantatásukról vallanak, e gyakorlat továbbbúzó, ismerettermő és ellenőrző erejéről a marxista gondolkodásban: A jelen viszonyain túlmutató etikai tételezések reális mozzanatai a konkrét történelmi folyamatnak s az osztályharcos gyakorlatban jutnak hatékony befolyáshoz, igazoláshoz, dialektikus kölcsönhatásban működnek a munkáosztály harcának közvetlen taktikai tételezéseivel. A szellemi munkás sem létében, sem történelmi látásmódjában nem független az osztályoktól. Az értelmiségiek „lebegő” helyzetének „egyetlen igaz különlegessége: osztályöntudatuknak elhomályosodása”.³⁸ „A proletariátus Marx tanítása nyomán kifejlődött öntudata” birtokában jutott el „önismeretéhez” az emberiség, s a szellemi munkás is csak a proletár osztálytudaton keresztül emelkedhet föl az emberiség útjának megértéséhez s vele a „szellemi vezetéshez”.³⁹ A proletár osztályállásponttól kivívható tudás és az osztályharcos cselekvés mozzanatai azonban „csak a dialektikus módszer egységében” válhatnak forradalmi erővé.⁴⁰

E pár mondattal kicövekelt gondolatmenet nem csupán a Fogarasi-vitán összeecsapó elméleti ellentmondások feloldásának útját jelzi, hanem a vitázó értelmiségi csoport itt teoretikus síkon kifejeződött egzisztenciális válságának pozitív megoldását is, magában foglalja a „szabadon lebegő” értelmiségi öntudat kritikai leküzdését.

A tanulmányunk célkitűzéséből adódó ökonómiai kíváncsiság meglehetősen korlátoznak bennünket abban, hogy a Huszadik Század és a társutas vagy ellentétes irányzatok viszonyáról, de akár csak a pozitivisták és a „progresszív idealisták” elméleti fejlődésének tényezőiről, konfliktusairól stb. összefüggő képet adjunk. Ehhez tovább kellene követnünk a társadalmi önszemelés ellentmondásos pályáját legalább a mértékadó orgánumok, csoportosulások egymás közti viszonyának nyomozásával. Hogyan válik pl. a forradalmakhoz közeledve egyre inkább a Lukács és Fogarasi nemzedéke

³⁸ Lukács György: A szellemi vezetés kérdése és a „szellemi munkások” = Utam Marxhoz. 1. köt. Bp. 1971. 200. l.

³⁹ Uo. 206. l.

⁴⁰ Lukács György: Mi az ortodox marxizmus? = Utam Marxhoz. 1. köt. Bp. 1971. 211. l.

által képviselt nagy tehetségű „magyar iskola”^{40/a} progresszív idealista szócsövénél az Akadémia támogatta Athenaeum, miután annyi éven át oly állhatatosan örködött a munkatársak személy és származás szerinti megválasztásában is kifejeződő nemzeti és vallásos irányzatának, veszélytelen epigonizmusának intaktságán. Hogyan alakul ki ez idő tájt egyfajta hallgatolagos profilegyeztetés a Huszadik Század és az Athenaeum között. (Ugyanazok a szerzők hol az egyiket, hol a másikat keresik fel írásaikkal, aszerint, hogy mondanivalójuk inkább társadalmi, politikai vagy „tisztá” elméleti, céhbéli filozófiai érdekű-e. Megesik, hogy ugyanazon szerző ugyanazon tárgyról az Athenaeumban „idealistább”, a Huszadik Században „pozitivistább” szellemben értekezik. (Pl. Bolgár 1918-ban Durkheimről.) Hogyan „érti meg” Bergson a Nyugatot s hogyan osztorozza a Huszadik Század.⁴¹ Hogyan hirdethette viszont Lukács György Ady egyedülálló, küldetéses jelentőségét a Huszadik Században és hogyan nem a Nyugatban.⁴² Hogyan értékeli — Mannheim Károly tolmácsolása szerint — a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája körül csoportosult különböző törekvésű, egyéniségű gondolkodók egyik legfőbb összekötő történelmi élményüknek a marxizmus túlhaladását. (1981-ban!) És hogyan tűzik mégis — az Iskolára és Szabó Ervinre egyaránt jellemző módon — programjukra Szabó Ervin előadását a Marxizmus alapjairól, nem titkolva — ugyancsak Mannheim tolmácsolása szerint —, hogy tudásuk kultúra és társadalom viszonyának őket legmélyebben foglalkoztató problémáiról, Marx alapvető felismerésin épül.⁴³

Úgy érezzük azonban, hogy a Huszadik Század „töretlenül progresszív” és „töretlenül pozitivistá” pályáját keresztező idealista irányzat ellentmondásos szerepéről éppen a Fogarasi-vitával, a tragikus kimúlás, a megmaradva megszűnés pillantának megragadásával lehetett a leglényegesebbet elmondani.

Az „antipozitivistá reakció” tehát a Folyóirat életének második harmadától kezdve itt is felléphet, de nem külső, egyértelműen reakcionárius erőként, hanem a haladó szociológusok szövetségi, baráti körén belül s mint a pozitívizmus világnézeti korlátozottságának túlhaladása, mint kitörés a kispolgári lét dilemmájából, mint műveltségi, metodológiai lépcsőzet Marx megértéséhez. Még az irracionalista Bergsonnak is — he-

^{40/a} Szűkebb vagy szélesebb kör, aszerint, hogy csak Lukács Györgyre, Fogarasi Bélára, Fülep Lajosra, Mannheim Károlyra, Hauser Arnoldra, Szemere Samura, Antal Frigyesre és Tolnai Károlyra gondolunk, vagy ide számítjuk a neopozitivistá Dienes Pált, a bergsonista Dienes Valériát, a Husserl–Bolzano logikáját hazai földre plántáló Varjas Sándort, a Huszadik Század egyik legfelkészültebb marxista szociológusát, Bolgár Eleket, vagy a művészet képviselőit, Balázs Bélát, Bartók Bélát, Kodály Zoltánt is. A „magyar iskola” elnevezést magánbeszélgetés során Mátrai László alkalmazta erre a körre, szembeállítva azt a burzsoá ideológiai irodalomban manapság közkeletűvé vált „magyar iskola” elnevezéssel, amely mögött a marxizmus „sajátosan magyar” revíziójának feltételezése vagy szuggerralása húzódik meg.

⁴¹ Vö. Babits Mihály: Bergson filozófiája. = Nyugat, 3. évf. 1910. 2. köt. 945–961. l. — Lánzi Jenő: Megjegyzések a bergsoni metafizikáról és a tudományról. = H. Sz. 11. évf. 1910. 22. köt. 34–39. l. — Szántó Hugó: A bergsoni intuíció kritikája. = H. Sz. 12. évf. 1911. 23. köt. 320–330. l.

⁴² Vö. Lukács György: Magyar irodalom — magyar kultúra. Előszó. Bp. 1970. 11–12. l.

⁴³ Mannheim Károly: Lélek és kultúra. Bp. 1918. 24. l. — Lukács György szerint éppenséggel koordinálni igyekeztek a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája előadásait a Társadalomtudományi Társaság rokon vállalkozásaival. (Ld. Remete: I. m. 327. l.)

lyesen mutat rá Babits Mihály⁴⁴ — van egyfajta felszabadító, termékenyítő szerepe a pozitivizmus leltározó módszerével, elgyávult képzeletével szemben. (Invenció és laposság, szellem és szellemtelenség ellentétét itt természetesen nem csupán felületi módon, a közvetlen mozzanatokban kell néznünk, hanem a korba s a jövő összefüggésébe ágyazottan, mint a kapitalista fejlődés különböző áramlataihoz, periódusaihoz tartozó ideológiák sajátosságát. Lukács György irányítja figyelmünket erre az összefüggésre, Nietzsche indirekt burzsoá apologetikájával, az imperialista jövőt mítoszteremtő erővel megragadó filozófiájával kapcsolatban.⁴⁵ E filozófia — ugyanúgy mint a bergsoni —, mert a fejlődés bármily reakciós, de élő, történelemformáló tendenciáit tükrözi, valóban szárnyaló a maga módján, szemben a burzsoázia egy túlélt szintjét képviselő Mill-lel, Spencerrel, Comte-tal. És hogy ez a társadalmi létben gyökerező sajátossága az elméletnek a pozitivizmuson *belül* is a gondolat hullámhegyeit-völgyeit hozza létre, azt a Társadalomtudományi Társaság nemzedékével kortárs neopozitivista Wittgenstein nihilista „szárnyalása” az első s a második világháború után, mondanivalójának a közlésmód szuggesztív erejében is megnyilvánulása illusztrálja talán a legmeghökkenetebben.⁴⁶ A pozitivizmus itt már az abszolút jövőtlenség filozófiája s épp ezzel a burzsoá jövőbe mutat.)

A szerkesztő Jászi és a mértékadó legbensőbb munkatársak pozitivizmusából (a gyakorlat síkján: a munkásosztállyal reformista és anarchista, szindikalista korlátok közt egy bizonyos szakaszon együtt tartó radikális kispolgáriságból) nem nyílt ilyen „szárnyaló” perspektíva egy korszerűbb burzsoá világ felé, de nem következett a Lukács vagy Fogarasi fejlődésvonalához hasonló átnövés-átváltás sem a marxizmusba. Bár ez utóbbiak útját csupán mint az elméleti fejlődés egy reális lehetőségét fogjuk fel s a legkevésbé sem akarnánk sematikusan általánosítani, de mintha még a Huszadik Század marxistáinak (ti. a megjelölés akkori és hazai értelme szerint korábban vagy kezdettől fogva marxistáinak) fejlődése is idealista hatások feldolgozásának, leküzdésének kitérőin át vezetett volna Marx mély és tisztult megértéséhez, a kommunista állásponthoz. E marxisták kisebb vagy nagyobb mértékben többnyire osztottak a nem marxista szociológusok pozitivista empirizmusában, sőt módszereiben s hellyel-közzel tartalmi tanításokban, a pozitivizmus vezéralakjainak tiszteletében is.⁴⁷ Egy részük, s éppen a szociál-

⁴⁴ „Bergsonban szabadítót kell látnunk, aki oly álmokat hoz vissza, melyeket régen elveszetteknek hittünk, oly tájakra vezet, melyek felé már nézni sem mertünk. Aki nem is hisz neki, olvasva lehetetlen erősebbnek és szabadabbnak nem éreznie szellemét. Bergsont reakciónak mondják; az; de ez a reakció szabadságot jelent.” „... Általában az eddigi evolúciós rendszerek a fejlődést mechanice, anyagi folyamatokként képzelik és nem mint egységes (bár elágazó) élő lendületet. Az ilyen evolucionizmus, mely abból az értelmes és mechanikus feltevésből indul ki, hogy a fejlődés semmi újat nem hoz, hanem minden pillanata az előzőben benne foglaltatik s abból kiszámítható lehet, szóval amely nem ismeri el a fejlődést *teremtőnek*, hamis evolucionizmus, mint főleg a legmechanikusabb, a Spenceré.” (Babits : I. m. 945., 959. l.)

⁴⁵ Lukács György: Nietzsche mint az imperialista korszak irracionizmusának megalapítója. = Utam Marxhoz, 2. köt. Bp. 1971. 160–161. l.

⁴⁶ Lukács György idézi Wittgenstein egy „lángoló tisztelőjét”, José Ferrater Mora-t, aki Wittgenstein világnézetét mint az egzisztencialistákénál is radikálisabb nihilizmus, mint a fokozhatatlan kétségbeesés filozófiáját jellemzi. (Az ész trónfosztása. Az irracionista filozófia kritikája. 3. kiad. Bp. 1965. 607. l.)

⁴⁷ A szociáldemokrata Rónai Zoltán a Társadalomtudományi Társaság 1912-es jubileumán a szociológia nagyjai közt együtt tiszteli Marxot, Saint-Simont, Comte-ot, Spencert. = H. Sz. 13. évf. 1912. 26. köt. 476. l.

demokrata centrizmus politikai, elméleti szintjén megmaradók gondolkodásában végig meg is marad ez a — bizonyos fejlődési szakaszban még progresszív jelentőségű, anti-idealista színezetű, később azonban korlátozó — pozitivista eklekticizmus. (Kunfi, Rónai.) Azoknak a marxistáknak az írásaiban viszont, akik, mint Bolgár Elek vagy Varga Jenő, a forradalomban kommunisták lettek, lenini marxistákká fejlődtek, vagy mint Szabó Ervin, potenciálisan azok voltak⁴⁸ (s tegyük hozzá: a forradalmi út megtalálásért elméletileg s a mozgalmi munkában keményen megküzdöttek), figyelemmel kísérhető a kortárs idealista áramlatokra való eleven reagálás s a pozitívizmustól való fokozatos elhatárolódás, főleg a tízes évektől. (Szabó Ervinnél — a később jellemzendő rejtettebb, szubjektívebb módon — már jóval korábban is.)

A szociológiai szintézis szükségét bizonyítva, lehetőségét kutatva, Bolgár Elek az 1917-es Athenaeumban nyíltan és határozottan szembefordul a pozitívizmussal s azt veti a szemére, amit a diszciplína fejlődésének s a társadalmi változásoknak *ezen* a szakaszán, *ezen* a válságpontján éppen nyújtania kellene, de elvileg képtelen nyújtani: értelmes egészre rendezését, elméleti mederbe gyűjtését az empiriának — ami nélkül nincs tudomány és nincs gyakorlati eligazodás a történelmi fejlemények sűrűjében. Mélyen jellemző, hogy Bolgár Elek, aki elméleti felfedezőútjának e kilátópontjáról immár évtizedes munkásmozgalmi múltra és évtizedes társadalomtudományi alkotó tevékenységre tekinthet vissza, Kant szintéziselméletétől várja elméleti nívóra juttatását a társadalmi ismereteknek. Ezen „értékelméleti természetű szociológiai szintézistől” várja az olyan — mintegy tudományelőtti — elméletalkotó kísérletek verifikálását is, amelyek elfogadása vagy elvetése korábban merőben szubjektív indítékokon múltott. Ezek közt említi mint „egyes történelmi tapasztalatok tipizálását” a fajok harcának elméletével együtt az osztályharc elméletét.⁴⁹ És hogy Bolgár nem csak kirándul, hanem állhatatosan tanulni jár a klasszikus német filozófia vidékére, azt az Athenaeum 1918-as évfolyamában közreadott Durkheim-tanulmánya is alátámasztja. E tanulmány újabb nyílt állásfoglalás a pozitívizmus ellen és csaknem fenntartás nélküli értékelése azoknak az idealista ismeretelméleti következtetéseknek, amelyeket Durkheim szociologizmusa szuggerál. Megállapítja, hogy ha „a szociológiát felmerüléskor nem pozitív rendszerbe illesztik, hanem kritikaiba, nem realisztikus, hanem idealisztikus alapvetést adnak neki, bizonyára egész más és talán természetének és akkori fejlettségi fokának megfelelőbb fejlődési irányt vett volna.”⁵⁰

⁴⁸ „Szabó Ervin volt az őse, forró, minden ízében kíváncsi a megszületett Magyar Tanácsköztársaságnak” — írja Révai József a Vörös Újság 1919. március 29. számában. Ugyanúgy a Szociális Forradalom [Moszkva] 1918. október 16-i számának cikkírója: „Mi magyar kommunisták is az orosz proletariátus győzelmes harca, a forradalmi marxista taktika gyakorlati igazolása közben és után csak megerősödünk abban a meggyőződésünkben, hogy Szabó Ervin a mi emberünk, a mi vezérünk, eddigi írásai, taktikája alapján, a szó legteljesebb értelmében.” Rudas László szerint is „kommunista lett volna Szabó Ervin, mielőtt a magyar proletárforradalom cselekvésbe lendült volna.” (Proletár, [Wien] 1921. június 30.) De ezt tanúsítja a polgári radikalizmusban megrögzött jóbarát, Jászi is a „Társadalmi és pártharcok” 21-es bécsi kiadásában: „Véleményem szerint alig kétséges, hogy ha Szabó életben marad, nemcsak a kommunista kísérletben való apasági részét vállalta volna, de nem habozott volna a tényleges keresztülvitel felelősségében is osztozni. (Ld. Remete László: Szabó Ervin. Bp. 1968. 146., 162., 173., 178. l.)

⁴⁹ Bolgár Elek: A szociológiai szintézis természetéről. = Athenaeum, U. f. 3. évf. 1917. 65 — 83. l.

⁵⁰ Bolgár Elek: Durkheim tanainak ismeretelméleti alapja. = Athenaeum, U. f. 4. évf. 1918. 136 — 153., különösen 151 — 152. l.

Varga Jenőnek a történelembölcseletről szóló 1910-es tanulmánya mutat hasonló tendenciát. Ezt az írást nem csupán úgy tekinthetjük, mint egy marxista kritikai tájékozódását az idegen elméletek közt, hanem úgy is, mint részleges engedményt azok előtt. („Idegen” és nem „polgári” vagy „idealista” elméleteket mondunk, mert ez a jelző felel meg a tanulmány összeegyeztető törekvésének.) Varga itt újra meg újra hangsúlyozza, hogy a történelmi materializmus „éppúgy mint bármely ismerettani alappal, bármely erkölccstannal összefér”. Mintegy ennek illusztrálásául, ismételten Bolzanótól, a Husserl nyomán ez idő tájt népszerűvé lett tiszta logicistától kölcsönöz érveket a marxista álláspont megtámogatására. Ugyanakkor Comte és Spencer rendszerét inkább csak ideologikus természetű doktrínaként, mintegy a vonal alatt említi.⁵¹

A pozitivizmus túlhaladására irányuló s a Marxhoz vezető út ellentmondásos alakulásában szerepet játszó idealista hatások elemzése során a legfontosabb s ugyanakkor a legnehezebb feladatok egyike: e hatások reflexeit Szabó Ervin világnézeti fejlődésében is felkutatni. Szabó Ervint a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság — de ezen túlmenően az egész magyar századelő — egyik legnagyobb hatású vezéralakjaként, a munkásmozgalom kiemelkedő harcosaként értékelték a kortársak, értékeltük mi is. Ez teszi fontossá a feladatot. Nehézzé pedig elsősorban az a súlyos ellentmondás, amely Szabó Ervin törekvései és reális lehetőségei, célkitűzései és a cselekvés, megismerés társadalmi feltételei (az „éretlen ideológiákat” nemző „éretlen” hazai viszonyok) közt feszült. Külön vizsgálatot érdemelne, mennyiben s hogyan nyilvánulnak meg e korlátozó és konfliktusos tényezők Szabó Ervin politikai és gondolkodói pályájának ellentmondásaiban: a következetes forradalmár időleges félrevonulásában és passzivitásában, a tudós marxista elbizonytalanodásaiban, s mi volt a része mindebben az egyéni adottságoknak: a pszichés tényezőknek, a polgári radikális baráti kör, a külföldi szindikalista kapcsolatok vagy a hazai „progresszív idealisták” hatásainak, az olvasmányélményeknek, a könyvtárosi tevékenységnek stb. Nekünk azonban itt közvetlenül az idealista hatások jelentkezésére kell korlátozódunk s azok feldolgozásmódjára. Ez pedig, a probléma összetettségét tekintve, nem lehet több, mint adalék egy ma még nélkülözött tanulmányhoz *Szabó Ervinről, a híí marxistáról — idealista tendenciák erőterében.*

Bolgár Elek és Varga Jenő imént illusztrált idealista megnyilatkozásai csak átmeneti jelentőségű, könnyen elkülöníthető tömbjeire utalnak az elméleti épülésnek, noha önmagukban szemlélve kétségtelenül az „idegen” doktrínák többé-kevésbé kritikátlan elsajátítását tükrözik. Hasonló eklektikus kitérők Szabó Ervinnél nincsenek. Ő sem zárkózik el egyes idealista eszmék, etikai magatartásformák, életfilozófiai reflexiók átvételétől, magukkal az irányzatokkal szemben azonban mindig megőrzi integritását. Képviseli, ha nem is a teljesen és torzítatlanul megértett Marxot, de mindenesetre a maga szubjektíve hűséges marxista álláspontját, a tudása szerint releváns marxi alap-

⁵¹ Varga Jenő: A történelembölcseletről. = Alexander Bernát emlékkönyv, 131–161., közelebről 141., 149., 150 l.

elyeknek egy szilárd tartományát. Ebben a korlátozott értelemben viszont Szabó Ervin egyéniségét élethossziglan átszínezik idealista hatások. Az ő viszonya az idealizmushoz benyolultabb, személyesebb mint az előbbieké s a legkevésbé sem iskolás. Alig-alig érhető tetten közvetlen, tételes nyilatkozatokban. Elejtett megjegyzéseiből éppenséggel filozófiai tájékozódásának meglehetősen rendszertelenségére, szerzők, eszmék olykor felületes feldolgozására lehet következtetni. A Szabad Tanítás Pécsi Kongresszusán a filozófiát — a görög-római klasszikusokkal, a teológiával s a hitbuzgalmi iratokkal együtt — úgy minősíti, mint „a munkásosztály mindennapi érdeklődésétől és törekvéseitől messze eső”, tehát a könyvtárakban mellőzendő vagy mellőzhető kategóriáját az irodalomnak.⁵² Mint Marx és Engels válogatott műveinek szerkesztője is igen mostohán bánik a filozófiai lényegű írásokkal: jóformán csak mutatóba tervezi néhánynak a közlését a soha meg nem jelent harmadik kötet előzetes tartalomjegyzéke szerint.⁵³ Szindikalizmus és szociáldemokrácia c. munkájában (1908) — a Feuerbach-tézisek Marxát dialektikátlanul félreértve — kicsinylően nyilatkozik az elmélet társadalomformáló szerepéről,⁵⁴ holott itt Marx „interpretálás” helyett immár éppenséggel „a világ megváltoztatásában” való részvételt követeli az elmélettől. Mivel a magyar közönség hosszú időn át egyedül az ő válogatása alapján nyerhetett többé-kevésbé átfogó marxista tájékozódást s az ő munkáit is az autentikus marxizmus megnyilatkozásaként értékelte, mindezzel, akarva-akaratlan hozzájárult a politikai gazdaságtanra és a gyakorlati politikára korlátozódó, egyoldalú marxizmus-felfogás kialakulásához.

Leopold Gusztáv később tárgyalandó egyik előadásának vitáján egy-két ponton teljes pöröségében villan ki Szabó Ervinnek ez a filozófiátlansága, elméleti laicizmusa, bár sajátos módon párosulva a kantianus mezben fellépő antimarxista polémia gyöngéinek világos fölismerésével s a marxi társadalomelmélet tartalmi alapjainak meggyőző képviselésével.⁵⁵ Ez a Leopold-tolmácsolta Stammler ellen irányított Marx-apologetika a marxi tanok eszmetörténeti és társadalomtörténeti összefüggésének átfogó felvázolásával, a rájuk tapadt vulgarizáló elemek letisztításával s annak bizonyításával, hogy az antimarxista polémia valójában csak a vulgármarxizmus szélmalmaival hadakozik, jócskán túl is lendül a kitűzött célon: az előadás antimarxista érveinek hatástalanításán. Ez a felszólalás a jelen számára is értékes keresztmetszet a századeleji munkásmozgalom elméleti problematikájáról s a Szabó Ervin-i szindikalizmust mint a Marxhoz való hűségben fogant kísérletet mutatja be. Az alkotó egyén, a forradalmár helyét, a gondolat és az erkölcs munkálkodását vizsgálja Szabó Ervin a társadalmi mozgalmakban, amelyre nézve marxista tudása csak igen általános támpontokkal szolgál, és joggal panaszkodik, hogy e problémakör a szociáldemokrata közgondolkodásban teljesen elsík-

⁵² A Szabad Tanítás Pécsen 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója. Bp. 1908. 386–387. l.

⁵³ Szabó Ervin levele Kautskyhoz. 1903. nov. 23. (Közl.: *Litván György*: Szabó Ervin nemzetközi kapcsolata — levéltár-gyűjtemény. = Történelmi Szemle, 1964. 35–36. l.)

⁵⁴ Szabó Ervin: Válogatott írásai. Bp. 1958. 258. l. (Az eredeti megjelent a Huszadik Század Könyvtára 35. sz. sz.)

⁵⁵ Leopold Gusztáv: A szociológia újabb irányai c. előadás vitája. H. Sz. 4. évf. 1903. 7. köt. 353–361. l.

kad.⁵⁶ Így jut Lavrovhoz mint a „materialisztikus történelemelmélet” „szubjektív, pszichológiai oldalának” kidolgozójához,⁵⁷ az ismeretelméleti materializmus pozíciójától való — mint láttuk, később más marxistáknál (l. Varga Jenő) is visszatérő — meghátráláshoz s az etikai idealizmus elfogadásához.⁵⁸ Formálisan meghátrál Leopold első tézise előtt, miszerint „a materialista történetfelfogás alaphibája: a módszer, a Hegel-féle dialektika.”^{58/a} „Nem igen vagyok járatos a hegeli dialektikában — ismeri el Szabó — s így nem tudom annak jelentőségét teljesen megítélni. Annyit azonban ki merek mondani, hogy nézetem szerint a hegeli dialektika nem oly lényeges a történelmi materializmusra, hogy azt félelem nélkül fölláldozni ne lehetne. A materialista történetfelfogás igaz marad, akár a dialektika szabályai szerint építjük fel, akár anélkül.”⁵⁹

A dialektika e feladásán elgondolkodva, alig lehet elhessegetnünk magunktól bizonyos feltevéseket Szabó Ervin olvasottságára vonatkozólag. Vajon olvasta-e Marxnak, Engelsnek e magyar kortársai közt 26 éves fővel is kétségtelenül kiemelkedő ismerője — mondjuk —, az Anti-Dühringet, amelyből szemelvény vagy mutatóvány kiadását azzal hárítja el Kautskyhoz írt egyik levelében, hogy az Dühring ismeretét kívánná meg az olvasótól?⁶⁰ Legalább a tagadás tagadásáról szóló fejezetet aligha. Engels itt — miután a Tőkéből, Rousseautól, sőt magától Dühring úrtól vett példákon bemutatja, hogy egyszerűen a történelmi folyamatok viselkednek dialektikusan, s nem utólag kényszeríti rájuk a dialektikát a hegeleskedő ábrázolásmód — tréfás komolysággal ezt a tanulságot adja útravalóul: „Az emberek dialektikusan gondolkodtak, jóval, mielőtt tudták volna, mi a dialektika, éppen úgy, mint ahogy prózát beszéltek, még mielőtt a „próza” kifejezés meglett volna.”⁶¹ Nem könnyen felejthető mondat! Szabó Ervin figyelmét azonban jobban megragadták Engels olyan passzusai, amelyekben ifjúkora Hegel-epigonizmusát bírálja. Erre hivatkozva felmenti önnön lelkiismeretét Marx és Engels ifjúkori műveivel s egyáltalán a dialektikával való foglalkozás alól.⁶² Mint a Kommunista Kiáltványhoz írt bevezetőjében említi, általában az eredeti művek tanulmányozásával készült fel a Válogatott művek kiadására, Hegelre vonatkozólag azonban beírta egy másodkézből vett futólagos tájékozással.⁶³

⁵⁶ Idézi Engels Feuerbachjából a természeti és a történelmi törvény különbségének taglalását s ez utóbbi hatásmódján belül a tudatos történelmi cselekvés megvilágítását, valamint Marx első Feuerbach-tézisét — némileg önkényes kihagyásokkal. (Talán nem véletlen, hogy a „tevékeny oldalt kifejtő” idealizmus marxi pontosítását — azt ti. hogy az idealizmus „a valóságos érzéki tevékenységet nem ismeri” — kipontozás nélkül mellőzi.)

⁵⁷ I. h. 359 — 360. l.

⁵⁸ Uo. 357. l. (Megjegyzendő: az etikai idealizmus hirdetését itt inkább csak köznapi, jelszószerű értelemben kell felfognunk, nem pedig tételes csatlakozásként az idealizmus valamely kifejtett tanításához. Erről később még bővebben.)

^{58/a} I. h. 102. l.

⁵⁹ I. h. 355. l.

⁶⁰ Litván György: I. m. 33. l.

⁶¹ Marx — Engels Művei. 20. köt. Bp. 1963. 139. l.

⁶² Litván György: I. m. 33. l. Ugyanitt hegeleskedése miatt Szabó Ervin „szerencsétlen fogásnak” minősíti a Judenfrage magyarra fordítását. (34. l.)

⁶³ Marx és Engels Válogatott művei, I. 45. l. „... előadásunk, ahol csak lehetséges volt, Marx, Engels, Feuerbach, Proudhon stb. írásaira támaszkodik... Csak Hegel bölcsészetének vázlatában vettük — Engels mellett — egyedül Richard Falkenberg filozófiatörténetét (Lpz. 1902. p. 414 — 418.) alapul.”

Jászi Oszkár említi, hogy Szabó Ervin eszmei fejlődésére még a szociológusokkal való találkozás előtt (tehát valószínűleg 1895 és 1900 közt) hatással volt Schmitt Jenő filozófiai köre.⁶⁴ Közelebbit e hatás körülményeiről, módjáról nem mond. Csupán felületi, ösztönző jellegű volt-e, vagy rendszeres tanulmányokon, Schmitt Jenő, ill. az ő ajánlotta szerzők munkáinak olvasásán alapult? Az anarchizmus, Tolsztoj és Nietzsche eszméit egyfajta gnosztikus teozófiával ötvöző Schmitt Jenőre Szabó Ervin schol sem hivatkozik, Schmitt tanaira közvetlenül visszavezethető, tételes reminiscenciákkal életművében nem találkozunk. Igaz, Schmitt apostolkodó, patetikus előadásmódja, amely minden eklektikus átvételt gondolatilag kicsontozva, érzelmes mártással nyakonöntve talál, tételes összevetésre kevés fogódzót is kínál. Annál nyilvánvalóbb e sajátos összetételű tanítás rokonsága olyan nemzetközi jelentőségű irányzatokkal, amelyek Szabó Ervin fejlődésének jól dokumentálható alakítói voltak. Elsősorban Sorelre gondolunk, aki Vico dialektikus történetfilozófiáját és Marx osztályharcelméletét Bergson és Nietzsche szellemében „továbbfejlesztve”, a produktív elitek szerepét hangsúlyozza a társadalmi mozgalmakban, az általános sztrájkot konkrét történelmi összefüggéseiből kiragadva, mint a proletariátus erejét, jövőjét reveláló bergsoni képet állítja elénk, a forradalmi erőszakot pedig, s nyomában a történelem nagy ugrásait a reális társadalmi folyamatból kiszakítva, mint a teremtető fejlődés mitikus mozzanatait interpretálja.⁶⁵ A Marx–Engels válogatott 1904. december 20-án kelt előszavában Szabó Ervin Sorelt a betokosodott német marxizmussal szemben az elevenebb, modernebb francia–olasz ág főalakjaként emeli ki, aki a Mouvement Socialiste gárdája és az olasz sorelisták segítségével azon fáradozik, hogy „a munkásmozgalmat a *marxi Internationale* legfényesebb korszakának alapjaira” vezesse vissza.⁶⁶

Mint fentebb láttuk, hasonlóan a marxizmus pozitív továbbfejlesztőjeként említi 1903-ban a *narodovolec* Lavrovot, az eddig elhanyagolt „szubjektív oldal kidolgozóját”. Valószínű, hogy Lavrov eszméivel már bécsi diákkorában, Klatschkoék baráti körében megismerkedett. (A „Történelmi levelek”-től eltekintve ui. — amelyekre Szabó a Leopold-vitában utal — Lavrov művei Szabó Ervin által hozzáférhető fordításban nem jelentek meg.)⁶⁷ Lavrov politikai és etikai eszméi szervesen illeszkednek a Schmitt és Sorel nevével jelzett világnézeti képletbe. Csak őt nem érték — elhatározóan még nem érhették — nietschei és bergsoni hatások. Filozófiai tájékozódása Kanttól Hegelen át Spencerig terjed. Ami benne Nietzsche, Bergsonra, illetve a kettőt ötvöző Sorelre emlékeztet — szubjektivizmusa, történelemformáló elitelmélete, ismeretelméletének irracionalista színezete, a politikai harcban a proletárpárt marxizmus–lenini stratégiájával és taktikájával szemben a direkt akció hirdetése — nyilván mélységesen összefügg a társadalmi nézőpont rokonságával. Lavrov is az elégedetlen kispolgár szemüvegén

⁶⁴ Remete : I. m. 170. l.

⁶⁵ Sorel elméletének korszerű ismertetését ld.: Berding, Helmut: Rationalismus und Mythos. Geschichtsauffassung und politische Theorie bei Georges Sorel. München – Wien, 1969.

⁶⁶ Két évvel a „Saggi di critica del marxismo”, négygyel a „Crisi del socialismo scientifico” megjelenése után! Labriolat aki már 1895-ben kritikusan szembefordul Sorellel, mint sorelistát említi.

⁶⁷ Az Aline Klatschkoval folytatott levelezésből tudjuk, hogy Szabó Ervin csak nagyon keveset tudott oroszul.

nézi a világot, bár perspektíváját természetesen az orosz viszonyok sajátosan alakítják.⁶⁸ Mint az alapvető termelési viszonyokon kívülálló szemében, az osztályelnyomást a mindenütt leskelődő titkosrendőrség, a direkt és brutális cári erőszak közvetlen élménye képviselte. „Forradalmi” tanítása is, e közvetlen élmény tükröképeként, a konspiráció és a direkt akció korlátozott programjához tapadt.

A Huszadik Század — valószínűleg Jászi Oszkár tollából származó — nekrológja szerint Szabó Ervin elméleti fejlődését „az egyéniség és szabadság, az alkotó lendület” fokozódó elismerése jellemezte „a gazdasági determinizmus, a miliő és a kényszer mechanisztikus világtárgyával szemben” s ez „terelte utolsó éveiben mind nagyobb mértékben figyelmét általánosabb filozófiai és erkölcsi problémákra, ami a *filozófiai idealizmushoz* való bátor közeledésében nyert kifejezést.” „Lelkének ez a legújabb irányzata — emeli ki a nekrológ — annyira meleg és eleven volt, hogy a *Galilei-körben* tartott utolsó előadásának végső passzusa valóságos apoteózis a kanti morálnak.”⁶⁹

E passzust nem véletlenül ragadja ki a nekrológ. Nyilván a készülő proletárforradalommal, Marx filozófiájának valósággá válásával szemben látszott célszerűnek méltatni a köztisztelt maxista „bátor közeledését” a filozófiai idealizmushoz. A progresszív idealizmust képviselő Fogarasi is „a gazdasági determinizmustól elforduló” Szabó Ervinre hivatkozik s teljes szövegében idézi az „elfordulást” alátámasztani látszó passzust: „Elsősorban emberek kellene, más, jobb, tökéletesebb emberek. A szellem a fontos! Nyissák meg lelküket az emberiség régi ideáljainak: a humanizmus, a szabadság, a méltányosság eszméinek, zárják ki egyéni életükből is az erőszak, a kiváltságok, a türelmetlenség szellemét és meglássák, megtaláljuk az utat, amely az igazságé, amely elvezet a békés és erős, a szellemünket szabadjára eresztő élethez.”⁷⁰

Fogarasi előadásának kontextusából nyilvánvaló, hogy saját világnézeti válságában: a politikai progresszió irányába hajtó élményei és polgári kötöttsége, idealista filozófiai tudása közti vívódásában keres itt megerősítést a tudósként és szocialistaként tisztelt Szabó Ervinnél. Az „Imperializmus és tartós béke” címen közreadott Galilei-köri előadásra a marxista kritika is felfigyel s az idézett részt ugyancsak idealista fordulat jelének minősíti. „Nem tudom — fejezi ki aggodalmát Varga Jenő — mennyi része van ebben a kijelentésben annak a körülménynek, hogy előadását a Galilei Körben, fiatal embereknek tartotta. De úgy látszik, hogy Szabó mostanában még jobban eltávolodott a szocializmustól, mint néhány évvel ezelőtt, amikor a *Tőke és munka harcát* megírta. A „tökéletesebb ember” követelése még a szindikalizmus tömegakció elvével is nehezen fér össze. Remélem, hogy Szabó hamarosan, mihelyt a mai korlátozó körülmények megszűnnek, ki fogja fejteni, hogy fejlődése folyamán most milyen álláspontot utott a társadalmi jelenségekkel és a társadalompolitikával szemben.”⁷¹

⁶⁸ Lavrov jellemzésére és bírálatára vonatk. l. Lenin „Az orosz szociáldemokraták feladatai” c. 1897-ben kelt írását! (Összes művei, 2. köt. Bp. 1963. 430—435. l.)

⁶⁹ H. Sz. 19. évf. 1918. 38. köt. 163. l.

⁷⁰ H. Sz. 19. évf. 1918. 37. köt. 205. l. — Az eredeti: Szabó Ervin: Imperializmus és tartós béke. Bp. 1917. 51. l.

⁷¹ H. Sz. 19. évf. 1918. 37. köt. 111. l.

Varga Jenő majd már csak nekrológiájában mondhatta el, hogy bírálatát Szabó Ervin készséggel elfogadta volt és — immár beválthatatlan — ígéretet is tett neki, hogy ismeretnei fogja társadalomelméleti nézeteinek változásait.⁷²

Révai József is fordulatot lát Szabó Ervin fejlődésében, de azt jóval korábban, az 1905 utáni évekre teszi s a Társadalomtudományi Társaság radikálisaihoz fűződő kapcsolatainak egyre szorosabbra válásában, ill. a munkásmozgalomtól való szektás el-távolodásában keres rá magyarázatot.⁷³ Amit itt ⁷⁴ Révai egyfelől a TT-beli barátok Szabó Ervinre gyakorolt pozitivista hatásáról, másfelől a munkásmozgalmi gyakorlat formáló, ellenőrző hatásának gyöngüléséről mond, több tekintetben helytálló.⁷⁵ Szabó Ervin érzéketlenségében a dialektika iránt pl. bizonyára része van pozitivista „fertőzőtt-ségének” is. Csakhogy *nem* ez a „fertőzőttség” az, amely Szabó Ervin marxista fejlő-dését, politikai pályáját döntő mértékben befolyásolta, szindikalizmusát alakította volna. Mint a Társadalomtudományi Társaság nem egy mértékadó egyénisége számára, „pozitívizmus” Szabó Ervin számára is a tudományos „realizmus” (sőt — l. Marx és Bakunin idézett rokonítását — a materializmus) szinonimája, nem pedig maga a konkrét, kifejtett pozitivista ismeretelmélet. Az empiria előnyben részesítésének programja a kisebb-nagyobb fenntartással kezelt teoretizálással, kiváltképpen pedig a dialektikus módszerrel szemben.⁷⁶ Vitathatatlan, hogy a pozitívizmus e „vulgáris” felfogása is korlátozóan befolyásolja a társadalmi megismerés elméleti általánosítását. Mégsem egyértelmű a pozitívizmus módszereinek következetes alkalmazásával, még kevésbé a pozitivisták társadalomelmélet *tartalmi* tanításainak elfogadásával. Ezt mutatja, hogy amikor valamely specifikus pozitivisták tanítás értékelésére kerül sor, ha tehát a pozitívizmus mint filozófiai iskola dolgában tartalmilag s érdemben kell színt vallani, Szabó Ervin finom kritikai érzékkel tapint rá a pozitivisták elmélet tudományos gyöngéire, reakciós következményeire s barátot nem ismerő határozottsággal fogalmazza meg a marxista — objektíve antipositivisták — álláspontot. Következésképpen és hatékonyan bírálja az organicizmust s egyáltalán a természettudományos szemléletnek a társadalom-tudományba való behatolását s ezzel a korabeli szociológiai pozitívizmus uralkodó tendenciáját.⁷⁷ (Egyébként sem szabad Szabó és Jászi — s még kevésbé a többi radikális — barátságát a fenntartás nélküli együttgondolkodás viszonyának elképzelni. Az a terjedelmes levelezés, amelynek egyes darabjait itt több helyen idézzük, a tanú rá, hogy

⁷² Remete : I. m. 144. l.

⁷³ Révai József: Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban. = Társadalmi Szemle, 1931. Közölve: Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. 3. kiad. Bp. 1949. — Ha kevésbé részletesen és kevésbé szigorú fogalmazásban is, de lényegileg ugyanezt az értékelést ismétli Révai 1958-as megemlékezése Szabó Ervinről. (L. Remete : I. m. 220–225. l.)

⁷⁴ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. 3. kiad. Bp. 1949. 60–61. l.

⁷⁵ Ugyancsak reálisnak mondható az az elemző kritika, amelyet Szabó Ervin politikai szerepéről és politikai elméletéről ad Révai, különösen, ha a fent hivatkozott írásokat együtt próbáljuk figyelembe venni s egy 1919-es, élményszerűségi-ből írt Szabó Ervin-cikkét is melléjük tesszük. (Remete : I. m. 159–162. l.)

⁷⁶ Csak ebben a köznapis és általános értelemben minősíthette — mint korábban idéztük — Bakunyint is pozitivistának s mint pozitivistát marxistának.

⁷⁷ Vö. pl. Szabó Ervin: Természet és társadalom. [Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus c. művének bírálatára.] = H. Sz. 4. évf. 1903. 8. köt. 747–772. l. — Szabó Ervin: Társadalmi harcok. (A nemzetközi szociológiai kongresszus tárgyalásai.) = H. Sz. 8. évf. 1907. 16. köt. 792–805. l. Mindkét írás a szociológiai pozitívizmus természettudományos irányzatait bírálja.

éppen világnézeti kérdésekben Szabó és Jászi folyton hadakozott egymással. Vitáik nem egyszer sodorták válságba baráti kapcsolatukat.⁷⁸⁾ Szabó Ervin idealista „fertőzöttség” *objektíve* inkább antipozitivistá színezetű, s — mint fentebb rámutattunk — Nietzsche, Sorel, Lavrov és Tolsztoj nevével jellemezhető. Sőt, Sorel közvetítésével rejtve benne munkál Bergson irracionizmusa, Nietzschén keresztül Schopenhauer heroikus pesszimizmusa.

Szabó Ervin idealizmusáról beszélve, nem véletlenül alkalmazunk ismételten ilyesféle metafórákat, mint „fertőzöttség”, „színezet”. Azt kell ezzel hangsúlyoznunk, hogy ő nem eklektikus a szó voltaképpen értelmében. Nem tanokat kölcsönöz, hanem inkább kifejezést keres egyéni mondanivalójához, rokon életérzéseket, magatartásformákat ötvöz a sajátjával. A kortárs idealista hatások tehát, amelyek Szabó Ervint elérték s amelyekre ő fogékony volt, nem nyílt ütközetben vívtak meg a marxizmussal. Mármint azzal a szindikalizmusba torkolló, sajátos Lenin előtti „forradalmi” marxizmussal, amelynek Szabó Ervin végig hű harcosa maradt. E hatások *életét* színezik át. Segítik egyéni szituációjának értelmezését, meghatározó társadalmi élményeinek kifejezését, formát és etikai támaszt adnak életvitelére, nosztalgiáinak. Politikáját is ezekhez az adottságokhoz *társulva* segítik formálni.

Marxista és idealista tartalmi tanok összecsapása esetén — mondtuk — a marxista átláspont mellett száll síkra, gondolkodói becsülettel. Ez azonban irodalmias előadásmódja, terminológiai pontatlansága s — nem utolsósorban — dialektikátlansága miatt olykor csak mint jámbor szándék, tendenciaszerűen jut nála kifejezésre. Így a többször említett Fogarasi-hozzászólás esetében is. Szabó itt — filozófiai felkészültség dolgában nyomasztóan erős vitapartnerekkel szemben — főleg azt a látszatot akarja elhárítani, mintha a marxizmus a mechanisztikus determinizmussal volna egyértelmű s kizárná az erkölcs, az eszmék szerepét a társadalmi folyamatban. A felszólalás mégis a filozófiai meghatárlás dokumentumának tűnik. Megítélésünk szerint azonban — az idealizmus „tevékeny oldalának” respektálása mellett — inkább csak azt dokumentálja, hogy Szabó vértelenül kapcsolódik be az idealizmus gondolatmenetébe, ügyetlenül bánik a terminológiával stb.⁷⁹⁾ És hogy ez nem írható mindenestől a szóbeli rögtönzés rovására, azt — extenzív szövegelemzésnek itt helye nem lévén — hadd illusztrálja Szabó Ervin egyik teljes gonddal írt szövegének klasszikus félreértése.

A Marx–Engels Válogatott II. kötetében Szabó Ervin rámutat: Ricardo és Smith absztrakt eljárásával szemben Marx módszerét az jellemzi, hogy a gazdasági kategóriákat a konkrét történelmi folyamatok termékeiként vezeti be. Előzőleg Smitht és Ricardot mint a gazdaságtudomány megteremtőit, a közgazdaság tudományos fogalmainak megalkotóit méltatja, s — anélkül, hogy a „burzsoá” vagy a „ricardói” jelzőt

⁷⁸⁾ L. Jászi leveleit Szabóhoz: Paris, 1905. 6. 14., Sorrento, 1904. VII. 7., Napoli, 1904. VII. 12.

⁷⁹⁾ „Ha el is fogadjuk a tételt — engedi meg Szabó — hogy az etikai normák függetlenek a társadalmi létezésről és el fogadtatástól, hangsúlyoznunk kell, hogy nem lehetnek függetlenek a lényegünk, természeti determináltságunk által adottól.” (I. m. 376. l.) Szabó Ervin itt nyilván nem az etikai normák természeti determináltságát akarja hirdetni. A jóhiszemű olvasó az egész felszólaláson végigvonuló hasonló mondatokból azt hámozza ki, hogy Szabó Ervin bonyolult társadalmi kölcsönhatások tényezőjeként kívánja bemutatni az erkölcsöt, mint a társadalmi folyamat mozgó és mozgató alkotóelemét.

ismételten kitenné — a következő mondatokban a gazdaságtan absztrakt, idealista módszerét jellemzi.⁸⁰ Révai, aki 1931-ben egy idealista portréhoz keres színfoltokat, magának a bírálónak tulajdonítva a kritikusan jellemzett metódust, nyomban meg is állapítja, hogy Szabó Ervin szerint a közgazdasági „kategóriák tehát nem a létnek, hanem a gondolkodásnak a formái”.⁸¹

De óvatosság a foltok összefogásához elegendő képtávolság tartása ajánlatos Szabó Ervin „téziseivel” szemben olyankor is, ha azok kifejezetten, élesen idealista vagy anti-marxista csengésűek. A kontextusban rendszerint ezek is Szabó Ervin marxista álláspontjával többé-kevésbé kibékíthető, de végig nem vitt gondolatok árnyalatlan megfogalmazásai, vagy éppen csak ornamentikus szerepük van. Pl. amikor „A szindikalizmus” c. kiáltványában (1910) „tíz bátor” előbbrevolúcióságról beszél a „jámbor nyájemberrel” szemben, nyilvánvalóan nem eredeti nietzschei értelemben használ egy propagatív értékű, mert a közönség asszociatív „tezauszába” jól betáplált fordulatot.⁸²

Szabó Ervin írásaiban hiába keresünk érdemleges adalékot Tolsztoj-élménye jellemzéséhez, vagy éppen arra nézve, hogyan értékelte Tolsztoj utópizmusát. Műveiben elszórt utalásai alapján erről nem szabad többet, mást feltételeznünk, mint amennyire s mint ahogy Tolsztoj olvasása hatalmába kerítette a kor igen sok művelt emberét általában. Egyszerűen azon szerzők egyikének tűnik ennek alapján Tolsztoj, akiket megemlít, ha ízlés- és gondolkodásformáló olvasmányélményei felől kérdezik.⁸³ Ugyanez áll külső életvitelének tolsztojánus vonásaira. Semmivel sem voltak ezek önála kifejezettebbek, mint a szellemi kordivatra fogékony intelligencia más neves és névtelen alakjainál. (Puritánság, paraszti, falusi nosztalgia, természetkultusz stb.)⁸⁴ Mégis úgy érezzük, nem csupán odavetett vonás, amikor az ideológiai összefüggések, burkolt tendenciák felismerésében oly igen éles szemű méltatója Szabó Ervinnek, mint Jászi Oszkár, Tolsztoj „magas értékelését” az ifjúkori anarchista hatásokkal, Schmitt Jenő Henrik befolyásával és Batthyány Ervin barátságával összefüggésben, hangsúlyosan említi.⁸⁵ A munkásmozgalom java harcosaitól körülrajongott, de vezető szerepet soha-

⁸⁰ Marx és Engels Válogatott művei. II. Bp. 1909. 141–142. l.

⁸¹ Révai József: I. m. 60. l. (Hogy Révainak nincs türelme a következő oldalra fordítani, ahol a klasszikus polgári gazdaságtudomány marxi túlhaladásáról beszél Szabó Ervin, felületességnek túlságosan fatális ahhoz, hogy ne inkább a módszer voluntarizmusát tegyük felelőssé.)

⁸² Válogatott írások. 330. l.

⁸³ Köhalmi „Könyvek könyve” c. gyűjteményéhez adott nyilatkozata csupán annyit segít a nyomozónak, hogy a Tolsztoj-hatást a romantikus antikapitalista, individualista Emersoné mellett említi és a Nietzsche-élménnyel való „misztikus” összefüggésére utal. Közölve: Szabó Ervin magyar nyelven megjelent könyvtárgyományai, művelődéspolitikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye. Összeáll. Tiszay Andor. Bp. 1959. 595. l. (A továbbiakban: Könyvtárgyományi tanulmányok.)

⁸⁴ Bögötén, 1905. okt. 31-én kelteztet levélben írja fél-tréfásan Erdős Renének: „Az emberek [ti. a bögötei parasz-
tok] csak tudatlanok, nem rosszak, s közöttük élven, sokat lehetne tenni. S valóban, az erdőt, a mezőt, a kertet járván, föl-
ébrednek már-már elhalt „agrárius” hajlamaim, a vágy a szabad természet, a föld után, amelyen fölöttem és amelyet
művelni és mellette szellemileg is dolgozni mégis csak a legemberibb foglalkozás. S ha eddig nem törődtem vele nagyon,
hogy tudományos és politikai meggyőződéseim kellemesek-e gazdáimnak, ezentúl még kevésbé ügyelek erre. Ha kidob-
nák, nagybirtokos barátaim közt akad akárhány, aki kis földet ad nekem, amelyből élek és amelyről a nagybirtok ellen
uszítok. Megálljon René, meg csizmánban állítok be házába s Maga kiizen: dobjátok ki a parasztot.”

⁸⁵ Remete: I. m. 169–170. l.

sem vállaló, tudós politikusként Marx tündöklő tudományát a politika igájától féltő,⁸⁶ a közéleti pályára ítélt, de csak bensőséges körben s még inkább remeteként boldog Szabó Ervin viszonyát környezetéhez s politikai habitusát Tolsztojéval rokon lelki adottságok, egylényegű etikai kérdésfeltevések alakítják. Mi módon lehet élni a korban, a „tökéletes bűnösség” e korában tiszta fegyverekkel vívni? Még szocialistaként is a kizsákmányolás beszennyező világába zártan, erkölcsileg tönkre nem menni?⁸⁷

Lavrovra vonatkozólag tartalmasabb utalásokkal is találkozunk. Mindamellett nem mondhatjuk, hogy Szabó Ervin világosan számot adna Lavrovhoz való viszonyáról, pl. elmélyedne a „Történelmi levelek” kritikai taglalásában, kifejtené közönsége előtt, miért és meddig ért egyet azok történetfilozófiai gondolatmenetével, szembesítené a lavrovizmust az osztályharcról szóló marx tanítással. Egyszerűen megragadja őt a „kritikai egyén” lavrovi apoteózisa: igazolást talál benne saját egyéni útja számára s vonzó alternatívát a szociáldemokrácia poroszos szervezeti drilljével, bürokratikus módszereivel szemben. De épp ezen a ponton fordul át a filozófiátlanság súlyos politikai következményekkel terhes ideológiává, a szubjektíve indokolt egyéni magatartásmodell a társadalmi cselekvés voluntarista, individualista modelljévé. Hogy ez az *átfordulás* mennyire nem tudatos *elfordulás*, mennyire nem mond ellent a Marxhoz hű Szabó Ervinről adott jellemzésünknek, arról a legvilágosabban Pártfegyelem és egyéni szabadság c. írása (1904) győzhet meg. Itt a társadalom és egyén, társadalmi determináció és szabad egyéni iniciativa viszonyának, ha nem is dialektikus, de rendszeres és Marx tartalmi tanításait érvényre juttató clemzéséből kindulva, helyesen bírálja a Szociáldemokrata Párt formális demokratizmusát, opportunistá tendenciáit s többé-kevésbé helytálló következtetésekre jut a pártvezetés módszereire, a társadalmi változásokat tükröző új, egyéni felismeréseknek a pártpolitikában való érvényesítésére vonatkozólag. Teljesen jogosult az is, hogy a spontán fejlődést abszolutizáló ökonomizmussal szemben a forradalmasító cselekvés, a társadalmilag tevékeny egyén szerepét hangsúlyozza, a harmadik Feuerbach-tézis szellemében. Amikor azonban Lavrovnál keres nyomatékot érveléséhez, a hangsúlyozott mozzanat elszakad dialektikus vonatkozásaitól. Mindaz, amit előbb a társadalmi okozatsorok és különböző szférák bonyolult összefüggéséről, a gazdasági és eszmei tényezők kölcsönhatásáról mondott, háttérbe szorul a zárótételszerűen felfokozott lavrovi formulához képest: „Minden haladás a kritikusan gondolkodó egyéni-ségek érdeme.”⁸⁸ Nem a szerzői intenció, hanem egyetlen hangsúllynak a szerkesztés,

⁸⁶ „A marxizmus nem maradt meg a maga körében. Politika lett belőle, politikai pártnak, gyakorlati tömegmozgalomnak lett hitvallásával. És ezzel a politikában uralkodó törvényszerűségek uralma alá került ő is és elvesztette eredeti lényének megfelelő élete és fejlődése alapjait.” „...Inspiráló tudományból politikai pártprogramná lett. Egyformán kárára a tudománynak és politikának.” (Szabó Ervin: Marx. = H. Sz. 19. évf. 1918. 37. köt. 283. l. — Pártfegyelem és egyéni szabadság ezen antidialektikus szembeállításá Szabó Ervin korai írásaiban is jelentkezik. (Pl. Pártfegyelem és egyéni szabadság. = Világosság, 1. évf. 1904. Közölve a Válogatott írásokban, 185–186. l.) Ekkor azonban még nem látja *elvileg* problematikusnak a marxizmus párton belüli művelését, csupán az egyéni véleményszabadság követelményét látja veszélyben.

⁸⁷ Vö. Lukács György: Tolsztoj és a realizmus fejlődése. = L. Gy.: Világirodalom. 2. köt. Bp. 1969. 47. l.

⁸⁸ „Minden tudatos társadalmi változás eredete egy egyénre vagy elszánt kisebbségre vezethető vissza; ellenben kisebbségek *uralma* eddigelé mindenkor maradt és elnyomást eredményezett. Amíg tehát az abszolút egyéni szabadság az individuális anarchia szellemében nem lehet társadalom-szervezési elv, addig a többség uralma jelenti mindenestre a legtöbb ember szabadságát.” (Pártfegyelem és egyéni szabadság. Sz. E. Válogatott írásai, 180., 182–183. l.)

megformálás fegyelmét szétfeszítő átélése vezet oda végül is, hogy az írás objektív hatását tekintve a marxi úttól eltávolító individualista, szektás irányt erősíti, s — ellenében a mottóul választott Feuerbach-tézissel — maga is „arra lyukad ki, hogy a társadalmat két részre ossza, amelyek egyike a társadalomnak *fölötte* áll”. Az átélt lavrovi nyomatek, továbbá gyűrűzve a szerző egyéni pályáját alakító indítékok komplexumában, tényezője lesz a mélyülő ellentétnek Szabó Ervin Marxhoz, a munkásosztály forradalmi útjához való tántoríthatatlan ragaszkodása és gondolatmenetének, magatartásának individualista, szektás tendenciái közt.

Csak általánosan, sőt esetenként bizonyos fenntartással emlékezik meg Szabó Ervin Sorelről.⁸⁹ Hallgatással mellőzi mítoszelméletét vagy Bergson ismeretelméletének beépítését az osztályharc szindikalista elképzelésébe, de — a marxista kiindulást a Lavrovhatalással kapcsolatban jellemzett, objektíve antimarxizmusba átfordító módon — az elképzelés lényeges elemeit beiktatja saját gondolatmenetébe. Így sodródik a gazdasági harcot abszolutizáló Sorelhez,⁹⁰ osztozik vele a „politikai elitek” mély megvetésében,⁹¹ a „termelői morál” nietzscheánus felfogásában (a „fogyasztói morállal” szemben), s a munkásmozgalomban való részvételének (főleg élete utolsó szakaszára jellemző) sajátos stílusa is emlékeztet Sorel kispolgáriás kívülállására.⁹² Sőt, ahol *nézeteik* formális logikailag ellentétesek — mint a forradalmi erőszak megítélésében —, ott is sajátos „tudásszociológiai” szálakkal fűzi össze *magukat a gondolkodókat* a motiváció rokonsága. Az erőszak abszolutizálása Sorelnél⁹³ s a forradalom fogalmának „megtisztítása” az erőszaktól Szabónál⁹⁴ egyaránt a kívülálló — ismét: a kispolgár — szituációjára utaló elvonatkoztatás a hirdetett vagy vállalt, de nem teljesen értett (egzisztenciálisan fel nem fogott) osztályharctól, amely valójában a fizikai és a gazdasági kényszert nem logikai alternatívaként felvető, hanem dialektikusan átfogó, totális folyamat. Ezért nem merünk egészen hinni Sorelnek, amikor a *Reflexions* 19-es kiadásához appendixet fűz, hogy

⁸⁹ Remete : I. m. közli Lukács György 1968. március 19-én kelt levelét Szabó Ervinről. Lukács itt is mint fejlődésének fontos mozzanatát emeli ki, hogy Szabó Ervin felhívta figyelmét Sorelre, „persze — teszi hozzá — bizonyos szkeptikus fenntartásokkal.”

⁹⁰ Vö. Marx és Engels Válogatott művei. 2. köt. A Gothai program kritikájához írt bevezetést. 408–409. l.

⁹¹ Uo. 406. l.

⁹² „Il faut être en dehors pour voir le dedans.” (Sorel : *Réflexions sur la violence*. 8e éd. Paris, 1936. 67. l.)

⁹³ A kölcsönös és könyörtelen erőszak abszolutizálásával Sorel — nyilván szándéka ellenére — a fasizmus előfutárává válik. „Je crois très utile de rosser les orateurs de la démocratie et les représentants du gouvernement, afin que nul ne conserve d'illusions sur le caractère des violences. Celles-ci ne peuvent avoir de valeur historique que si elles sont l'expression brutale et claire de la lutte de classe...” „Le jour, où les patrons s'apercevront qu'ils n'ont rien à gagner par les oeuvres de la paix sociale ou par la démocratie, ils comprendront qu'ils ont été mal conseillés par les gens qui leur ont persuadé d'abandonner leur métier de créateurs des forces productives pour la noble profession d'éducateurs du prolétariat.” (*Réflexions*, id. kiad. 118. l.)

⁹⁴ Szabó Ervin beszél a harci módszerek függéséről a harci helyzettől, de a hangsúlyt az erőszak nélküliségre teszi: „...Az, amit általában a munkásmozgalom harci, forradalmi szellemének neveznek, egyáltalán nem azonos az erőszakkal.” Beszél a „közvetlen akció” változatos formáiról, de ultima ratiónak a sztrájkot tekinti: „És mindezen akció mögött állandó készenlétben kell lennie a végső eszköznek, az egyedülinek, amely mindenképpen közvetlen alkalmazkodás a munkásosztály fölött uralkodó gazdasági törvényszerűségnek: a munkaerő elvonásának a munkapiacról.” (A tőke és a munka harca 2. kiad. Bp. 1947. 73., 83. l.) — „Forradalmárok vagyunk — tanítja már 1903-ban a szocialista diákoknak — mert nem az erőszak fegyvereivel küzdünk, amelyekkel az uralkodó osztályok védik veszélyeztetett uralmukat: csendőrrrel, katonasággal, börtönnel, hanem a munkásság millióinak békés szervezeteivel.” (A diákokhoz. Bp. 1903. = Válogatott írásai. 105. l.)

kifejezze Lenin, e „Marx óta legnagyobb gondolkodó és Nagy Péter óta legnagyobb államférfi” iránti csodálatát s az orosz forradalom keltette reménységét.⁹⁵ Nem látjuk, mekkora része van e meggyőzően tolmácsolt rajongásban a történelmi élelétásnak s mekkora az antidemokratizmus a mitikus vágyteljesülés kivételének. Mint ahogy — sajnos — nem érezzük egészen jogosulatlannak Jászi Oszkár posztumusz feltevését, amely szerint Szabó Ervin, ha tovább él, mint realitást vállalja, a munkásosztály iránti hűségből magáévá teszi a bolsevik utat, de rezignáltan, szindikalista reményét veszítve.⁹⁶ Rudas László ugyan a marxista tudatszociológia legmélyéről vett érvt szegze a feltevés ellen: őszintén Szabó Ervin a proletárforradalomban, „a cselekvés e korszakában levetkőzte volna a cselekvéstől elzárt kétségbeesés korában magáraszedett kitérüléseket, melyek csak felszínesek voltak és forradalmisága, marxizmusa gyökeréhez férközni nem tudtak”.⁹⁷ Rudas mellett szól Szabó Ervin egy korai fejtegetése, amelyben a történelmi materializmus elméletének a társadalmi gyakorlattal, a társadalmi folyamat konkrét elemzéséből nyert általánosításokkal való összekapcsolását követeli s a szindikalizmust az osztályharc saját korabeli feltételeihez alkalmazott (tehát nem „örökérvényű”) stratégiájaként értékeli.^{97/a}

Nincs sok értelme, hogy a vélekedések fedezetének — Jászinál az egyéni motívumok *megkötő*, Rudasnál a forradalmi cselekvés *megvilágosító* creje — mérlegelésébe merüljünk. Tény, hogy Szabó Ervin alkonyára (amely történelmileg a forradalmak hajnala) a „cselekvéstől elzárt kétségbeesés” és a „filozófia valósággá válása” iránti reményvesztés a legsúlyosabban s az utód számára is a legnyilvánvalóbban ránehezedik. Miközben fogyó erejét a „társadalmi és pártharcok a 48/49-es forradalomban” — e tévedései ellenére is úttörő marxista történelmi tanulmány — befejezésére fordítja s (akár a század elején az illegális pártirodalom csempészésével) illegális antimilitarista szervezkedéssel teljesíti forradalmi kötelességét, utolsó publicisztikai munkáiban ez a remény-

⁹⁵ „... Je n'ai aucune raison de supposer que Lénine ait pris des idées dans mes livres. Mais si cela était, je ne serais pas médiocrement fier de contribuer à la formation intellectuelle d'un homme qui me semble être, à la fois le plus grand théoricien que le socialisme ait eu depuis Marx et un chef d'Etat dont le génie rappelle celui de Pierre le grand.” „Maudites soient les démocraties plutocratiques qui offensent la Russie; je ne suis qu'un viellard dont l'existence est à la merci de minimes accidents; mais puisse-je, avant de descendre dans la tombe voir humilier les orgueilleuses démocraties bourgeoises, aujourd'hui cyniquement triomphantes!” (Réflexions... Id. kiad. 442., 454. l.) Az idézet superlatívuszait nyilvánvalóan a gyűlölt polgári világ pusztulásának sürgetése fűti. Sorel saját tanainak forradalmi hasznosságán ábrándozik s nem fogja fel azok megsemmisítő kritikáját Lenin tanításában, Lenin forradalmában. Így Lenint magasztalva is fejére vonja a jelzőt, amellyel őt Lenin telibe találta. („Sorel, az ismert zavarosfejű”).

⁹⁶ Ha Szabó Ervin nem hal meg, = Századunk, 1928. 529–533. Közli: Remete : I. m. 193–199. l. A Jászi-tanítvány Csécsi Imre szerint Szabó Ervin „hitetlenül hitt volna” a proletárforradalomban. (Mucsi Ferenc: Csécsi Imre emlékirataiból. = Századok, 1968. 1087. l.)

⁹⁷ Remete : I. m. 179. l. — Maga Szabó Ervin — Jászival vitatkozva — így ír a marxizmus alkotó alkalmazásáról s ezen belül a szindikalizmusról: „Az elméletet és a gyakorlatot össze kell egyeztetni. Két út vezet erre: 1. Marx öreg történelmi materializmusa, amely arra tanít, hogy az eszmék konkrét formát csak a megfelelő környezetben ölthetnek; keresni tehát, hogy az osztályharc miként válhat eleven valósággá; 2. amiből folyólag a forradalmi szindikalista mozgalom új tényei gondolkodásmódját kell elsajátítanunk. Vissza kell térni a forradalmi elvekre, elhagyni a tisztán parlamentáris talajt, és realis alappal kell ellátni ama helyes hagyományos megismeréseket.” (Szabó Ervin: Marx-kérdések és osztályharc-rikkancok. 1905. = Válogatott írásai, 240. l.)

^{97/a} A Szabó Ervin-tanítvány Kőhalmi Béla egy 1919. április 11-én keltezett brosúrája arról tanúskodik, hogy a magyar proletárforradalom történelmi tapasztalatának magaslátáról visszatekintve, a szindikalizmust immár pozitíve túlhaladt forradalmi útkeresésként értékeli maguk a korábbi szindikalisták. Ez ismét Rudas feltevését erősíti. (Ld. Kőhalmi Béla: Szindikalizmus és leninizmus. (Bp. 1911.) 16 l.)

vesztés, kétségbeesés zajdul fel. „Mily szerencsétlen időbe kellett esnie Marx születésnapja századik évfordulójának!” Így kezdi évfordulói megemlékezését 1918. május 5-én. És bár „Lenin kormányá amnesztiát hirdet”, az Októberi Forradalom népe „vöröslobogós diadalban emlékszik meg”⁹⁸ az évfordulóról, Szabó Ervin csak az elégikus ünneplésre talál szavakat s a marxi eszmék tragikus sorsának indoklására, meghíúsulva megvalósulására érveket. Lehetetlen nem önvallomásnak minősítenünk (a Szabó Ervin-i szituációról s az „idealista fertőzöttségről” szóló önvallomásnak is) a vigasz és vigasztalanság Schopenhauertől idézett gondolatát a megemlékezés végén: „Boldog élet lehetetlen; a legmagasabb, amit az ember elérhet: a heroikus élet. Ilyet él az, aki valamilyen módon és ügyben a valahogy mindenkire jóért fölötté nagy nehézségekkel küzd és végül győz, de emellett jutalma csekély vagy semmi. Akkor végül úgy áll meg, mint Gozzi *Re corvó*-jában a herceg, kővé válva, de nemes tartásban és nagylelkű mozdulattal; emléke megmarad és mint hőst (!) tisztelik; akarata, melyet fáradtság és munka, balsiker és a világ hálátlansága egy egész életen át öldökölt, elalszik a Nirvánában.”⁹⁹

Hasztalan replikázik rövid félév múlva immár a megemlékezőről emlékező nekrológ ellenideézettel, Nietzsche szavaival: „Seinen Tod stirbt der Vollbringende, siegreich umringt von Hoffenden und Gelobenden.”¹⁰⁰ A Marx-megemlékezésben kifejeződő heroikus pesszimizmus nem csupán a halálba hanyatlót fosztja meg a „beteljesülés”, a köré sereglő „reménykedő és hűséget esküvő” erős tábor látásától, hanem úgyszólván kezdettől fogva sötéten festi alá Szabó politikai gondolkodását. A gazdasági harcot (amelyet egyre határozottabban az osztályharc magasabb és hatékonyabb formájaként értékel) az erőviszonyoktól függő politikai harccal szemben „az erősek és bátrak kisebbsége”¹⁰¹ ügyének hirdeti már korábban is. Arra buzdítja a forradalmárt, járja eltökélten a „folytonos dezillúziók, állandó kijózanodások” útját a mozgalomban, élete váljék a távoli „jövő embere heroikus életének” példájává.¹⁰²

A hasonló, szinte tetszés szerint szaporítható Nietzsche-reminiscenciák konkrét politikai tartalma a munkásosztály s Marx mellett végig kitartó Szabó Ervinnél természetesen csak lefordítva, a soreli fogalmak szótára segítségével értelmezve áll hitelesen előtünk. A szocialista „Übermensch” eszerint nem parazita, kivételes lény, hanem a „termelő elit”, maga az osztályharcos szindikalista munkásság.¹⁰³ Az értelmiséget, akárcsak Sorel, nem veszi ki a tömeg, a csőcselék (a „fogyasztói Sklavenvolk”) fogalma alól, sőt, mint vezető elitet (bürokráciát), a munkásszervezetek élén is mint „a termelő

⁹⁸ Szabó Ervin: Marx. = H. Sz. 19. évf. 37. köt. 1918. 280. l.

⁹⁹ Uo. 286. l.

¹⁰⁰ H. Sz. 19. évf. 1918. 38. köt. 161. l.

¹⁰¹ A töke és a munka harca. (1911.) 2. kiad. Bp. 1947. 80. l. — „A pártok számára egyformán értékes tehát minden szavazat, mert minél több van belőle, a többséghez annál közelebb van a párt. A gazdasági mozgalmat ellenben az erősek és bátrak kisebbsége tette naggyá és erőssé és csak ennek a kisebbségnek a bátorsága, elszántsága és kitartása tarthatja is fenn és vezetheti tovább abban a súlyos küzdelemben, amelynek terheit a nagy többség — mint láttuk és fájdalommal megokoltuk — nem bírja.”

¹⁰² Kellenek-e forradalmárok? = Társadalmi forradalom, 1910. dec. 24. Közli: Válogatott írások 333. l.

¹⁰³ Vö. Berding, Helmuth: I. m. 88. l.

munkát végzők” fölötti „osztályuralom” hordozóját bélyegzi meg.¹⁰⁴ Az alkotó értelmiséget: „a kézzelfogható reáliákon túl gondolkodó” forradalmárokat,¹⁰⁵ tudósokat, írókat, művészeket¹⁰⁶ azonban nem számítja ehhez az értelmiséghez. Az osztályok közti elhelyezkedésnek, társadalmi hivatásnak ez a felfogása a Mannheim-féle „szabadon lebegő értelmiség” fogalmával analóg. (Bár politikai funkcióját tekintve ugyanaz a fogalom mindkét összefüggésben más jelentőségű.) Hogy a fogalom kikovácsolásában van-e része Szabó és Mannheim munkakapcsolatának a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája körül, itt félretehető kérdés. Azt sem itt kell vizsgálnunk, hogyan szolgálja ez a séma az imperialista apologetika vizeire sodródó Mannheim kezében a polgári ideológus önigazolását. De hogy Szabó Ervin heroikus pesszimizmusa és Mannheim körével rokon kultúraélménye („Unbehagen an der Kultur”) a számára adott értelmiségi szituáció átélésén s egy sajátos (éppen e sémában kifejeződő) alternatíva választásán-megszenvedésén alapszik,¹⁰⁷ azt, Szabó Ervin Nietzsche-fogékonyságának^{107/a} megértése és az írásaiban gyakori nietzsch~~e~~i fordulatok helyes értelmezése céljából szükséges hangsúlyozni.

Nem térhetünk itt ki annak nyomozására, milyen része és szerepe volt Szabó Ervin világszemléletének, politikai stílusának formálásában a személyi körülményeknek, pszichikai adottságoknak, az ágyhoz-szobához kötő beteg szervezetnek. Sokan — szeretetből — ezzel magyarázzák, „mentik” egyéni eltéréseit a „helyes” úttól, különbözősét egy történetietlenül konstruált, „eszményi” Szabó Ervin-portrétól. Ő maga is hajlik teoretikus vonzalmai szubjektív interpretálására. „Olyan vagyok — írja 1903. június 16-i levelében (Bp.) barátjának, Somló Bódognak — mint az a szegény neuraszthenikus Nietzsche, akinek, hogy erősnek érezze magát, olyanokra volt szüksége, akik nála kisebbek, gyöngébbek, rosszabbak, vagy olyanokra, akik nagyok, erősek, boldogok. Én is így kapkodok, hol lefelé, hol fölfelé.”¹⁰⁸

Ki merné az efféle ujjmutatást a mindig közreműködő pszichikai tényezők irányába, egy legyintéssel elhárítani? Mi azonban Szabó Ervin esetét a társadalomelméleti eszmélés egy nyalábjában, mint nemzedékének, mozgalmi körének egy tagját vizsgáljuk. Innen nézve pedig perspektivikusan redukálódnak s főként az elsődleges meghatározó, a társadalmi lét következményeiként, termékeiként tűnnek fel az egyéni motívumok. (Köztük a pszichikaiak is.) Számunkra, akik egy marxista gondolkodó idealista „fertőzöttségére” egy félszázad távlatából tekintünk vissza, s akiknek szemében Nietzsche filozófiája már mindenestől az imperializmus ideológiai előkészítéséhez tartozik, épp az a lényeges, ami túlmutat az egyéni eseten. Ebben az összefüggésben pedig Szabó Ervin Nietzsche-adaptációja maga is csak jelenség, egyéni megnyilvánulása annak

¹⁰⁴ Új folyóiratok. = H. Sz. 6. évf. 1905. 11. köt. 160–166. l. Közli: Könyvtártudományi tanulmányok 498–499. l.

¹⁰⁵ Kellenek-e forradalmárok? I. h. 333. l.

¹⁰⁶ Új folyóiratok. I. h. 498. l.

¹⁰⁷ „Műveltség és kultúra” c. cikkében a világháború katasztrófát mint a „műveltek” csődjét, „lelki kultúrájuk”, „heroikus elszántságuk” elégtelenségének következményét interpretálja. (Szabadgondolat, 8. évf. 1918. 33–37. l. Közli: Könyvtártudományi tanulmányok 597–600. l.)

^{107/a} „Bécsben, az egyetemen ismerkedtem meg Nietzschével, illetve először Schopenhauer als Erzieher-jével. S ez — mondhatom — forradalmi átalakulások at idézett bennem elő.” (Könyvtártudományi tanulmányok, 595. l.)

¹⁰⁸ Fotómásolata a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának kéziratárán.

a hatásnak, amelyet a század eleji Magyarországon Nietzsche a haladó erők társadalmi eszmélésének sajátos tényezőjeként kifejtett.

Szabó Ervin nietzscheánus elemeinek (ismét csak — mint olvasmányvallomásában mondja — „nem okulásul”, hanem „ösztönzésül” szolgáló,¹⁰⁹ élettartalommmá váló motívumainak) vázolásával voltaképpen az útkereső értelmiség egy egész csoportjának reakciómodelljét érzékeltetjük. E csoport tagjai nem alkotnak iskolát, vagy ha igen, nem mint Nietzsche-epigonok, hanem mint haladó szociológusok, a Társadalomtudományi Társaság egy szárnyának vagy irányzatának mértékadó személyiségei. Akik Nietzsche lelkes olvasói- és propagátoraiként jó lelkiismerettel megmaradnak a polgári vagy éppen a szocialista progresszió ösvényén s társadalomélményük feldolgozásához Nietzsche-től progresszíve átértelmezett eszméket s még inkább képeket, formulákat kölcsönöznek, nyíltan rosszindulatú, álforradalmi pátoszát jóindulattal interpretálva vagy naívvul félreértve, felhasználják stílus eszközeit. Valószínű, hogy ebben jelentős szerepe van Schmitt Jenő Henrik hatásának, az ő tolsztojánus-anarchista Nietzsche-képének,¹¹⁰ valamint az Élet c. századvégi nietzscheánus folyóirat rousseauizált Nietzsche-szemléletének. Nietzsche félreértését vagy reakciós perspektíváitól való tudatos megtisztítását azonban az interpretációk hatásától függetlenül is támogatta az a körülmény, hogy a hanyatló kapitalista jelen tagadásában s ezen belül éleslátóan és meggyőzően exponált kultúrkritikai és morálkritikai kiindulásában együtt tarthatott vele az a gondolkodó is, aki a jelen túlhaladását nem rabló imperialista, hanem progresszív irányban kereste. Nem csoda, hogy a Társadalomtudományi Társaság körén belül Nietzsche a progresszív „megértői” éppen a legkiemelkedőbb művészeteoretikusok voltak: Diner-Dénes József: első jelentős marxista művészetszociológusunk, Fülep Lajos a művészettörténész és Wildner Ödön műfordító, irodalomkritikus. És, persze, Szabó Ervin, ez a „morálzseni”, ahogy őt Kaffka Margit találóan nevezte.

A hazai szellemtörténet Nietzsche korai és kiterjedt magyarországi hatását igyekszik úgy feltüntetni, mint időtlen és szociálisan motiválatlan affinitást a kimeríthetetlen mondanivalójú, tehát világnézetileg valójában neutrális gondolkodó iránt. (Sőt Petőfi-nek, egyfajta romantikus-cigányos magyarságélménynek Nietzsche fejlődésében is jelentőséget tulajdonít.)¹¹¹ Ezzel szemben a századvégi, század eleji magyar Nietzsche-kultusz kezdettől fogva markánsan kötődik a polgári fejlődést sürgető, kulturális és morális nyomorunk ellen lázadó kispolgári értelmiségi mozgalmakhoz. Ez a lázadás nyomja rá a bélyegét már az 1891-ben megindult Élet c. folyóirat körül csoportosuló, tüntetően és nagyrészt az itt jellemzett progresszív félreértés jegyében nietzscheánus írók (Diner-Dénes József, Gerő Ödön, Katona Lajos, Vikár Béla stb.) korainak bizonyult vállalkozására. Az Élet egyik legaktívabb munkatársa, Diner-Dénes, a Huszadik Század-

¹⁰⁹ Könyvtártudományi tanulmányok. 514. l.

¹¹⁰ Vö. Schmitt Jenő Henrik három előadása: Tolsztoj, Nietzsche, Ibsen. Elősz. és — életrajzát írta: Migray József. Bp. 1911. — „Nietzsche ist, trotz seiner großen Irrtümer, eine im Grunde sittlich hochstehende Gestalt. — Das Ziel Nietzsches — war nicht der Tiernensch, sondern der Gottmensch.” (Schmitt, Eugen: Friedrich Nietzsche. = Die Religion des Geistes. Berlin, 1896. 109. l.)

¹¹¹ Vö. Lengyel Béla: Nietzsche magyar utókora. Bp. 1938.

ban már mint szociáldemokrata párttag és képzett marxista jelentkezik írásaival. De nemcsak a szociológiai, a Nietzsche-hatás Komjáthy—Juhász Gyula—Ady által jellemezhető század eleji irodalmi vonala is haladó lényegű tendenciákat színez át.

A mindig lépést tartó, minden magas feszültségű gondolatot a defenzív állami ideológia igénye szerint transzformáló katedra-filozófia képviselői¹¹² egyfajta jóindulatú tartózkodással fogadják Nietzschét: már a század elején felveszik az egyetemi előadások tematikájába, felhasználják értéktani, esztétikai eszméit, kifejezőmódját stb. Az egyházi és állami jobboldal azonban ekkor még a vallási-nemzeti eszmények veszedelmes ellenségét, a minden értékek átértékelőjét látja Nietzschében s ennek megfelelően heves ellenzést tanúsít.¹¹³ Hogy ez részben tudatos reakció is a „balos” Nietzsche-kultuszra, mutatja Burján Károly kifakadása: „Mit keresnek a népgyűlölő, az antidemokrata Nietzsche körül a széles demokrata alapokon nyugvó nyugatosok, úttörők, a népért síró szociológusok, a leghumánusabb szabadkőművesek?”¹¹⁴ Csak a reakció legvájtfülűbb ideológusai, mint Prohászka, ismerik fel Nietzsche gondolatvilágában álláspontjuk előremutató megfogalmazását, az osztályuralom nyílt propagálásának korszerű jelszavait.¹¹⁵

A Nietzsche-recepció színpén belül is sajátos árnyalatot képviselnek pozitivistáink. Őket is elkápráztatja Nietzsche költői csillogása, foglalkoztatja ellentmondásos morális egyénisége, de társadalmi mondanivalójával szemben úgyszólván közönyösek maradnak. A pozitivista szcientizmus közönye a gondolatköltészettel szemben: ez az, ami pl. Jászi és Somló Nietzsche-értékeléséből közvetlenül kicsendül: „Az »Übermensch« teoriája megdöntésre jóformán nem is szorul — mondja ki Jászi —, hisz a civilisatio minden ténye ellene szól, hisz a legextremebb felfogások hívei, individualisták és szociálisták egyaránt egyetértenek abban, hogy ennek a tannak tudományos értéke nincs, következményei pedig képtelenek.”¹¹⁶ Somló pedig a darwinista-spencerianus szociológia magaslatáról olvassa Nietzsche fejére: „Míg őt a lágy erény elleni gyűlölet meg undor s a kíméletlen erő csodálata emésztette, addig körülötte a nagy világegyetemben víz felett és víz alatt földön és föld felett szüntelenül és csaknem azzal az önző kíméletlenséggel folyt a létért való küzdelem, ahogyan azt a szegény beteg követelte. Az a küzdelem zajlott körülötte, amelynek mottója: der Wille zur Macht. Ennek a küzdelemnek a zaja cáfolja meg Nietzschét.”¹¹⁷ Nietzsche-immunitásuk mélyén pedig ugyanaz a mechanizmus működik, amely más „metafizikákkal” szemben is ellenállóvá tette a pozitivizmust: elzárkózás a polgári társadalom bármilyen előjelű mélyreható kritikája elől, a pozitivista haladás-eszme nevében (amely valójában nem egyéb, mint az esz-

¹¹² Alexander Bernát, Böhm Károly, Buday József, Pauer Imre. Vö. Lengyel Béla: I. m. passim.

¹¹³ Herczeg Ferenc, Heinrich Gusztáv, Hornyánszky Gyula, Kornis Gyula, Platz Bonifác kritikái nyilatkozatait idézi Lengyel Béla: I. m. passim.

¹¹⁴ Burján Károly: A kereszténység és a magyarság veszedelme. A radikálisok kultúrája. Bp. 1912. 14. 1. Idézi: Lengyel Béla: I. m. 40. l.

¹¹⁵ Vö. Lengyel Béla: I. m. 49—51. l. Ha Lengyel Béla feltevése helytálló és Az egyéniség c. a Jelenkor 1896. évf. 11—13. sz.-ban megjelent írás valóban a prefasiszta Palágyi Menyhért tollából való, még egy példánk van Nietzsche modern reakciós „megértésére”.

¹¹⁶ [Jászi Oszkár]: Nietzsche. = H. Sz. 1. évf. 1900. 2. köt. 235—236. l.

¹¹⁷ Somló Bódog: Az erkölcs túlkövetelései. = H. Sz. 3. évf. 1902. 5. köt. 27. l.

ményített kapitalista társadalom kivetítése), elutasítása a túlhaladás minden valóban radikális kísérletének — a forradalomtól a reakciós utópiáig.

Szabó Ervin járulékos, átszínező, Wildner és Fülep távolságtartó, kultúrfilozófiai nietzscheizmusa és az előttük járt progresszív nemzedék nyílt és szenvedélyes Nietzsche-kultusza ugyanazon szocio-kulturális élménykomplexumban gyökerezik, de a politikai fejlődés és a társadalmi eszmélés különböző szintjeihez kapcsolódik:

Miközben a súlyos politikai, gazdasági válságokkal terhes századvég haladó közgondolkodása a végig nem vitt polgári forradalom és a 67-ben feladott függetlenségi harc eszméin hevült (tehát valójában a szabadversenyos kapitalizmus társadalmi alapjához tartozó eszmekörben mozgott), viharos erővel bontakoztak ki a monopolkapitalizmus uralmához vezető folyamatok. A külföldi banktőke nagy arányú behatolása, nyomában a nagyipari koncentráció s vele szövetségben a monopolhelyzetre törő nagybirtok kapitalizálódása földcsuszamlásszerű mozgásba hozta a társadalom egész struktúráját, merőben új létfeltételek közé kényszerítve annak úgyszólván valamennyi rétegét. E folyamat a deklasszáció felé sodorta a középbirtokos hajdani vezetőréteget, földönfutóvá tette a kisparaszti egzisztenciák sokaságát s két évtized alatt megkétszerezte a nagyipari munkásság lélekszámát. A sokféleképpen megosztott, létbizonytalanságban élő polgári és félpolgári középrétegek fátumként, zsákmányoló nagyvadak dúlásaként érzékelhették a mintegy fejük fölött végbemenő gazdasági átalakulásokat, az osztrák és a magyar uralkodóosztályok átláthatatlan konfliktusos és érdekszövetségi manővereit. Az osztályá szerveződés harcait vívó munkásság pedig még nem képviselt elegendő tömeget, eszmei egységet és szervezeti potenciált ahhoz, hogy ösztársadalmi szinten fejthesse ki tudatosító, mozgósító szerepét, élére álljon a különböző dolgozói rétegek spontán mozgalmainak. E viszonyok megfosztották a polgárt annak objektív lehetőségétől, hogy társadalmi mozgások alakítója- és tudatos résztvevőjeként lépjen fel s a kapitalizmus új jelenségeit racionálisan átvilágítsa. Megcsonkítják, elenyvesztik egyéniségét, fenyegetik, korlátozzák anyagi létfeltételeit. A társadalmi perspektíváitól megfosztott egyén szélsőges kibontakozásának illúzióját találja meg Nietzsche-nél, egyfajta biztatást kap a nyomasztó viszonyok, a hazug, kiürült értékrend felforgatására. A kilencvenes évek radikális csoportulásai azonban még beérik e heroikus illúzióval, az erkölcsi tiltakozás Nietzsche-től vett mitikus kifejezési lehetőségeivel. De pozitív céljait nem képesek a társadalmi realitás síkján is megfogalmazni, s — ami ehhez vezetne — a kétségbeesésbe, lázadásba, messianizmusba vivő viszonyokon osztályharcosan túllepni. Ezért reményük és tiltakozásuk hangulatleltészet marad, szónokiasságba fül. Nietzsche csak e csoportokból kiemelkedő egyeseknél — mint amilyen kétségtelenül Diner-Dénes József — lett az a sikeresen túlhaladott felszabadító élmény, amit Nietzsche kiváló marxista kritikusa, Mehring, fejlett irodalmi érzékkel bíró fiatal értelmiség

kortársainak fejlődésére nézve kedvezőnek, a szocializmus irányába való továbblépés lehetőségét is magában rejtő motívumnak ítélt.¹¹⁸

A Huszadik Század nemzedéke már a kibontakozó imperializmus szintjén fejtí ki tevékenységét, amelyen az önálló tényezővé váló hazai monopolizáció és az osztályiá kovácsolódott, számban, szervezettségben izmosodó magyar munkásosztály egyre közvetlenebbül és döntőbb erővel lépnek fel a társadalmi folyamat világosan polarizálódó meghatározó erőiként. A politikai közgondolkodásnak negatív értelemben is haladotabb szintje ez, amennyiben a századvég és a századelő közjogi, parlamenti és gazdasági fejleményei, amelyek a liberalizmus válságát, a dualizmus válságát oly súlyossá tették, nagyban hozzájárultak a kiegyezés utáni nemzedékek tájékozódását megzavaró liberális, nacionalista illúziók szétfoszlatásához. Így léphetett fel a Huszadik Század nemzedéke immár az adott társadalmi viszonyok többé-kevésbé tudatos túlhaladásának igényével, sőt programjával s a társadalomkritika realista teljesítményeivel. Így terhelhették a marxista (főleg a munkásmozgalom centrumához és balszárnyához tartozó) munkatársak erőfeszítései, de nem kevésbé a hatalom s a reakció oldaláról jövő taszító impulzusok mindinkább abba az irányba a nemzedék tájékozódását, hogy a szociológia nemcsak igény vagy program szerint, hanem objektív tendenciájában is a valóság formálásának tudományává váljék. Ha messze nem is oly zseniális teljességgel, ahogy Ady a valóság megváltoztatásának költészetét hozta. És ha — a szociológus nemzedék egészét tekintve — nem is oly egyértelmű közelségben a marxizmushoz való átnövés-átpártolás dialektikus csomópontjához, mint a tízes években „kibontakozásuk maximumát elért” s a nemzedéken belül polarizáló erőként fellépő idealista filozófiai tendenciák, amelyeknek lázadó szellemű képviselői Lukácshoz hasonlóan azt akarták, hogy „a filozófia a világ megváltoztatására irányuljon”.¹¹⁹

Szabó Ervin sem szociológus nem lehetett a szó szaktudományos értelmében, sem filozófus nem volt. Mégis, a Huszadik Század vezéregyéniségei közül ő volt az, akiben (s akinek környezetére gyakorolt hatásában) a társadalomtudomány a legközelebb jutott ahhoz, hogy a valóság megváltoztatásának tudományává legyen. És aki, marxizmusát sajátosan átszövő etikai idealizmusa révén, a nemzedék „progresszív idealista” filozófusainak fejlődésvonalához is a legközelebb jutott. Így nézve, Nietzscheizmusa nem csupán (s nem annyira) kispolgári korlát, hanem sokkal inkább a Mehring által jellemzett felszabadító impulzus, egy eleme és kifejeződési formája a Lukács Györgytől Révai József¹²⁰ oly sokféle egyéniséget, gondolkodásmódot átfogó, Marxhoz vivő etikai lázadásnak.

¹¹⁸ Mehring egyik kritikájában mint vízvázastót mutatja be a Nietzsche hatást, mint amely színvallásra készíti az értelmiség reakciós beállítottságú elemeit. És ez, mint mondja, kétségtelen politikai haszon. Majd így folytatja: „Noch nützlicher ist der Nietzscheanismus für den Sozialismus in einer anderen Beziehung. Ohne Zweifel sind Nietzsches Schriften verführerisch für die paar jungen Leute von hervorragendem literarischen Talent, die etwa noch in bürgerlichen Klassen aufwachsen mögen und zunächst in bürgerlichen Klassenvorurteilen befangen sind. Für sie ist Nietzsche aber nur ein Durchgangspunkt zum Sozialismus.” (Franz Mehring: Kurt Eisner: Psychopathia spiritualis. Friedrich Nietzsche und die Apostel der Zukunft. Lpz. 1892. = Die Neue Zeit, 10. Jg. 1891–92. 2. Bd. 668. l.)

¹¹⁹ Utam Marxhoz. 1. köt. 18. l.

¹²⁰ „Akkor ellentétben voltam Révaival, aki komplikált hegeli marxizmusba és „etikába” bonyolódott épp ebben az időben” — írja Lengyel József. (Visegrádi utca. Bp. 1968. 164. l.)

A Huszadik Század „pozitivizmusban ragadását” jellemezve, szükséges volt kissé elmélyednünk a pozitivizmust tagadó, azon túllendítő erővonalak elemzésében. Így mutatkozhatott be ez a pozitivizmus élő irányzatként, holott a nemzetközi pozitivizmus túlhaladott szintjeihez kapcsolódik, hazai gyökerei pedig inkább csak a tisztelet és az őskeresés, semmint az elméleti tanítás folytonossága jegyében nyúlnak vissza Pulszky Ágosthoz vagy a pozitivista történettudomány XIX. századi becsületes teljesítményeihez.¹²¹ Élő irányzatként: nem úgy, hogy módszeresen összefogta, továbbépítette, vagy egy új elv bevitelével karakterisztikusan elágaztatta volna az anyadoktrínát, hanem úgy, hogy egy értelmiségi nemzedék csoportképző és megosztó orientációs erői közt lényeges szerepe volt a társadalmi öneszmélés folyamatában.

Csakis ez a sajátosság teszi lehetővé, hogy a Huszadik Század pozitivizmusáról mint koherens elméleti irányzatról beszélhessünk s nem csupán mint a késői epigonság provinciális szervezkedéséről. A doktrína felől közeledve, a tanítás különböző szinten megértett mozaikjait kellene összegyűjtenünk a csoportba verődött szerzőktől, amatőr cikkek önismétlő sokaságából, s még a megkiemelkedőbb pozitivisták elméleti pályáját is nem mint a tanítás kifejtésében egymást segítő, kiegészítő egyéni utakat, hanem mint a tudományos és emberi kudarc kálváriáit egyenként leírunk. A csoporthoz való viszonyból kiindulva, a csoport összrendelőképét alakító ellentétek összetevőiként felfogva azonban az egyéni mondanivalók és nézetkülönbségek s az összefonódó-szétváló egyéni pályák is egy sajátos pozitivista iskola tényezőiként, egy sajátos társadalomelméleti fejlődésvonal alakító erőiként vonulnak fel előttünk. Eddig az irányzatot kívülről támadó és színező hatásokat s nyomukban annak bomlását és túlhaladását vizsgáltuk. Most, amikor magához az irányzathoz lépünk közelebb, annak belső erővonalai is az állítás és a tagadás szálaira bomlanak s végső soron hanyatló ívben rajzolják meg az elmélet pályáját s a hozzá szegődők tudományos és közéleti curriculumát. Különösen pedig azokat, akik nem maradnak meg a pozitivizmus realista, empirista felszínén, hanem magukévá teszik annak idealista lényegét s ezen elindulva — minél magasabbra tűzik a tudományos önbecsülés mércéjét, minél önállóbb, következetesebb gondolkodók, annál biztosabban — eltávolodnak a pozitivizmus tudományosan termékeny beállítottságától, magától a társadalmi valóságtól. A németül publikáló, a külföldi tudomásulvétel elégtételét is élvező Pikler Gyuláé és Somló Bódogé valóságos ideáltípusa az ilyen pályának.

Piklerben lázadó társadalombölcsestet, hősét és vezérét tiszteli a századelő haladó ifjúsága, tanárát a Huszadik Század nem egy pozitivista munkatársa. 1901. május 4-i közgyűlésén a Társadalomtudományi Társaság úgyszólván az ország tudományos közvéleményét, annak minden becsületes tényezőjét vonultatja fel mellette, válaszul a

¹²¹ A XIX. sz. végén Kun Sámuel apostolkodása alatt vallási szektaként berendezkedő magyar pozitivista gyülekezetet, annak „az Ember módosításáért” hevülő tudákos kiadványait mint a comte-i fellengzősség paródiába futó végkifejletét említhetjük. E tudomány alatti vállalkozás azonban sem társadalmilag, sem a tanítás folytonossága értelmében nem minősíthető a Társadalomtudományi Társaság előzményének.

személyét ért klerikális inzultusokra.¹²² Maga Pikler hasonló lelkesedéssel áll 1906-ban a Társaság élére, felvéve a harcot a reakciós szárny puccskísérletével, hogy — úgy mond — „a Társaság iránya ugyanaz maradjon, ami a múltban volt”.¹²³ A Társaság szociálpolitikai és szociológiai irányának igenlése pedig önmagának, saját pozitivistá indulásának vállalását is jelentette ebben a pillanatban. Vállalását a Társaság harci jel-szavává rögződött tételnek, hogy a „társadalmi életben a természethez hasonlóan abszolút törvényszerűségek uralkodnak”,¹²⁴ amelyet az ő 1892-es jogbölcseleti bevezetője hirdetett meg messze ható katedrai tekintéllyel. Sőt vállalását ama korábbi beismerésének is, hogy eredetinek vélt gondolatai közül egyik-másik közel jutott a történelmi materializmushoz. (Pontosabban az általa inkább csak hallomásból ismert revizionista tanokhoz).¹²⁵

A Társaság pozitivistá-radikális és marxista balszárnya melletti szolidaritás 1906-os megnyilatkozása azonban ténylegesen nem egyéb már egy baráti, fegyvertársi körhöz való hűség gesztusánál s lényegbevágó elvi fenntartásokat takar. Alig pereg le egy év, s a Társaság fórumán maga hirdeti meg naívvul eredeti „belátásos” elméletének megfelelő új álláspontját: „Objektív szociológia nincs. Nem csinálta meg se Durkheim, se Méray. Objektív szociológia ma nem lehet. Nem fogja megcsinálni Somló sem.”¹²⁶ Tragikomikus az a tudósi fölény, amellyel a pozitivistá szociológia, sőt egyáltalán a szociológia tudományos megalapozottságát, lehetőségét tagadja. „Im übrigen ist der Inhalt ein completer Unsinn” — olvassa az organicista vitapartner fejére Verworn levélben kikért — egyébként persze teljesen jogosult — sommás kritikáját Méray szocio-biológiai amatőrködéséről.¹²⁷

E tartás tragikomikuma akkor domborodik ki igazán, ha az 1907-es Méray—Somló—Pikler-vita egy előzményére is utalunk. Az 1905-ös Jászi—Pikler vitára, amelynek során Jászi az általa akkor megismert Durkheim és Le Dantec szociológiai módszerének szószólójaként lép fel s a belátásos elméletet mindkét tekintély platformjáról tarthatatlannak ítéli. Pikler akkor is az előbbihez hasonló fogást alkalmazott Jászi lefőzésére: levelet ír Machnak, a „második pozitívizmus” e vezéralakjának s az ő választ lobogtatva, a szélső szubjektív idealizmus álláspontjáról Jászit mint ismeretelméleti analfabétát ma-

¹²² Jellemző az olyan nem radikális, jőnévű tudósok csatlakozása a klerikális hajsza elleni tiltakozáshoz mint Concha Győző, Lánczy Gyula, Balogh Jenő, Schneller István, Tegze Gyula. (H. Sz. 2. évf. 1901. 3. köt. 478–486. l.)

¹²³ H. Sz. 7. évf. 1906. 14. köt. 419–420. l.

¹²⁴ Pikler Endre: Pikler Gyula életműve 1854–1937. Bp. 1938. Klny. Századunk, 1938. 2–3. sz. 3. l.

¹²⁵ „Stammer könyvéből azt is látom — írja, „A jog keletkezéséről és fejlődéséről” szóló könyvében (Bp. 1897. 229. l.) —, hogy Németországban »a materialisztikus történeti felfogás« egy — szülőföldjén is csak kevésbé ismert — újabb irodalma létezik, amely némely tekintetben hasonló (bár sok más tekintetben ellentétes) tanokat hirdet, mint egész jelen munkám. . . A »materialisztikus történeti felfogás« kifejezés természetesen nemegyszer megütötte az ember fülét, de mint-hogy az mindig Marxnak tulajdonítatik, Marx főműveiben pedig kifejtve nincs, sőt érintve is alig van, az ép említett irodalomról pedig csak a nálunk alig látható szocialisztikus folyóiratokban (főleg a Die Neue Zeit-ban) folyik, bevallom, eddig azt hittem, hogy ezen irány explicite kifejtve nincs és csak Marx könyveinek sorai között létezik.” — Hasonló öntudatlansággal közelít a szociológus Pikler a marxista állásponthoz empirikus anyagának értelmezése során. Pl. amikor megállapítja, hogy a totemizmus a primitív közösségek „valóságos, földi, praktikus életszükségleteinek” kifejeződése és mintegy a javak termelésének „technikai” adottságaiból nő ki. (Pikler Gyula—Somló Bódog: Der Ursprung des Totemismus. Ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie. Berlin, 1900. 13. l.)

¹²⁶ Pikler Gyula: Anyagcsere és belátás. Zárszó. =H. Sz. 8. évf. 1907. 15. köt. 474. l.

¹²⁷ H. Sz. 8. évf. 1907. 15. köt. 559. l.

rasztalja el s az introspekción a szociológia s egyáltalán minden kutatás alapvető módszerének kiáltja ki. Innen már nincs visszaút a pozitivista idealizmus egy szemérmesebb fokozata felé! Még támadva, de már az önsíratás húrját is megszólaltatva veszi tudomásul Pikler, hogy felégette a hidat maga és az objektív társadalomvizsgálat partján maradt tanítványai közt: „Halálos vágás — panaszkodik Jászi kritikájára — objektíve halálos, ha Jászinak igaza van, és szubjektíve halálos — a „tudós” halottnak kell hogy érezze magát —, ha azt találja, hogy meg kell magát adnia, hiszen régi mondás, hogy a leg-együgyűbb az, aki még kérdezni sem tud. Én azt hiszem, hogy Jászinak magának is fájt, mikor ezt a csapást mérte. Valóban, képzeljük el a szegény szálnalmas tudóst, talán évek hosszú sora óta emésztí magát ily introspektív kérdésekkel, azok adtak talán életének egyedüli célt és tartalmat, talán belebetegedett az azok körül való munkába, talán öregén, ősz hajjal dolgozik most már és Jászi elveszi tőle élete szép illúzióját, a legnagyobb kínt, a legnagyobb szenvedést méri rá. De Jászit nem tartják vissza az ily szubjektivitások, és elvégre, pusztán a tudomány érdekét tekintve, ebben egészen igaza van.”¹²⁸

Jászi azonban nem hajlandó követni mesterét sem a machista introspekción, sem az érzelmesség ingóványaira. „Persze, ha »nincs« »külső objektív realitás« — írja válaszában — (szóval Pikler Gyula tulajdonképpen önmagával vitatkozik, mert ha külső objektív realitás nincs, akkor én sem létezem számára és Mach sem, kit tanúul hívott fel, hanem csak az ő lelkiállapotai vannak!) és ha a szociológia feladata »az emberek meggyőzése és lelkesítése, lelki állapotaikra való hatással izgatni és javítani a társadalmat« — szóval ugyanaz, mint a napi politikáé... akkor csak természetes, hogy a szociológia amaz esetlen mesteremberei számára, kik oly »kezelési« dolgokkal foglalkoznak, mint történelem, statisztika s etnográfia: csak megvető kézmozdulata marad a klasszikus német filozófia örököseinek.”¹²⁹ Jászi fölényes publicista tollal veti papírra a hasonló érveket. Ő most jött haza párizsi tanulmányútról. Olvasott, személyesen is érintkezett élvonalbeli szociológusokkal. Onnan s e beszélgetések perspektívájából lett számára nyilvánvaló a pikleri „úttörés” (és más hasonló hazai úttörések) ásatag grotesksége. A vitában lovagiasan elhallgatja, de egyik levelében Szabó Ervinnek megírja, hogy beszélt Durkheimmel Pikler elméletéről „s ő nevetséges szimpicitásnak tartja a társadalom belátásos magyarázatát »a tények rengetegével szemben«, melyek ezen az úton meg nem érthetők”.¹³⁰

Pikler 1906-os elnöki nyilatkozatában még önfegyelemmel elsiklik a Jászi-vitában kiéleződött ismeretelméleti és módszertani ellentét fölött. Agnosztikus ismeretelméleti álláspontja és individuálpeszichológiai módszerének elkeseredett képviselte azonban az 1907-es Méray-vitán már a nyílt szakításig sodorja, ha nem is a szociológusokkal, de magával a szociológiával. Pikler a társadalombölcész ez időtől fogva mint Pikler a pszichológus dolgozik tovább s nem is jelentkezik többé a nyilvánosság előtt szociológiai írással. Kiszorulása a szociológiai küzdőtérrel az önálló politikai céllal nem bíró

¹²⁸ Pikler Gyula: A menopszichológus szociológiai irányzatról. = H. Sz. 6. évf. 1905. 12. köt. 72. l.

¹²⁹ Jászi Oszkár: A szociológia két iskolája. Válasz Pikler Gyulának. = H. Sz. 6. évf. 1905. 12. köt. 171. l.

¹³⁰ Jászi levele Szabó Ervinhez. Paris, 1905. III. 12.

(s az 1905-ös orosz forradalmi eseményektől s azok hazai visszhangjától minden bizony-nyal meg is riadt) kispolgár útja, amely a jelen összefüggésben úgy rajzolódik ki, mint a szélső idealista „második” pozitívizmushoz való többé-kevésbé tudatos csatlakozás vagy „hozzánövés” logikus következménye, mint a tulajdon képzetvilágába zárkózott agnosztikus elfordulása az „objektíve meg nem ragadható” társadalmi valóságtól.

Pikler és a pszichologizmus kiszorulása a Huszadik Század szociológiájából s a szociológiából — mint Jászinak Durkheimre, e legautentikusabb kortársra való hivatkozá-ásából is kitűnik — természetesen nem merőben szubjektív jelenség és nem is csu-
pán világnézeti, politikai polarizálódás következménye. A Huszadik Század szocioló-
gusai nagyonis tudatosan és következetesen szállnak szembe a társadalmi jelenségek
pszichológiai megközelítésmódjával, mint amely súlyosan megzavarja e jelenségek
adekvát tanulmányozását, összeférhetetlen a szociológia sajátos metodológiai alapjaival
s magát a pszichológiát is holt vágányra viszi. Bolgár Elek 1917-es tanulmánya a szo-
ciológiai pszichologizmusról általános és nemzetközi síkon bírálja ez irányzatot (Piklert
név szerint nem is említi), de az előzményekkel összevetve nyilvánvaló állásfoglalást
képvisel a pszichológia és szociológia Pikler körül zajlott pörében is. „Pszichológia
és szociológia — foglalja össze Bolgár kritikai fejtegetését — két oly különálló terület,
melyek között közvetlen kapcsolat nincs is, e kapcsolat helyreállításán — mégpedig *saját
érdekében* — a pszichológiának kell dolgoznia, tehát nem is az úgynevezett szociális
lélektan kialakítása érdekében, hanem az egyéni lélektan számára várható tudományos
haszon javára.”¹³¹

Jászi példálózása a klasszikus német filozófia örökségéről Piklerrel vonatkoztatva
merő felületesség. Ő nem nyúl vissza Kanthoz, még kevésbé a Kant utáni klassziku-
sokhoz. Közvetlenül Machhoz köti eklektikus szekerét s e szálon — szakítva is — benső
nexusban marad a pozitívizmussal, amelynek tanai és fokozatai közül a marxizmus
— Lenin szavai szerint — „nem azt veti el, amiben az egyik pozitívista különbözik a
másiktól, hanem azt, ami közös bennük, azt, ami egy filozófust pozitivistává tesz a
materialistával szemben”.¹³² Ami pedig Mach ismeretelméletét illeti, az éppenséggel
nem úgy viszonyul Kanthoz, ahogy Jászi képze-
li, hanem mint szubjektív idealista el-
távolodás Kanttól, mint a kanti tanítás „szemérmes materialista” következményeinek
idealista túlhaladása.¹³³ Jó érzékkel mutat rá Lánczi Jenő, pozitivistáink e „házi ideoló-
gusa”, hogy Kant közelebb áll az ortodox pozitívizmushoz, mint annak idealista „túl-
haladóihoz”.¹³⁴

A Piklerével párhuzamos szellemi életrajz motívumai követhetők végig a Társa-
dalomtudományi Társaság másik céhbeli tudósának, Somló Bódognak a pozitívizmus-
tól való eltávolodásában. Ha Piklert országos összefogással kell megvédeni klerikális

¹³¹ Bolgár Elek: Pszichologizmus a szociológiában. = H. Sz. 18. évf. 1917. 35. köt. 485. l. (B. E. kiemelései.)

¹³² Lenin: Materializmus és empiriokriticismus. 246. l.

¹³³ „Mach és Avenarius nem azt vetette Kant szemére, hogy nem elég realista, nem elég materialisztikusan fogja fel a magánvaló dolgot, hanem azt, hogy feltételezi létezését.” (Lenin: I. m. 238. l.)

¹³⁴ „Kant nem metafizikus, az ő kritikizmusa édes testvére a pozitívizmusnak” — írja nem egészen szabatosan, de a különböző újkantianus, újpozitívista és irracionalista irányzatok vonatkozásában jogosultan. (Lánczi Jenő: Prohászka a filozóf. = H. Sz. 11. évf. 1910. 21. köt. 568. l.)

áskálódásokkal szemben, Somló mellett — akit jogakadémiai katedrájától akarnak megfosztani a nagyváradai klerikálisok — nemzetközi tudományos tekintélyek nyilatkozatait vonultatja fel a Huszadik Század.¹³⁵ Ha Pikler 1906-ban levélbeli nyilatkozattal fejezi ki szolidaritását a Társadalomtudományi Társaság balszárnyával, Somló cicerói villámokat zúdít közgyűlési beszédében az intrikus Wolfner-Farkas Pálra és a Társaság többi jobboldali puccsistáira.^{135/a} Ha Pikler a pszichológiába menekül a fölötte elrohánó társadalmi változások elől, Somlót lelkiismereti válságba s öngyilkosságba hajszolja a történelem: saját hűtlensége a Társaság progresszív irányához s átpártolása a nacionalista ellenséghez.¹³⁶ Az 1907-es Méray-vitán, az extrém biologizmussal szemben kritikai fenntartásokkal ugyan, de még szemben áll Piklerrel s az objektív szociológia, a természeti törvény erejével érvényesülő társadalmi törvényszerűségek elismerése mellett foglal állást.¹³⁷ De saját indulásának spencerizmusával, sőt a marxizmussal való — Piklerénél valóságosabb, tudatosabb — eklektikus nézetegyeztéseivel csakhamar ő is gyökeresen szakít. Mégpedig sokkal következetesebben mint Pikler. Nem az ismeretelméleti és metodológiai princípiumokat feszegetve, hanem a társadalomtudomány síkján, közvetlen, éredemi polémiaival, az újkantiánus értékelmélet pozíciójából magyarázva a jogképződés, a jogpolitika folyamatát s harcosan tagadva annak gazdasági és osztálydetermináltságát s egyáltalán szociológiai megközelíthetőségét. A „helyes jog” idealista koncepciójának védelmében, vitastílusa Piklerére emlékeztetően sértődött és fölényeskedő. Az igazában nem biztos vitázó hangja ez. Azé, aki pozitivista korszakában beidegezte, hogy a társadalmi tények sűrűjéből nincs továbblépés a makroelméletek síkjára (most tehát kanti útra lépve, szabadon negligálhatja a realitást), de éppen szolid empirikus stúdiumai alapján be nem vallva is tudja, hogy a társadalmi tények nem vonlathatók fel „helyes jogi” tanítása mellett.¹³⁸

A pozitivista horror theoriae korlátozó mechanizmusát (s annak közvetlen osztályhátterét) jól szemlélteti Somló munkásságának egy klasszikus epizódja. 1904-ben így tájékoztatja Szabó Ervint tudományos terveiről: „Újabbban a vallás szociológiája tervezéseim tárgya. A vallás eredete, de főleg mai szociális szerepe, az igazság meg a hit szociális értéke, a tiszta racionalizmus lehetősége, a francia forradalom meg a szocializmus vallásellenessége stb. stb., ezek azok a problémák, amelyek most legjobban érde-

¹³⁵ A klerikális támadás elleni tiltakozásukat, ill. Somló melletti szolidaritási nyilatkozatukat a következők juttatták el a Társadalomtudományi Társaság titkárságához: Batthyányi Ervin, Kosutány Ignác, Enrico Ferri, Lombroso, Achille Loria, Labriola, Sergi, Colojanni, G. Ferrero, C. Vivante, Benedetto Croce, Walter Crane, a Fabian Society, Sidney Webb. (H. Sz. 4. évf. 1903. 8. köt. 616–618. l.)

^{135/a} H. Sz. 7. évf. 1906. 14. köt. 152–157. l.

¹³⁶ Somló végrendeletileg az irredenta Területvédő Ligára hagyja vagyonát.

¹³⁷ Méray *Die Physiologie unserer Weltgeschichte und der kommende Tag* c. munkájának bírálatában — néhány egyoldalúság, délibábos biologizálás bírálata mellett — Somló „magával ragadó”, „perspektívákat nyitó” szociológusként méltatja Mérayt, aki „mindig megteremkenyítő hatással van, még akkor is, ha fundamentális dolgokban nincs igaza”. (H. Sz. 6. évf. 1905. 11. köt. 310–324. l.) Piklerhez írt 1907-es nyílt levelében — hasonló fenntartásokkal — ismét Méray mellé áll s a társadalmi lét anyagi meghatározottságát hangsúlyozva, az objektív szociológia védelmében bírálja Pikler „belátásos” tanítását. (H. Sz. 8. évf. 1907. 15. köt. 209–219. l.) — Pikler válaszat majd Somló és Pikler viszontválaszat l. no. 113–120., 458–475. l.) — Később ő is igen kíméletlenül nekimegy Méraynak. Méray délibábos szociológiai naturalizmusa elsőrendű természetes célpontja a pozitívizmus elleni portyáknak.

¹³⁸ Somló Bódog: A helyes jog. = H. Sz. 11. évf. 1910. 22. köt. 390–394. l. — Uő: Még egyszer a helyes jogról. — Újból a helyes jogról és egy helytelen cikkről. = H. Sz. 12. évf. 1911. 23. köt. 71–73., 344–346. l.

kelnek. Úgy látszik, ez lesz az a könyv, amely szabad koldussá fog tenni. Vagy szabad rabbá. A mai Magyarországon könnyen elfogathatnak istenkáromlás és vallás elleni izgatás címén.”¹³⁹

Nos, a kitűzött munkaprogram gyümölcsöket érlelt, ha nem is a tervezett átfogó vallásszociológiát.¹⁴⁰ A dacosan vállalt mártírkoszorú helyett viszont nem várt és nem remélt babér lett a szerző osztályrésze. Az őstársadalom termékforgalmáról (voltaképpen a javak törzsen belüli elosztásáról és törzsek közötti cseréjéről a jelenkori primitív népeknél) szóló munkájának gazdaságtanológiai adatai jól beillenek Engels, Marx és Morgan nyomán felvázolt őstársadalom-elméletébe (amelyet Somló egyébként láthatóan tanulmányozásra sem méltatott), vallásszociológiai adataiból pedig világosan kirajzolódik a bemutatott kultikus és elosztási szokások, normák összefüggése a javak termelésének megfelelő szintjével, ill. az azon épülő társadalmi formációval. Nem csoda, ha maga Kautsky siet ismertetést írni a Solvay Intézet által németül közreadott dolgozatról s — az elméleti következtetések bírálata mellett — értékelni a polgári szerző realista invencióját, rámutatni eredményeinek hasznosságára a társadalomfejlődés materialista tanulmányozása szempontjából.¹⁴¹ A Szabóhoz írt levél után ámulva olvassuk azonban, milyen sértetten reflektál Somló a nemzetközi tekintélyben (s tegyük hozzá: elméleti tudásban) messze fölötte álló recenzens — kritikai éle mellett is — megtisztelő cikkére, milyen dühösen utasít el a marxizmussal való minden egyezést. Az ösztönös materializmus gyanúja ellen kapálózó válaszázt e sorokkal végzi: „Mint a hal a csalétken, úgy kap Kautsky ezen a magyarázaton¹⁴² és amellet még azt hiszi, hogy azzal a történelmi materializmus egy új induktív bizonyítékát szolgáltatta, holott mindössze csak ennek az elméletnek egy nagyon kritikátlan alkalmazását nyújtja. Munkámban egy helyen emberi exkrementumok gazdasági szerepéről is esik szó. Az erre vonatkozó adatok csak a szeri-indiánusok jellemzésére szolgálnak s könyvem tulajdonképpeni problémáival egyéb összefüggésben nincsenek. Ha Kautsky mégis buzgón kotor ezekben az exkrementumos adatokban, hogy ismertetését Marxnak egy exkrementumos tréfás mondásával zárhassa be, nincs miért őt ide is követnem.”¹⁴³

Íme, a pozitivistá, amint tudóshoz méltatlan kalandorsággént hárítja el az elmélyedést készen kínalkozó elméleti általánosításokat. És íme a zsákutca, amelyben a legfegyelmezettebb empirista szociologizálás is bentszorul, ha nem engedi osztályharcosan szóhoz jutni az összehordott beszédes tényeket. Okunk van feltételezni, hogy Somló esetében ez a *non puto* (amely később a szociológiai tényektől való elzárkózásba toroklik) valójában *non volo* — tehát nem merő naivitás és csak forma szerint pozitivistá

¹³⁹ Somló levele Szabó Ervinhez. Nagyvárad, 1904. V. 8.

¹⁴⁰ A primitív népek vallásos hiedelmei már korábban is foglalkoztatták Somlót. L. Piklerrel közösen közreadott tanulmányát (*Der Ursprung des Totemismus*. Berlin, 1900.), amelyben a totemizmus Pikler-féle magyarázatához sorakoztat fel „induktív bizonyítékokat”. Kautsky Somlónak der Güterverkehr in der Urgesellschaft c. munkájára figyel fel (Bruxelles—Leipzig, 1909.) s külön is foglalkozik annak Totemistischer Güterverkehr c. fejezetével. (45–63. l.)

¹⁴¹ Die Neue Zeit, 1909. 282–284. l.

¹⁴² Ti. a totemizmus gazdasági összefüggésének megmutatásán.

¹⁴³ Somló Bódog: Ösgazdaság és marxizmus. =H. Sz. 11. évf. 1910. 21. köt. 133. l.

doktrinéség.¹⁴⁴ Somló Szabó Ervinhez írt leveleit hadd hívjuk erre ismét tanúnak, amelyek, láthatóan alkalmazkodva az „egészen vörös”¹⁴⁵ címzetthez, mégis a baráti közlés spontaneitásával állítják elének a tőkés világ alakulásaitól szorongatott, de a meglátott proletár jövőre is aggódva tekintő kispolgár nosztalgiáit, ingatagságukban is tudatos taktikai elképzeléseit. „Vigasztaljon meg — írja 1903-ban fél-tréfásan a szigorlata előtt verejtékező Szabó Ervinnek —, hogy fiaidnak már jobb dolguk lesz. Először is már modernebb közjogot fognak tanulni, másodszer pedig mint az akkori uralmon levő párt elnökének a csemetéi oly figyelemben fognak részesülni az egyetemen, mint aminővel ma Apponyi nemzemenyei iránt viseltetnek. Hogy ezt a figyelmet majdan én tanúsíthassam velük szemben, melegen óhajta igaz híved, Somló Bódog.”¹⁴⁶ Ösztönzi Szabó Ervin marxista kutatásait. „Nagy örömmel hallok Oszkártól — írja következő levelében —, hogy meg fogod írni az osztályharcok elméletét.”¹⁴⁷ Mivel azonban Somló a társadalomtudomány részvételét a társadalmi progresszióban igen elvontan látja s csak az előkelő távolságtartás pozíciójából engedi meg, e lelkes mondat gyakorlati értéke nem több egy ártatlan szakkérdés iránti semmire sem kötelező érdeklődésnél.

A napi politika alakulására mindig elevenen reagáló Huszadik Századot is igyekszik a splendid isolation irányába terelni. „Amennyiben politikát folytatunk — ajánlja Szabó Ervin figyelmébe —, nekünk nem lehet más álláspontunk, mint hogy a jövőendő nagy politikájának szolgálatába állunk és ennek tudományos előkészítéséhez nyújtunk tért. A jelen garasos politikájáról hallgatnunk kell. Tisza és a koalíció nem nekünk való problémák. Ezekkel nekünk még elítélőleg sem szabad foglalkoznunk.”¹⁴⁸ „A jövő nagy politikáját” azonban — mint 1905. ápr. 18-i leveléből kiviláglik — messze kitolja a közvetlen politikai cselekvés hatóköréből. Elfogadva bár, hogy az eszményi jövő kapuját csak forradalom nyithatja meg, a parlament propaganda- és más előnyöket kicsikaró lehetőségeit ecseteli, s más lehetőséget az adott korszakban nem lát a progresszív politika előtt. Brosúrárt tervez a választójogról s ehhez egy másik levelében véleményt kér barátjától.¹⁴⁹ A legális eszközök igénybevétele természetesen nem összeférhetetlen a forradalmi programmal s méltatásuk az egyoldalúan antiparlamentarista Szabó Ervin előtt éppen nem indokolatlan. A levél — és főleg Somló életművének — kontextusában azonban nem egyéb ez a kispolgári létbiztonság politikai garanciáinak akarásánál s a „forradalmi” végkifejlet osztálytartalmának elmosásánál. (Ne feledjük: a

¹⁴⁴ Somló így fogalmazza meg e pozitivistát elvet: „Több, sokkal több természettudományt, nevezetesen lélektant a szociológia alapvető kérdéseiben és sokkal több szerénységet, mértéktartást és mentül kevesebb „törvényt” a részletkutatás terén.” (Törvényszerűség a szociológiában. Bp. 1898.)

¹⁴⁵ Somló kifejezése Szabóhoz írt levelében. (Nagyvárad, 1903. nov. 14.)

¹⁴⁶ Somló Bódog levele Szabó Ervinhez. Nagyvárad, 1903. ápr. 13. Hogy milyen őszinte Szabó odaadása a jövő szocialistáinak gyermekei iránt, hadd jellemezzük szociológiai kézikönyvecskéjéből vett idézettel: „A szocialista mindennek előtt azt nem látja át, hogyha a magasabb rendű állandóan az alacsonyabb rendű által megterhelhetik saját jobb minőségű utódainak nevelésében, csak azért, hogy az alacsonyabb rendűek utódairól jobban gondoskodva legyen, a faj fokozatos rosszabbodásának kellene beállnia.” (Somló: Szociológia. Pozsony, 1901. 56. l.)

¹⁴⁷ Nagyváradon, 1903. febr. 17-én kelt levél.

¹⁴⁸ Nagyváradon, 1903. nov. 14-én kelt levél.

¹⁴⁹ Nagyvárad, 1905. ápr. 5.

Huszadik Század emberei — sok vonatkozásban sematikus, felszínes — társadalmi eszmélésük szerint egy még alapvetően feudális világban élnek s hallgatólag vagy kimondva, a polgári forradalom céljainak kivívását tartják napirenden.)

Akárhogy is, Kautsky kinyújtott kezét nem egy empirista szobatudós hárította el, hanem egy ideológus, aki nagyönis tudatosan és gyakorlatiasan szembesítette a maga kispolgári elvárásait, eszményeit a politikai helyzet mindenkori alakulásával.

Éppen ez a Piklerénél finomabb politikai érzék s a kutatómunkában odaadóbb figyelem a társadalom reális erőire viszi Somlót mindegyre a marxizmus, a szocializmus utcájába. 1906-os jogbölcseleti előadásában a társadalom „természettudományos”, spencerianus elképzelésére építi a jogrendszer szociológiai interpretálását, de eklektikusan szóhoz juttatja a jogi felépítmény történelmi materialista magyarázatát is. Elismeri, hogy a termelési viszonyok kikényszerítik a megfelelő jogi intézményeket, ill. szabályozást, jelesen a tulajdon jogi körülbástyázását.¹⁵⁰ Hallgatók kezébe adott kompendiumban természetesen akarva sem szólhatna a magántulajdon jogrendjének elnyomó lényegéről, túlhaladásának szükségéről. De éppen az erről szóló akaratlan vallomás dokumentumaként vehetjük kézbe *mi* egy még korábbi (1903-as) dolgozatát, az „Állami beavatkozás és individualizmust”. Vallomás ez a roppant ellentmondásos mű a tőke hatalmának kiszolgáltatott kispolgár egzisztenciális szorongásáról s utópista reménykedéséről egy áldásos, „mindenre kiterjedő állami szabályozásban”, amely felé Somló evolucionista optimizmusa szerint a társadalom tényleges fejlődése eleve is halad, s amely meghozza számára a „tökéletes szabadságot”.¹⁵¹ Hogy ez utópikus reménynek mennyi a valóságfedezete, arról maga Somló kénytelen vallani, valahányszor az állam funkcionális lényegéhez közelít gondolatmenetében. „Az állambölcseletnek éppen úgy, miként az állam laikus felfogásának — állapítja meg kritikusan — közös hibájuk, hogy az államban a küzdő érdekek felett álló intézményt látnak, amelynek feladata az ellenkező érdekek közt igazságot tenni.” „Egyedül a történelmi materializmus iskolája az, amely tisztán felfogta, hogy a jog és az állam nem áll felette a társadalom érdekharcainak, hanem hogy az maga is csak ezeknek a harcoknak az eszköze, eredménye. Csak a történelmi materializmus ismerte fel, hogy az állam mindig *osztályállam*.”¹⁵² Akarni „a küzdő érdekek fölött álló” (mégpedig nemcsak a tőkét megzabolázó, hanem — hangsúlyozottan — a Somló által az antiindividualista kényszereszközének beállított munkásmozgalmat is leszerelő)¹⁵³ államot és ugyanakkor elismerni annak eszköz szerepét az uralkodó osztály kezében: olyan ellentmondás, amelyre Somló nem próbál, hiába is próbálna racionális feloldást keresni. A nosztalgiákat imígy keresztező objektív felismerések ellen — választani nem tudva — csak egyet lehet tenni: hátat fordítani nekik.

¹⁵⁰ Somló Bódog: Jogbölcseleti előadásai. 1. f. Kolozsvár, 1906. 47–56. l.

¹⁵¹ Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus. 2. kiad. Bp. 1907. 192. l. (Első kiadás: Bp. 1903. Mi a 2. kiad. alapján idézünk.)

¹⁵² I. m. 45–46. l.

¹⁵³ „Félreismerik, hogy az individualisztikus vagyis az úgynevezett önkéntes együttműködés alapján véve éppen úgy kényszerrel gyakorol fölöttünk, mint az úgynevezett kényszerű. Spencer maga hozza fel más vonatkozásban, hogy az a munkás, aki szabad önműködésben *trade-union*-t alakít, akinek sztrájkolnia kell, ha a többség kívánja, s csak oly feltételek mellett vállalhat munkát, amelyeneket neki egyesülete diktál és aki ezáltal meg van gátolva abban, hogy esetleg nagyobb képességeinek és nagyobb energiájának hasznát vegye, teljesen kényszer alatt áll.” I. m. 52. l.

Somló is ezt cselekszi. Namcsak úgy, hogy átsiklik az utópiába be nem illeszthető durva tények fölött, hanem bevallottan is. „A szocializmus egyes tételeit — úgymond — nem kell a szigorú tudományosság szempontjából túlságosan komolyan venni. . .”¹⁵⁴ És ez a frázis nem abból a szempontból érdekes, hogy cinizmus vagy bávaság vezette-e a tollat, amely leírta, hanem mint beismerés. Mint a lehető legolcsóbb egérút a kelepceből, amelyet a szerző önmagának állít a történelmi materializmus „bírálatára” tett ismételt nekirugaszkodásokkal s az osztálybékés álmokat szétfoszlató marxi alaptanok kellelten elismeréseivel.¹⁵⁵

Dániel Arnold 1909-ben — a Güterverkehr in der Urgesellschaft-ot Kautskyhoz hasonló értelemben (bár nála jóval gyöngédebben) bírálva — még így jellemezheti Somlót: „A szerző ismert híve a szociológia induktív leíró módszerének és azt az elvet vallja, hogy a jövő társadalomtudományát a tényeknek kisebb csoportonként való összegezéseiből, apránként kell fölépíteni.” Kutatásai úgy tekinthetők, mint „a mai szociológiában erősen képviselt egyoldalúság: a külső tények induktív megismerésére kevés súlyt helyező spekuláció ellenhatása.”¹⁵⁶ Somló pályája azonban épp ez idő tájt a Piklerhez teljesen hasonló damaszkuszi fordulóponthoz jutott. Ahogy Piklert pszichológusként, Somlót 1910-től fogva a kantiánus „helyes jogi” irányzat hazai képviselőjeként búcsúztathatjuk a szociológiától, a pozitivizmustól, a Huszadik Századtól. Az a Somló, aki 1902-ben még Spencer szellemében az erkölcsnek „a népek és korok szerinti viszonylagosságáról” beszél¹⁵⁷ s 1906-ban a jogelméletet a szociológián belül helyezi el (egyenlőségjelet tesz jogbölcselet és jogszociológia közt), az Alexander-emlékkönyv számára írt tanulmányában (1910)¹⁵⁸ már a társadalmi kauzalitás összefüggéseitől nem kötött etika szószólója, „A jog értékmérői” c. ugyancsak 1910-es előadásában pedig e társadalmi, történelmi determinánsoktól lényegileg független etikai princípiumokból („erkölcsi érzelmekből”) eredezteti az alapvető jogelveket.¹⁵⁹ A „csoport” ebben az összefüggésben — a *volt* szociológus számára — immár nem egyéb, mint közös erkölcsi érzelmek alapján összetartozó egyének összessége. Szociológiai tartalmától „megtisztított” fogalom, amely csak arra szolgál, hogy formailag fenntartsa az a priori etikai és jogi társadalmi vonatkozását. E gyáván, homályosan kifejtett elmélet a Huszadik Század lapjain Rónai Zoltán kritikájával találja magát szembe s a kriti-

¹⁵⁴ I. m. 150. l.

¹⁵⁵ Vö. i. m. 15–28., 46–47., 84–85., 88–89., 93., 134–135., 148–149., 150., 178–179., 181. stb. l. — Az Állami oecavatköz és individualizmust a H. Sz.-ban Szabó Ervin ismerteti. A baráti tisztelet hangján méltatja a munkát s kritikai észrevételei a történelmi materializmus igazolására s a marxizmussal vitázó Somló alapvető tévedéseinek, tájékozatlanságának eloszlására szorítkoznak. Államutópiáját azonban nem vitatja, sőt belemegy megvalósíthatóságának mérlegelésébe s a centralizált államhatalom veszélyeivel szemben biztosítékul a polgárok önkormányzati szerveinek kiépítését ajánlja. (Szabó Ervin: Természet és társadalom. = H. Sz. 4. évf. 1903. 8. köt. 747–780., 992–994. l.)

¹⁵⁶ D[ániel Arnold]: A jóságok forgalma az óstársadalomban. (Felix Somló: Der Güterverkehr in der Urgesellschaft. Bruxelles—Leipzig, Misch u. Thron. 1909.) = H. Sz. 10. évf. 1909. 20. köt. 95., 97. l.

¹⁵⁷ Somló Bódog: Az erkölcs túlkövetelése. = H. Sz. 3. évf. 1902. 5. köt. 21. l.

¹⁵⁸ Somló Bódog: Kauzális vagy normatív etika? = Dolgozatok a modern filozófia köréből. Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára. Bp. 1910. 125–130. l.

¹⁵⁹ Somló Bódog: A jog értékmérői. = H. Sz. 11. évf. 1910. 22. köt. 1–14. l. Mint a berlini jog- és gazdaságtörténeti kongresszuson tartott előadás szövege, egyidejűleg megjelent az Archiv f. Rechts- und Wirtschaftsphilosophie-ban. (Klny. is e címen: Maßstäbe zur Bewertung des Rechts. Berlin—Lpz. 1910. 16 l.) Vázlatosan ugyanezen tárgyat fejtegeti A helyes jog elméletéről c. füzet.

kában azokkal a jogtermő, formáló kegyetlen társadalmi tényekkel, amelyek elől Somló a spekulatív jogelméletbe menekült. Nem esetleges körülmény, hogy Rónai személyében a Huszadik Század egy kiemelkedő marxistája, a Társadalomtudományi Társaság titkára intéz kritikai leszámolást a Társaságban akkor még alelnöki tisztet betöltő Somló Bódog szélső idealista kísérlete ellen. A Méray—Pikler vitáéhoz hasonlóan heves hangú (s a Somló részéről hasonlóan fölényeskedő, blöffölő) vita¹⁶⁰ a szociológiai pozitívizmustól való eltávolodás s az azzal való szembefordulás egy sajátos mechanizmusát demonstrálja, azt az eszmétörténetben tipikus esetet, amikor a pozitivistaként induló polgári társadalomtudós, ideológus eszmei jobbratolódását (a pozitívizmus eleve is ez irányban ható belső ellentmondásait kielevezve) a marxizmussal s a munkáosztállyal való konfrontáció sietteti, teszi radikálissá.

Hogy a pozitivista doktrínához való viszonyulás e mechanizmusa mennyire nem immanens játéka a teoretizálásnak, mily mélységesen összefügg a gondolkodó gyakorlati állásfoglalásával, társadalmi elkötelezettségével, az Somló előtt sem marad egészen homályban. Államutópiájának szociológiai értelmét, osztálypolitikai következményeit latolgatva, felsóhajt: „Ezen az úton vagy ott kell megállnom, ahol Spencer állott meg, vagy végig tovább kell mennem, amíg eljutok a legteljesebb szocializmushoz. Ha csak egy lépéssel megyek túl Spenceren, akkor nincs megállás Marxig.”¹⁶¹

Pikler és Somló sajátos kísérlete e fatális alternatíva áttörésére a pozitívizmus idealista túlhaladása irányában és kiszorulása a szociológiából nem csak a pozitivista doktrína belső ellentmondásainak felderítése, ez ellentmondásoknak egyéni pályákban, konfliktusokban való kivetülése szempontjából érdemel figyelmet, hanem — amint éppen a konfliktusokból, a „továbblépésük” ellen forduló határozott és következetes kritikai reflexekből megmutatkozik — a Huszadik Század kohéziós erejét, összetettségében, sokszínűségében is karakterisztikus irányzatosságát is érzékelteti. Az a társaság (s ezen belül is annak legmértékadóbb köre), amely tudományszervező és szerkesztéspolitikai programjában oly nyomatékot ad az elméleti türelmesség jelszavának, amely, ha kell, ököltre megy, ha kell, anyagi áldozatot vállal tagjaiért, s a kiemelkedőbbeket valóságos személyi kultusszal övezi, íme, az elméleti nézetkülönbségek éleződésének bizonyos határpontjain, barátot, érzékenységet nem kímélő eréllyel fordul szembe tulajdon elnökével, alelnökével. És megfordítva: noha közvetlen szerkesztői cenzúra nem érvényesül s — mint Dienes Valéria vagy Fogarasi Béla esetében említettük — harcos anti-pozitivista idealista nézetek is szóhoz jutnak, mind Pikler, mind Somló előtt lezárul a Huszadik Század fóruma. Akart-akaratlan konzekvenciával maguk mondanak le róla, s legalább szociológiai, társadalomelméleti kérdésben többé nem kérnek ott szót. Mint világnézeti jobbratolódásukban, a pozitivista kézen maradt szociológiai csatamező végleges feladásában is — a mondottakon túl — nyilvánvaló része van a két professzori fő tudományos diszciplináltságának.

¹⁶⁰ Rónai Zoltán: A helyes jog tudománya. =H. Sz. 11. évf. 1910. 22. köt. 269—283. l. — Uő: Értékmérés és értékmérlegelés. =H. Sz. 12. évf. 1911. 23. köt. 219—223. l. — Somló Bódog: A helyes jog. =H. Sz. 11. évf. 1910. 22. köt. 390—395. l. — Uő: Még egyszer a helyes jogról. =H. Sz. 23. évf. 1911. 23. köt. 71—73. l. — Uő: Újból a helyes jogról és egy helytelen cikkről. Uo. 344—346. l.

¹⁶¹ Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus. 129. l.

A „professzori” jelző — bár egy pillanatra sem feledjük, hogy a hivatalos egyetem csaknem-kiebrudaltjaira vonatkozik — arra csábít, hogy kissé továbbfeszítve, a világnézeti fejlődés egzisztenciálisabb összetevőire való utalásként is felhasználjuk. (A viszonylagos jómód, a hivatalos presztízs, a fiatal korban üstökön ragadott állami karrier nagyobb megkötő ereje stb.) Az ilyesféle utalás ugyan — futtában vázolt egyéni pályákra vonatkoztatva — magában rejtje a vulgarizálás veszélyét, az adott csoportosuláson belül, éppen csak mint utalás, mint továbbiakkal összefonódó differenciáló tényező címkéje, mégis csak elősegíti az alapvető viszonyulások tekintetében egymáshoz oly közel álló világnézeti pályák eltérüléseinek, megtorpanásainak, a különböző társadalmi áramlatoktól való sodortatásának megértését. Pikler és Somló „professzori útja” — láttuk — a tudományos diszciplináltság és erkölcsiség előrevívó s a professzori státus megkötő erőitől befolyásoltan, ellentmondásosan kapcsolódott a pozitivista társadalomszemlélet viszonylag, polgári értelemben haladó vonalához. Tanulmányunk egy későbbi fejezetében fogjuk megvizsgálni, hogy a közvetlen politikai cselekvés síkján, a Társaság belső harcaiban, polarizálódásában, a szerkesztéspolitikában hogyan jutott kifejezésre a jelentősebb személyiségek, frakciók — itt a pozitivista doktrína érvényesülése szempontjából érintett — osztályorientációja, társadalmi státusa, elkötelezettsége. E vonatkozásban most csak annyit, hogy a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság indulása táján még befolyással bíró, majd 1906-ban a progresszív többséggel látványosan szembeforduló nacionalista-konzervatív-liberális elem világnézeti különbség és szembenállása a pozitívizmus társadalomelméleti irányai közötti állásfoglalásokban, egyes tanítások átvételében vagy sajátos átértelmezésében is megnyilvánul. A kantizmusba és machizmusba hátráló spencerizmus „professzorinak” nevezett útjával szemben, amely (legalább a tárgyalt korszakon belül) nem vezetett a Huszadik Századdal való *politikai* szakításra, e disszidens pozitivisták elméleti mondanivalói nyíltan konzervatív politikai töltésűek.

Apáthy István, a TT 1906-os jobboldali puccsistáinak — biológusként tiszteletre, szociológusként számalomra méltó — elnökelöltséje¹⁶² Schäffle naiv biológiai teóriája nyomán hirdeti meg a maga még naivabb evolucionista-nacionalista-vallásos szociológiáját, amelynek fő elméleti tanítása, hogy a társadalom nemzetenként zárt organizmusnak tekintendő biológiai lényegű képződmény és hogy ez organizmusban fellépő kóros folyamatok céltudatos fajtenyésztéssel gyógyíthatók. A fejlődés Apáthy szerint mindenekelőtt a legéletképesebb emberpéldányok szaporodásán és szaporításán alapszik s feltételezi a fajta érdekeinek érvényrejuttatását az ember „magáértvalóságával”, egyéni önzésével szemben, amelynek legveszélyesebb jelenségeként a proletariátus osz-

¹⁶² Vö. A Társadalomtudományi Társaság rendkívüli közgyűlése. (1906. augusztus hó 8.) = H. Sz. 7. évf. 1906. 14. köt. 151. l. — Apáthy később a TT reakciós ellenszervezetének, a Magyar Társadalomtudományi Egyesületnek elnöke. 1906-ban Apáthy a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének elnökségéről is lemond. Vö. erre vonatkozó levélváltását Diner-Dénes Józseffel. (A Munka Szemléje, 1906. 20. sz. 9–10. l.)

tályharcos „önzését” tünteti fel.¹⁶³ Apáthy keresztény-nacionalista kifakadásai az „amerikázó” munkás „osztályönzése” s a marxizmus mint a „társadalmi kontraszelekció elmélete”¹⁶⁴ ellen a reakciós apologetika már akkoriban is túlhaladott szintjét képviselő vulgáris fordulatoknak számítottak s ennek megfelelően reagált rájuk a korszerűbb ösvényeken járó szociológia is: elnéző humorizálással a kiváló természettudós társadalmi analfabétasága fölött.¹⁶⁵ Apáthy társadalmi státusára, gondolkodásának osztályszínezetére utalva, kirándulását a szociológiába s vendégszereplését a haladó szociológusok és a szabadgondolkodók közt — a hivatalos halhatatlanok közé be nem bocsátott Piklerékéhez képest — a társadalomelméleti tájékozódás „akadémikus” útjának nevezhetnénk. E megjelölésben egyaránt kifejeződik Apáthy nyilvánvaló kötődése a főúri, főpapi kézen levő Akadémia anakronisztikus társadalomszemléletéhez és szolidaritása az Andrássy Gyulát, Hegedüs Lórántot, Gratz Gusztávot, Wolfner Pált követve 1906-ban a Társadalomtudományi Társaságból kivonuló jobboldali csoporttal.

Hegedüs Lóránt, a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság alapításának, majd a jobboldali frakció szervezkedésének és exodusának e vezéralakja már a sajátképpen polgári politikát, annak korszerű szintjét képviseli, mind gyakorlati, taktikai, mind elméleti vonatkozásban. Taktikáját — megegyezően az 1906-os puccs másik két szervezőjével, Gratz Gusztávval és Wolfner Pállal — a Társaság és a folyóirat haladó tendenciáinak realitásként, alapvető társadalmi folyamatok kifejeződéseként való értékelése határozta meg s az a törekvés, hogy a szociológusok mozgalmában való tevékeny és kezdeményező részvétellel osztálycéljainak, közelebbről: a nagyburzsoázia érdekeinek megfelelően használja fel a HSz és a TT fórumát, befolyásolja az ott szóhoz jutó társadalmi törekvéseket. E taktika modelljét a széles tájékozottságú Hegedüs számára a nyugat-európai burzsoázia korszerűsödő munkáspolitikája szolgáltatta, amely a kevésbé hatékonynak bizonyuló durva szocialistaellenes rendszabályok tapasztalatainak okulva s a munkásmozgalom opportunistai tendenciáit kiaknázva, egy szociálpolitikailag „megreformált” kapitalizmus platformján törekszik az osztályharc leszerelésére, a haladó erők megosztásának, megnyerésének és ideológiai befolyásolásának módszerével a hatalom és a kezdeményezés megtartására. Hogy a nagytőke és a feudális erők, valamint a Habsburg-uralom kompromisszuma, összefonódása által alapvetően meghatározott sajátos magyar viszonyok között ez a taktika mennyiben volt időszzerű, továbbá hogy a TT kispolgári radikálisainak „szocialistáskodásával” — a közvetlen politikai célok mélyreható különbözősége ellenére is — milyen rokonságot mutat az osztályindítékok és nosztalgiák tekintetében, arra itt nem térhetünk ki. Elég, ha most arra korlátozzuk figyelmünket, hogyan tükröződik ez a taktikai koncepció a pozitivistai társa-

¹⁶³ Apáthy olykor maga is érzi a biológiai társadalommagyarázat fogyatékoságát s ilyenkor a társadalom etikai közösség mivoltát hangsúlyozza, anélkül azonban, hogy akár az egyik, akár a másik „lényegét” megpróbálná tudományosan kifejteni. L. főleg a következő munkáit: A fejlődés törvényei és a társadalom. Bp. 1912. — A Magyar Társadalomtudományi Egyesület legelső teendői. = Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1. évf. 1908. — A szocializmus az emberi továbbfejlődés szempontjából. Bp. 1913. — Kritikai visszhangjára vonatkozólag l.: Apáthy székfoglalója. = H. Sz. 9. évf. 1908. 17. köt. 71–73. l. — Szántó Hugó: Apáthy István: A fejlődés törvényei és a társadalom. = H. Sz. 14. évf. 1913. 27. köt. 795–800. l.

¹⁶⁴ A fejlődés törvényei és a társadalom, 214–215., 267. l.

¹⁶⁵ Vö. Szántó Hugó: i. m.

dalomelmélet Hegedüs-féle „továbbfejlesztésében” s milyen kritikái visszhangra talál maga ez a „továbbfejlesztés” a TT „haladó” ideológusai részéről.

„A szociológia sarktétele” c. könyvecskéjében¹⁶⁶ Hegedüs a spenceri szociológia szürke kommentátoraként lép fel, ugyanakkor — nem is egészen jogosulatlanul — azal büszkélkedik, hogy sikerült feltennie a zárókövet a spenceri építményre. Mint kommentátornak, fő törekvése, hogy a társadalomról mint biológiai lényegű törvényszerűségeknek engedelmeskedő szervezetről s az evolúció sajátosságairól (differenciálódás, integrálódás, kiválasztódás stb.) szóló spenceri tanítást egyrészt elhatárolja a vulgarizáló biologizmus (Lilienfeld, Schäffle, Fouillée, Worms) „túlzásaitól”, amelyek épp a következetes kifejtés buzgalmában pörére vetköztetik az iskola tudománytalan lényegét, másrészt hogy a Spencer által óvatosan kezelt, sőt helyenként következetlenül képviselt biológiai koncepciót érvekkel alátámasssa s megvédje a pusztán analogikus értelmezéssel — valójában a lefokozással, a természettudományként felfogott szociológia feladásával — szemben. A tanítvány köntösében s éppen Spencer organikus társadalomábrázolásának teljessé, ellentmondásmentessé tétele jogcímén lép fel akkor is, midőn egy ponton vitába száll mesterével. Ez azonban archimedesi pont, ahonnan kimozdítható sarkából Spencer egész szisztémája. Hegedüs oly bravúrosan hajtja végre ezt a kimozdítást, hogy gesztusa az eredeti konstrukció megmentésének tűnik, miközben — teljesen kiküszöbölve a tanítás lehetséges progresszív következményeit — az egész Spencert áttemeli a monopolkapitalizmus ideológiájának szintjére.

„Az helyes — idézi Hegedüs Spencert —, hogy valamely állat minden egyes részecskéjének a külön léte beléolvadjon az egésznek életébe; mert hisz ennek az egésznek (mint ilyennek) van oly együttes öntudata, mely boldogságot vagy boldogtalanságot érez. De nem így van ez a társadalomban; mert ennek élő egyedei nem vesztik el és nem is veszthetik el egyéni öntudatukat, és mert a társadalomnak, mint egésznek, nincsen együttes (corporate) öntudata. És itt van az örökké tartó oka annak, hogy az egyes polgárok jóléte joggal nem áldozható fel az államnak valamely föltett előnyéért; hanem ellenkezőleg, az állam egyedül polgárainak jóléte, előnyei céljából tartandó fenn. Az együttes életnek itt az egyes részek életét kell szolgálnia és nem a részeknek kell szolgálnok az összesség életét.”¹⁶⁷

Ezt a Spencer egyes hívei által liberális, mások által anarchista értelemben kamatoztatott, önmagában teljesen tudománytalan következtetést korrigálva, Hegedüs először is rámutat arra, hogy a társadalom mint organizmus tényszerű tanulmányozása alapján a szociológus nem állíthat fel etikai vagy politikai követeléseket, illetőleg ha ezt teszi, szubjektív törekvéseinek ad kifejezést, utópiát épít. Magát az alapkérdést, hogy ti. az ember természeti mivoltának vizsgálatából, mintegy genetikai és ökológiai alapokra visszavezetett „társadalomtanból” egyáltalán el lehet-e jutni a társadalmi emberhez, következőképp értékek tételezéséhez, a társadalmi cselekvésre vonatkozó teleológiai tételezésekhez, természetesen nem érinti, hisz ezzel a szociológiai biologizmus létjogát

¹⁶⁶ Hegedüs Lóránt: A szociológia sarktétele. Bp. 1901. 106 l.

¹⁶⁷ I. m. 19. l.

vonná kétségbe. Ellenkezőleg: Wundt alapján (valójában Wundt önmagában véve is roppant következetlen egyéni és néplelektani konstrukcióját önkényesen tolmácsolva) az egyéni tudat és a társadalmi tudat „élettani” mechanizmusát lényegileg megegyezőnek (csupán fokozatilag különbözőnek) tünteti fel s ezzel nemcsak „megmenti” a biológiai társadalommagyarázat teljes érvényességét, hanem — mondva csinált biológiai okfejtéssel — a társadalmi tudatot az egész „organizmus” működésének központi „szerveként”, elsődleges tényezőként állítja be.¹⁶⁸ Ezzel egyúttal határozottan elvágja mindazon szálakat, amelyek a spenceriánus szociológust az objektív létfeltételek vizsgálata során a társadalmi viszonyok materiális összefüggéseire, a gazdasági és politikai tényezők funkciójára vonatkozó kérdésfeltevésekhez mégis csak elvezethetik. „Mert világos — nyilatkoztatja ki Hegedüs —, hogy az egyének közti pszichikai viszonyok adván meg a társadalmi nyilvánulások igazi tartalmát, az egész társadalom nem foglalhat egyebet magában, mint ezen viszonyokat, azoknak hordozóit s e viszonyok leverődéseit (objektíválását). Ezt az utóbbit, a társadalmi öntudatot képező viszonyoknak a leverődését, állandó objektíválását, a társadalmi intézmények adják; ezekben láthatjuk azt az állandóságot s azt a homogeneitást, amelyet fentebb a társadalmi személyiség ismérve gyanánt fogadtunk el... A társadalom öntudatából kell kiindulnunk — hangsúlyozza tovább — s az intézményeket azért s annyiban kell a társadalomba befoglalnunk, mert és amennyiben az illető társadalom öntudatának leverődését, kifejecesedett eredményeit képezik.”¹⁶⁹

Egy vékony fonal — a tudati jelenségek történeti és összehasonlító vizsgálata nyomán — természetszerűleg még e „sarktétellel” fejtetőre állított „biológiai” szemlélet-től is elágazhat, elvezethet a változásokat munkáló, válságokat, forradalmakat érlelő társadalmi folyamatok problematizálásához, következésképp a most már sikerrel elkenődözött elsődleges társadalmi viszonyok s az azokat alakító erők boncolgatásához. E nem kívánatos lehetőséget Hegedüs módszertani érveléssel próbálja kiküszöbölni, hangsúlyozva, hogy a közvetlenül megismerhető jelenkori viszonyok tanulmányozása alapján mind a társadalom általános sajátosságaira, mind „evolúciójára” vonatkozólag több, megbízhatóbb és összefüggéseiben feltáruló adathoz jutunk, mint pl. az őstörténeti és összehasonlító etnográfiai kutatások eredményeinek felhasználásával. Hegedüs szerint épp a „dinamikus” szociológia túltengésének, valamint a szociológusok szerföltött gyakori etnográfiai kalandozásainak köszönhető, hogy e tudomány még mindig nem jutott túl bizonyos hipotetikus értékű konstrukciókon, nem jutott megbízható kiindulási alaphoz voltaképpeni feladata, a társadalom tudati jelenségeinek kutatása terén. Maga fogalmazza meg e módszer és program politikai következményét: „...A szociológiai kutatás célpontjául nem tűzhetünk ki olyan, jövőbe nyúló tervezetéseket, a melyeket szerintem csak az intuitív gyakorlati politika vállalhat el.”¹⁷⁰

Arra nézve, hogy a „honnan” és a „hova”, a „mi okból” és a „mi végre” kérdesei elől imígy elzárkózó, a valóságot a tudatból, s (ha a Wundtra való hivatkozást komolyan

¹⁶⁸ I. m. 57—63., 71. l.

¹⁶⁹ I. m. 84. l.

¹⁷⁰ I. m. 86—87. l.

vehetjük, az akarat tevékenységében nyilvánuló lélekből) kifejtő szociológia mire hivatott, miért s hogyan segíti a társadalom öneszmélését, ismét csak maga Hegedüs ad felvilágosítást. Kiáltó ellentmondásban a fent idézett zárótétellel, a szociológia születését és funkcióját „a gyakorlati élet kényszerítő befolyásával” magyarázza. A könyvecske bevezető részében igen konkrétan és világosan mutat rá a kapitalizmus fejlődésének imperialista tendenciáira, amelyek megismerése és céltudatos befolyásolása e tudomány hatékony művelését s eredményeinek felhasználását sürgeti. Harsány igénylessel jellemzi a gazdasági és politikai hatalom viharos előretörését, imperialista birodalmak és monopóliumok kezében való koncentrációját, amely a virágzás, jólét és művelődés lenyűgöző perspektíváit nyitja meg a társadalom előtt.¹⁷¹ E tektonikus mozgásként fellépő átalakulás árnyéktalanul optimista jellemzése mellett sem képes azonban titkolni szorongását amiatt, hogy „nemcsak az elismert közszervezetek nőnek hihetetlenül, nemcsak a magánosokra bízott termelés alkot már duzzadó egyesületeket” (értsd: nemcsak az imperialista hatalmak és monopóliumok virulnak fel), „hanem megindulnak azok az »egyedek« is és alkotnak szinte ösztönszerűleg oly munkátestületeket, melyek csak Nagy-Britanniában 1 487 562 tagot foglalnak be, évenként másfél millió font sterlinget szednek össze s strikeokban és kongresszusokon oly erős »harcológépekké« (fighting machine) váltak, hogy Webb-ék bennök látják a jövő demokráciájának formáját.”¹⁷² Az „advent of Demos” szorongató felismerése azonban Hegedüst sem az Apáthyéhoz hasonló vulgáris kifakadásokra nem indítja a proletár „irigység”, „amerikázás”, „iszákosság” stb. ellen, sem pesszimizmusra, még kevésbé passzivitásra. A vérbeli ideológus éles szemével ismeri fel az ideológiai (tehát a már és még nem a legdurvább erőszakra épülő) defenzív taktika legjobb lehetőségeit. Nem a kizsákmányolás és a politikai jogfosztás álláspontját igyekszik igazolni, vagy akár az osztályharc jogosultságát kétségbe vonni. Nem száll perbe a tekintélyt, igényesebb gyűlölöi szemében is — ha mást nem — tudományos tekintélyt képviselő Marxszal. Ehelyett csak Loriát fricskázza, „aki annyira megy — úgymond —, hogy irányainkat csak a gazdasági korszakok szuperstruktúrájának tartja”.¹⁷³ A marxizmussal szemben az agyonhallgatás, a munkásmozgalommal szemben a megosztás és az opportunista tendenciák kiaknázásának taktikáját alkalmazza. A munkáosztálynak az extraprofiton szelődülő rétegeit állítja be „ideáltípusnak” s a reformizmust ama munkásmozgalmi taktikának, amellyel egyáltalán számolni érdemes s amely éppen mint reformizmus, ellentmondás nélkül beilleszthető a „megreformált” s így csak annál teljesebben, hatékonyabban tőkés világ burzsoá utópiájába.¹⁷⁴

A társadalmi dinamizmussal, az „advent of Demos” „rajtaütésével” s az ebből adódó gyakorlati szükségletekkel indokolt, de mégis gyakorlatiatlannak, statikusnak, múlt és

¹⁷¹ I. m. 4–7. l.

¹⁷² I. m. 4–5. l.

¹⁷³ I. m. 7. l.

¹⁷⁴ „Most pedig nem egy kudarcra szánt forradalomnak erőszakoskodásával tör elő, hanem oly lassú és méltóságos haladással emelkedik föl, amely természeti evolúcióra mutat. A Nép nem mosdatlan és tudatlan többe — nincs szájkosár a száján s politikai jogai vannak” — idézi egyetértően (s a magyarországi viszonyokat e fogással hamisan beállítva) Kidd-től. (I. m. 6. l.)

jövő felé lezártnak szánt szociológia programjának ellentmondásossága természetesen megszűnik, mihelyst nem általában és önmagában, hanem az örökkévalónak akart monopolkapitalizmustól nyert megbízatása alapján vizsgáljuk. A szociológia éppen akkor szolgálja leghatékonyabban a monopolkapitalista jövőt, ha a jelenre koncentrálna, apologetikusan szembeszáll mindazon tendenciákkal, amelyek a jelenen túlmutatnak. És e feladatát nem gyakorlatiasan kell betöltenie, hisz a burzsoá vállalkozó és politikus „született művésze” a kizsákmányolás gyakorlatának, hanem ideológiai síkon, információs és polemikus eszközként. Hegedüs e koncepciója csírájában vagy legalábbis igényként magában rejti a későbbi tudásszociológiát, amely — különösen scheleri változatában — már prefasiszta szinten s az antimarxista polémia „fejlettebb” módszerét alkalmazva segíti a társadalmi tudat Hegedüs által célbavett manipulálását.

Hegedüs Loránt tehát a fenti értelemben ténylegesen a pozitívizmus társadalomelméletének korszerűsítőjeként lép fel. Ha 1906-os puccskísérlete nem a jobboldalnak a Társaságból való kiválásával végződik, maga és hívei az elmélet belső (tartalmi, metodikai) és funkcionális (szemléleti, politikai) korszerűsítését minden bizonnyal teljesebben kibontakoztatják. A jobboldali opposíció szervezeteként létrehozott Magyar Társadalomtudományi Egyesület s az égisze alatt megjelent Magyar Társadalomtudományi Szemle a maga otromba direkt politikájával, elméleti igénytelenségével azonban nem kedvezett az ilyen szintű vállalkozásoknak: a szociológia érdemi művelését valójában a progresszív ellenfélnek engedte át. Maga Hegedüs pedig, aki már 1905-ben a GYOSZ (Gyáriparosok Országos Szövetsége) igazgatói tisztét foglalta el, különböző gazdasági és politikai funkciókban, a gyakorlati küzdőtéren jeleskedett „A szociológia sarktételeiben” felkarolt ügy bajnokaként. Íme, a hazai szociológiai pozitívizmus „GYOSZ útja”.

A Hegedüs-féle taktika hatékonyságára s ideológiájának a TT „haladó” pozitívizmusával való rokonságára és (az e korban már illúzióvá foszló polgári haladás-cszmével szemben a monopolizációs fejlődés hús-vér valóságának tudatos igenlésében nyilvánuló) mintegy csupán fokozati különbözőségére utal „A szociológia sarktételeinek” kritikai fogadtatása. Somló Bódog a maga „professzori”, Jászi Oszkár pedig a mindjárt jellemző baloldali, a mindenkori taktikai helyzethez eklektikusan alkalmazkodó platformjáról értékeli a könyvecskét.¹⁷⁵ A két bírálat megegyezik abban, hogy a „sarktétel” tudományos értékét megkérdőjelezve, elhatárolja magát Hegedüs koncepciójától, de abban is, hogy annak markáns osztálytartalmát, igen határozott politikai vonalvezetését, ideológiai következményét figyelmen kívül hagyja. Jászi egy halvány utalással (mischrint szemügyre kellene venni a tanítás „jelentőségét a jövő szempontjából”)¹⁷⁶ jelzi ugyan, hogy az ő figyelmét nem kerülte el egészen ez a vonatkozás, de érdemben nem reflektál rá s csak közvetetten, Hegedüs biológizmusának, tudat-elméletének elvetésével

¹⁷⁵ Somló Bódog: „A szociológia sarktétele”, = H. Sz. 3. évf. 1902. 5. köt. 394–398. l. — Jászi Oszkár: A szerves társadalomelmélet, = Budapesti Szemle, 1901. 108. köt. 396–411. l.

¹⁷⁶ I. m. 396. l.

juttatja kifejezésre eltérő álláspontját.¹⁷⁷ Arra nézve is, hogy Hegedüs egyértelmű nagy burzsoá elkötelezettségével szemben voltaképpen a „szabadon lebegő” kispolgári értelmiség pozícióját védi, csupán következtetni enged a társadalmi tudat Durkheimre emlékeztető mitizálása elleni érvelésével.¹⁷⁸ Somló pedig még eddig sem megy: egyszerűen tudomásul veszi, hogy „a szociológia csakis a tünemények összefüggését állapíthatja meg” s nem állíthat „követelményeket” (=nem foglalhat állást „gyakorlati” alternatívák közt), s bár a biológiai szemlélettől ő is elhatárolja magát, Hegedüs teljesítményét úgy értékeli, mint Spencer organikus elméletének korrekcióját, mint felül-emelkedést „a »biológusok« és »pszichológusok« iskolás egyoldalúságán”.¹⁷⁹ Ha mindezek mellett figyelembe vesszük, hogy a természeti törvények társadalmi érvényesülését Jászi és Somló a biologizmussal vitatkozva is kétségbevonhatatlan szociológiai elvnek tekinti,¹⁸⁰ sőt, hogy később mindketten fellépnek a szociológiai biologizmus védelmezőiként, egyrészt kétséssé válik érvelésük hitele, másrészt megmutatkozik a pozitivistá szociológia védtelensége mindenfajta reakciós „továbbfejlesztéssel” szemben.

A társadalomelméleti pozitívizmus meghiúsulva megvalósulását eddig olyan pályákkal jellemeztük, amelyek — társadalmi determinációk s az ezekről befolyásolt egyéni diszpozíciók hatása alatt — többé-kevésbé nyílt ellentmondásba jutottak magával a pozitívizmussal, legalábbis annak a Huszadik Századot legerőteljesebben befolyásoló spenceriánus szociológiai irányával s amelyek személyes síkon a Társadalomtudományi Társasággal, ill. a szociológiával való szakításra vezettek. Az ellentétek harcát, amelyben e pályák cselekvő és szenvedő tényezőkként részt vettek, a TT-n belüli kontroverziákra leszűkítve vizsgáltuk. (Az ideológiai ellentétek 1905–1910 közötti éleződésének szélesebb összefüggéseire, kézzelfogható kapcsolódásaira a gazdasági ellentétek, a választójogi, közjogi harcok, a munkásmegmozdulások, az orosz forradalmi események stb. nyomán meggyorsuló politikai polarizálódáshoz, itt nyilván nem térhetünk ki érdemük szerint.) A vitákon és konfliktusokon vörös fonálként vonul végig, ha nem is egy rendszeresen kifejtett, karakterisztikus pozitivistá elmélet, de az alapelvek bizonyos minimumát mégiscsak képviselő pozitivistá álláspont következetes védelme és — legalábbis a 18-as etikai vitáig — hatékony megvédése. Mint már hangsúlyoztuk: nem a (sokszor túlon-túl „mozgékonyan” kezelt) pozitív tanítás, hanem az apológia hosszú távú következetessége valósul meg, ha úgy tetszik, egyfajta elvi politikája a szerkesztés-

¹⁷⁷ „Nincs a szociológiának egyetlenegy olyan törvénye sem, mely a szerves elméletnek köszönné keletkezését. Ellenkezőleg, ha az egyén és a társadalom közötti hasonlóságok keresésével megelégedtünk volna, nem ismernők sem a vallások eredetének okait, sem a családi viszonyok és gazdasági alakzatok közötti kapcsolatot, sem a társadalmi átalakulások törvényeit, sem a művészeti jelenségek létrejöttének és fejlődésének okait, sem a jog és erkölcs társadalmi szerepét, sem az emberi haladás főirányait stb. egy szóval semmit sem abból ami a szociológia tisztje és célja: a társadalmi törvényszerűségek megismerése.” ... „Mindezek megfontolása után véleményünk nem lehet más, mint az, hogy a szerves elmélet egy teljesen meddő gondolatirány, melynek illusztratív becst teljesen lerontja az a kellemetlen tudományos clairobscur, mely nyomán jár és amely az elmélet termékenyebb feladatoktól eltereli.” (I. m. 408., 411. l.)

¹⁷⁸ „Amit társadalmi öntudatnak nevezhetünk, az semmi egyéb más, mint azon emberek öntudatainak összessége kik több-kevésbé határozottsággal egyéni céljaik és törekvéseik mellett közösségi célokat és törekvéseket is fölismernek. Mentől több a szellemileg és erkölcsileg kiművelt ember, annál erősebb és előbb a társadalmi öntudat. A tizennyolc órát dolgozó és szabad idejében érzeit alkohollal tompító gyári munkásban talán semmi sincs belőle, a kispolgárban már földereng, a társadalom vezető embereiben tetőpontját éri.” (I. m. 407. l.)

¹⁷⁹ I. m. 395., 398. l.

¹⁸⁰ Jászi: I. m. 410. l. — Somló: I. m. 397. l.

nek (a Társaság vonalvezetésének), amely néha közvetlenül összefonódik, máskor megfelelést mutat a társadalompolitika alapkérdéseiben való sajátos (és ismét csak nem ellentmondástalan) állásfoglalással. Most a folytonosságnak ezeket az erőit próbáljuk jellemezni. Újból és újból hangsúlyozva, hogy ez a „folytonosság” és „fővonal” nem csak az imént vázolt „utakhoz” fűződik — azokat bírálva vagy tagadva is — a társadalmi és elméleti indítás rokon szálaival, hanem maga is éppen a Huszadik Század körül hosszabb-rövidebb időre tömörülő irányzatok egészén belül, az átszínező hatások, platformegyeztetések, konfliktusok stb. bonyolult folyamatában alakítja ki, ölti fel sajátosságát.

Azzal kell kezdenünk, hogy a szociológiai pozitivizmus Comte és Spencer nevéhez fűződő anyadoktrínája többé-kevésbé kifejtve vagy csírájában voltaképpen már tartalmazta mindazon tendenciákat, amelyek a fent jellemzett „utakon” mint antipozitívista tanítások vagy „továbbfejlesztési” kísérletek bontakoztak ki. A materializmus és az idealizmus „föle” emelkedő Comte Humeot „korszerűsítő” ismeretelméleti szkepticizmusa, a társadalmi fejlődést az eszmék fejlődéséből levezető s a kapitalizmus „pozitív” szintjével lezáró történelemfilozófiája, Spencer biológiai evolucionizmusa, az osztályharcot „kiküszöbölő” egyensúlyelmélete, mindkettőjük antidialektikus korlátozottsága és elzárkózása a jövőt munkáló társadalmi erők és törvényszerűségek (metafizikusnak bélyegzett) lényegszerű vizsgálatától, a metodológiai indítások és szemléleti diszpozíciók olyan rendszerét képviseli, amelynek továbbgondolása s a kapitalizmus változó történelmi feltételeihez való alkalmazása egyaránt elvezethet Pikler naiv fenomenalizmusához és letéréséhez az objektív társadalmi törvényszerűségek alapjáról, Somló kantianus fordulatához, Apáthy nacionalista eugenikájához vagy Hegedüs álbiológiai statikájához és pszichologizmusához. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ezek az utak közvetlenül Comteból s még inkább Spencerből ágaznak el, hogy tehát a szociológia nyugaton már túlhaladott alapfokának a hazai viszonyokra alkalmazott — s ennek megfelelően kezdetleges, felemás, bátortalan — továbbgondolásai és túlhaladásai. Nem, vagy csak igen laza szálakon kapcsolódnak a vezető imperialista országok kortárs szociológiai irányaihoz, amelyek e „tudományt” már a századforduló körül a maga egészében a burzsoázia általános gazdasági-politikai fejlődésének megfelelő ideológiai, metodológiai szintre emelték. Nyugaton a szociológia ekkor már egyrészt leveti a társadalom általános elméletének funkcióját s a társadalom szerkezetének és fejlődésének nagy kérdéseit alig érintő, tiszta szaktudomány lesz, másrészt, a biológiai megalapozást „sokszorososan reakciós ideológiává és módszertanná”¹⁸¹ fejlesztve, elméleti vonatkozásban a modern imperialista filozófiai irányok szolgálólányává szegődik, az újkantianus, életfilozófiai és irracionalista iskolák tartalmi tanításainak szociológiai igazolására, módszerei „vívmányainak” alkalmazására szorítkozva.

Az a szociológia, amelyhez a Huszadik Század centrumától „jobbfelé” divergáló ideológusok ily módon közvetlenül kapcsolódnak, a klasszikus kapitalizmus (eszmetörténeti korszakjelzéssel: a polgárság kezdődő ideológiai hanyatlásának) társadalom-

¹⁸¹ Lukács György: Az ész trónfosztása. Bp. 1965. 453. l.

elmélete. Mint e dolgozat bevezetőjében rámutattunk, a társadalmi élet egyetemes tudományának igényével lép fel a klasszikus közgazdaságtan és az utópikus szocializmus felbomlása után. A polgári haladás álláspontjáról indul el s legfőbb törekvése annak tudományos bizonyítása, hogy e haladás az emberiség fejlődésének csúcshoz vezet. A társadalmi lét gazdasági alapjainak vizsgálatát kiküszöbölve, természettudományi alapra helyezkedik s ezzel egyrészt eltávolítja tanításából a kapitalizmus ellentmondásait feltáró, mélyreható társadalombírálat lehetőségét, másrészt lemond az öntörvényű társadalmi mikrokozmosz immanens tanulmányozásáról s az embert egy transzcendens világból vezeti le, valójában mitologizálja. Mindamelllett a monopolizációs szakaszban (részint „veleszületett” comte-i, spenceri tendenciáiból) következetesen kifejtett szociológiai agnoszticizmushoz, a rabló imperializmus világnézetét kifejező fajelméleti és irracionalista irányzatokhoz képest egy reményteljes ideológiai pozíciót reprezentál, a polgári rend haladó lényegét hirdetve eszmei indokolást kínál az össztársadalmi érdekek képviseletében fellépő polgári politikának, ösztönzést és programot ad az empirikus szociológiai kutatás széles körű kibontakozásához, az inadekvát interpretáción nem egyszer átvilágító realista felismerésekkel járul hozzá a társadalomtudomány épüléséhez s a szociológiai szempont bevitelével előmozdítja a társadalmi szaktudományok korszerűsödését. Midőn tehát az említett ideológusok a comte-spenceri tanítás természettudományos köntösben fellépő „objektivizmusát”, „metafizikátlanságát”, individualizmusát, haladó koncepcióját stb. bírálják vagy reakciós irányban korrigálják, tudva-tudatlanul feladják ideológiaiilag és tudományosan „reményteljes” pozíciót s a hazánkban kibontakozása teljességéhez még el sem jutott szabadversenyos kapitalizmus felbomlásával s a monopolizációs erők előretörésével napirendre kerülő társadalmi alternatívák közt keresik a tájékozódást s világnézeti elbizonytalankodásuknak (Somló, Pikler), ill. az osztálytörekvések közti választásuknak (Apáthy, Hegedüs) adnak ideológiai kifejezést.

Természetesen a pozitivista „fővonal” sajátosságában is ugyanezen alternatívák közti dilemma és választás fejződik ki, csakhogy egyfelől a „reményteljes pozíció” s a szociológia mint egyetemes tudomány elszánt védelmében, egyfajta (eleinte nyílt, később szégyenlősen bújtatott) spenceri (sőt comte-i) ortodoxiában, ill. a „továbbfejlesztési” kísérletek antimonopolista, romantikus antikapitalista jelentésszerűen, másfelől a munkásmozgalommal való szövetkezés és érdekegyeztetés taktikai koncepciójában, a marxizmussal való polémia és kiegyezés ellentmondásos törekvéseiben s ezek során revizionista, anarcho-szindikalista és antimilitarista eszmék eklektikus adaptálásában realizálódik. A comte-spenceri ideológia társadalmi bázisát alkotó szabadversenyos kapitalista viszonyok azonban immár ebben az irányzatban sem valóságos alapként működnek, hanem a jövőbe vetített illúzióként, egy polgári „Jeruzsálem” (a szerzők szóhasználatára szerint, persze, egyszerűen a demokratikus, szocialista vagy anarchista jövő) felé tekintő stratégia útvonalán kikerülhetetlenül megvalósítandó, köztes formáció modelljeként. E kivetítésben szerepet játszik az adott viszonyok dialektikátlan, a történelmi materializmus vulgarizáló alkalmazásán alapuló értékelése, mely szerint a progresszió erőinek mindenekelőtt a feudalizmus fellegetvárát kell bevenniök s minden

további haladás feltételeként végre kell hajtaniuk a Magyarországon még ki nem vívott polgári forradalom feladatait,¹⁸² segíteniük kell a kapitalista termelőerők kibontakozását s egy számban, politikai súlyban jelentős, művelt polgárság felnövekedését. Öntudatlanul is szerepet játszik továbbá a monopoltőkés viszonyok közt őrlődő kispolgárra jellemző nosztalgia polgári létbiztonságának elveszett paradicsoma iránt s tiltakozó szembefordulás a jövőnek mind a monopolista, mind a proletár útjával. Mindez azonban a legkevésbé sem eredményez valamiféle passzív bennragadást az apák, nagyapák gondolatvilágában. Az imént jellemzett szituációnak megfelelően s a tőkés fejlődés magyarországi felemás, porosz utas sajátosságaihoz képest ez az irányzat ugyanolyan korszerű nyomon halad, mint a „jobbfele” tájékozódó, sőt, ami a szociológiának a marxizmussal szembeni „finomabb” polémiára való alkalmasabbá tételét, a munkásmozgalom legújabb fejlődésével való taktikai lépéstartást illeti, nemcsak korszerűbb, de kombattánsabb, kezdeményezőbb is amannál. Az egyre anakronisztikusabbá váló apodiktikus elutasítással vagy agyonhallgatással szemben az jellemzi ezt a polémiát, hogy a marxizmus egyes elemeit, persze, polgárilag megszelídítve (pl. az alap és a felépítmény viszonyáról szóló tanítást fejtetőre állítva, relativisztikusan értelmezve), beépíti saját elméletébe.

Hogy e „beépítés” valóban polemikus funkciójú volt-e s nem merőben jóhiszemű, eklektikus közeledés, hogy a munkásmozgalommal való együttműködés különféle akciói és publicisztikai megnyilvánulásai nem a polgári osztálytörekvések feladásának, hanem azok megvalósításának taktikai lépéseiként értékelendők-e, azt a szocialista munkatársakkal közösen szerkesztett Huszadik Század közleményeinek s a munkástanfolyamok rendezésében a szakszervezetekkel együttműködő, a szociáldemokráciával ismételen szolidaritást vállaló Társadalomtudományi Társaság eseménytörténetének sűrűjéből nem könnyű elbírálni. A hazai és nemzetközi munkásmozgalom eseményeinek rendszeres és szolidaritást kifejező kommentálása, a marxista irodalom figyelemmel kísérése marxista írásoknak az orgánum karakterét is nagy mértékben meghatározó közlése az itt tárgyalt irányzat által eleinte hatékonyan befolyásolt, majd masszívan kézben tartott szerkesztéspolitikának, ha nem is azonosulására, de együttműködési készségére, széles körű nézetegyeztetésére enged következtetni. Olyan kiemelkedő megnyilvánulások pedig, mint amilyen a társadalmi fejlődés iránya tárgyában rendezett s a szocializmust (Szabó Ervin előadásában) a társadalmi haladás egyetlen valóságos útjaként bemutató 1904-es vitaciklus,¹⁸³ vagy az 1912. május 23-i munkásmegmozdulásnak „a magyar történelem 1848 óta legnagyobb dátumaként” való értékelése s azzal teljes szolidaritás vállalása,¹⁸⁴ éppenséggel a munkásosztályhoz való világnézeti és politikai átpártolás dokumentumainak tűnnek. Hogy az átpártolásnak ez a látszata mennyi rezervációt, sőt ellenvéleményt takar, azt a közlemények s az eseménytörténet „sűrűjéből” kiindulva

¹⁸² Szabó Ervin ezzel megegyező felfogását a 48-as forradalom köznevelési felkészítés jellegéről már említettük.

¹⁸³ H. Sz. 5. évf. 1904. 9. köt. 163–195., 246–258., 336–371., 432–465., 503–520. l., 10. köt. 84–94., 155–178., 249–265., 337–354., 459–505., 610–658. l. → Hogy ez az állásfoglalás már a témák kijelölésében s az előadók megválasztásában kifejezésre jut, arról e tanulmány egy későbbi fejezetében még szólni fogunk.

¹⁸⁴ Vö. Jászi Oszkár: 1912. május 23. = H. Sz. 13. évf. 1912. 25. köt. 737–740. l. — Uő: Kit terhel a felelősség? Uo. 757–763. l.

csak az apróbb-nagyobb ellentmondások, fedezetlen frázisok mozaikjainak összeállításával lehetne igazolni. Hogy milyen mozaikokból, arra nézve akár az előbbi „kiemelkedő megnyilatkozásokkal” kapcsolatban is hozhatunk példát.

Jászi Oszkár — mert hisz mindennek előtt és fölött ő a pozitivista fővonal bajnoka — az 1904-es vitában hallgat. Hogy ez nem véletlenszerű s nem valamely vis maior következménye, teljesen biztosnak vehetjük. Hisz egyes szerzők (Lánczy Gyula, Leopold Gusztáv, Méray-Horváth Károly) — akár mert nem lehettek jelen a vitákon, akár mert mondanivalójuk meghaladta egy hozzászólás keretét — külön tanulmányban fejtik ki a témával kapcsolatos álláspontjukat. Jászi az évfolyamban közölt számos apróbb cikk mellett külön tanulmányban emlékezik meg a nemrég elhunyt Spencerről, „a filozófia great old manjéről”, akinek korszakalkotó tanait — úgymond — Marx is „habozás nélkül aláírta volna” s nem győz mentegetőzni, hogy csak némi késéssel szentelhet (ugyancsak terjedelmes) méltatást Anton Menger Neue Staatslehre-jének s egyetértését hangsúlyozni a szerzővel „a forradalmárok lázas álmainak” s „a régi szocialista teóriák gazdasági fatalizmusának” elítélésében.¹⁸⁵ De a társadalmi fejlődés irányai dolgában hallgat. Ő, aki a Társaság minden lényegesebb megmozdulásával kapcsolatban hallatja szavát, sőt kezdeményez, ő, aki 1906-ban svájci nyaralását megszakítva siet haza, hogy részt vegyen a Társaság emlékezetes rendkívüli közgyűlésén. Ő, aki — leveleinek tanúsága szerint — ismételtlen biztatta Szabó Ervint, hogy mint a munkásság hivatott vezére, hagyjon fel „filoszkodásával”, legyen egész ember a politikai porondon: éppen most ne ösztönözte volna barátját a szereplésre s ne szervezte volna úgy a szálakat, hogy az övé legyen az utolsó, a legmeggyőzőbb szó? Bizonyára tette, de hallgatott. Ám szólt helyette barátja s osztályosa a spenceri hűségben: Méray. Mégpedig a szocializmusra adva le szavazatát. De nem a szavazaton, hanem az indokláson van a hangsúly. Egy Comte-ra emlékeztető „történetfilozófiai” konstrukciót rögtönöz, amely szerint a társadalmi fejlődés a liberalizmus és a konzervativizmus egymást váltó szakaszain halad előre. E sémához viszonyítva, Méray szerint a szocializmus konzervatív, az anarchizmus liberális, tehát haladó lényegű. A közvetlen jövő pedig azért a szocializmusé mint konzervativizmusé, mert a túlélő feudális konzervativizmushoz és a meg sem valósult polgári liberalizmushoz az anarchizmus közvetlenül nem kapcsolódhat. E konstrukciónak, amelyet Méray „a társadalmi fejlődés irányának fizikájaként” tüntet fel, minden zavaros naivitása mellett is van világnézeti releváns mondanivalója: az ugyanis, hogy a jelen polgári alternatíváit vetíti ki a múltba és a jövőbe, olyan szocializmust és anarchizmust hirdet, amely a polgári világhoz képest semmi minőségileg újat nem tartalmaz. Nem szólal meg továbbá Lánczy Jenő sem, akit a hű pozitivista triumvirátus harmadik főalakjaként méltathatunk. Megszólal azonban — többek közt — Garami

¹⁸⁵ Jászi Oszkár: Herbert Spencer és jövő feladataink. = H. Sz. 5. évf. 1904. 9. köt. 1–14. 1. — Uő: Új politika 1904. 281–296. 1.

Ernő. Ami, Szabó Ervinnek a szociáldemokrata vezetők iránt táplált érzelmeit ismerve, aligha kárpótolta az előadót az elmaradt baráti, „elvtársi” megnyilatkozásért.¹⁸⁶

És milyen tanulsággal zárul Jászi hűségnyilatkozata a 12 május 23-ának hős munkásai iránt? Az események, az előzmények és következmények élelméjű elemzése során megállapítja: „Ez az új proletárlélek ma az ország legnagyobb, legfegyelmesebb, legáldozatkészebb, legimpozánsabb politikai ereje s pártja, a szociáldemokrata párt a legfélelmetesebb politikai hatalommá vált. A jövőben nélküle vagy pláne ellene semmiféle politikai tényező nem operálhat.”¹⁸⁷ És bár a polgárság gyáva, sőt ellenséges magatartása fölött sem huny szemet, tanulságul csak annyit képes levonni, hogy egyrészt a véres eseményeket a feudalizmust képviselő Tisza István junker bornírtsága idézte fel (kinek „apró tévedése az volt, hogy a vármegyei patrikularizmus és a szolgabírói erőszak szemüvegén nézte a huszadik századi kapitalizmus világot átformáló forradalmait”) s hogy másrészt „a munkásság nem is önmagáért, hanem a polgári Magyarországért ontotta vérért, hisz mindenütt a világon az általános választójog a polgárság uralmát készítette elő”.¹⁸⁸

Mindezt csak annak érzékeltetéséül, hogy a „nem tudják, de cselekszik” jegyében vagy — pontosabban: — felvillanó és kihunyó céltudatossággal művelt polgári apologetika és taktika rekonstruálásának milyen mozaikjaira gondolunk. A jelen távlatából azonban az aprólékos bizonyításnál világosabban beszélnek az egyértelmű, következményeikben is ismert színvállások. Ismét csak Jászi Oszkárnak, a kispolgári dráma főszereplőjének választásai a történelem fordulópontjain parancsolóan felvetődő alternatívák közt, jellemzik, magyarázzák legpregnansabban az egészet. 1914 tavaszán, amikor — betelvé az idő a világ imperialista újrafelosztására — már öntődnek az ágyúk, készülnek a haditervek, Jászi pártot alakít. Az a férfiú, aki semmi szuperlatívuszt nem talál elég erősnek, ha a tőke és a hatalom (az ő szavai szerint a feudálisok s a hozzájuk

¹⁸⁶ Hogy a szocializmus akarása és hirdetése tekintetében joggal beszélhetünk (persze a következetes elviségét és őszinteségét kétségbevonó idézőjelek közt) egyfajta „elvtársi” kapcsolatról, arra nézve idézzük magát Jászit: „Kétségtelen, hogy ennek a kommentáló munkának [Ti. Szabó Ervin szerkesztő munkájának a Marx–Engels válogatott kiadására kapcsán. Cs. I.] nagy jelentősége van. De hogy ezek vezetnék a nagy néptömegeket! Soha, fiam. A néptömegeket nem lehet füsszotékkal vezetni. A néptömegeket csak a nagy, lángoló temperamentumok vezethetik izzó lelkesedésükkkel, a hangjuk vibrálásával, egyéniségük imponáló fölnyélével, azzal az öntudatlan művészi szintézissel, melynek a lelkük és a testük spontán kifejezése. Mióta kormányozzák a nagy néptömegeket a Kautskyk vagy a Labriolák? Oda Jaurések, Ferrik, Turatik kellenek, akiknek nagyon mellékes ez vagy az a dogma, amelyet annyszor rúghatnak fel, ahányszor kedvük telik. De hogy én ezért a Te munkádat »lenézném, megvetném, utálnám«: azt igazán csak az utóbbi időkben annyira igénybevett idegrendszered mondatja Veled! Fantasztának kellene lennem, hogy ne méltányoljam e munka gyakorlati értékét, fontosságát, jelentőségét, nem is beszélve erkölcsi tisztelőreméltóságáról. Nem is ezen munka elleni tudományos ellenszenv szól belőlem, hanem a meggyőződés, hogy Te nagyobb és termékenyebb feladatra vagy hivatva. Azt hiszem ismerve képességeidet, helyesen ítélem meg a helyzetet, mikor úgy vélem, hogy Te az elmélet tudományos alkalmazására vagy hivatva, nem pedig az elmélet kommentálására. A történelmi materializmus természeténél módosított eredményeivel Neked a történelem és a közgazdaság tényeihez kellene fordulni és a la Grünwald, Loria, Kovalevsky, ki kellene mutatnod a nagy törvényszerűségeket a jelenben és a múltban. Ez méltó feladat volna Hozzád.” [Jászi levele Szabó Ervinhez, Napoli, 1904. VII. 17.] — „Te volnál hivatott arra, hogy a szocializmust az új Magyarország úttörőinek ideológiájával összekapcsoljad.” (Uő. Uannak, Bp. 1904. X. 16.) — „Bár utóbbi időben egyre inkább megutáltam a politikai életet és tán még a művelt nyugaton Bebelékkel együtt való dolgozás sem érne fel nekem a tudomány örömeivel és az élet emelkedettebb esztétikai szemléletével: mégis becsülni tudnám és együttérezni tudnék azzal, aki a mi kis balkánországnkban szocializmust akar csinálni...” (Uő. Uannak, Sorrento, 1904. VII. 7.)

¹⁸⁷ Jászi Oszkár: 1912. május 23. 738. l.

¹⁸⁸ Jászi Oszkár: Kit terhel a felelősség? 761. l.

szegődő zsidó fináncmágnások) elleni dühös elszántságának kell kifejezést adni (s aki-nek munkás-apoteózisából az előbb adtunk ízelítőt), most, amikor a (nem kétséges: őszintén rettegett) vészterhes imperialista jövő és az egyetlen reális antiimperialista út, a proletár út közt kell választani, pártalakítással fejezi ki elhatárolódását — egyértelműen az utóbbitól. Mégpedig tudott s a kétségbeesés öncélú gesztusával végrehajtott elhatárolódását, hisz mindenki másnál világosabban látja, hogy a magyarországi politika diktatórikus viszonyai közt az új pártnak semmiféle gyakorlati esélye nincs.¹⁸⁹ E kétségbeesés-szülte választás felhangjai közt — a pozitivista gondolkodásmódot tárgyalva — nem érdektelen megemlítenünk megbékélését Prohászkaival, áhítozását egy-rajta — Comte-ra emlékeztető — filozofikus vallás üdvére.¹⁹⁰ Már ekkor taktikaként lepleződnék le tehát a marxizmussal, szocializmussal való egyetértés megnyilatkozásai. Ha mindazonáltal valaki a pártalakításban egyszerűen és jóhiszeműen egy rosszul időzített, de a szociáldemokrácia ún. átmeneti programjába beilleszthető, a szocialista vég-céllal ellent nem mondó lépést próbálna láttatni,¹⁹¹ azt Károlyi ex-minisztere maga győzi meg az ellenkezőről a polgári demokrácia valósággá válásának történelmi pillanatában, a munkáshatalom eljövételének előestéjén. Iván Andrásnak a Társadalomtudományi Társasághoz intézett — az értelmiség forradalmi állásfoglalását sürgető — kihívására adott emlékezetes válaszában¹⁹² félreérthetetlenül leszögezi, hogy az immár feltartóztatatlan proletárforradalom nem az ő s az övéinek az ügye, hogy „a kommunista kísérlet” szükségszerűségének belátása nem oltja ki benne az elkötelezettséget az (anti-monopolista szellemben megreformált) szabadversenyos kapitalizmus iránt.¹⁹³ Az anti-kommunizmus és a nacionalizmus propagandistájává züllő bécsi emigráns és oberlini professzor már csak mint renegát s nem mint pozitivista ideológus érdekelhet bennün-

¹⁸⁹ „Az a politika, ami ma folyik, már nem érdek senkit Magyarországon. A kormány és az ellenzék harca sem. Hisz már régóta nyilvánvalóvá lett minden gondolkodó ember előtt, hogy a ma rendelkezésre álló hatalmi erőkkal, a parlamenti küzdelem keretében a kormányt nem lehet megbuktatni.” (Jászi Oszkár: Mi legyen a programmal? = Világ, 5. évf. 1914. IV. 26. 1. l.)

¹⁹⁰ „... Igazat kell adni Prohászkaéknak abban, hogy a modern kultúrában egyre inkább szaporodnak azok a jelenségek, melyek a vallás reneszánszát hirdetik. Ez a jelenség nem vezethető le ... a kapitalizmus fokozódó remegéséből a szocializmussal szemben, mely egyre kétségbeesettebben keres a tömegmozgalmat lecsendesítő narkotikumokat.” „Észre sem vették [ti. a szabadgondolkodók], hogy a vallás elsősorban nem világmagyarázat, hanem élni akarás, a küzdő, esendő ember megkapaszkodása, erőgyűjtése, lelki egyensúlyának alátámasztása, hogy tehát a vallás nem csupán a kizsákmányolók narkotikuma lehet, hanem ... a szabadságharcok élesztője ... Az új vallás pedig éppoly távol fog állni a katolikus, mint a szabadgondolkodás dogmatikájától. Egyszerűen a modern ember tisztultabb és igényesebb élni akarásának lesz az egy kozmikus és filozofikus kisugárzása. ...” (Jászi Oszkár: Erkölcsi újjászületés. = Világ, 5. évf. 1914. V. 10. 2–3. l.)

¹⁹¹ Mint ahogy megteszi Mérei Gyula, mégpedig a radikális programot a comte–spenceri társadalomelmélet gyakorlati konzekvenciájaként tüntetve fel s figyelmen kívül hagyva Jászi ismételt kirohanásait „minden fajta osztálypolitika ellen”, s érvelését amellel, hogy a „józan” munkáskövetelések nem mennek túl a polgári demokraták által a Nyugaton képviselt, sőt részben meg is valószínűsített szociális és gazdasági reformokon. (Mérei Gyula: Polgári radikalizmus Magyarországon 1900–1919. Bp. 1947. 94–95. l. — Jászi Oszkár: Mi a radikalizmus? Bp. 1918. 20. l. Passim.)

¹⁹² Amelyet a Jászi-hívők ismét csak pozitívan, a társutas íglenés dokumentumaként értékelnek. (Vö. Mérei: I. m. 98. l.)

¹⁹³ Jászi Oszkár: Szociológia és politika. = H. Sz. 20. évf. 1919. 39. köt. 131–135. l. „Ami pedig gazdasági programját illeti, nincs közöttünk senki, aki ne helyeselné s ne támogatná a munka nélküli jövedelem megszüntetésére irányuló politikáját. [Jászi kiemelés.] Sőt még azok is közülünk, akik a kommunizmus módszereit túlságosan mechaniztikusoknak tartjuk s az egyéni iniciatívát a monopóliummentes szabad versenyen feltűnik tőle: azok is látva azt az óriási tömegakaratot, mely világ-szerte mögötte áll s amely akarat hatalmával szemben megtörik minden racionális okoskodás, mondom, azok is csak azt kívánhatják, hogy a kommunista kísérlet egyszer meg kell valósítani. [Jászi kiemelés.]! Enélkül az emberiség nyugvópontja többé eljutni nem fog.” (I. m. 134–135. l.)

ket.¹⁹⁴ De Jászi szocialisztikus megnyilatkozásainak értékeléséhez a pályának e hanyatló ága is hozzátartozik.

Méray-Horváth Károly és Láncki Jenő — akiket itt a „benntagadó” irány, a marxizáló pozitívizmus Jászi-féle főszólamát helyenként kontrapunktikusan megszólaltató mellékalakjaiként említünk — kevesebb harsány színt produkál a világnézetszociológiai jellemzéshez. Láncki Marx-tiszteletének és szocialista szimpátiájának polgári apologeta funkciója — mivel a Jásziéhoz hasonló látványos osztályszínvallásokra alkalma nem nyílt — csupán a „mozaikok” összeállításának aprómunkájával érhető tetten. Méray, aki nemcsak mint „teoretikus”, de mint politikai kalandor, bestseller szépiró¹⁹⁵ és élelmes nyomdatechnikai feltaláló,¹⁹⁶ az etikai illúzióktól fűtött Jászi Sancho Pansájaként mutatkozik be az utókor előtt, mégis hagy hátra „bűnjeleket” politikájáról, „privát” életszemléletéről. Diner-Dénes József érdeme, hogy ez a figura, akinek sarlatán fizikai és fiziológiai szociológiája fölött a H. Sz. tekintélyei nagy apparátussal vitakoznak, akiről Jászi szerint „nem kétséges, hogy közöttünk egyedül ő gondolkozik természettudományi módon”¹⁹⁷ s akiről — antimilitarizmusát méltatva — még Szabó Ervin is azt írja: „minálunk Méray-Horváth az, akinek — hogy úgy mondjam — a legmarxistább az észjárása”¹⁹⁸ — mint a hatalom kitartottja lepleződik le. Diner bizonyítékokra hivatkozva mutatja be, hogyan használja fel Méray „szigorúan természettudományos” prognózisait politikai manipulációkra, hogyan vesz részt a koalíciós kormányalakítás intrikáiban, hogyan kér szolgálatai fejében a kormánytól 100 000 s hogyan zsebel be 50 000 korona stipendiumot.¹⁹⁹

Ennyit egyelőre a marxizáló elemek politikai háttéréről.

Mielőtt most az irányzat általános jellemzését megpróbálnánk egyéni megvalósulásának néhány vonásával konkrétabbá tenni, utalnunk kell a munkásmozgalomnak és a marxizmusnak (pontosabban: a marxi tanítás érvényesülésének, továbbfejlesztésének és revizionista eltorzításának), mint a burzsoázia ideológiáját és taktikáját befolyásoló tényezőnek — ama, több vonatkozásban már említett jelentősége mellett, hogy az uralkodó osztályt ideológiai defenzívára kényszerítve, hozzájárult a szociológia, mint a társadalom problémáját gazdasági alapjától elválasztva tárgyaló apologetikus tudomány létrejöttéhez — azokra a sajátosságaira is, amelyek mintegy elébe mentek a fent vázolt taktika és marxizáló pozitívizmus kialakulásának s objektíve elősegítették a marxizmus

¹⁹⁴ Hogy miként kibicel az immár imperialista elkötelezettségű, nyílt reakcióba lendülő pozitívizmusnak — a korábban Tiszáéknak tartogatott ízes pejorativumokat „a többség hektikus demagógiája” ellen fordítva — akit érdekel, tanulmányozhatja Engelmann Géza hazánkfia esszéi elé írt előszavában. (Engelmann Géza: Political philosophy from Plato to Jeremy Bentham. New York – London, 1927. IX – XXIV., 1 – 6. l.)

¹⁹⁵ Vö. Illés Endre: Méray-Horváth Károly. = Nyugat, 20. évf. 1927. 2. köt. 885 – 888. l.

¹⁹⁶ Vö. Vajda Pál: Hungarian pioneers of printing art. Bp. 1972. 15 – 27. l.

¹⁹⁷ Jászi levele Szabó Ervinhez. Paris, 1905. II. 21.

¹⁹⁸ Válgatott írásai, 237. l.

¹⁹⁹ Diner-Dénes József: Sok hüühó semmiért. — Uő: A hét politikai krónikája. — Uő: Méray-Horváth Károly vagy az organikus szociológia hatalma. = A Munka Szemléje, 3. évf. 1907. 5. sz. 1 – 5., 9 – 11. l. — Vö. még: Méray-Horváth Károly: A politikai hiba. = H. Sz. 7. évf. 1906. 14. köt. 257 – 273. l. — Diner-Dénes írja az organicista „prognózisok” kamatoztatásáról a napi politikában: „Aggódó apák meglepetéssel látják, hogy a tudomány 50 000 koronát hozhat. Ez nem fogja őket nyugodni hagyni. És a magyar nemzet hálás lehet Méray-Horváthnak. Nemcsak azért, mert a koalíciót a nyakára hozta, hanem azért is, mert az ő esetéből a külföld látja, hogy Magyarországon a tudóst becsülik, sőt e becsülésnek ércben kifejezést is adnak, hogy tehát nem olyan barbár ország ez a Magyarország.” (l. m. 10. l.)

„cáfolásának” e körmönfont módját. A reformizmusra, az elméleti és a gyakorlati revizionizmusra gondolunk, amely ez idő tájt nemcsak azon országokban tör előre, ahol a munkáspártok parlamenti sikerei, valamint a munkásosztály egy részének a bérharcok eredményeként, ill. az extraprofit jóvoltából kedvezőbbé váló létfeltételei megfelelő talajt teremtettek a szocializmusba való „békés belenövés” elméletének s a liberális burzsoáziával alkotandó koalíció gondolatának befogadására, hanem mint nemzetközi áramlat (nem utolsósorban a szociáldemokrata pártbürokráciára gyakorolt hatásán keresztül) az osztályharc merőben eltérő feltételei, így a hazai álparlamentarizmus és a kettős kizsákmányolás következtében rendkívül kiélezett osztályellentétek közepette is érvényesül, hátráltatva a munkásság forradalmi osztályöntudatra jutását. És itt a revizionizmusnak nem csupán azt a törekvését kell kiemelnünk, hogy taktikájának elméleti tükörképeként elavultnak tüntesse fel a történelmi materializmus minden osztályharcos tanítását, „megtisztítsa” a filozófiát a materializmustól és a dialektikától, kilúgozza a tőkés termelési viszonyok ellentmondásait a közgazdaságtanból. A burzsoáziával való ideológiai együttműködés közös síkját a marxizmus megszelídítése és darabokra törése mellett a revizionizmus receptivitása, antimaterializmusát támogató ismeretelméletek és forradalmiatlan programjának elméleti interpretálására alkalmas etikai és történetfilozófiai tanítások iránti fogékonysága teremtette meg. A marxizmus továbbfejlesztésének lenini koncepciójával szemben (amelynek lényege a marxizmusnak, mint végső alapelveit tekintve zárt, a konkrét valóság felé nyitott rendszernek verifikálása és tartalmi gazdagítása a változó történelmi viszonyok dialektikus materialista elemzése alapján nyert új elméleti általánosításokkal) a revizionizmus úgy fog hozzá a szocialista elmélet „korszerűsítéséhez”, hogy a forradalmi proletár állásponttal együtt feladott végső alapelveket helyettesíti eklektikus módon a kortárs idealista áramlatok tanításaival.²⁰⁰ Elsősorban az eminensen antimarxista eszmetörténeti funkciójú újkantizmus beáramlása jelentős. Mint néhány helyen már hangsúlyoztuk, általában a társadalomelmélet neokantianus irányjaival s közelebbről a revizionisták Kantot s Marxot „együtt ünneplő” „poézisával”, a társadalmi determinizmus cáfolataként felvonultatott etikai idealista frázisokkal stb. a Huszadik Század meglehetősen következetesen szembeszáll s e tekintetben marxisták és pozitivisták egymást támogatva lépnek fel.²⁰¹ Ugyancsak rámutattunk pozitivistáink kritikai szembenállására a revizionizmusban nagy szerepet játszó „második pozitívizmussal”, nem is beszélve az e vonatkozásban kevésbé jelentős modern életfilozófiák elutasításáról. A mi pozitivistáink számára a szívárványhidat a revizionisták — elsősorban Bernstein és Kautsky — spencerizmusa alkotja.

²⁰⁰ Mint G. v. Schulze-Gäwe, nitz rámutat, a marxizmus ellen empirikus tényeket nem lehet felvonultatni. Hatékonnyan támadni csak ilyen „elvi” alapon lehet. (Marx oder Kant? Freiburg, 1908. 26–27. l.)

²⁰¹ Vö. Vita Leopold Gusztáv „A szociológia újabb irányai” c. előadása fölött. = H. Sz. 4. évf. 1903. 7. köt. 252–261., 353–376. l. — Szabó Ervin mellett Hegedűs Lóránt, Jászi Oszkár és Méray-Horváth Károly szólal fel antikantianus szelvényben. Ekkor még Wolfner Pál is a történelmi materialista álláspont mellett száll síkra s csak politikai és gazdasági vonatkozásban fejezi ki egyetértését Bernsteinnel. Mehring „Kant és Marx” c. tanulmányát, amelyet a Huszadik Század nem sokkal a Leopold-vita után közöl, mintegy az orgánum hivatalos állásfoglalásának hangot adó „szerkesztőségi” cikknek foghatjuk fel. (5. évf. 1904. 9. köt. 308–317. l.) — Hogy ez az antikantianus álláspont nemcsak a kezdetekre jellemző, igazolja többek közt a Somló–Rónai vita, majd a „konzervatív és progresszív idealizmus” vitája.

Amikor „szivárványhídról” beszélünk a pozitivistá eszméket adaptáló kispolgári revizionizmus és a kispolgári apologetikáját szocialista mezben hirdető pozitivizmus viszonylatában, azt szeretnénk kifejezésre juttatni, hogy itt nem filológiaiilag nyomon követhető, nézetcserén, személyes relációkon stb. alapuló konkrét összefüggésekről van szó, hanem társadalmi indítékaikban rokon törekvések megfeleléséről s általánosan, közvetítéseken át megvalósuló kölcsönhatásról az ideológiai tájékozódás síkján. Mind- ezt hangsúlyoznunk kell, ha a Huszadik Század és a revizionizmus viszonyáról teljes és torzítatlan képet akarunk alkotni. Nem szólva itt külön a hazai szociáldemokrata centrumhoz vagy baloldalhoz tartozó munkatársak (objektíve nem mindig igazolódó, de szubjektíve hiteles) antirevizionizmusáról vagy a hű marxista Szabó Ervin forradalmiságáról, ami a revizionizmussal kapcsolatos *kifejtett* állásfoglalásokat illeti, a H. Sz. a maga egészét tekintve, nagy mértékben tartózkodó,²⁰² sőt, éppen az itt tárgyalt pozitivistá fővonal képviselőinek nyilatkozatait, anarcho-szindikalista vonzalmait stb. is tekintve, helyel-közzel határozottan elutasító.

Más kérdés, mi a valóságos, felszín alatti ideológiai összefüggése, funkciója e tartózkodásnak és elutasításnak. Hadd illusztráljuk ezt Jászi Oszkár Szabó Ervinhez írt levelének egy passzusával: „A minap igen melegen eldiskuráltunk Gustave Hervével.²⁰³ Megerősített eddigi impresszióimban. Aggasztó jel, hogy mennyivel jobban érzem magamat a forradalmárokkal, mint a tudósokkal. Mert azok Tihozzátok hasonlóak, míg ezek Meller Simonékhoz. Hubert és Meuss urak²⁰⁴ rengeteget tudnak. Ha én a felényt tudnám mint ők: Európa megcsodálna. Ne vedd ezt szerénytelen mondatnak. Csak annyit jelent: hogy jóval több fantázia, temperamentum, perspektívában látás van bennem, mint ezekben az urakban általában. A Durkheim iskola valóságos német sziget a francia esprit közepette. Meuss úr bár harcos és revolút. szocialista, borzasztóan megveti Kautskyt „le vieu imbécile-t” s az egész marxista „logomachiát”, persze, hogy felcserélje a Durkheim-féle még kellemetlenebb kollektív lélektani logomachiával. Szerintök az osztályharc ritka s secondair jelenség az emberi evolúcióban.”²⁰⁵ Tehát: forradalom, de Kautsky „le vieu imbécile” és „marxista logomachia” nélkül. S ha már forradalom, minél véresebb! „A L’Humanité szerint — írja ugyancsak Szabónak egy másik levélben, az 1905-ös orosz eseményeken hevülve — Gapone terrorizmust hirdet s nemsokára vérfürdő lesz Oroszországban. Lesz fegyver és dinamit is! Ezeknek a dolgoknak a híre valóságos fizikai boldogságot okoz nekem olykor.”²⁰⁶ Majd a Huszadik Századhoz beküldött cikkében rendszeresen is kifejti, mit értsünk ezeken az

²⁰² A közlemények tömegéből hadd emeljük ki Berinkey cikkét az első évfolyamból, amely mintegy exponálja a tartózkodó álláspontot, továbbá Somló kritikáját Wolfnernek az osztályharcokról szóló, a revizionizmus antimarxista tanait a maga burzsoá taktikájának megfelelően ügyesen kiaknázó könyvéről. Mindkét írás a marxizmus „továbbfejlesztésének” alapjára helyezkedik, de Bernstein tanításától és taktikájától elhatárolja magát. (Berinkey Dénes: Egy szociáldemokrata eretnek kudarca.—H. Sz. 1. évf. 1900. 1. köt. 32–38. l. — Somló Bódog: Osztályharcok a XIX. században.—H. Sz. 6. évf. 1905. 11. köt. 542–545. l.)

²⁰³ Szocialista-anarchista újságíró. (1871–1944.) Később szocialsoviniszta, antikommunista.

²⁰⁴ Hubert, Henri (1872–1927) szociológus, Mauss, Marcel (1873–1950) szociológus. Mindkettő Durkheim tanítvány.

²⁰⁵ Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. Paris, 1905. IV. 8.

²⁰⁶ *Új uahhoz*, Paris, 1905. III. 2.

utalásokon.²⁰⁷ A forradalmi direkt akció, az általános sztrájk, az antimilitarizmus dicsőítésében Jászi itt sem takarékoskodik a szuperlatívuszokkal. S a pejoratívumokkal, ha a revizionizmust s az évi 30 000 frankokat zsebvégző miniszterialista „socialiste faiseuröket” kell kipellengérezni. Ám Lagardelle-t, akinek forradalmiságával látszatra egyetért, talmudistának bélyegzi, mert tanítását Marxra vezeti vissza. „A francia munkás nép százezreinek sorait egyre fokozódó hévvel” betöltő forradalmi szellem — úgymond — „éppoly messze esik a reformizmus mint a marxizmus szellemétől”.²⁰⁸ Pártállásra való tekintet nélkül ostromozza a „Marx-kérődző” „junges Sklavenvolkot”, valójában mindenkit, aki társadalomelméleti vagy politikai problémák megoldásában Marx nyomán próbál elindulni, őrá hivatkozó „Fussnotékat” alkalmaz. Magát Marxot pedig, aki tekintélyével csak megzavarja a jelen önálló, elfogulatlan megismerését, udvariasan a halhatatlanok panteonjába utalja, mondván, hogy „az osztályharc dinamikája kimutatásával, a történelmi materializmusnak bár durva megalapozásával, az első munkásszervezkedés úttörő munkájával: Marx busásan kiérdemelte a halhatatlanok babérját”.²⁰⁹ Ez a — valójában a revizionistákénál is radikálisabb — elutasítása a marxi kiindulásnak, immár lehetővé teszi Jászi számára, hogy „filozófiai álláspontról”, Menenius Agrippa spenceresített „organikus” társadalomképére hivatkozva intse rendre az osztályerők „tájéktzó chaosát”. „A társadalom — úgymond — nem mechanikus kapcsolata az egyeseknek és az osztályoknak, hanem valóságos szervezet, akár biológiai, akár lélektani értelemben fogjuk is fel. Nincs oly történelmi mozgalom tehát, mely egyes osztályoknak magánügye lehetne, melyet egyszeri osztályharcokkal el lehetne intézni, ahogy a történelmi materializmus egy durva koncepciója akarná.” Olvastuk: e „durva koncepció” az a bizonyos, amellyel Marx beírta nevét a halhatatlanok közé. Jászi finomabb koncepciót tud. Olyat, amely egyelőre beéri „a jog, a morál, a vallás, a művészet és minden más társadalmi érték átgúnyásával”, majd ez átgúnyás után kéz a kézben vonultat fel munkást, tőkést, kispolgárt a harmonikus forradalmi jövő felé. Mert hisz „ma a társadalom minden alkateleme szocializmusban operál: kiki szükségképp játssza a maga organikus szerepét. És ezt a szerepet még azok sem játszhatják egyformán, kik az új társadalom bimbózását egyenlő gyönyörrel szemlélik. Anatole France nem lehet olyan szocialista, mint elvtársai valamelyik kőszénbányában.”²¹¹

A véres forradalmiság tehát mint üres póz lepleződik le, a munkásosztállyal való szolidaritás mint a kispolgári értelmiség pozíciójának védelme, Marx eklektikus igénye mint antimarxizmus. De tegyük hozzá: ha Jászi ennyi gátlátsalansággal fújhatott egy szájból hideget s meleget anélkül, hogy politikai és írástudói hitelét akár „morálzseni” barátja, akár közönsége előtt teljesen eljátszotta volna, abban nagy szerepet játszik a Lenin előtti marxizmus ez idő tájt hazánkban érvényesülő valamennyi irányzatának politikai és elméleti dezorientáltsága. Jászi nem minden alap nélkül írhatja Szabó Er-

²⁰⁷ Jászi Oszkár: Az egységes francia szocialista párt. = H. Sz. 6. évf. 1905. 9. köt. 545–555. l.

²⁰⁸ I. m. 547. l.

²⁰⁹ Uo.

²¹⁰ I. m. 555. l.

²¹¹ Uo.

vinnek: „Arról is meggyőződtem, hogy a revizionizmus és az ortodoxia harca egy ere-
dendő bűnben laborál: az *összinteség hiányában*. Vagy hisz vki az összeroskadás és forra-
dalom lehetőségében vagy nem. Ezen fordul meg az egész dolog. Én, aki nem hiszek,
csak revizionista lehetek.”²¹²

Visszatérve tehát a pozitívizmus „szívárványhídjára”: szociológusaink egy olyan
kortárs szocialista irodalom és közgondolkodás közvetítésével „ismerték meg” Marxot,
amely úgyszólván pártállásbeli különbség nélkül megegyezett az alapelvek síkján tör-
ténő „korszerűsítés” többé vagy kevésbé radikális lehetőségének elfogadásában, bele-
értve a pozitívizmus, közelebről a darwini vagy spenceri színezetű organicizmus és
evolucionizmus integrálását a társadalom „materialista” elméletébe. Hogy a Huszadik
Század körében rokonszenvvel és fokozott figyelemmel kísért olaszországi irányok
köréből vegyünk példát: az antirevizionista Ferri csak „correctis corrigendis” vallja
magát marxistának s mint szociológus a La Scuola Positiva szerkesztésével s a poziti-
vista kriminalisztika művelésével írja be nevét a tudománytörténetbe,²¹³ a revizionista
Loria pedig történelmi materialista okfejtéssel kimutatja, hogy „Spencer elmélete a
társadalmi fejlődésről — fejlődésselenes”. Igaz, egy logikai bukfencsel mindjárt elis-
meri, hogy „az állati szervezet törvényeinek ismerete elengedhetetlen a társadalmi szer-
vezet törvényeinek megismeréséhez és ebben az értelemben bizonyos, hogy a biológia
képezi a szociológia alapvető előfeltételeit”.²¹⁴ De Bernsteinól és Kautskytól vett
példákon is illusztrálható, milyen egyaránt otthonosan mozog a pozitívizmus Marx
revíziójának és „orthodox” korszerűsítésének gondolatmenetében. Bernstein a „Dia-
lektika és fejlődés” c. nevezetes vitairatában egy antirevolucionista dialektika s egy
evolucionista Marx—Engels kép felvázolásával kápráztatja el olvasóit s ennek során
Spencer fejlődéstanát — a differenciálódás és integrálódás, a specializálódás és új össze-
foglalás lapos sémáját — mint a hegeli dialektikával elvi ellentétben nem álló, de annál
„precízebb formulát” magasztalja, sőt Marxot és Engelst is mintegy Spencer előfutárai-
ként lépteti fel, akiknek — úgymond — a korai szocialistákkal szemben éppen az az
érdemük és vívmányuk, hogy e „precízebb formulák” felé közelednek.²¹⁵ Kautsky
pedig „Ethik und materialistische Geschichtsauffassung” c. munkájában arra tesz kísér-
letet, hogy az erkölcsöt a létért való küzdelemből, a külvilághoz való biológiai alkal-
mazkodásból vezesse le s összefüggést mutasson ki egyfelől a természeti organizmusok
közti munkamegosztás és már az állatvilágban is érvényesülő erkölcsi ösztön, másfelől
a társadalmi munkamegosztás és az ember „erkölcsi ösztöne” közt. És bár a társadalmi
jelenségeknek az állati organizmusból való levezetését mint képtelenséget utasítja el,
maga is a pozitivisták értelmében beszél a társadalmi organizmus harmóniájáról s — a

²¹² Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. Paris, 1904. XI. 2.

²¹³ Vö. Leopold Lajos: Az olasz szocializmus. = H. Sz. 4. évf. 1903. 7. köt. 527. l. — Ferri művei közül: *Socialismo e scienza positiva*. Roma, 1894. — Ferri pozitívizmusának bírálatára vonatkozólag: *Loria*, Achille: *Darwinismo so ciale*. = *Problemi sociali contemporanei*. Milano, 1895. Lezione quinta, 79–95. l. — *Kautsky*, Karl: *Darwinismus und Marxismus*. = *Neue Zeit*, 13. Jg. 1894–1895. 1. Bd. 709–716. l.

²¹⁴ *Loria*, Achille: *A szociológia feladata és iskolái*. Ford. Pór Ödön. Bp. 1907. 60–62. l.

²¹⁵ *Bernstein*, Eduard: *Dialektik und Entwicklung*. = *Zur Theorie und Geschichte des Sozialismus*. *Gesammelte Abhandlungen von* —. Neue umgearb. u. erg. Ausg. 4. Aufl. 3. Teil. Sozialistische Kontroversien. Berlin, 1904. 83–84. l.

„naturalista” kiindulásból következően — a proletár osztályharc etikai oldalának kifejtése során is csak mintegy másodlagos tényezőként juttatja kifejezésre a termelési viszonyok meghatározó szerepét a természeti ösztönként felfogott moralitáshoz képest.²¹⁶

A szivárványhídon persze kétirányú a forgalom: a kortárs pozitivistáktól is el lehet jutni a „durva” marxizmus „finomításának” és „korszerűsítésének” ahhoz az emeletéhez, amelyet az előbbi nevekkel jellemzett irányzatok mint szocialisták építenek. Erre ismét Jászinál kínálkozik karikatúrának is beillő dokumentum, aki egy egész mű, még hozzá apparátusát tekintve, a legimpozánsabb német katedramonográfiákra emlékeztető s igénye szerint elméleti alapvetésként fellépő mű gondolatmenetét exponálja olyan marxi tézisek kritikai feldolgozásából, amelyek tényleges tartalmáról és összefüggéséről közvetlenül semmit sem tud s amelyek hitelességéről egyetlen garanciája, hogy azokat egy pozitivista tekintély tolmácsolása és utalásai alapján ismeri. „A történelmi materializmus állambölcselete” c. könyvről van szó. „A szent család” VI. fejezet 3b) szakaszának gondolatmenetét az államiságnak a „modern képviseleti államban” való kiteljesedéséről (amelynek során Marx éppen csak érintve, az egész műre jellemző játékos modorban villantja fel a rabszolgatartó, a feudális és a tőkés termelési viszonyok államformáló sajátosságait) Jási itt Masarykból kiindulva, pontosabban: a félreértett és eltorzított eredeti utalásokból Masaryk által összefércelt, önkényes konstrukció alapján veszi bonckés alá, mondván, hogy az eredeti művet nem sikerült olvasásra megszereznie.²¹⁷ De a — Bernsteintől Kautskyn és Lorián át Vanderveldéig terjedő — „közvetítőkhöz” képest a klasszikusokat egyebekben is csak néhány — összefüggésük-ből rendszerint kiragadott — idézet erejéig engedi szóhoz jutni.

Egyelőre félretehettük a specifikus tudásszociológiai kérdést, hogyan s esetenként milyen arányban motiválja a klasszikusok nehéz italától való emez absztinenciát pozitivistáink beágyazottsága egy adott információs szférába, publicista felszínessége, filozófiai készülletlensége, ill. torzító, agyonhallgató s egy maguk konstruálta Marxot cáfoló taktikája. Tény, hogy az ideológiai tájékozódás fent jellemzett közegében való otthonosság másik oldala a teljes elzárkózás a panteonba küldött Marx elől. A szivárványhíd csak a „közvetítő” irodalomig ér s nem a forrásokig vagy akár csak az autentikus interpretációkig. Említettük: a revizionizmussal frigyre lépő „második pozitívizmus” klasszikus bírálata, a „Materializmus és empiriokriticizmus” nem jutott el — s nehezen is juthatott volna el a Huszadik Századhoz. Annál könnyebben eljuthatott volna Labriola Sorelhez írt leveleinek „Beszélgetés szocializmusról és filozófiáról” címen két olasz és két francia kiadásban is megjelent gyűjteménye, amelyben a jeles szerző kristálytiszt, kényszerítő okfejtéssel mutatja ki a revizionizmus cégére alatt vagy anélkül folytatott társadalomelméleti hybris „tudásszociológiai” konstitúcióját, leplezi

²¹⁶ Kautsky, Karl: Ethik und materialistische Geschichtsauffassung. Stuttgart, 1906. 60–64. l. passim. — A mű fogadtatására a H.Sz.-nál jellemző Dániel Arnold kritikája, amely szerint Kautsky „felmunkát végzett”, midőn „a történelmi materializmust” nem illesztette be szervesen „a természettudományok körébe”. (H. Sz. 7. évf. 1906. 14. köt. 80–87. l.)

²¹⁷ Jási Oszkár: A történelmi materializmus állambölcselete. Bp. 1903. 19. l.

le mindazon „tudós tudatlanok, szájhősök, szélhámosok vagy bohém dilettánsok”²¹⁸ lényegi antimarxizmusát, akik Kantot, Spencert s más polgári presztízsnak örvendő gondolkodókat hívnak segítségül a „szocializmus” egyetemes filozófiai alapjainak megkonstruálásához. Ennek során tollhegyére tűzi Spencer sematikus, absztrakt fejlődésméletét, kimutatva annak alkalmatlanságát akár egyetlen konkrét történelmi tény megmagyarázására s ezekben a — marxi—engelsi pamfletekre emlékeztetően, játékosan gúnyolódva célbataláló — mondatokban foglalja össze a spenceri doktrína sajátosságát:

„Valóban, nem volt szükség Marx lángelméjére annak észrevevéséhez, amit már harminc évvel ezelőtt ezekben az írásművekben²¹⁹ észre tudtam venni én, hogy az evolúció tana, amelyet tartalmazznak, sematikus és nem empirikus, hogy az evolúció jelenségszerű és nem reális, s hogy egy kísértet leselkedik mögüle, Kant *magábanvalója*, amelyet Spencer kezdetben minden levélben *Isten* vagy *Istenség* névvel tisztel (»Statika«, 1851-es kiadás), majd később a *Megismerhetetlen* tekintélyes nevével írt körül. Fogadni mernék, ha Marx 1860 és 1870 között bírálatot írt volna Spencer műveiről, ilyen stílusban tette volna: »Íme, a XVII. századi angol deizmus utolsó látszólagos előretörése; íme, az angol képmutatás utolsó erőfeszítése a Hobbes és Spinoza filozófiája elleni harcban; íme, a transzcendensnek utolsó kivetítése a pozitív tudomány területére; íme, az utolsó átmenet Bentham úr egoista kretenizmusa és a Nazarethi rabbi altruista kretenizmusa között; íme, a polgári szellem utolsó kísérlete arra, hogy az *evilági* szabad kutatással és szabad versennyel megmentsen egy rejtélyes hitfoszlányt a *túlvilág* számára; csak a proletariátus győzelme biztosíthatja a tudományos szellemnek saját léte teljes és tökéletes feltételeit, mert csak a mű világosságában lehet megfelelően világos az értelem.« Így írt Marx — akarom mondani, így írhatott volna: de akkor az *Internacionáléval* kellett törődnie, ezt pedig Spencernek nem volt ideje észrevenni. 1883. március 17-én Engels Frigyes, a highgate-i temetőben megemlékezve három napja elhunyt barátjáról, Marxról, beszédét éppen így kezdte: »Darwin a szerves természet fejlődési törvényeit fedezte fel — Marx az emberi történelem fejlődési törvényét.« Hát nem kellemetlen ez?»²²⁰

Hogy spenceristáink néma kitérése Labriola e „kihívása” elől minden bizonnyal nem merő véletlen, azt — a Huszadik Század említett francia—olasz orientációja, Jászi, Láncki olvasva, bírálva és recenzálva minden nekik címzett újjal lépést tartó buzgalma mellett — közvetlenül Labriolára vonatkozó dokumentumok is valószínűsítik. A Huszadik Század Labriola-nekrológja^{220/a} világosan mutatja, hogy a dialektikus gondolkodás e magányos bajnoka, e Marxhoz, Engelshez a filozófiai tehetség, a tudományos erudíció és a megingathatatlan elkötelezettség hármasságával kapcsolódó professzor és szocialista harcos ismert és respektált egyéniség volt ebben a körben. Abból pedig, hogy a nekrológ a megvesztegethetetlen antirevizionistát a revizionizmus előfutáraként, a kombattáns marxistát finom, rezignált entellektüelként méltatja, a vele szem-

²¹⁸ Labriola, Antonio: Tanulmányok a történelmi materializmusról. Bp. 1966. 13. l.

²¹⁹ Ti. Spencernek „A tőke” I. kötete előtt (1867. július 25.) megjelent műveiben.

²²⁰ Labriola: i. m. 254. l. (A „Beszélgetés” együttes kiadása a vele gondolati egységet alkotó „A»Kommunista Kiáltvány« emlékeztetőre” c. tanulmánnyal.)

^{220/a} Ifj. Leopold Lajos: Antonio Labriola (1843–1904). =H.Sz. 5. évf. 1904. 9. köt. 223–225. l.

ben alkalmazott polémia minéműsége is kirajzolódik. Az „In memoria del manifesto dei communisti” ismertetésében pedig teljes pőreségében megjelenik e vitamódszer mechanizmusa. Egyetlen szó Labriola ama teljesítményéről, hogy itt a „Kiáltványt” dialektikus módon, mint a proletár osztályharc korszakindító, „egyszeri” alkotását („belépésünk a történelembe”) s ugyanakkor mint a munkásosztály önszmelésének a „projekció” e csomópontjáról induló folyamat konkrét történelmi alakulása során, a fejlődés új, magasabb szintjein igazolódó és gazdagodó, élő elméleti alapját mutatja meg.²²¹ Egyetlen szó a burzsoá ideológia revizionista behatolásának átfogó történelmi materialista elemzéséről s ennek során a természetiségben elmosott társadalmiság pozitívita alaptanának kritikájáról, holott a maga kora számára éppen ez a mű legfőbb mondanivalója. Ehelyett összefüggésükből kiragadott, félreértett szavak, mondattörédek fölényes „megértése” és udvarias „helyretevése”. Kezdődik az *élő emlékezetet* kifejező „in memoria” szofisztikus kiforgatásával: „*In memoria*. E szóban benne van az elmúlás melankóliája. De Labriola helyesen tette, hogy célját ily világosan meghatározta, mert ez alapon enyhébben ítéltethők meg könyvének tulzásokai akár a Marx és Engels iránt való rajongást, akár tudományos ellenfeleik lebecsülését vegyük szemügyre. Még ez elapon is alig érthető, miként ragadhatta magát ily bölcs és mély pillantású tudós olyan utszéli tulzásokra, hogy Comte csupán a lángelméjű Saint-Simon reakcionárius degenerátora, vagy midőn Herbert Spencert egy négyzavas szólammal akarja letárgyalni, hogy társadalombölcselete a vérszegény, anarchikus bourgeoisie visszhangja. De Labriola ezuttal csupán *in memoria* írt, je n'expose rien, je suppose!”²²²

A recenziót és a megemlékezést nem Jászi írja, hanem baráti körének egy tagja, Leopold Lajos. Ez azonban — figyelembe véve a TT belső körében érvényesülő baráti munkamegosztást, állandó eszmecserét s Jászi szerkesztői aktivitását — a legkevésbé sem jelenti azt, hogy Jászi figyelmét egyszerűen elkerülte Labriola. Vagy ha mégis, az „iskolának” címzett érdemi okfejtés negligálása mint módszer, egy töről fakad.

Midőn így a pozitivistáknak a marxizmushoz és a munkásmozgalomhoz való viszonyát mint lényege szerint a kispolgári ideológia és taktika egy korszerű változatát ismerjük meg, természetesen nem téveszthetjük szem elől ez ideológia és taktika defenzív jellegét sem, tehát azt az oldalát, amely minden torzításon, kétértelműségen át a munkásosztály ideológiai és politikai előnyomulásának reflexeként jelenik meg. Bár az előadottak Jásziék marxizálását mindenestől a marxizmus szétbomlasztására törő s a

²²¹ A „Kiáltvány” emez egyetemes funkciójának a mű számos pontján visszatérő összefoglalásai közül idézzük a következő sorokat: „A »Kommunista Kiáltvány«-t és különleges hatóerejét szerzőinek egyetlen korábbi vagy későbbi műve sem pótolhatja, ha még annyival számottevőbb is a terjedelme és tudományos jelentősége. A „Kiáltvány” a maga klasszikus egyszerűségében ennek a helyzetnek hamisítatlan kifejezése: a modern proletariátus a jelenkori történelem konkrét alanyaként, pozitív erejeként létezik, lép színre, növekszik és fejlődik, s akciójának, amely elkerülhetetlenül forradalmi jellegű, szükségképpen a kommunizmus lesz az eredménye. Ez az oka annak, hogy ez az írásmű, amely elméleti alappal támasztja alá és találó, tömör, az emlékezetben megragadó formulákban fejezi ki jövőndölését, olyan gondolatcsírák gyűjteménye, sőt kimeríthetetlen tárháza, amelyeket az olvasó a végtelenségig gyümölcsöszthet és szaporíthat. Amellett megővja egész eredeti és eredendő erejét annak a dolognak, amely éppen csak hogy napvilágot látott és nem szakadt el keletkezése talajától. (I. m. 13. l.)

²²² [Ifj. Leopold Lajos]: A kommunista kiáltvány emlékezete. (Prof. Antonio Labriola: In memoria del manifesto dei communisti. Terza ed. Roma, 1902.)—H. Sz. 4. évf. 1903. 7. köt. 349. l.

munkásosztály politikai küzdelmeiben is dezorientáló tényezőként fellépő ideológiai tendenciák összefüggő elemeként mutatják meg, semmi okunk elsiklani azok fölött az ellentmondások fölött, amelyeket a marxizmussal való „érintkezésfelvétel” magán a polgári ideológián belül eredményez s amelyek, a kispolgár világnézeti tudathasadásának tényezőiként, bár mindig érvényesülő ambivalenciával, időlegesen az antikapitalista frontot erősítik.

Ilyen ellentmondás Jászi ortodox spencerizmusának folytonos meghátrálása a marxizmussal szemben, még ha ez nem is vezet a pozitivistá alapelvek tényleges feladásához. Az 1900-ban akadémiai pályadíjat nyert spencerianus „Művészet és erkölcs” 1903-ról keltezett előszavában hangsúlyozza, hogy munkáját erősen átdolgozott formában adja közre, mivel felfogása „különösen a történelmi materializmus tanainak hatására” „néhány fontos kérdésben” jelentősen módosult.²²³ (Ami persze a legkevésbé sem jelenti azt, hogy a mű alapkonceptiója, az esztétikum társadalmiatlan felfogása, az örömréztet, az idegfunkciókra való visszavezetése, a természeti világ transzcendenciájában való feloldása lényegileg módosult volna.²²⁴ Érdemes itt megjegyeznünk, hogy Pikler — később hevesen bíralt — pszichologizmusát említi a másik fő elméleti hatásként, amely őt „a spenceri szociológia néhány végzetes hibájától” megóvta.²²⁵ Miután az előbb említett „végzetes hibákat” ténylegesen megtartotta, csak találgathatjuk, melyektől sikerült megszabadulnia.) Spencer halálakor írt értékelő és programadó megemlékezésében ugyancsak a mesterrel szembeni distanciálódását és a történelmi materializmushoz való közeledését hangsúlyozza.²²⁶ (Ugyanakkor Spencer korszakalkotó nagyságát minden ellenféllel szemben védelmébe veszi s megelégedéssel mutat rá, „mint veszik át a szocializmus ideológiai egyre nagyobb számban legnagyobb ellenfelük örökségét”).²²⁷ Jogosult feltevésnek érezzük, hogy a rendkívül jó szimatú és temérdek ideológiatörténeti érdekű „bűnjelet” maga után hagyó Jászi e hátrálásaiban s azok megnyilvánulási módjában ki lehetne mutatni a forradalmi mozgalmak század eleji ár-apály jelenségeinek reflexét vagy éppen tudatos kiértékelését. A fentiekben az 1905 előtt keletkezett írásokra hivatkoztunk. A „Mi a szociológia” c. 1908-as könyvecskéjében e hátrálás úgy jelentkezik, hogy a futólag ismertetett spencerizmus úgyszólván elsikkad a többi iskolák közt (még Méray sejtbiológiai hóbortjának is több figyelmet szentel), míg a történelmi materializmus mintegy a társadalomelméletek ma érvényes és a jövőt hordozó záróköveként, megkülönböztetett figyelemben részesül. Csakhogy Marx itt egy spenceresített fő-fő szociológus, aki nem sejtve bár, a tudományos szocializmust az evolucionizmus és az organicizmus hétszer szent alapjaira helyezte.²²⁸ És az igenhez (sajátos módon épp e könyvecskén belül is és sok más helyen kritikailag elutasított

²²³ Jászi Oszkár: Művészet és erkölcs. Bp. 1904. VII – VIII. l.

²²⁴ Vö.: i. m. 100., 185., 326. l.

²²⁵ I. m. X. l.

²²⁶ Jászi Oszkár: Herbert Spencer és jövő feladataink. = H. Sz. 5. évf. 1904. 9. köt. 1 – 14. l. „... E sorok írója is — hangsúlyozza — aki pedig a legtovább megy a spenceri szociológia méltánylásában, annak számos kardinális tételét elavultnak és tarthatatlannak tartja s a történelmi materializmus tanaiban keresi korrekciójukat.” (I. m. 3. l.)

²²⁷ I. m. 13. l.

²²⁸ Vö. Jászi Oszkár: Mi a szociológia? Bp. 1908. 45. l.

pszichológiai irányzat szociológiai jelentőségére hivatkozva) egy csattanós nem is tár-
sul: „a történelmi materializmus nem lehet a szociológia utolsó szava”.²²⁹ S végül
– hogy a példákat tovább ne halmozzuk – a Huszadik Század évtizedes tevékenységét
értékelő, programadó tanulmányában az egész orgánus fejlődését értékeli úgy, mint
amely „a Spencerizmus keskeny folyosójáról” „a szociológia tengerébe” vezetett s
hangsúlyozza, hogy az orgánus összirányzatát tekintve, „a spencerizmus mindinkább
háttérbe szorult és a gyakorlati szocializmus, valamint tudományos elmélete a történel-
mi materializmus mindinkább foglalkoztatta az elméletet.”²³⁰ De a polgári rezerváció itt
is hangot kap, mégpedig a revizionista jelszavakkal egybecsengő, közvetlen politikai
érvelés formájában. „A várt Zusammenbruch” „romantikus illúziónak” bizonyult,
„a kapitalista fejlődés megújult erővel halad előre” (ugyanakkor Magyarországon „az ipa-
ri kapitalizmus quantitáé négligeable”, tehát „az ipari szocializmus sem lehet a fejlődés-
nek egyedüli vagy akár legfontosabb tényezője”), a szocializmus a liberalizmussal koa-
lícióban parlamenti tényezővé válik stb. E tapasztalatokból Jászi sajátos pozitivisták kö-
vetkeztetést von: félre kell tenni a „szimplista formulákat” (=a marxizmus elméleti
téziseit) s a Huszadik Századnak a jövőben az empirikus kutatásokra, a mikroszocioló-
giai témákra, „a ténybeli összefüggések” emez „érckészletének” feltárására kell össz-
pontosítania erőit.²³¹

Természetesen nem feledkezhetünk meg e meghátrálás másik fontos tényezőjéről,
arról ui., hogy a polgári szociológia ez idő tájt kezdi levetni „társadalomfilozófiai”
gyermekcipőit: kialakítja kutatási metodikáját, intézetek (l. a Jászi által 1909-ben látog-
gatott Institut Solvay), tanszékek, munkaközösségek és egyének rendszeres munkája
nyomán halmozódik a legkülönbözőbb társadalmi rétegekre, jelenségekre vonatkozó
empirikus ismeretállomány, amelynek alapján a szaktudománnyá cseperedő új diszci-
plína vezető teoretikusai az ún. középszintű elméletek síkján igyekeznek a társadalmi
jelenségek törvényszerű összefüggéseit, reakciómechanizmusát megvilágítani s elzár-
kóznak a jelenségek lényegi természetének s a mélyükön működő összefüggéseknek
vizsgálatától, a történelmi dimenziójú makroelméleteknek a polgári gondolkodás szá-
mára járhatatlanná vált tartományától. E diszciplínával az informáltság tekintetében
pedig mindig up to date Jászi valójában képtelen együttthaladni. Csak akkor tehetné
ezt, ha feladná a szociológia fentebb jellemzett „reményteljes” álláspontját s vele együtt
a polgári fejlődés által is túlhaladott spencerizmust. Ehelyett ugyanazt az igenelve-ta-
gadva meghátrálást produkálja a modern szociológiai iskolákkal, mint a marxizmussal
szemben. Bámulja a jeles nyugati kollegák tárgyi tudását, kesereg saját tudatlanságán,
nagyszabású, de soha meg nem valósuló vállalkozásokat tervez tanításaik átfogó bírá-

²²⁹ I. m. 49. l.

²³⁰ Jászi Oszkár: Tíz év. = H. Sz. 11. évf. 1910. 21. köt. 5–6. l.

²³¹ I. m. 6–7. l. – Az itt jellemzett „meghátrálás” pozitivistáink e csoportjában nem csupán Jászi sajátja. Lánckinál is
találunk számos analóg példát, bár ő következetesebb s – talán mondhatjuk – becsületesebb. Pl. nyíltan bírálja a spenceri
etika reakciós lényegét. (Lánckin János: Szocializmus és etika. Bp. 1908. 30–34. l.)

latára,²³² Elsíratva, hogy e szaktudósok szemében Spencer immár „pur enfantillage”, rájuk is alkalmazza a spencerésítve elfogadás Marxszal szemben érvényesített módszerét — ha másként nem, kimutatva, hogy miként a Mester, természettudományos alapon állnak. Marxi „fertőzöttség” eközben akarva-akaratlan a burzsoá szociológia egyik korai haladó quasi-marxista kritikusává avatja. Jó szimattal ismeri fel Durkheimék s más kortársak elméleti nézeteinek reakciós lényegét²³³ s meggyőző kritikával mutatja ki, hogy kutatásaik tudományosan értékes empirikus rétege nem saját teóriáikat, hanem a társadalom marxi elméletét támasztja alá.²³⁴ (A pozitívizmus „reményteljes pozíciójához” való ragaszkodás és Marx eklektikus adaptálása Láncki Jenőben is analóg kritikai reflexet fejleszt ki.²³⁵ Jászinál azonban fejlettebb módszerrel dolgozik, amennyiben nem elégszik meg a doktrínák reakciós lényegének kimondásával, hanem jó érzékű szociológusként kísérletet tesz azok társadalmi gyökerének kimutatására.²³⁶ Méray viszont úgy őrzi meg ortodox comte-i és hiperspenceriánus érintetlenségét, hogy a fölötte elrohanó új szociológiáról tudomást sem véve, bezárkózik gyermekét sejtbiológiai szociológizálásába.)

A Huszadik Század társadalmi hatását, politikai szerepét e dolgozat egy későbbi fejezetében fogjuk tárgyalni. Itt erről csak annyit, hogy a korabeli viszonyokhoz képest egyik legelterjedtebb orgánus volt, eljutott az értelmiség széles rétegéhez (sőt, ha szigorú értelmében vesszük a szót: az értelmiséghez), a Társadalomtudományi Társasággal mintegy testvérszervezetként működő Galilei-kör haladó ifjúságához s a munkás szakegyleteken, munkás kézben levő könyvtárakon keresztül az ipari munkásság ugyan-

²³² „Én tehát azt hiszem, hogy itlétem alatt főleg Durkheim és iskolája tanaival fogok foglalkozni, szembeállítva azt a Tarde-éval. Ez a tanulmány a kollektív lélektan kritikájáa nőheti ki magát, melyen Durkheimék állanak. (Megjegyzem, hogy D. eredményei nem rendkívül antipatikusak s reakciós ízűek, jóllehet, hogy mély és jóhísemű tudónak látszik s annak is tartják s a francia szociológusok legkiválóbbjai táborában vannak!) Worms kis sarzházi, mint gondoltam.” (Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. Paris, 1905. III. 12.)

²³³ A fenti leírtészlet Durkheimre és Wormsra vonatkozó megjegyzései mellett hadd idézzünk egy mondatot ugyancsak Szabóhoz írt egyik leveléből: „A híres Bergson előadását hallottam tegnap a szabadságról. Régi meghibbant metafizikai szörszálhasogatás.” (Paris, 1905. I. 29.) — Mindez nem egyszerűen a Jászinál megszokott progresszív nekibuzdulások műve. Meglehetősen rendszerességgel bírálja a kortárs szociológia reakciós tendenciáit. Chamberlain „némelyek által szerföltött túlbecsült művére” már a „Művészet és erkölcs”-ben ellenérzéssel figyel föl (323. l.), majd a „Mi a szociológia”-ban sommás bírálat alá veti Gobineau, Lapouge, Finot, Chamberlain, Galton egész antropológiai iskoláját. („... Ennek a szempontnak a jelentősége — úgymond — eltörpül a tulajdonképpeni szociológiai szempontok mellett, úgyannira, hogy a mai kapitalista nemzetek jobban hasonlítanak egymáshoz, mint amennyire egy és ugyanazon »faj« hasonló önmagához, lelki természetben, történelmi fejlődése különböző fokon.” 38–40. l.) A hazánkban (mint innen származott) bizonyos népszerűségnek örvendő kriticiista-evolucionista Ludwig Steint érdeme szerint mint sarlatánt és társadalomelméleti iparlovagot leplezi le. (H. Sz. 5. évf. 1904. 10. köt. 247–248. l.) Lévy-Bruhllel kapcsolatban kiemeli, hogy ő is eljut a gazdasági alap elsőlegességének felismeréséhez, helyesli, hogy Durkheim útján jár a tények kultuszában, az antipszichologizmusban, de nem téved az ő metafizikájába, miszticizmusába. (H. Sz. 6. évf. 1905. 12. köt. 329–331. l.) Bírálja Gumplovicz és Ratzenhofer szociáldarvinizmusát. (Mi a szociológia? 40–43. l.) Ismételten rámutat Le Bon elméletének reakciós lényegére (H. Sz. 12. évf. 1911. 23. köt. 114–116. l. — 13. évf. 1912. 25. köt. 106–108. l.), bár reakciós, vulgáris tömeglélektanát a „Mi a szociológia?” c. könyvecskéjében még kommentár nélkül ismerteti. (24–25. l.)

²³⁴ Vö. Jászi Oszkár: A történelmi materializmus induktív igazolása. = H. Sz. 7. évf. 1906. 14. köt. 275–286. l. — Vö. még: Jászi Oszkár: A szociológia módszerei. = H. Sz. 6. évf. 1905. 11. köt. 325–332. l. — Uő: A szociológia két iskolája. = H. Sz. 6. évf. 1905. 12. köt. 168–175. l. — Láncki Jenő: A szociológia két módszere. = A Munka Szemléje, 3. évf. 1907. 14. sz. 4–6. l., 15. sz. 2–3. l., 16. sz. 3–5. l., 17. sz. 4–7. l., 18. sz. 6–9. l., 19. sz. 5–7. l. — Jászi Oszkár: Két szociológiai évkönyv. = H. Sz. 6. évf. 1905. 11. köt. 533–542. l.

²³⁵ A Prohászka–Bergson–Dienes vitával kapcsolatban idézett cikkek mellett vö.: Láncki Jenő: Ludwig Gumplovicz. = H. Sz. 10. évf. 1909. 20. köt. 245–249. l.

²³⁶ Uő: Modern ismeretelméletek és társadalmi áramlatok. = H. Sz. 19. évf. 1911. 24. köt. 513–536. l.

csak jelentékeny részéhez. Ugyanez áll az égisze alatt megjelent tudománynpszerűsítő sorozatra, a „Természet és Társadalomra” és a „Társadalomtudományi Könyvtárra”. Ugyancsak egy későbbi fejezetben vesszük szemügyre a H. Sz. „marxizmusát” és „szocializmusát”, abbéli szolgálatát, hogy fórumot adott hazai szocialisták elméleti és publicisztikai írásainak, figyelemmel kísérte a munkásmozgalom fejlődését, tanulmányozta a dolgozó osztályok helyzetét és problémáit stb. — és természetesen azt is, hogyan, mennyiben járult hozzá a szocializmus erőinek ideológiai megosztásához, a revizionizmus, vulgármaterialista, ál- és antimarxista eszmék érvényesüléséhez. Nyilvánvaló, hogy épp az utóbbi vonatkozásban nem csekély szerepe volt Jásziék szocializmusként fellépő polgári radikalizmusának, történelmi materializmusként álcázott pozitívizmusának. Itt azonban — miután a marxizmusnak a pozitivistá gondolkodásba való effektív behatolására, a kapitalista és a szocialista alternatíva közt vergődő kispolgári értelmiség „balra” tolódására fordítottuk a figyelmet — a most tárgyalt pozitivistá frakció Marxhoz való közeledésének csupán a tényleges és hatékony mozzanatait emeljük ki. Ezek közt a fent jellemzett „hátrálás” úgyszólván csak ideológiatörténeti jelentőségű. Ezen túlmenően, a marxi tanokkal való — bármily közvetett és eklektikus — érintkezésből leszüremlett felismerések, elsajátított eszmék, megközelítési módok nemegyszer áttörtek az credendő (s végül is tartósan megmaradó) ideológiai konstrukciókon s közvetlenül mint a társadalmi eszmélést marxi irányban előrevivő elméleti állásfoglalások, ill. mint a munkáspolitikával objektíve együtt mozduló politikai fellépések nyilatkoztak meg. Rendkívül óvatosan próbáljuk ezzel jellemezni pozitivistáink „marxistaként”, „szocialistaként” való fellépését, amely sokszor csupán a korábban ismertetett taktikai beállítottság szándéktalan visszafordulása, mintegy az ész cselének műve, máskor olyan önmagukban véve antimarxista irányzatok felkarolásában nyilvánul, mint az anarcho-szindikalizmus, de még azok az írások is, amelyek a maguk egészében marxista elméleti alapokhoz való ragaszkodás szubjektíve őszinte igényével vállalkoznak társadalmi problémák szocialista interpretálására, valójában alig nyújtanak egyebet közkeletű revizionista eszmék propagálásánál vagy éppen polgári-radikális adaptálásánál.

Jászi „Új Magyarország felé — beszélgetések a szocializmusról” (Bp. 1907.) című, a liberális értelmiség szocialista meggyőzésére szánt, párbeszédes formában megírt parainézise és Lánczi Jenő „Szocializmus és etika”-ja (Bp. 1908.) említendő az utóbbi írások közül. E munkák progresszív jelentőségét nem annyira az elméleti tanítások közvetlen tolmácsolásában keressük, hanem a tanításoknak a jelenre vonatkoztatott társadalomkritikai és ideológiakritikai alkalmazásában s mindkét munka publicisztikai hatásosságában s ezen keresztül a főleg értelmiségi olvasók körét a munkásosztálytól elválasztó világnézeti válaszfalak, előítéletek rombolásában. Ami pedig főleg Jászi és Méray anar-

chista vonzalmát illeti,²³⁷ e pályák összefüggésében nem kétséges, hogy az mind osztályindítékait, mind politikai motívumait és funkcióját tekintve megkülönböztethető (s szerintünk meg is különböztetendő) Szabó Ervin szindikalizmusától. Itt valóban a szélsőséges kispolgári forradalmisággal van dolgunk, amely, mint Lenin mondja, „gyorsan meghunyászkodásba, közönybe, képzelgésbe, sőt az egyik vagy másik »divatos« burzsoá áramlatért való »eszeveszett« rajongásba csap át».²³⁸ Szabó Ervin szindikalizmusa pedig — ismét csak a hű marxista és munkásmozgalmi harcos életének összefüggésében nézve — „büntetés” ugyan „a munkásmozgalom opportunistá bűneiért”,²³⁹ de ugyanakkor a proletár elkötelezettségben megmaradó útkeresés éppen e bűnök leküzdésére s a szociáldemokrácia forradalmi ellenzékének egyik, bár ellentmondásosan fellépő, kerülőutas, de az antiopportunistá szervezkedés összefüggésében mégis hatékony tényezője.²⁴⁰ Mégis úgy véljük, a Jászihoz fűződő baráti s a Mérayval való kölcsönös becsületen alapuló jóviszony elegendő alapot ad annak feltételezésére, hogy kettejük e hajlandóságában Szabó Ervin hatása is szerepet játszik.²⁴¹ Másrészt, ama Sorel-hatás analógiájára, amelyet Lukács György marxista fejlődésében — mint a kortárs szociáldemokrata teoretikusok taszító hatásával szemben a forradalmi Marxhoz közelebb segítő tényezőt — pozitívan értékel, jogosultnak érezzük azt a feltevést is, hogy a pozitivisták által propagált anarchista vagy anarchoid eszmék az olvasmányélmények kerülőútjain keresztül szintén hozzájárulhattak antirevizionista gondolatmenetek kibontakozásához.²⁴² Ám ha ezen a ponton csak feltételezésekre vagyunk utalva, e szerzők termékeny tolla alól — főleg az 1905-ös forradalmi hullám táján — egész sor olyan alkalmi írás is kerül ki, amelyek a marxizmus bizonyos rudimentumainak elsajátításáról és igenléséről tanúskodnak s amelyek a kapitalizmus anatómiájának, időszerű, konkrét ellentmondásainak megismeréséhez s a szocialista közgondolkodás épüléséhez egyértel-

²³⁷ Vö. Jászi Oszkár: A forradalom. =H. Sz. 6. évf. 1905. 11. köt. 261–266. l. — Uő: Lehet-e anarchista szocialista? (Hamon: Socialisme et anarchisme. Paris, 1905.) =H. Sz. 7. évf. 1906. 14. köt. 253–254. l. — Uő: A kapitalista társadalom felbomlása. =H. Sz. 12. évf. 1911. 24. köt. 123–1233. l. — Méray-Horváth Károly: Die Physiologie unserer Weltgeschichte und der kommende Tag. Die Grundlagen der Soziologie. 1. Buch. Bp. (1902.) 368–513. l. — Uő: Társadalomtudomány mint természettudomány. Bp. 1912. 256–257. l. — Figyelemreméltó Méray anarchizmus-koncepciójának fejlődése a két mű kiadása közti időszakban. Az első munka még a gazdasági élet polgári szakemberei által irányított bankrendszerrel helyettesíti a cézári-militarista hatalommal együtt megdöntendő államot, a második a produktív munkán alapuló szocialisztikus viszonyok spontán létrejövését várja a cézári-militarista állam szétzúzásától.

²³⁸ Lenin: A „baloldaliság” mint a kommunizmus gyermekbetegsége. =Marx–Engels–Lenin: Az anarchizmusról. Bp. 259–260. l.

²³⁹ Lenin: I. h.

²⁴⁰ Vö.: Jemnitz János: Az anarchoszindikalizmus Magyarországon 1914 előtt. =Párttörténeti Közlemények, 1961. 1. sz. 129–176. l. — Duczynska Ilona: Mesterünk: Szabó Ervin. =Remete László: Szabó Ervin 1877–1918. Bp. 1968. 297–308. l., különösen 306–307. l.

²⁴¹ Jászi esetében e hatást Szabó Ervinnel folytatott levelezése is valószínűsíti. Az emlékezetes „Marx-kérdőzk és osztályharcsuhancok” téma körül támadt nézeteltérésük eloszlátását célzó levelében (Paris, 1905. IV. 27.) Jászi hangoztatja, hogy politikailag csaknem teljesen Szabó Ervin álláspontján van s Lagardelle-t is ennek megfelelően értékeli. Hasonló utalások más leveleiben is találhatók. Pl.: „Az előttem is most már valószínű, hogy a parlamenti munka csak holmi cselédpénztár mindenütt. És mindenütt, ahol erős az industrializmus, az erős ipari koncentráció, az uralkodó polgárság forradalmi múltja megszerezte a teljes polgári szabadságot, a műveltség bizonyos minimumát és a teljes igazgatási szabadságot, a szocializmus legfontosabb feladata 1. aláaknázni a hadsereget, 2. növelni az osztályöntudatot, 3. fejleszteni a gazdasági és szellemi erőt a proletariátusban.” (Paris, 1905. II. 5.) „Egyetlen új munkásszervezet többet ér mint egy nagy csomó polgári szociálpolitika. A szocializmusnak meg kell maradni lényegileg munkás és forradalmi mozgalomnak.” (Paris, 1905 IV. 27.)

²⁴² Vö.: Lukács György levele a Szabó Ervin Könyvtár igazgatóságának. =Remete: I. m. 327–328. l.

műien járulnak hozzá, és amelyekben a mintegy modoros makacssággal vissza-visszatérő pozitívista formulák,²⁴³ ki-kiütköző polgári fenntartások járulékos elemekké halványodnak az okfejtésben érvényre jutó materialista szemlélethez s az erkölcsi pátozzsal hangsúlyozott antikapitalista következtetésekhez képest.²⁴⁴

Amikor Jászi „Szocializmus és hazafiság” c. írásában kimutatja, hogyan fordul át az egykor osztársadalmi érdekek képviselőjében fellépő forradalmi polgárság patriotizmusa a nemzeti és nemzetközi kizsákmányolást védelmező ideológiává a monopólista szakaszban,²⁴⁵ s hogyan esik egybe a tőkés kizsákmányolás ellen küzdő munkásoztaály harca a nemzeti felemelkedés, a nemzetiségi egyenjogúság kivívásának útjával,²⁴⁶ kétségtelenül a proletár internacionalizmus irányában mutat kivezető utat a nacionalizmus kelepcéjében vergődő magyar társadalom számára. És bár Bebel és Jaurès szocialsoviniszta nyilatkozatainak érvként való felsorakoztatásával elárulja, hogy maga sem ment a nacionalista csökevényektől, érdeme marad, hogy a nemzeti kérdést a nemzetközi osztályharc összefüggésében világítja meg. Hasznló szolgálatot tesz „Kulturális elmaradottságunk okairól” c. tanulmánya.²⁴⁷ A magyar parlagot, a szellemi élet rikkasztó atmoszféráját fátumként megszenvedő század eleji értelmiség e centrális problémáját a legélesebben mint a „gazdasági-politikai előzmények” és a „társadalomstruktúrai” adottságok következményét exponálja. E tényezők összefüggő kritikai elemzése alapján megvilágítja a polgárság kultúrateremtő szerepének és képességének hanyatlását s meggyőző erővel fejt ki, hogy a jövő kultúrájának letéteményese a munkásoztaály, amely „mint par excellence forradalmi elem, par excellence tudomány- és művészetsóvár is”.²⁴⁸ Érdemes volna külön tanulmányozni, hogyan izmosítja a témák általánosságban való körülcevegésére hajlamos Jászi valóságérzékét ez a tendencia. Illusztrálásul hadd emeljünk ki még csak egyet: a Szerda c. folyóirat nekrológjaként megírt rövid helyzetelemzést a magyar irodalmi viszonyokról. Jászi itt az időszerű irodalmi fejlemények kézzelfogható matériáján mutatja be az irodalmi és művészi alkotás, az írói munka áruként való fellépését a tőkés piacon, annak irodalompolitikai következményeit, hogy ez áru kínálata és kereslete — ideológiai jelentőségénél fogva — közvetlen és közvetett értelemben is a profitérdek függvénye, s agitál a haladó irodalom önálló szervezkedése mellett.²⁴⁹

A marxizmus és a szocialista pártosság hasonló áttörése Méraynál és Lánczinál a sokkal eredetibb és cselekvőbb Jászihoz képest szinte árnyékszerű. Méray is állást foglal a

²⁴³ Amikor pl. Jászi „Szocializmus és hazafiság” c. írásában a reakciós burzsoáziának a „természettudományoktól” való „rettegéséről” beszél, a kontextusból a tőkés termelésimód materialista kritikájától való félelem értődik s a „természettudományosságot” csak beidegzett pozitívista stílusú elemnek érezzük. (H. Sz. 6. évf. 1905. 11. köt. 5. l.) Ugyanilyen pozitívista reminiscencia „a lehető legtöbb ember lehető legnagyobb anyagi jóléte” az osztály nélküli társadalom értelmében. (Uo. 6. l.)

²⁴⁴ Olyasféle — szövegkritikailag kimutatható — fenntartásokra gondolunk, mint a termelés köztulajdonba vételének s a kizsákmányolás megszüntetésének igénye és ugyanakkor az osztályalap kérdésének fel nem vetése a szocialista formációval kapcsolatban Jászinál (i. m. 6. l.) vagy revizionista tézisek visszatérő igénye Lánczinál.

²⁴⁵ I. m. 4–5. l.

²⁴⁶ I. m. 6–8. l.

²⁴⁷ H. Sz. 6. évf. 1905. 12. köt. 1–28. l.

²⁴⁸ I. m. 16. l.

²⁴⁹ Kapitalizmus az irodalomban. = H. Sz. 7. évf. 1906. 14. köt. 514–516. l.

munkáspolitiká mellett, agítál az uzsoratóke és a nacionalista jelszavak ellen stb.,²⁵⁰ de bírálata és agitációja a köznapi általánosságok szintjén mozog s a korabeli kortesmodor és a tudákos váteszi stíl egyéni keverékét produkáló előadásmódja mindennél világosabban tanúskodik gondolkodásának itt is megőrzött zavarosságáról. Ez írásai éppen csak jelzik, hogy a tárgyalt tendencia nem csupán Jászínál fellépő esetlegesség. Annál világosabban és fegyelmezettbben jut ugyanez kifejezésre Láncki Jenőnél. Ő azonban merőben reproduktív elme. Olyankor is, amikor Jászihoz hasonlóan a polgári társadalom valamely élő problémájához a marxista kritika igényével közeledik, nem önállóan elemzi a jelenségeket s találja meg azok összefüggését a tőkés termelési módot determináló folyamatokkal, hanem mások megállapításait idézi és kommentálja. Ezt teszi pl. Baumgartner — Meszlényi „Kartellek és trösztök” c. művének bírálata ürügyén, amikor is a tényeket az irodalomból s maguktól a szerzőktől, a tőkekoncentrációs folyamat elméleti interpretálását Marxtól és Engelstől kölcsönzi.²⁵¹ A klasszikusokra való szövegszerű és értelemszerű (s a tárgyalt „információs körben” úgyszólván dicséretes kivételszámra menő) támaszkodás egyébként ugyanannak az iskolás receptivitásnak és reproduktivitásnak az itt vizsgált tendenciát erősítő megnyilvánulása, amely más oldalról Lánckit mint teoretikust végső soron megtartotta a klasszikus pozitivizmus népszerűsítőjének s erről az alapról az antipozitivizmus éber kritikusának szerepében,²⁵² ill. némi berzenkedések után elvezette a pozitivizmus machista továbbfejlesztésének barátkozó megértéséig,²⁵³ s amely — egyébként fegyelmezett gondolkodásról tanúskodó — írásait megtűzdelte a közkeletű revizionista és burzsoá elméletek eklektikus elemeivel.²⁵⁴ Marx Tőkéjéhez készített széljegyzetei — amelyek ugyan láthatóan nem az egész mű módszeres tanulmányozásán alapulnak²⁵⁵ — egyidejűleg tanúsítják Láncki intellektuális fogékonyágát „a világirodalom e legnagyobb szerűbb könyvének” társadalmi és tudományos jelentősége, igazságtartalma iránt (beléértve a pozitivista elmék számára általában emészthetetlen dialektikus módszerrel való barátkozást) és az eklektikusan elsajátított pozitivista-revizionista eszméknek az előítéletek makacsságával való érvényesülését. Mint az eredeti szöveg megismeréséhez kedvet csináló reflexiók, mégis a jelen össze-

²⁵⁰ Méray-Horváthi Károly: Politikai dolgok. = H. Sz. 6. évf. 1905. 11. köt. 281–285. l. — Uő: Kritika. = I. h. 379–387. l.

²⁵¹ Láncki Jenő: Kartellek és trösztök. (Baumgarten Nándor — Meszlényi Artúr: — —. Bp. 1906.) = H. Sz. 7. évf. 1906. 14. köt. 237–245. l.

²⁵² Vö. a Prohászka — Bergson — Dienes vitával kapcsolatban idézett írásokon kívül a pragmatizmus kritikáját s ennek keretében a tudásszociológiai módszer korai alkalmazását a következő tanulmányokban: A tudomány ellen. = H. Sz. 12. évf. 1911. 23. köt. 199–201. l. — Modern ismeretelméletek és társadalmi áramlatok. = H. Sz. 12. évf. 1911. 24. köt. 513–536. l.

²⁵³ Vö.: Láncki Jenő: A pozitív filozófia a 19. században. = H. Sz. 11. évf. 1910. 21. köt. 67–68. l.

²⁵⁴ Vö. a „Kartellek és trösztök” c. cikkben annak iskolás hangoztatását, hogy a szocializmus a termelőerők fejlődésének ama szintjén válik „esedékessé”, amikor majd a termelőerők elérték a tőkés termelési viszonyok közt lehetséges maximális kibontakozásukat. (I. m. 239. l.) „A szociológia két módszere” c. tanulmányában kritika nélkül átvessi a gazdasági jelenségek pszichológiai felfogását Wagnertől. (A Munka Szemléje, 3. évf. 1907. 5–6. l.)

²⁵⁵ Az erre utaló közvetlen elszólások mellett mint „bárhon nyitom fel”, „mennél többet forgatom” stb. l. az ilyesféle hivatkozásokat: „Marx is elismeri, hogy a tőke használati értékét produkál.” Egy ilyen hivatkozásnak a munka mint profittermő áru elméletével szembeni érvként való kijátszása csak annyit tanúsít, hogy az eleven munkát bekebelező reproduktív tőke („als hätt’ es Lieb im Leibe”) marxi fogalmával a „bárhon felnyitások” és „mennél többet forgatások” során nem sikerült megismernednie.

függésben s Láncki világnézeti pályáján belül is annak a tendenciának a mozzanataiként említendő, amely őt A Munka Szemléjének megbecsült munkatársaként, majd a Szociálpolitikai Szemle szerkesztőjeként a nézetkülönbségeket háttérbe szorító munkakapcsolatba hozza a SZDP baloldali erőivel s amely egyértelműen antirevizionista állásfoglalásokban is kifejezésre jut.²⁵⁷

Az előbbieken ismételten mint a marxista elmélet és a munkáspolitikai érvényesülést propagatív módon elősegítő mozzanatot emeltük ki az itt tárgyalt szerzők publicista voltát,²⁵⁸ ill. írásaiknak azt a vonását, hogy az érdemben vagy tendenciája szerint helyes állásfoglalást publicisztikailag hatékonyan, az okfejtés elméleti fogyatékoságain, eklektikus hordalékain túlmutató meggyőző erővel juttatják kifejezésre. Ez a tendencia azonban felerősödésének csúcspontjain sem csap át végleges és szilárd átpártolásba, hanem éppen csak a kispolgár világnézeti ambivalenciájának kilengésmaximumát jelzi a „másik” alternatíva irányában. Ha tehát most már nem a marxista-munkáspárti kilengés pontjait, hanem a pályák egészének összefüggését tartjuk szem előtt, a teoretizálás a publicisztikai jellegére egyszerűen mint a pozitivista szociológia bevezetőnkben jellemzett egyik műfaji-metodikai-funkcionális tendenciájára, ill. annak magyarországi megvalósulására ismerünk rá. A publicisztikai jelleg természetesen a Huszadik Század egészére rányomja bélyegét. Mégis, ha a jelen fejezetben tárgyalt pozitivisták viszonylatában kívánjuk jellemezni a Jászi–Láncki–Méray frakciót (amelyhez természetesen az itt széltekben nem sorolható, rokon felfogású kisebb személyiségeket is mindig hozzágondoljuk), a polgári társadalomelmélet egy „reményteljes” álláspontjához való ragaszkodásuk, kispolgári ambivalenciájuk mellett publicistaságuk érdemleges megkülönböztető vonásként érdemel említést. Éspedig nem csupán mint módszerükben, írástudói funkciójukban és a tudományhoz való viszonyukban megnyilvánuló minőség, hanem úgy is mint társadalmi, közéleti szituációjukat motiváló sajátosság.²⁵⁹ A pozitívizmus itt megvalósuló különböző „útjainak” metaforikus megjelölései („professzori”, „akadémiai”, „GYOSZ”) mellé ezen az alapon hadd illesszük tehát a legutóbb jellemzett „publicista utat”, amely egyrészt a pozitivista ortodoxiában való megmaradása s így a pozitívizmus többi árnyalataihoz és fokozataihoz való közvetlen kapcsolódása, másrészt a revizionizmussal való összefonódása, antikapalista és szocialista átlendülései és anarchoid mozzanatai, valamint nem utolsósorban személyi tényezők folytán (mint amilyen Jászi szerkesztői és baráti befolyása és közéleti aktivitása, valamennyiök irodal-

²⁵⁶ Láncki Jenő: Szélgjegyzetek Marx Károly Kapitaljához. = H. Sz. 13. évf. 1912. 26. köt. 721. l.

²⁵⁷ Láncki Jenő: Marx – a plagizátor. = A Munka Szemléje, 3. évf. 1907. 6. sz. 7–8. l. – *Uő*: A közgazdaságtan kritikájához. = H. Sz. 20. évf. 1919. 279–283. l. – Az előbbiben az ellen a tendencia ellen hadakozik, amely Marxot a Marx előtti szocializmus, politikai gazdaságtan és filozófia semmi újat nem hozó összegezőjeként kívánja beállítani. A másodikban Kliwanskynek azt a Marxot idealista módon eltorzító tézisét bírálja, amely szerint a „szociális jelenségek az anyaginak tegy atomját sem tartalmazták”.

²⁵⁸ Jászi és Méray hosszabb időn át hivatásos újságíró és lapszerkesztő, Láncki a Szociálpolitikai Szemle szerkesztője és több más orgánium rendszeres munkatársa.

²⁵⁹ Jászi elméleti és morális ingatagságát kíméletlenül kipellengérező portréjában Diner-Dénes világosan felismeri a publicisztika ellentmondásos jellegét: „Én becsültem őt – írja egyebek közt – mint a következő forradalmi idők alkalmas elcsúszóját és szívesen elősegítettem azt, hogy előtérbe kerüljön, mert az ő ideális forradalmi mártír-póza, amivel ugyan az osztálytudatos munkásságnál mit sem lehet kezdeni, a régi és legrégibb ideológiáktól bevett burzsoázianál mindenkor kárúbb hatást tett.” (Leszámolás Jászi Oszkárral. = A Munka Szemléje, 3. évf. 1907. 19. sz. 2. l.)

mi produktivitása) a Huszadik Század fórumán szövetkező és egymás ellen feszülő irányzatok közt a közép, a közvetítés, a folytonosság tényezője.

Mint a többi „utak” esetében, most is a polgári elkötelezettség karaktere és intenzitása, ill. a munkásosztályhoz és a marxizmushoz való viszony sajátossága alapján próbáltuk magát a pozitívizmust, annak egyéni színeződését, itt szóhoz jutó elméleti tartalmait és osztálytörekvést kifejező konkrét társadalmi mondanivalóját jellemezni. Valamely ideológiai képződmény megértéséhez vezető és az interpretálás szempontjából a leglényegesebb kérdés általában véve is az, milyen reális társadalmi erők és törekvések jutnak benne kifejezésre, hogyan tükrözi az alapvető társadalmi viszonyokat és hogyan hat vissza azokra. Ezen az első és legfontosabb kérdésen (amely egyszersmind a Huszadik Század mint komplexitásában is határozott arcélú egész, ideológiatörténeti megértésének s az orgánumon belüli irányzatok lényegszerű megismerésének alapkérdése), a jelen keretek közt nem is mehetnénk túl anélkül, hogy el ne veszünk a szerzők, művek sokaságában, az epigonisztikusan elsajátított pozitívista tanítások nyomozásában, a konkrét társadalmi orientációját tekintve karakterisztikus, az általános elmélet vonatkozásában viszont annál szétszórtabb, önállótlanabb képződmény lényegszerű megismerését inkább csak megzavaró felleltározásában.

Az itt tárgyalt szerzők ugyanúgy nem járultak hozzá eredeti tartalmi vagy metodikai felismerésekkel a pozitívizmus benső tendenciáinak kibontakoztatásához vagy önálló elágaztatásához, mint korábban bemutatott társaik. (Hegedűs „sarktétele” — rámutattunk — valójában nem továbbfejlesztése Spencernek, hanem eklektikusan Spencerhez ragasztott ideológiai formula meghatározott polgári törekvések kifejezésére.) Legfeljebb Mérayt illeti a kétes dicsőség, hogy Comte kultúrfilozófiai sémájának sejtélettani interpretálásával az ad absurdum vitt biológiai irányt — a megszállottság önellikvidáló útját végigjárva — a közneveltség áldozatává tette. Hogy Láncki csak reproductív népszerűsítő és apologéta, már mondtuk. Jászi mint pozitívista „teoretikus”, ugyancsak nem érdemben, hanem azáltal magaslik ki ez epigonok közül, hogy a legáltalánosabb alapelveket a szervező és a publicista szuggesztív erejével képviseli. És ha e hatása a természettudományos szemlélet és módszer propagálása,²⁶⁰ a természettudományos értelemben, metafizikusan felfogott determinizmus képviselése²⁶¹ és a polgári

²⁶⁰ Herbert Spencer és jövő feladataink c. írásában „a modern természettudományok eredményeinek” a társadalomtudományokban való értékesítését Jászi a H. Sz. fő célkitűzéseként jelöli meg. (=H. Sz. 5. évf. 1904. 9. köt. 1. l.) A társadalmi lét törvényszerűségeinek természettörvényszerű felfogásából szükségszerűen következik a polgári viszonyok megváltoztathatatlanságának fátumszerű beállítása. Mint A szociológia két iskolája c. vitairatában Jászi kifejti, a „kozmosz” erővel érvényesülő törvényszerűségekkel szemben az „ingénieur social” csak az objektív folyamatok gyorsításához, lassításához, az egészségtelenek gyógyításához járulhat hozzá. (H. Sz. 6. évf. 1905. 12. köt. 174. l.) A magántulajdont e „szigorú” természettudományos alapon „az élet állandó kísérőjelenségeként” glorifikálja. (A tulajdon természeti alapjai. = H. Sz. 7. évf. 1906. 14. köt. 235–237. l.) A természettudományos princípiumból következik az elvszerű elzárkózás a specifikus társadalmi törvényszerűségekre, a viszonyok alakításában, megváltoztatásában részt vevő társadalmi erők vizsgálatától. „Míg a szociológiát — írja ugyanott — nem tudjuk beilleszteni a többi teremtmény fiziko-kémiai processzusába: addig az nem tekinthető valóságos tudománynak.” (168. l.) Vö. még: Tíz év. = H. Sz. 11. évf. 1910. 21. köt. 6–7. l.

²⁶¹ A determinizmus kérdésében Jászi felfogása teljesen ambivalens. Egyrészt, mint „naturalista”, a cselekvési szabadságot kiküszöbölő, merev determinizmus hirdetésére kényszerül (L. Mi a szociológia? 15–16. l., továbbá a Pikler-vitával kapcs. idézett írásait), másrészt a marxizmussal szemben az indeterminista álláspontot képviseli. (Szociológia és politika. = H. Sz. 20. évf. 1919. 39. köt. 131. l. — Engelmann Géza idézett művéhez írt Preface XIV–XV. l.) — Jellemző azonban, hogy midőn Szabó Ervinnel együtt szólal fel a Leopold-vitában, determinizmus és cselekvési szabadság közt nem lát ellentétet. (H. Sz. 4. évf. 7. köt. 255. l.)

haladás illúzióját éltető evolucionizmus hirdetése²⁶² által valójában csak hátráltatta a társadalom sajátosságának elméleti megragadását, a pozitívizmus ténykultuszának apostolaként²⁶³ ösztönzője lett tudományos és politikai értelemben egyaránt progresszív jelentőségű szociográfiai vállalkozásoknak, érdemet szerzett a szociológia mint szaktudomány magyarországi meghonosítása terén.²⁶⁴ (Bár — sajnos — mindjárt hozzá kell tennünk: a Huszadik Század 39 vaskos kötetnyi terméséhez képest a primer empirikus szociológiai kutatások hozadéka aránytalanul csekély. Nyilvánvaló következménye ez az orgánium alapvetően publicisztikus beállítottságának s önmagában véve is megkérdőjelezi a TT és a HSz szigorúan tudományos jellegét gyakran hangsúlyozó programatikusan nyilatkozatok hitelét. Amikor Jászi és a Társaság más mértékadó személyiségei a tudományosságra hivatkozva a „napi” politikába való beavatkozás ellen lépnek fel — minthogy a radikális polgári törekvések korlátai közt mindig nyíltan és a napi eseményekre is élénken reagálva politizálnak —, valójában a munkáspolitikát támogatása elől zárkoznak el.)

A Huszadik Század pozitívista „iskolája” szétesett, még mielőtt az 1919-es évfolyam 5. számával a folyóirat megszűnt volna. A felbomlási folyamat meggyorsulását számíthatjuk a tízes évek küszöbétől (1905–1911). Erre az időszakra esnek a pozitívizmussal kapcsolatos egyéni nézetkülönbségeket kiélező és a Társadalomtudományi Társaság közügyévé tevő viták (Méray–Somló–Pikler vita a biologizmusról, Jászi–Pikler vita a társadalmi determinizmusról és az introspektív módszerről, Rónai–Somló vita a jogelmélet etikai idealista, ill. materialisztikus szociológiai megalapozásáról, Dienes–Lánczi vita a bergsonizmusról), amelyek eredményeként a korábban számottevő munkatársak közül egyesek (az általuk képviselt irányzattal együtt) háttérbe szorulnak (Méray), mások a szociológiából mint pozitívista felségterületről a társadalmi tudományok egyéb területeire helyezik át tevékenységüket (Pikler, Somló), ismét mások — az előbbiekkal együtt — az antipositívista belső ellenzék harci pozíciójába helyezkednek (Dienes Valéria) s külön időszerű feladatként jelentkezik a pozitívizmus defenzívája, amelybe az ortodox Jászi és Lánczi mellett immár a machizmus felé hajló új harcosok is bekapcsolódnak. (Erdős Lajos,²⁶⁵ Szántó Hugó.²⁶⁶) E defenzívának természetesen nem

²⁶² Jászi evolucionizmusára, a polgári haladás rossz végtelenének távlatába beállított, korlátolt eudaimonizmusára vonatkozólag l. Van-e társadalmi haladás c. vitaelőadását. (H. Sz. 13. évf. 1912. 26. köt. 503–536. l. 14. évf. 1913. 27. köt. 259., 272. l.) Ugyanitt Durkheim haladás-szkepszisével biologikus és a polgári haladást igazoló érveket szegez szembe. (503–504. l.)

²⁶³ „Bármily ellenszenves legyen is előttem Durkheim számos eredménye, azt kétségtelennek tartom, hogy módszerének alapgondolata helyes s minden fiatal harcosnak, ki a szociológiai igazság váranak meghódítására útnak indul, csak ezt az egy jelszót volna szabad kiáltani: Tények kellene nekünk! És újra tények!! És ismét tények!!” (A szociológia módszerei. =H. Sz. 6. évf. 1905. 11. köt. 331. l.) A ténykultusz egyik megnyilvánulása Piklerrel és Somlóval rokon érdeklődése a primitív társadalmak etnográfiája iránt. (Vö. A történelmi materializmus induktív igazolása. =H. Sz. 7. évf. 1906. 14. köt. 274–286. l.) Ugyanezen szemlélet másik oldala a tények összefüggései előli elzárkózás, a filozófia tagadása az egyetemes tudománnyá emelt természettudománnyal szemben. (Vö. Mi a szociológia? 3. l.)

²⁶⁴ A H.Sz. szociográfiai iskolájának tagjai közül úttörő és progresszív jelentőségű teljesítmények fűződnek Alpári Gyula, Bosnyák Béla, Braun Róbert, Farkas Gejza, Fényes Samu, Hortobágyi László, Koris Kálmán, Kovács Gábor és Szende Pál nevéhez.

²⁶⁵ Ernst Mach filozófiája. =H. Sz. 14. évf. 1913. 17. köt. 409–425., 593–603. l.

²⁶⁶ Ernst Mach. =H. Sz. 17. évf. 1916. 33. köt. 289–292. l. — Ernst Mach fenomenalizmusának bírálat. =H. Sz. 17. évf. 1916. 34. köt. 261–272. l. — Etika és szociológia. (G. Cohn: Ethik und Soziologie. Leipzig, 1916. Ism.) =H. Sz. 18. évf. 1917. 35. köt. 359–362. l. — James pragmatizmusa. =H. Sz. 15. évf. 1914. 29. köt. 477–488. l.

csupán (sőt nem annyira) direkt módon, kritikai és apologetikus fegyvertényekkel sikerül fenntartania az integritás és a szerves fejlődés (egyre inkább csak külső) attributumait, hanem a szerkesztéspolitikai abbéli eredményes törekvésével, hogy — a törzsgárdán túlmenően — a társadalomtudomány és a társadalmi tudatformálás valamennyi számottevő tényezőjét (Lukács Györgytől Varjas Sándorig és Fogarasi Béláig, Fülöp Lajostól Lederer Emilig, Fülöp Zsigmondtól Molnár Antalig, Benedek Marcelltól Ignotusig és — Teleki Páltól Szabó Dezsőig²⁶⁷) megtartsa vagy megnyerje munkatársul, s nem utolsósorban a munkásmozgalom szinte valamennyi irányzatát képviselő szociáldemokrata munkatársak (Ágoston Péter, Dániel Arnold, Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Varga Jenő, továbbá Szabó Ervin és a hozzá közel álló Alpári Gyula, Bolgár Elek, Mérő Gyula, Pór Ödön, Vágó Béla s az ekkor még radikális Madzsar József) rendszeres közreműködésével. Ez utóbbi tényező egyrészt objektíve a társadalmi haladás főútvonalához közelítette az orgánus irányvonalát, másrészt — függetlenül az egyes szerzőknek a pozitívizmussal kapcsolatos álláspontjától — erősítette a pozitívista centrum erkölcsi tekintélyét, társadalmi és tudományos hitelét.

A Huszadik Század pozitívizmusának mint lényege szerint a kapitalista fejlődés sajátos hazai viszonyait kifejező, de létszerű összefüggését tekintve az uralkodó osztályon belüli ellentmondásoknak, rétegtörekvéseknek megfelelően megosztott, főirányában a monopoltörkés jelennel és a szocialista jövővel szembeni rossz közérzetet kitejező polgári ideológiának jellemzésével (l. a „professzori”, „akadémikusi”, „GYOSZ” „utak” korai divergálását, a marxizáló „publicista út” ambivalenciáját), megvilágítottuk az irányzat elméleti terméketlenségének, eredendően széthulló, zsákutcákba tévedő tendenciájának társadalmi összetevőit. Ez a jellemzés segít megérteni azt is, hogy miután a H. Sz. és a T. T. a maga egészében a 18—19-es forradalmi átalakulások ideológiai előkészítésének egyik leghatékonyabb tényezőjeként (=az erre vivő folyamatok elméleti kifejezőjeként) működött, valójában már a polgári forradalom előestéjén széthullott. Nyomon követhető ez számos régi munkatárs elhallgatásában, abban, hogy a Nagy Októberrel testet öltő történelmi alternatívára új tollak felelnek igennel, egyáltalán a történelmi fejleményekkel korábban oly szoros kontaktusban mozgó elméleti érdeklődés, írástudói felelősség lanyhulásában s a defenzív éberség kihagyásaiban az ugyancsak új tollak nyomán beszívargó antipositívista irányzatokkal szemben.²⁶⁸

Az 1918 márciusában „nagy közönség jelenlétében” lezajlott Fogarasi vita az elmélet síkján viszi fegyverletételig ezt a visszavonulást. A progresszív idalisták marxizmusba való átcsapásának pillanataként már korábban jellemzett vita itt egyrészt abból a

²⁶⁷ Ugyanakkor a H. Sz.-nál való publikálásban a hosszabb-rövidebb időre vagy csak egy-két közlemény erejéig csatlakozó szerzők teljes vagy részleges nézetközössége (pl. politikai ellenzékiisége, pozitívista tájékozódása stb.) is többnyire kifejeződik. Anekdotába illő illusztrációja ennek a neofita pozitívista Szabó Dezső vitája Jászi Oszkárrel. Jászi az individualizmust mint a monopóliumok uralmának leküzdését segítő tényezőt védelmezi Szabó Dezsővel szemben. Szabó Dezső viszont a szocializmus bajnokaként hirdeti, hogy a monopóliumok legyőzésének útja a szocializmus útja. (Vö. Jászi Oszkár: Az individualizmus a vádoltak padján. =H. Sz. 16. évf. 1915. 32. köt. 187—190. l. — Szabó Dezső válasza: uo. 332—334. l.)

²⁶⁸ Vö. Fogarasi Béla: Émile Boutroux. =H. Sz. 19. évf. 1918. 38. köt. 251—252. l. — Mannheim Károly: Georg Simmel mint filozófus. =H. Sz. 19. évf. 1918. 38. köt. 194—196. l. — Uő: A háború bölcselétéhez. (Georg Simmel: Der Krieg und die geistigen Entscheidungen. Leipzig, 1917.) =H. Sz. 18. évf. 1917. 36. köt. 416—418. l.

szempontból érdemel figyelmet, hogy a pozitivisták fenntartás nélkül elfogadják a tételelt, miszerint a pozitívizmus és a progresszió között lényegszerű összefüggés nincs és bele sem mennek Fogarasi kritikájának érdemi taglalásába. (Amely kritika fő éle elméleti téren a pozitívizmus fejlődéskoncepciójának absztrakt lényege és „misztikus” következményei,²⁶⁹ politikai téren pedig a pozitívista illúziók szerint evolucionisztikusan tökéletesített polgári rend ellen irányul s a parlamenti demokráciát mint az osztályuralom mechanizmusát leplezi le.)²⁷⁰ Jászi Fogarasihoz csatlakozva vallja: „nyugodtan bízhatjuk rá magunkat a progresszív politikában az etikai idealizmus vezetésére”²⁷¹ s a pozitívizmusnak (amelyet ebben a szövegben egyszerűen az empirikus társadalomvizsgálattal azonosít) csupán „a tényleges helyzet felmérésében és az eszközök megválogatásában” tulajdonít jelentőséget.²⁷² A harcosabb álláspontot itt is két „új név” képviseli. Schlesinger Károly, aki Mach, Avenarius, Poincaré tekintélyére hivatkozva vitatja, hogy a pozitívizmus „tudományelméletileg meghaladott konstrukció” volna²⁷³ és Csizik Béla, aki a konzervatívizmus és az idealizmus közti „pszichikai összefüggést” hangsúlyozza. De mert Fogarasival ő is egyetért abban, hogy a tapasztalatból teleológiai tételezések le nem vezethetők (tehát a társadalomra vonatkozó pozitívista tudás nem lehet a cselekvés vezérfonala), irracionalista logikai bukfencsel a karizmatikus vezéregyéniségeket teszi meg a progresszió letéteményeseivé.²⁷⁴

A pozitivisták tűzerőben való alulmaradása és fegyverletétele, amint az itt a progresszió szekeréről lemaradók és a holnap valóságos progresszívei közti összecsapás dialektikusan sűrített életanyagában kifejezésre jut, úgyszólván a külső oldala a Fogarasi vitának. Gazdag tartalmi vonatkozásai közül hadd emeljünk ki most még annyit, hogy ezen az eszmetörténeti csomóponton az összecsapó elméletek — természetesen egy magasabb fejlődési szint más minőségű feltételei között — kezdetükkel (pontosabban a megfelelő eredeti elmélettel) analóg értelemben viszonyulnak a társadalmi folyamat előrevivő és visszahúzó erőihez. Az ismert lenini mondást²⁷⁵ visszájára fordítva, itt nem az érdekel bennünket, ami a két irányzatban közös (tehát a hume-i vonal, az újkantianizmus és a kifejtett pozitívizmus agnoszticista vérrokonsága), hanem ami az *eredeti* Kantot az „*eredeti*” Comte-tól megkülönbözteti. Ami egyfelől a klasszikus német filozófiát (s ezen belül Kantot, „a francia forradalom német teóriáját”) mind metodológiai vívmányai, mind a benne — idealista burkán át, korláta ellenére is — kifejezésre jutó progresszív társadalmi-természeti világkép alapján s a polgári fejlődés sajátos német útján betöltött konkrét ideológiai szerepének megfelelően a filozófiatörténet haladó vonulatához csatlakoztatja, és ami másfelől a polgárság forradalmi múltját harcosan megtagadó, a burzsoá rendet az emberiség fejlődésének csúcsaként eszményítő Comteot, nemkülönben Spencert mint a tőkés társadalom állandóságát igazoló fejlődéstan

²⁶⁹ I. m. 199. l.

²⁷⁰ I. m. 206. l.

²⁷¹ I. m. 317. l.

²⁷² Uo.

²⁷³ I. m. 314. l.

²⁷⁴ I. m. 319–320. l.

²⁷⁵ Ld. a 132. jegyzetet.

apostolat valójában a polgári hanyatlás és reakció ideológusává avatja. A Huszadik Század pozitívizmusa — miután majd negyedszázadon át a polgárság egy reményteljes álláspontját kifejező ideológiaként, a munkásmozgalommal taktikai szövetségben s hozzá elméleti síkon is közeledést keresve, a progresszív jövőalakítás általános elméletének igényével lépett fel — íme most megelégszik azzal a szereppel, amelyet az empirikus társadalomvizsgálat módszertanaként betölthet s elismeri, hogy nincs benső kapcsolata a társadalmi progresszió ügyével. A „progresszív idealizmus” pedig — Kant és Fichte etikájának haladó ösztönzései nyomán — szenvedélyesen keresi a kiutat abból a világból, amely az embert a kizsákmányolás objektumává, a profitszerzés pusztá eszközévé degradálva, megfosztja méltóságától.

A *nem*, amely az idealista „dac és rebellió” igényével, az adott viszonyokon túlmutató etikai tételezéseivel szemben — ha burkoltan és közvetetten, ha szándéktalanul s a progresszív illúziók megőrzésének nyilvánvaló erőfeszítései közepette is — a pozitivisták fel-szólalásokból kicsendül, a korszak egy uralkodó s Magyarországon a feudalizmus, a junkeruralom, a fináncfölte és az árpárliamenti abszolutisztikus államrend harcos ellen-zékének lobogója alatt fellépő ideológia színvallása. A forradalom, majd a fasizmus felé rohanó ellenforradalom arra kényszeríti az irányzatot, hogy e közvetetten megfo-galmazódó (vagy meg sem fogalmazódó, hanem a résztvevők elhallgatásában, világ-nézetileg neutrális tárgyak felé fordulásában stb. kifejeződő) színvallást a legfélreérthe-telenebbül, hangosan is kimondja. Persze, hogy mennyiben beszélhetünk magának a 19 előtt széthullott, majd 1927—1939 és 1947—1949 közt az újjászerveződéssel próbál-kozó irányzatnak a színvallásáról s mennyiben csak a közös indulás egyéni zsákutcákba torkollásának egyéni megnyilatkozásairól, azt csak egy külön tanulmányban, a túlélők további útjának biográfiai nyomo-zása, valamint a Huszadik Század folytatásaként fel-lépő Századunk és a felszabadulás utáni Huszadik Század eszmetörténeti, elmélet-szocio-lógiai elemzése alapján lehetne konkrétan bemutatni és dokumentálni. A *hangos nem* jellemző és bizonyító értékű tényeiként itt csupán a folyóirat 19-es utolsó számainak élesedő indirekt antikommunista polémiájára, a haladó polgári állásponthoz képest is retrográd jelentőségű vallásos és nacionalista megnyilatkozásaira²⁷⁶ s a már felvázolt pályák közül a reakció oldalára sodródó Jásziéra és Somlóéra utalhatunk.

Hadd emeljük ki végezetül e színvallás általános ideológiakritikai érdekességét.

A kapitalizmuson s a polgári osztályon belüli ellentmondások ideológiai megoldása — noha az uralkodó osztály anyagi és szellemi hatalmát szolgáló „megoldás” — nem-egyszer ölt testet olyan elméletekben, amelyeket az uralkodó osztály nem ismer fel a sajátjaiként, vagy amelyeket — amint ez a Huszadik Század ideológiája esetében para-digmaszerűen megvalósul — éppenséggel érdekei ellen irányuló tényezőkként utasít el,

²⁷⁶ Vö. Schweitzer Pál: Elvhűség és végecélprogram. 76—79. l. — B[raun] R[óbert]: Sürgös szükség van konzervatív pártalakulásra. 79—80. l. — Bárd József: A szellemi élet szabadsága. 84. l. — S[árközi] I[stván]: A kommunizmus erkölcsi törvénye. 87—89. l. — Lukács Kornél: Szociáldemokrácia és bolsevizmus. 151—153. l. — Fábrián Ferenc: Az erdélyi két-
 rés és külföldön. 158—159. l. — Káldor Imre: A forradalom mint a proletár osztályharc eszköze Marx és Engels írásában, 185—197. l. — Gombos Ferenc: A kereszténység jelenkori válsága. 197—208. l. — Nagy Dénes: Vallás és forradalom. 249—
 259. l. — Erdélyi Viktor: Az orosz muzsik. 259—272. l. — Mezey Lajos: Lesz-e kizsákmányolás a kommunista társadalom-
 ban? 283—285. l. — A. K.: Jólslatok. 286—290. l.

Idézzük a Német ideológiának e jelenség társadalmi mechanizmusába bevilágító paszuszusát:

„...A munka megosztása, amelyet már fentebb... az eddigi történelem egyik fő hatalmaként leltünk fel, most az uralkodó osztályban is nyilvánul mint a szellemi és anyagi munka megosztása, úgyhogy ezen az osztályon belül az egyik rész az illető osztály gondolkodóiként lép fel (az osztály aktív, konceptív ideológusaiként, akik ez osztály önmagáról táplált illúziójának kialakítását teszik fő megélhetési águkká), míg a többiek ezekhez a gondolatokhoz és illúziókhoz inkább passzív és receptív módon viszonyulnak, mert ők a valóságban az aktív tagjai az osztálynak és kevesebb idejük van ahhoz, hogy saját magukról illúziókat és gondolatokat alkossanak. Ezen az osztályon belül az osztálynak ez a kettéhasadása még a két rész bizonyos szembelyezkedéséig és ellenségességéig is fejlődhetik, ez azonban minden olyan gyakorlati összeütközésnél, amikor maga az osztály kerül veszélybe, magától megszűnik, s ekkor aztán még a látzata is eltűnik annak, mintha az uralkodó gondolatok nem az uralkodó osztály gondolatai lennének és az osztály hatalmától megkülönböztetett hatalmuk volna. Forradalmi gondolatok létezése egy bizonyos korszakban már előfeltételezi egy forradalmi osztály létezését...”²⁷⁷

A Huszadik Század marxizáló pozitivistáinak „ideális forradalmi mártír póza” éppen ott lepleződik le mint póz, elméleti, politikai ellenzéki sége mint polgári osztályhűség, ahol a forradalmi osztály, a munkásság forradalmasan lép fel s hozzáát filozófiájának valóráváltásához.

²⁷⁷ Marx – Engels : A német ideológia. = – – Művei. 3. köt. Bp. 19. l.

István Csúry

SOZIOLOGISCHER POSITIVISMUS IN UNGARN AM ANFANG UNSERES JAHRHUNDERTS

Ein Abschnitt aus der Geschichte der Zeitschrift „Huszadik Század“ („Zwanzigstes Jahrhundert“) 1900–1919

(Auszug)

Die ungarische Soziologie der zwei ersten Dezennien unseres Jahrhunderts hat einen Entwicklungsgang zurückgelegt, der von der allgemeinen Entwicklungsschema dieser Disziplin in vieler Hinsicht abweicht. Diese Abweichung wird vor allem durch die Stellungnahme zu den einzelnen zeitgenössischen Schulen und theoretischen Richtungen, als eine eigenartig ungarische Linie der Wissenschaftsgenese geprägt.

Die Veröffentlichung der Zeitschrift beginnt – in wörtlichem Einklang mit dem programmatisch anmutenden Titel – mit dem ersten Monat des anbrechenden Jahrhunderts und sie erlebt ihre Blütezeit in den Krisenjahren des Positivismus. Zu dieser Zeit übergeht anderwärts die antipositivistische Reaktion unter den Bannern des neoidealistischen Historismus (Dilthey und der Neokantianismus) und des philosophischen Irrationalismus zu einem überwältigenden Angriff. Während sich die offizielle ungarische Philosophie in gleichem Schritt mit den maßgebenden internationalen Strömungen des Idealismus entwickelt, schlägt die Anhängerschaft der ideologischen Opposition andere Wege ein und die Soziologie – als eine institutionell nicht anerkannte Wissenschaft von „Außenstehenden“ – bleibt auf einer sonst überwundenen Stufe des Positivismus stecken. Diese scheinbare Paradoxie (nämlich die philosophische „Fortschrittlichkeit“ des Katheders und das konservative Ausharren der progressiv-bürgerlichen Opposition an einem überwundenen theoretischen Standpunkt) entspricht dem gesellschaftlichen Grund, den spezifisch klassenmäßigen Bestrebungen beider Positionen. Im Gegensatz zu den Vertretern moderner reaktionärer Ideologien des Monopolkapitalismus, vertritt diese kleinbürgerlich-radikal eingestellte Gruppe von Soziologen den Standpunkt des bürgerlichen Fortschritts, glaubt an die Möglichkeit eines „Reformkapitalismus“. Den theoretischen Ausdruck dieses „hoffnungsvollen“ Standpunktes findet sie in Spencers evolutionistischen Soziologie, dieser fachwissenschaftlich, wie auch bürgerlich-weltanschaulich überholten „allgemeinen Gesellschaftswissenschaft“.

Näher betrachtet, setzt sich diese positivistische Gesamtrichtung aus verschiedenen abgetönten individuellen Farben, Weltanschauungs- und Bildungskomponenten zusammen. Der markant positivistische Oszkár Jászi betrachtet sich als unabhängiger Theoretiker und als „Fortentwickler“ des historischen Materialismus. Samt anderen orthodox Positivistinnen seines Kreises (Jenő Láncki, Károly Méray-Horváth usw.) sucht er auf theoretischer wie auch auf politischer, taktischer Ebene Annäherung an die verschiedenen revisionistischen Richtungen seiner Zeit. Unter den kulturellen und existentiellen Motiven, die in der revolutionären Konzeption von Ervin Szabó, wie auch im Lebensgefühl, im heroischen Pessimismus dieses führenden Marxisten zum Ausdruck kommt, wirkt auch sein Nietzsche-Erlebnis mit. Sein Marxismus ist durch eine Art positivistische Denkweise beeinträchtigt. Die Äußerungen dieser positivistischen Denkweise, ja sogar die Annahme inhaltlicher Lehren des Positivismus ist auch bei anderen sozialistischen Mitarbeitern nachweisbar. (Zsigmond Kinyfi, Zoltán Rónai, Jenő Varga usw.) Die Universitätsprofessoren Gyula Pikler und Bódog Somló – erfüllt vom scientistischen Drang nach selbständiger Synthese und nach Überwindung der bereits als unmodern empfundene theoretische Stufe ihrer Umgebung – machen eklektische Streifzüge auf den Gebieten der zeitgenössischen idealistischen Erkenntnislehre, Ethik und Rechtstheorie. (Machismus, Neokantianismus) und leugnen ihren eigenen ur-

sprünglichen Positivismus ostentativ ab. Anhänger des bürgerlichen rechten Flügels (István Apáthy, Lóránt Hegedűs) stellen Versuche an Spencers Lehre in national-konservativem Sinne, bzw. den Anforderungen der monopolkapitalistischen Ideologie entsprechend weiter zu entwickeln.

Gruppen und Richtungen, — die sich nicht nur durch gemeinsame Momente ihrer Ideen und Bestrebungen zu einer *ganzen* Gruppe integrieren, sondern auch durch ihre Gegensätze, die sich zeitweilig ausgleichen, dann — als gestaltende Kräfte der Gesamtrichtung — wiederholt aufkommen und scharfe Konflikte herbeiführen. Die Gegensätze zwischen dem konservativen und dem progressiven Flügel der Táradalomtudományi Társaság (Gesellschaft für Sozialwissenschaft) — die seit dem Jahre 1901 als geistige Verlegerkörperschaft der Zeitschrift wirkte — führten im Jahre 1906 zu einer entschiedenen Abrechnung zwischen den beiden Parteien. Dieser Konflikt endete mit der Ausscheidung der nationalliberalen Mitarbeiter, und die kleinbürgerlich-radikale Gruppe der Positivisten gewann die Oberhand. Die progressiven Positivisten, Revisionisten und Marxisten treten bei dieser Auseinandersetzung und auch weiterhin, bis auf den Vorabend der proletarischen Revolution von 1919 in einer mehr oder weniger ungestörten Aktionsgemeinschaft auf, und nehmen anti-positivistischen Richtungen gegenüber wiederholt gemeinsame Stellung ein.

Im administrativen Sinne des Wortes, gibt es jedoch keine redaktionelle Zensur. Diejenigen Denker, die auf der Suche nach dem theoretisch Neuen und dem gesellschaftlich Progressiven zwar antipositivistisch idealistische Wege einschlagen, aber — auf Grund ihrer oppositionellen Stellung der offiziellen Ideologie des bestehenden Systems gegenüber — mit den progressiven Positivisten verbunden sind, werden nach wie vor als Freunde und willkommene Mitarbeiter behandelt. (Paul und Valerie Dienes, Béla Fogarasi, Lajos Fülep, György Lukács, Sándor Varjas usw.) Es ist eine zum Nachdenken veranlassende Wendung der ideologischen Frontlinien, daß sich die „Fortschrittlichkeit“ der positivistischen Soziologen gerade im Laufe der theoretischen Auseinandersetzungen mit den „progressiven Idealisten“ als Illusion, als ideologische Verschleierung der kleinbürgerlichen Beschränktheit und Ambivalenz entlarvt wird.

Von der Reihe dieser Auseinandersetzungen hebt sich die Diskussionssitzung von 1918 über Fogarasis Vortrag „Konservativer und progressiver Idealismus“ hervor. Der Vortrag und die in der Zeitschrift veröffentlichten Dissussionsbeiträge stellen ein einzigartiges ideengeschichtliches Dokument dar. Es handelt sich ja hier nicht einfach um die theoretischen Grundlagen der Ethik, um den Zusammenhang von Ethik und Erkenntnistheorie, sondern zugleich um die ethische Stellungnahme weltgeschichtlicher Alternativen gegenüber, um die Wahl zwischen der Welt des Privateigentums, des imperialistischen Kapitalismus und der sozialistischen Zukunft, der revolutionären Befreiung des Menschen. Und es sind der Vortragende und die auf den Spuren Kants und Fichtes fortwandelnden Diskussionspartner (also die „progressiven Idealisten“), deren Gedankengänge jene Momente im Keime schon aufweisen, die letzten Endes den Ausweg aus der Krise ermöglichen werden — obwohl ihr Versuch, die gesellschaftlichen Zusammenhänge idealistisch zu interpretieren, selber als eine „prägnante Spiegelung“ ihrer eigenen gedanklichen Krise (vgl. Lukács) zu betrachten ist. Sie waren es, die die „tätige Seite“ der Philosophie, sozusagen im Sinne der ersten Feuerbach-These, auszuführen vermochten. Die positivistischen Diskussionsbeiträge hingegen lassen die Unfähigkeit des positivistischen Evolutionismus zum Orientieren des gesellschaftlich tätigen Menschen, in einem grellen Licht erscheinen. Der Positivismus, deren Anhänger sich zu dieser Zeit von den progressiven Bewegungen bereits isoliert hatten, erweist sich hier als nunmehr unwirksam gewordene apologetische Theorie der im Verfall begriffenen Bourgeoisie.

SZTÁRAI GYULÁN

Őrizze ez a tanulmány inspirálója:

MÓDIS LÁSZLÓ

a tudós könyvtáros és az igaz ember emlékét.

„Megnyitom az én számat, és nagy bővséggel
szóllok a régi titkos dolgokról, a melyeket
hallottunk és tudunk, és a melyeket a mi
atyáink beszéllettek minékünk.”

Solt. LXXVIII.

„Az ország három különböző vidékén fejtett ki a nemzeti irodalom s reformáció szolgálatában oly tevékenységet, melynek — nehéz megmondani — vajjon kezdeténél tanúsított-e nagyobb bátorságot, vagy folytatása közben szívósabb kitartást, avagy vége felé bámulandóbb lelkesedést. — Ha annak az útnak V betűvel leírható alakját tekintjük, melyen ő Zemplinből a Dráva mellékre, onnan fel Pápára, Sopronnak tartott: akaratlanul is a költőző madarak vándor-útja jut eszünkbe.” E szép sorokat Sztáraitól Szilády Aron írta 1886-ban, amikor a *Régi Magyar Költők Tára* ötödik kötetében kiadta énekeit és színjátékait.¹ De vajon elfogadhatjuk-e Sztárai pályafutásának jelképeként a régi magyar irodalom nagyérdemű kutatójának költői hasonlatát? Ilyen egyenletes, harmonikus pályát futott-e meg hosszú élete folyamán?

Sztárait valóban „a legtevékenyebb és legtehetségesebb reformátorok egyikének” mondhatjuk. Szívós és szenvedélyes agitációjának eredménye egyedülálló teljesítmény a magyar reformáció történetében: 1547-től 1563-ig — másfél évtized munkájával — protestáns egyházkerületet formált a pécsi episcopatus területén. Reformátori munkájának értékét nem csökkenti az a körülmény, hogy kiváló munkatársai voltak: Eszéki Imre, Szentantali Gergely, Szegedi Kis István segítette reformátori szándékai megvalósításában. Az ő leleményessége, következetessége, elszántsága s tehetsége: szervező képessége, zenei és irodalmi talentuma nélkül aligha ért volna el ekkora sikert a reformáció, éppen a Duna—Dráva szögletében, benn a török hódoltságban,² ezen a veszélyes tájékon, ahol felbomlott, sőt anarchiává fajult a társadalom régi rendje;³ ahol a nép — megutálva egykori földesurait — nem idegenkedett a török hódítótól, sőt ak-

¹ XVI. századbéli magyar költők művei. Negyedik kötet. 154?–1560. Bp., 1886. (Régi Magyar Költők Tára. V.)

² Szilády Áron: Hogy voltunk a török alatt egyházi és vallásos tekintetben. (Protestáns Képes Naptár. IX/1863. 20–23.) — Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Második javított kiadás. Bp., 1886. — Földváry Antal: A magyar református egyház és a török uralom. Bp., 1940.

³ Eszéki Imre tolnai, kálmáncsai, vörösmarti reformátor (1545–1549) írja: „Ez a tartomány tele volt tolvajokkal, rablókcal és gyilkosokkal.” (Esze Tamás: Eszéki Imre. = Képes Kálvin Kalendárium az 1968. évre. 70–72.) — Aleander kardinalis pápai követet így informálta 1539-ben Frangepán Ferenc kalocsai érsek: „Inter cetera dixit de quibusdam militibus et aliis malis viris in Hungariae et Turcarum finibus, qui furantur pueros Christianos et vendunt Turcis...” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. 1535–1541. Bp., 1906. 336–339.)

cióiban még támogatta is;⁴ amelynek lakosságát az iszlám el akarta hódítani a kereszténységtől.⁵ Roppant nehéz történeti körülmények között végezte munkáját: folyamatos harcban a régi valláshoz ragaszkodó és erősen védekező ferencesekkel, szinte állandó életveszélyben a helyi török hatalmasságok cselvetései között. A Baranyában és Tolnában felhangzó reformatori tanításból és a tanítás körül kifejeződő egyházzervezetből bontakozott ki azután a Duna két partján, Szegedi Kis István püspöksége alatt, a Duna melléki református szuperintendencia, ez a különös egyházi alakulat, amelyhez hasonló sehol sem találunk a protestantizmus egyetemes történetében: török hódoltságban született, s ettől kezdve másfél száz esztendőn át élt ottomán uralom alatt.⁶ Hogy milyen

⁴ Idézet Szerémi György munkájából: „Tanakodott önmagában Szelim Zoltán, mit tegyen Székesfehérvár ellen. Kémjei beszéltek neki erről és a magyar parasztok, akik hozzá futottak ajándékaikkal. A császár pedig kihirdette, hogy ezek a felpogányok üljenek le, hogy mindenki üljön békében atya örökségében a császár tökéletes hite alatt mindennap. Amikor a szegény parasztok ezt hallották, nagyon tödultak a törökök császárához Baranya és Somogy vidékéről, s így más parasztok is. Mindegyiküknek adott levelet a kezükbe, s nagyon buzdította őket a törökök császára, hogy ne meneküljön el egy se, hanem maradjon békében a birtokán. Végül látta a császár, hogy a magyar parasztoknak oly tökéletes a hitük, mint amilyen a rácnak. Mondja Szelim Zoltán császár a magyar parasztoknak: Hogyan kormányoztak titeket a magyar nemesek és mánások? — Hogy ezt a felpogányok hallották, felajánlották magukat a császárnak, s mindegyikük elkezdte vádolni urát különféle igazságtalan intézkedések és törvényellenes kormányzásuk miatt.” (Egyháztörténelmi emlékek. III. 112–113.) — Frater György írja 1551 szeptemberében Ferdinánd királynak: „A török a földnépét szabadság-ígérettel csalogatja, a ráczok közül sokan elcsábultak; jó volna ezt hasonlíttatni által ellensúlyozni: „Hodie ex meis Chanadino advenit, qui refert Turcas rusticis ubique fide Caesaris immunitatem polliceri, quae effectum est, ut ex Rascianis quoque aliqui ad Turcam deficerent... Homines autem in oppressione constituti verbis eiusmodi facile credunt, cum tamen sub hac spe libertatis extremum servitutem recipiant. Huius autem defectionis occasionem (si quid tale acciderit) nos soli damus, cum in tanta oppressione rusticos teneamus, ut excepto hoc imo quod uxores et liberi illis non eripiantur, omnem crudelitatem ad illos exerceamus.” (Károlyi Árpád: Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok. CCIII. = Történelmi Tár. 1881. 50.) — Az említett Csanádról üzent el 1543-ban György barát Szegedi Kis István.

⁵ Közhiedelem történetírásunkban: „A törökök senkit sem kényszerítettek mohamedánságra. Ez a vélekedés Gyalui Torda Zsigmond Melanchtonnak, Fejértói János Bullingernek írt leveleire támaszkodik. (Bauch Gusztáv: Adalékok a reformáció és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. században. = Történelmi Tár. 1885. 524–539. — Erdős Károly: Bullinger Henrik és Fejértói János levelezése. Debrecen, 1913.) Ez volt a véleménye Székfi Gyulának is: „Mind a török annyira lenézte a gyaurt, hogy törökké, mohamedánná tételére még csak nem is gondolhatott.” A valóságos helyzetet Turi Pál tolnai rektor, a szemtanú örökítette meg az utókor számára méltatlanul mellőzött írásában, az *Idea Christianorum*-ban: A töröknek az a törekvése, hogy „az egész vidéket az ő vallására térítse” és ezt vagy fegyverrel vagy családsággal akarja elérni. „Vajha csak fegyverrel törekedett volna erre!”, „Halld meg, hogy erre a dologra kicsoda ravasztságot használ a bűnös török. Először kijelenti, hogy ő a birodalomért és nem a vallásért folytat harcot, nem törődik azzal, hogy alattvalói milyen szertartásokat használnak, csak az adót fizessék meg szokásos kiváltságuknak megfelelően. Ravaszáguknak ez az első lépcsője. Ezzel megnyeri a meghódolt lakosságot a további meghódolásra. Hogyan törekszenek a zsarnokság végső határára, mivel kényszerítik az alattvalókat vallásukra? A kegyetlen nép ravaszabb a kigyónál... Nyilvános rendelet kiadásával erre a tetterre senkit sem kényszerít. Egyszóval nyilvánosan hirdeti a tehermentességet és bármiféle gyalázatos cselekedet elkövetésére szabadságot hirdetnek azoknak, akik magukat körülmetéltetik. A többiek elviselhetetlen terhekkel sújtanak. Ha valaki a törököt akármilyen, nagyon enyhe szemrehányással illeti is, ...ezért vagy megégetik, vagy körülmetélik. ...Éjjel-nappal cselet szönek állandóan, melyekkel elpusztítanak papokat és iskolákat. Azok ugyanis az okai, hogy kevesebb magyar lesz törökké, mint amennyien átérnek hozzánk.” — Ezt a folyamatot jelentőségéhez mérten még senki sem vizsgálta. Még Szilády is úgy vélte, hogy a töröknek „a térítés nem volt kenyere”. Földváry Antal derék kis könyve sem több, mint kísérlet ezen a téren.

⁶ A Duna melléki ref. egyházkerület története. A reformációtól kezdve a jelen század elejéig. Tormássy János kézírata után közli Fábrián Mihály. (Sárospataki Füzetek. XI/1867. — Földváry László: Adalékok a Duna melléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. 2. köt. Bp., 1898.

megalkuvások és megrázkódtatások között — e fontos kérdésre még nem felelt a történetírás. Adósak vagyunk a baranyai és a Duna-menti reformáció történetével is.

Szóljunk néhány szót Sztárai személyéről. Az ő testi-lelki habitusának is voltak vonzó és taszító vonásai. Az egykori „cseri barát” jól ismerte a nép világát, korábbi pásztori gyakorlata bizonyára hasznos volt térítő munkájára nézve. „Noha értelmes és tudós” ember volt, s járatos volt a szőrszálhasogató teológiai vitatkozások világában is, ő nem annyira az elmék meggyőzésére, mint inkább a szívek felindítására törekedett. A higgadt, mértéktartó Szegedi Kis István meghökkenve hallgatta Tolnán Sztárai erős indulatokat árasztó és támasztó prédikációit. Hullámozó erős indulatok laktak Sztárai szívében. „Őtet is megbírja níha az harag, níha az bor is” — mondotta róla Bornemissza.⁷ De korántsem volt próféta-stílusú zordon prédikátor, humora századok múltán is frissen csillan meg a „tar papokat” csúfoló, hallgatóit megnevettető híres színjátékai-ban. Sorsának alakulására figyelve, gondolnunk kell lelki alkatának sajátos vonásaira is. Baranyai győzelmét annak köszönhette, hogy nem csak elszakította, hanem el is hódította a népet a római egyháztól. Baranyai működése: a Dráván túlra és a Duna bal partjára is áterjedő reformációja életének hősi szakasza volt. Ezután pályafutása megtört; Baranyából való távozása után egészen haláláig sorsa már-már a gyülekezetről gyülekezetre vándorló, félig már vagabundus prédikátorok sorsához hasonlatos. 1563-ban távozott el Baranyából, előbb Gyulára, majd innen Sárospatakra ment, végül Pápán találjuk. Le kell tehát mondanunk arról, hogy Sztárai pályafutását a vándormadarak vonulásának szép látványával szemléltessük.

I.

Most még ne keressük azt, hogy miért kellett Sztárainak elhagynia Baranyát. Előbb oszlassuk el azt a sok zavart: félreértést és félremagyarázást, kétségeskedést és bizonytalankodást, amellyel a Sztáirairól szóló irodalomban találkozunk, midőn gyulai papságáról tudakozódunk.

Sztárai gyulai prédikátorságának első említését Halasi Bálint baranyai szuperintendus ama levelében találjuk, amelyet a pataki iskola primarius rectorának, Szilágyi Benjamin Istvánnak írt 1647. augusztus 16-án. A baranyai reformáció eredetéről tájékoztatta őt Pathai P. Sámuel tolnai esperes kérésére: „Primus ac praecipuus Reformator fuerit Michael Sztarai. Is enim ubi Laskovia Gyulam se conferret. Sztaraino successit Superattendens Elias Veresmarti.” Levelében Halasi azt is megírta, honnan szerezte értesülését: „Velut mihi senex quidam Pater Johannes Laskai, cujus Parens Laskoviae in ministerio successerat Sztaraino, quondam referebat in aedibus meis, annuo spatium ipsum excipiens hospitio, qui multa saepius narrabat de istis antiquitatibus.”⁸

⁷ Ördögi kísértetek. A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta Eckhardt Sándor. Bp., 1955. 211–212.

⁸ Halasi levele Debreczeni Ember Pál egyháztörténetében olvasható. Kiadta: Lampe, Frid. Adolphus, *Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. Baranyai fejezete: 661–679.

Az adat és forrása teljesen hiteles, s könnyen elhelyezhető Sztárai életrajzában. Két ízben volt Laskón prédikátor. Itt kezdte meg reformátori tevékenységét, alighanem 1543-ban, s itt szolgált 1553-ig, amikor Szegedi Kis Istvánt tette utódjává, maga pedig átment a tolnai gyülekezetbe. „Tolnai papságának ideje egész bizonyossággal 1553-tól csak 1558-ig tartott.” Midőn Szegedi Laskóról Kálmáncshibe távozott, Tolnárról „Sztárait azonnal visszavitték a laskóiak”. 1560-ban Laskón írta Cranmerus Tamás históriájának e sorait:

Tanulságul az Laskón ezt beírták versekben,
Ezer ötszáz hatvanban, ez nyomorult esztendőben.

Halasi Bálint értékes adatával Sztárai Gyulán való működéséről nem tudtak mit kezdeni azok a szerzők, akik találkoztak vele egyház- és irodalomtörténeti kutatásaik, vagy helytörténeti adatgyűjtésük folyamán. Némelyek kétségbevonták, hogy valamikor is járt volna Gyulán, vagy pedig nem a békési, hanem a baranyai, vagy éppen az ugocsai Gyulára gondoltak. Mások nem kételkedtek benne, de úgy vélték, hogy már református prédikátorként, és az iskola rektoraként is, tevékenykedett a városban. Itt való tartózkodásának idejét valamennyi kutató — Földváry Lászlót kivéve — tévesen határozta meg: úgy vélték, hogy első laskói tartózkodása után jött Gyulára. A kutatás végül is abban állapodott meg, hogy lehetséges, de nem teljesen bizonyos Sztárai gyulai papsága, az 1560-at követő esztendőben.

1883-ban jelent meg az első monográfia Sztárai Mihályról.⁹ Szerzője, Nagy Sándor szóvá tette benne a Sztárai gyulai időzéséről szóló korábbi véleményeket: Toldy Ferencét és Haan Lajosét: „Az időtartamot, ameddig Baranyában működött könnyű szerrel meghatározhatjuk. Tényeni Miklóshoz¹⁰ intézett levele 1551. jún. 10-én még Laskón kelt, ekkor tehát még itt tartózkodott. Két év múltán pedig Tolnánn találkozzunk vele... Toldy a közbeeső két évre teszi Sztárai tanári működését a gyulai iskolában, ellenben Haan Lajos — nem tudom mi alapon — 1554-et említ.¹¹ Minthogy Haan Sztárainak ifjúkori tanulmányait illetőleg is tévedésben van s emez állítását sem támogatja semmivel, inkább csatlakozom Toldy véleményéhez,¹² mint a mely Skaricza Máténak teljes hitelt érdemlő adatainak alapszik.” Láthatjuk, Nagy Sándor is elfogadta

⁹ Sztárai Mihály élete és művei. Irodalomtörténeti tanulmány. Bp., 1883.

¹⁰ Miklós Ödön a levél eredetijéből megállapította, hogy a *Tolnai* olvasat hibás, a *Tolnai* alaptalan feltevés. Címzése: „Egregio Domino Nicolai Teteni Notario Civitatis Keviensis domino et fratri in Christo charissimo — Episcopus de Lasko.” Hasonmás kiadása: Miklós Ödön, Valóban két Sztárai Mihály élt-e? című tanulmányában: Protestáns Szemle. XLV/1936. 378–384.

¹¹ Békés vármegye hajdana. I. Történelmi rész. Pest, 1870.

¹² Toldy Ferenc: Magyar költők élete. I. (Pest, 1870.) 46. — Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen színdarabjai 1550–59-ből. (Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. Pest, 1870. 3–21. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből. IX.) „Itt Laskón találjuk őt, mint rendes predikátort 1551-ig. Közben működött Gyulán is... 1553-tól 9-ig Tolnánn viselt superintendensség mellett predikátorságot, míg 1560. a gazdag debreczeni ekklessiába hivatván meg predikátornak és esperesnek, úgy látszik, csak hamar ott érte halála, mert Melius Pétert már ez évben találjuk itt, mint esperest, Sztárainak pedig ezen túl semmi híre többé” — ennyit tudott róla az irodalomtörténész Toldy, aki Sztárait mint írórt felfedezte.

Toldy véleményét Sztárai „tanári működéséről a gyulai iskolában”.¹³ De ez „csak üres sejtelem minden alap nélkül”. Akárcsak az a feltevés, hogy „általában 1551-re teszik Sztárai Gyulára menetelét”.

Pedig a dátumban való tévedést Szilády Áron is elkövette. „Tolnáról tehát ismét Laskóra kellett mennie — mondotta —, arra azonban, hogy ott mennyi időt töltött, semmi adatunk nincs.” Pedig Halasi tudósításából nyilvánvaló, hogy Laskón maradt mindaddig, amíg el nem távozott Gyulára. Talán megragadó hasonlata a költöző madarakról is közrejátszott abban, hogy a Sztárai Gyulára való távozásáról szóló adatot nem a maga helyén idején értékesítette, hanem 1551-re tette és különös feltevéssel próbálta elhelyezni életrajzában. Arra gondolt, hogy nem vált meg a laskói gyülekezettől, s csak rövid időre hagyta el ekkor Baranyát, azért, hogy meglátogassa a tiszántúli gyülekezeteket, s útjának egyik állomása Gyula volt, a másik Debrecen. Pedig Halasi világosan mondja: Laskón a prédikatori állást mindjárt betöltötték Sztárai távozása után, s éppen az ő utódja hagyta emlékezetbe, hogy Laskóról Gyulára távozott. „Szinte bizonyosra vehetjük — ezt olvashatjuk Szilády különös érvelésében —, . . . ezen útra csak a gyulai s általában a tiszántúli egyházak meglátogatása céljából indulhatott, mivel alig tehető fel, hogy végképp oda akarta volna hagyni azt a vidéket, melyen ő bármily sokat alkotott is, még mindig volt valami tenni való. Érthető az, hogy a szervezés hosszantartó nagy munkája közben, látni, ismerni akarta az ország másik részében az alatt létrehozott egyházakat is.” Mi úgy véljük: nem *akarta* „odahagyni” Baranyát, oda *kellett* hagynia, akár azért, mert ott valami olyan változás történt, amelyet ő nem tudott elfogadni; akár azért, mert valami olyan bántalom érte, amelyet nem volt képes elviselni. Majd később igyekezzünk megmagyarázni: miért ment el kedvelt Baranyájából, s miért éppen Gyulán vállalt prédikatori szolgálatot. Most ne térjünk ki állítólagos debreceni papságára sem. Erről is csak egy helyen találunk említést: Debreczeni Ember Pál mondja, hogy a debreceni traktus régi jegyzőkönyve az esperesek névsorát Sztárai Mihállyal kezdi. Szilády szerint azért járt Debrecenben, hogy a budai basa és a Duna melléki prédikátorok megbízásából prédikátorokat kérjen a hódoltságbeli gyülekezetek számára. Hogy ilyen kérés valóban elhangzott Debrecenben, s meghallgatásra is talált, ebben nincs okunk kételkedni. De lehet-e bizonyítani, hogy éppen Sztárai volt a kérés szószólója? Szilády Áron a maga véleményét Sztárai tiszántúli időzéséről így summázta: „Mivel Sztárai túl a tiszai útvjáról semmi más adat nem emlékszik; s mivel állítólagos debreczeni papsága semmivel sem igazolható: minden arra mutat, hogy egy oly nem egészen nyilvános természetű küldetése adhatott okot az ő gyulai útjának fel-

¹³ Adalékok XVI–XVII. századbeli elbeszélőköltészetünk irodalmához. IV. Balázs deák. (Egyetemes Philológiai Közlöny. IX/1885. 155–182.) „Nem lehetetlen, hogy épen azon években látogatta ez intézetet — az állítólagos gyulai főiskolát — a mikor a derék Sztárai Mihály működött benne. (1552–1553.)” — Nagy Sándor tévedését Dézsi Lajos is átvette Sztárai Miklós énekéhez írt jegyzetében: „A Sodoma veszedelméről való ének. . . Balázsdeák Márton vagy Szilády szerint Békési Balázs műve. . . Nagy Sándor szerint ez a Balázsdeák Békésen (!) tanult, talán éppen Sztárai Mihály tanította, aki 1552–53-ban itt működött. Ez az adat annyiban is érdekes, hogy némi valószínűséget ad annak a feltevésnek, hogy a neven kívül valami rokonsági kapcsolat is lehetett Sztárai Mihály és Sztárai Miklós között.” (XVI. századbeli magyar költők művei. VII. 1566–1577. Közzéteszi Dézsi Lajos. Bp., 1930. 479. Régi Magyar Költők Tára. VIII.) — „Az Holofernes és Judit asszony Historiája. . . 1552-ben valószínűleg Gyulán készült!” — írja Nagy Sándor Sztárai-tanulmányában, 34.

jegyzésére s ily móddal esett igen rövid debreczeni időzéből keletkezett az ő oda való papságának híre is. Hogy Sztárai ott nem maradhatott, hanem onnan a Duna s Dráva mellékre hívott tisztársakkal együtt visszajött; azt ezek ide vezetésének s beállításának szüksége, valamint a tolnai egyház körülményei sejtetik.” Vagyis Szilády nem kételkedett Sztárainak Gyulán való megjelenésében, de ezt első laskói papságához kötötte, s nem állásváltoztatásnak, hanem — ma így mondanánk — udvariassági látogatásnak tekintette.

E zűrzavarban a Duna melléki református egyházkerület történetének érdemes kutatója és szerzője: Földváry László teremtett rendet.¹⁴ Megértette és komolyan vette Halasi Bálint feljegyzését Sztárai gyulai papságáról: „Ha Pathai mondására építünk, a mint hogy nem is építhetünk másra, mert ő az egyetlen, ki Sztárainak Gyulára menetelét feljegyezte azon Laskai János előadása után, kinek hasonló nevű apja Sztárai egyik utóda volt Laskón, akkor ugyancsak az ő elbeszélése után nem 1551-re, hanem egy évtizeddel későbbre kell tennünk Sztárainak Gyulán megfordulását. Pathai szerint ugyanis Sztárai két ízben hagyta el Laskót. Először Tolnára ment az 1551 pünkösztje utáni időben s ekkor Szerémi Illés foglalta el helyét. Második távozása 1560 után történt, amikor Laskai János lett utóda a papságban, s Pathai Sámuel világosan és félreérthetetlenül e második távozása idejéhez köti Sztárainak Gyulára menetelét, mondván: 'Ki volt Baranyának első superintendense? nem tudom bizonyosan. Általános az a vélemény, hogy az első superintendens is, miként az első reformátor, Sztárai Mihály volt. Midőn pedig ez Gyulára ment, Veresmarti Illés követte őt a szuperintendensségben.' E következés 1560 után s 1566-ot megelőzőleg történvén, Sztárai is ezen közben mehetett Gyulára.”

Sztárai Gyulára való távozása idejének tisztázása nem csupán a Sztárai-életrajz érdekében volt szükséges, az 1551-es évszám zavart támasztott Szegedi Kis István biográfijában is. Szegedi 1552 végén Békésről, Gyula szomszédságából, ment el a tolnai gyülekezet szolgálatára, s „vannak, kik Sztárai Gyulán megfordulásával hozzák kapcsolatba, s az ő rábeszélése eredményének mondják Szegedinek a Dunántúlra költözését”.¹⁵

¹⁴ Szegedi Kis István élete s a Tisza–Duna mellékeinek reformációja. Bp., 1894. 73–74., 203. — A könyv eredeti terve és címe: „Szegedi Kis István dunántúli működése, s Tolna–Baranya reformációja” volt. Ebből részlet: Sztárai Mihály Baranyában és Tolnában. (Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. XXXVI/1893.) — Földváry személyéről és munkásságáról l.: Esze Tamás, Földváry László. (Képes Kálvin Kalendárium az 1970. évre. 85–86.)

¹⁵ Szegediről hasonló képtelen állítások egész sorát találjuk Rácz Károly (1842–1925) két dolgozatában: A zarándi egyházmege története. Arad, 1880. — Szegedi Kis István tiszántúli reformátoroskodása 1538–1553. Melléklet a „Szabad Egyház” — VIII/1891. évfolyamának — 19–20. számához. Szegedi „futólagos” pozsonyi „reformátorkodását” említi, hivatkozva Somogyi Antal hírhedt hamisítványának előszavára (Régi magyar énekek. Arad, 1873.) „Szegedi Kis István a »Régi magyar énekek«-nek gyűjtője is volt. Neki köszönhetjük ugyanis azt, hogy a Kova Áron 73 énekből álló gyűjteménye 1530-ból fennmaradt a mai korra. ... E gyűjtemény hitelét s értékét nem csökkenti a »Századok« — III/1873. 590. — közleménye, mely voltaképpen csakis a székelty betűkre vonatkozik.” — „A gyulai főiskola igazgatójával ... működött Szegedi két esztendeig, 1545 elejétől 1547 elejéig Gyulán. Itt kereste fel s látogatta meg Szegedit Dévai Bíró Mátyás — sarkadi lelkipásztor — 1546-ban.” — „Sarkadon tartózkodása ideje alatt, mely legkevesebb 5 évre terjedt, látogatta meg Dévai három reformátor társát, Ozorai Imrét Békésen, Szegedi Kis Istvánt és Gálszécsi Istvánt Gyulán az 1546-ik évben s miután ezek is viszonzották az ő látogatását, bizvást feltehetjük, hogy Szegedi Kis István volt Sarkadon.” — Rácz Károly hosszasan bizonygatta az említett „Melléklet”-ben, hogy Szegedi nem Cegléden, hanem Szegeden, nem Békésen, hanem Belényesen szolgált. — A protestáns tudománytörténetnek lehangoló dokumentuma ez az írás, amelyet szerzője Szöllősi Antalnak, a korabeli református történeti kutatás szórászhasogató kritikusának ajánlott, s Haán Lajos, a Magyar Tudományos Akadémia I. tagja approbált.

Hogy milyen tartós élete van a tévedéseknek, s hogy kiváló tudósok is milyen macskasul tudnak ragaszkodni tévedéseikhez, erre jó példa Zoványi Jenő indulatos reflexiója Földváry helyes megállapítására: „Azt írja Földváry, hogy többszörösen meg van írva, hogy midőn Sztárai 1563 táján Gyulára távozott, Veresmarti Illés lett utána a szuperintendens. Ezt már igazán kérdezhetném, hogy honnan tudja? Mert ez még csak egyszerűen van megírva és pedig... a Földváry könyvében s épen az a baj, hogy semmivel sincs kimutatva igaz volta. Írva van máshol is, hogy 1563 táján Veresmarti szuperintendens volt vagy lett; írva, hogy Sztárai valamikor Gyulára ment, de az még eddig sehol se volt, hogy ez 1563 táján történt s az még kevésbbé, hogy a Sztárai püspök utódja valamikor Veresmarti lett volna. Sztárainak Gyulára menetelét ugyanis a kitűnő tudós, Szilády Áron 1551-re, a Mokos-kiadta »Adalékok a dunamelléki ref. püspökök életéhez« 1554-re teszik. Honnan veszi tehát a bátorságot Földváry, hogy a legcsekélyebb bizonyítás nélkül évszámokat csereberéljen s kétségtelen tények gyanánt soroljon elő szerinte többször, de igazában sohasem hallott dolgokat?”¹⁶ Mokos Gyula könyve 1892-ben jelent meg, hat évvel korábban, mint Földváryé.¹⁷ Így hangzanak azok a sorai, melyekre Zoványi hivatkozott: „Baranyában 1553. superintendens volt Sztárai Mihály, kit Gyulába lett menetele után felváltott Szegedi István 1554., ezt követte Eszéki István, ezt Veresmarti Illés 1556.” Most pedig tekintsük meg Zoványi egyháztörténeti lexikonát, amelyben tudományos eredményekben gazdag életének eredményeit foglalta össze. A Sztárai Mihályról szóló cikkben ezt írja: „1558-ban viszsztatért Laskóra, honnan pár évvel később alkalmasint Gyulára távozott s ott működött 1564-ig.” Az „Alsóbaranya-bács-szlavóniai ref. egyházmegye” címszó alatt pedig: „Esperesei névsorából a következők ismeretesek: Sztárai Mihály laskói l. 1558-tól, Veresmarti Illés hercegszöllősi l. (1566.) 1589-ig.”¹⁸ Vagyis némi fenntartással („alkalmasint”) elfogadta Földváry érvelését.

A szintén nagytekintélyű Révész Imre 1938-ban kiadott „Magyar református egyháztörténet”-ében ugyancsak fenntartással fogadta el Sztárai gyulai papságát: „1544-től a baranyai Laskón prédikátor, 1553-tól Tolnán, 1558-tól ismét Laskón, azután *talán* Gyulán, 1564—67-ben és a körül Sárospatakon, 1567-től Pápán. Meghalt 1575 eleje körül.”¹⁹

Csak kuriózumként érdemes megemlíteni Lukácsy Imre kis könyvét a laskói ekklezsia történetéről. Ezt írta Sztáraitól: „Visszajövelete után nem sokat tudunk róla. Nem valószínű, hogy innen Gyulára vagy Debreczenbe ment volna. Ide már ő meghalni jött. Azt akarta, hogy porai az ő szeretett híveinek... hamvai közé vegyüljenek.”²⁰

¹⁶ Zoványi Jenő bírálata Földváry László Szegedi-monografiájáról: Sárospataki Lapok. XIV/1895. 8. sz. — A „Válasz a Földváry László ellenbírálata”: Uott 24. sz. Mind a kettő megjelent Zoványi tanulmánykötetében is: Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910. 175—184.

¹⁷ Mint egy tervezett sorozat első kötete: Pápa, 1892.

¹⁸ Cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp., 1940.

¹⁹ I. kötet. 1520 tájától 1608-ig. Debrecen, 1938. (Református Egyházi Könyvtár. XX.) 66—67.

²⁰ Lukácsy Imre: A laskói ref. egyház története. Dárda, 1913. 21—35. — Dernschwam 1555. júl. 30-án ezt írja Laskóról: „ZW Lasschko ist ein geleiteter evangelischer pfarrer, ist das volk alles vnder baiden gestalt, lautter vngern, vn ein solcher sterben gewst, das noch an der strossen vil felder vgeschnitten pliben vnd daz getraidt verdirbt; wenig volk vorhanden.” (Hans Dernschwam’s Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Nach der Urschrift im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger. München und Leipzig, 1923. (Studien zur Fugger-Geschichte. VII. 266.)

E kutatástörténeti áttekintés után tanulmányunk legfontosabb feladata, hogy egykorú hiteles dokumentummal bizonyítsuk: Sztárai valóban volt Gyulán lelkipásztor, és pedig a Békés megyei Gyulán, mindjárt Laskóról való végleges távozása után.

II.

Előbb azonban szóljunk a Sztárai-kutatás eredetéről, s ennek ismertetésekor arról is, hogy a reformátor második laskói prédikátorsága után nem a baranyai, hanem valóban a Békés megyei Gyula városában volt igchirdető.

A Sztárai-kutatás 1829-ben indult meg Jankovich Miklós feltűnést keltő és vitát támasztó könyvével: *A Sociniánusok eredetéről, Magyarországban volt Ecclesiájokról*.²¹ Ez voltaképpen publikáció: egyik fontos részlete annak a hitvitának, amely 1588 augusztusában zajlott Válaszuti György pécsi unitárius és Skaricza Máté ráckevei református prédikátor között, magyar nyelven.²² Jankovich felvetette ezt a kérdést: ki lehetett az, aki Baranyába bevitte és ott meg is gyökereztetette az antitrinitárius eretnekséget? Úgy találta, hogy ez a reformátor csak Sztárai Mihály lehetett. Érveit öt tételben foglalta össze: (1) Sztárai Paduában tanult,²³ már pedig az ő „vétkes tévelygésüknek Patavium volt bölcsője, ... onnant repültek ki az Új Ariana Vallásnak hírlelőji. ... Miért ne vélekedjek Sztáray Mihályról is, mint Pataviumi Tanítványról azonképpen, kit noha mind a' két rendbeli Confession levő Protestansok hozzájuk tartozandónak állítanak: én azonban ilyen okokból, hogy ő sehol másutt, mint Pataviumban tanulván... onnant egyenessen Hazájába vissza jött”. (2) Nem járt sem Wittenbergben,²⁴ sem Genfben „újabb tudomány Doctorait hallgatván”, mégis „a híveket félre vonván, új Ecclesiákat formált.” „Legkisebb, annál inkább bizonyos nyomdoka nincsen, a' Genevai, vagy Augustai Cethechesisre e?” (3) Nem létesített egyházi szervezetet: „Egyházi Gyülekezeteket nem tartván, az Egyházi függést, és Kapcsolást nem kívánta.” (4) Liturgiát nem alakított ki: „Éneklésben helyezhetvén az Isteni tiszteletet, szembeűnőképpen a' Valdensiek, és Anabaptisták módjához alkalmaztatta Egyházi foglalatosságait.”

²¹ A' Sociniánusok eredetéről, Magyarországban volt Ecclesiájokról: Különösen Pétsi Prédicatorjok' Válaszuti Györgynek Kewi Skaricza Máthéval 1588. eszt. tartott Disputatiójáról értekezik W. J. M. Pest, (1829.)

²² Országos Széchényi Könyvtár: Quart. Hung. 313. — *Kanyaró* Ferenc: Unitáriusok Magyarországon a XVI. és XVII-ik száz évben. (Keresztény Magvető. XXIV/1889. 259–292., 344–353. XXV/1890. 81–94., 245–261.

²³ *Veress* Endre: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Gyűjtötte és közrebocsátja —. Bp., 1915. (Matricula et Acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium. Vol. 1. Padova: 1264–1864. Fontes Rerum Hungaricarum. I.) E kiadvány szerint Sztárai paduai tartózkodásáról nem maradt fenn egykorú dokumentum.

²⁴ *Remond*, Florimond de: Historia Von Ursprung, Auf- und Ab-nehmen der Ketzereyen, Und was sie seiter Anno 1500. schier aller Orten der Welt, sonderlich aber in Teutschland, Böhheim, Ungarn, Siebenbürgen, Pohlen, Denemarcken, Schweden, Norwegen, Engelland und Frankreich für wunderbarliche Veränderungen, Weitläufftigkeiten, Immer Noth und höchste Gefährlichkeiten verursacht: Acht Theil begreifend, Anfangs von —. ...Gross-Glogau, 1676. E mű 546. lapján ez olvasható: „Die erste Lutheraner in Ungarn. Der aller erste Lutherische Praedicant, welcher Unhern vergiftete, hieß Michael Statius, des Melanchthonis gewesener Discipul: Dieser, und andere seines begaben sich erstlich in die Gebürge, welche Mähren, Pohlen, Roussen und Ungarn von einander theilen: Mit ihren süßen glatten Worten brachten sie viel Leute zu ihrer neuen Lehre, und verhetzten sie wider den Bapst dermassen, dass die alte Religion verliessen, die Lutherische annamen, und teutsche Regenten von Wittemberg, oder Nürnberg in ihre Schulen bestellten und einsetzten. Man predigte und lehrete öffentlich auff gute Lutherisch, ohne dass es König Ferdinand wehren und verhindern konte, welche giftige Lehre sich biss in das innerste ergossen.”

5) Laskón, „hol Sztáray Mihály elsőben reformált, és székét helyhezette”, a gyülekezet „valóságosan Unitaria Vallásban volt”. E tétel bizonyításaképpen Jankovich utalt arra az Epistolára, melyet Méliusz Péter János Zsigmond fejedelemhez intézett, 1570. augusztus 10-én, utalva benne az unitáriusok és a reformátusok között történt laskói hitvitára is.²⁵ Meg volt győződve arról, hogy érvei cáfolhatatlanok: „Sztáray Mihályt sem Calvin, sem Luther, hanem Socin követőjének gyanítom... Illyen bár józan okoskodással támasztott, azonban a közönséges Véleménnyel ellenkező ítéletemet mind addig, míg a 'Vallásbeli Reformatiónak közönséges Története nagyobb tökéletességre, és világosságra nem hozatik, különösen pedig Sztáray Életírása, foglalatossági, és Dogmái környülállásosan eleinkbe nem adattatnak, mint igazat, vitatni nem kívánom.”

Számunkra most különösen érdekes, hogy Jankovich Sztárainak Laskóról Gyulára való távozását is unitárius voltával magyarázta: „Alkalmasint azért hordozóskodott el Gyulára, hogy tanításai vérszemet okozván, amott Békés vármegyében Karády Pál 'Temesvári Unitárius Superintendens' pártfogása alá juthasson.” Arról azonban nem tett említést, hogy az ő véleménye szerint ez mikor történt.

Jankovich munkája, mely először a *Tudományos Gyűjtemény*ben jelent meg, nemsokára különlenyomatban is nyilvánosságra jutott, s a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* szerkesztője „különösen figyelemre méltónak” mondotta.²⁶ Valóban jelentős írás volt: alkalmat szolgáltatott „hazánk' Egyházi — nagy részént — homályos történeteinek, árgusi szemekkel leendő kifürkészésére, és nagyobb világosságra lehető hozására”.

A válasz nem is késett sokáig. A *Tudományos Gyűjtemény* következő évfolyamában napvilágot látott Gyöngyössi Benjámin zalatai református prédikátor válasza: *Sztárai Mihály Baranyai Reformátornak Apológiája, — vagyis az új Arianismus' gyanúja alól való kimentése.*²⁷ Gyöngyössi tudós ember volt, Bécsben tanult, járatos volt a protestáns egyháztörténeti irodalomban, és a tudományos vitatkozás szabályaival is tisztában volt. Éles logikával ízekre szedte és cáfolta meg Jankovich érveit, mind az ötöt. De nem hiányzott belőle a Szentháromságot tagadó unitáriusokat keresztyénnek sem tekintő református pap elfogultsága sem: „Erőtlen szavát felemeli, 's róla — Sztáiról — a' motskos gyanút, a' mennyire tudja, letörölni igyekszik.” Tanulmányát két részre osztotta. Először „Sztárai' hazájá”-ról írt, s azt bizonyította, hogy „Sztárai Mihály kétségkívül Baranya Vármegyei születés volt”. Az ő idejében már felmerült az a különös feltevés, hogy a reformátor a Zemplén vármegyében fekvő Sztárán született, s talán éppen a

²⁵ RMNy I. 278. — Az „Epistola”-t egész terjedelmében közölte Debreczeni Ember Pál. (Lampe, 263—268.) Minket érdeklő része: „Nam certissime persuasi sumus, sicut Debrecini publice, & Varadini coram S. M. V. declaratum est, eos duobus solum argumentis ex Verbo Dei sumptis obmutescere, sicut & nunc in Belenyés, Békés, Lasko, & Tholnae, Francisco-Blandraitstae convicti & conclusi sunt.”

²⁶ 1829. Nro 4.: „Különös figyelemre méltó a 5-dik szám alatt levő históriai Értekezés, mely a Sz. Háromságot tagadók vallásának eredetéről, Erdélybe lett béviteléről, 's Magyar országon fenlétéről, hiteles tanúbizonyságokkal megerősítve, olly ismereteket terjeszt, hogy azok által részint a' Történet-írók tévelygése megigazittatik, részint a' homályba tárt esetek, melyekről eddig semmit sem tudunk, napfényre jönnek. Nevezetes benne az említett két felekezetű Papoknak vetélkedése is, melyben az akkori magyar nyelvnek tisztaságát lehet tsudálni. Ezen értekezést a' nagy tudományú szerző (idősb Wadasi Tek. Jankovich Miklós Úr) külön kötetben is kiadta, mellyért neki Hazánk' Tudósai köszönettel tartoznak.”

²⁷ Jankovich értekezése a „Tudományos Gyűjtemény” 1829. évi folyamának VI., Gyöngyössi válasza az 1830. évi V. kötetben jelent meg.

főnemesi rangra emelkedett Sztáray-családból származott volna;²⁸ Gyöngyössi nem is tudta, van-e más Sztára az országban a baranyain kívül. Ama közkeletű vélekedés ellen szállott síkra, hogy a Sztárai név az Esztári rövidülése, s Sztárai a bihari Esztár-ról vette eredetét.²⁹ A baranyai Sztára mellett való érvelése maradándó, forrásértékű részlete tanulmányának. Bebizonyította azt, hogy a később már teljesen horvát népességű Sztára-nak a reformáció idején magyar református lakossága volt, s filíja volt Iványinak: „Még ez’ előtt tsak 30 esztendővel is, állott egy pusztá templom Sztárának déli végén, a’ Drávához közel, mellyet a’ Sztáraiak és más szomszédok ,a’ Sztárai régi Magyarok’ — Protestánsok templomának neveztek, de a’ melly most már külömb külömb féle épületekre széjjel hordódott. — Iványi nevű Református helységben Sztárától nem messze, a’ szélesen kiterjedő Kis família ma is nyilván állítja, hogy ők többekkel együtt régenten Sztárából jöttek Iványiba, mint reformátusok, református helységbe. Sőt ezelőtt 50 esztendővel Iványinak nagy része megégvén, ma is úgy emlegetik az Iványi öregek, mint igen nevezetes dolgot, hogy azon nagy tűzben a’ Kiseknek noha mindenek porrá égett, de az a nagy vén Góréjok, mellyet az atyaik régen Sztárából magokkal hoztak vala oda, a’ lángok közt tsudálatosan megmaradt. — Bizonyos hát avagy tsak innen is, hogy Sztárának magyar, még pedig református magyar lakosai is voltak régenten a’ Horvátokon kívül. Helyesen származtathatni tehát innen a’ magyar Sztárai Mihályt, kinek ennél fogva nem lehetett Horvátul is nem tudni.” Igazán ideje volna már elvetni Sztárai Mihály zempléni és főnemesi származásának — jórészt Szilády Áron tévedéséből eredő — legendáját.³⁰ A Baranyában is, Zemplénben is birtokos Perényi-família jóvoltából került fel Patakra, ő még ifjúságában, akárcsak Siklósi Mihály, a reformátor.³¹ Vagy Siklósi András, az a pataki provizor, akinek levelei becses

²⁸ Szirmay, Antonius: Notitia Comitatus Zempleniensis. Buda, 1804. 59.

²⁹ „Sinay Miklós volt az első, a ki Sztárai szülőhelyeül a bihari megyei Esztár falut gyanította, mire e két névnek (Esztár-Starinus) rokon hangzásán kívül egyáltalán semmi más oka nem volt. (Sinay, Nic.: Praelectiones Publicae in Historiam Ecclesiasticam Saec. XVI. Kézirat. A M. Nemz. Múzeum Könyvtárában.) — Az ő pusztá gyanítását Budai Ézsaiás (Magyarország Históriaja. 3-ik kiadás, Pest, 1833. II. k. 101. l.) és Tóth Ferencz (A magyar- és erdélyországi prot. Ekkleziák historiaja. I. (egyetlen darab. Komárom, 1808. 31. l.) minden habozás nélkül fogadják el. — Első, ki Sztárán kereste költőnk bölcsőjét, Gyöngyössi Bénéjmin volt.” (Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. 4–5.) — Sinay említett szövege azóta megjelent bilingvis-kiadásban: Sinay Miklósnak... közönséges előadásai a XVI-ik század egyháztörténetéről. A magyarországi és erdélyi egyházak reformatióját hiteles forrásokból merítve, helyes világításban rajzolva. Sajtó alá rendezte és magyarra fordította: Herpay Gábor. Revidálta és bevezetéssel ellátta S. Szabó József. Debrecen, 1911.

³⁰ A magyar protestantizmus, amely a XVIII. századbeli ellenreformáció következtében felsőbb társadalmi rétegeinek javarészt elvesztette, reformátorai között főnemesi származású prédikátorokat vált felfedezni: előkelő úri familiákból eredeztette Sztárai Mihályt, Gálszécsi Istvánt és Kálmáncsehi Mártont, megelégedve Bornemisza szavairól: „A nemes nép és polgárok közül alig válik, ki fiát prédikátorságra tanyitnátna, hanem holmi el vetett nyomorultak közül szedeget a Krisztus magának való szolgákat, mint az apostolok is voltak. Ha valamely nemes ember Krisztus prédikátora lenne, azt mindenk csudálnák.” — Kálmáncsehi jobbágy-származásáról l.: Esze Tamás, Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaújhelyen. (Irodalomtörténeti Közlemények. LXXIV/1970. 566–576.)

³¹ „Sem énekének szerzetési ideje, sem életének bármely szakasza évszámmal meg nem jelölhető” — mondotta róla Szilády. (RMKT III. 1540–1575. 43–45.) Siklósi reformátorkodásáról Halasi Bálint emlékezett meg 1647-ben írt levelében: „Confinia Arcis ac Civitatis Siclosiensis celebrant memoriam laudatissimam Michaelis quondam Siclosi, qui reformator fuerat Petri Perényi.” (Debreczeni Ember — Lampe: 664.) Félégyházi Tamás 1586. megjelent Újtestamentumához (RMNy I. 584.) írt ajánlásában első helyen említi „Siclosi Mihályt az fölföldön Uyheliben Pereni Peter idejében.” Jelenlétét a magyar reformáció kialakulásában helyesen világította meg Horváth János: „Siklóson — Perényinek — Siklósi Mihály volt az udvari papja, Baranya reformátora, szerzője egy ránkmaradt, igen szabályos ritmusú éneknek, melyben a pogánytól való szabadulásküért könyörgő. Ez, urával Patakra menvén, megnyerte a reformációnak Kopácsi Istvánt, az ottani ferences főnököt, Pálcózy volt udvari papját, meg a szintén ferences Sztárai Mihályt.” (A reformáció jegyében. A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete. Bp., 1953. 34.)

adatokat tartalmaznak a Gyuláról Sárospatakra költözött pataki plébános Sztárai Mihályról.³²

Válaszirata második részében Jankovich ama nézetével szállt vitába Gyöngyössi, hogy Sztárai antitrinitárius volt. S bár Bod Péter³³ és Tóth Ferenc időrendi tévedéseket tartalmazó írásaival érvelt, mégis sikerült megcáfolnia Jankovich állítását. Bebizonyította, hogy „Sztárai nem volt, sőt nem is lehetett Unitárius”. Mert (1) Ifjú korában — pedig csak ekkor tanulhatott Paduában —, ott nem „szívhatta be” az unitárius tanokat, mert akkor „a’ Socinus tudományának ott híre sem volt.” (2) Onnan hazatérve sem taníthatta az „új Arianismust”, mert reformátorként olyan környezetben működött, ahol erre semmi módja nem lehetett volna. S ha az utókor arianusnak tartotta volna, akkor „az ő énekei soha a’ Protestans Graduálba be nem iktatódtak volna”. (3) „Tulajdon írásai — zsoltárai és történeti énekei, hiszen drámáit ebben az időben még nem ismerték, Gyöngyössi sem hallott róluk, — melyekbe az hitét, vallását bele szőtte fonta”, pl. a 171. ének 7. verse („Háromság egy Istenség — Kérünk, hogy légy segítség”) jól mutatják „mitsoda Catechesist tanított ő”. Hogy „Genevai, vagy Augustai Catechesist tanított-é? ... ezt kérdésbe sem lehet tenni ő róla és az ő vele egy időben éltekről; mert tudva van, hogy eleinte, az ő idejében még, Magyar országon a’ két Protestáns felekezet nem volt külön válva, későbbetskén is lassan-lassan történt az elválás”. (4) „Hogy Sztárai Egyházi gyűléseket nem tartván, az Egyházi függést ’s kaptcsolást nem kívánta” — erre nézve cáfolat Valkón és Vukováron tartott zsinata, s az is, hogy papokat ordinált, így Szegedi Kis Istvánt Laskón. Egyébként az erdélyi unitáriusoknak is volt egyházi szervezetük. (4) Könnyű volt megcáfolnia azt az állítást is, hogy „Éneklésben helyeztette Sztárai az isteni tiszteletet, mint az Anabaptisták és a Waldensiek.” Elég volt volt hivatkoznia a tolnai templomban tartott prédikációira, és a 83. dicséret 4. versére:

Reggel, hogy kiviszem, én előttem negyven igaz tudományával,
Evangeliumnak Anyaszentegyházban ő prédikállásával.³⁴

(5) „Laskón Pappá lévén, sem tanította az új Arianismust, ha ez lett volna, nem ajánlotta volna utódjául Szegedi Kis István.” Laskó már azért sem lehetett unitárius, mert Méliusz ama levele, melyre Jankovich hivatkozott, arról szól, hogy a laskói és a tolnai hitvitan a reformátusok győztek.

Gyöngyössi tehát szépen bebizonyította, hogy Sztárai nem volt unitárius, de mikor egy lépéssel tovább ment, s azt is bizonyítani akarta, hogy nemcsak Baranyában, de Gyulán sem volt az, nagyot botlott. Láttuk, Jankovich szerint Sztárai azért ment el Baranyából a Békés vármegyében fekvő Gyula város prédikátorának, hogy ez által a Hódoltságban alakult unitárius gyülekezetek püspökének, a Temesvárott székelő

³² Pl. 1567. november 7-én Patakról írt levelében, amelyben elmondja Sztárai távozásának történetét.

³³ Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a’kik valami, világ eleibe bótátott írásk által eszméretesekké lettek, ’s jó emlékezeteket fenhagyták, Históriajok. (Nagyszeben) 1766.

³⁴ XXIII. Psalmus. Dominus regit me et nihil mihi etc. Nótája: Néktek emlékezem. (RMKT V. 80 – 81.)

Karádi Pálnak jurisdikciója alá kerüljön.³⁵ Gyöngyössi ezt a képtelen feltevést, amely nem is illik bele Sztárai és Karádi, életének, meg a hódoltságbeli unitarizmus történetének időrendjébe, úgy akarata megerőtleníteni, hogy maga is egy képtelen ötlettel állott elő: Sztárai, Laskóról való távozása után, nem a békési, hanem a baranyai Gyulán paposkodott. Okoskodása csupa zűrzavar, s abból eredt, hogy nem vette tekintetbe Sztárai másodízben való laskói szolgálatát. Hadd idézzük sajtáságos feltevését: „Laskóról Sztárai hihetően nem is Gyulára, hanem Tolnára ment. Ha volt is valaha Debretzenben és Gyulán: úgy 1557 után kellett annak történni, vagy pedig fiatalságában 1530 előtt, mikor még állandó helye nem lívén, 's mint rideg személy sok helyen megfordulván reformált. Én pedig részemről leghihetőbbnek gondolom azt, hogy ő mint Baranyai Reformátor, soha nem is volt a' Békés Vármegyei Gyulán, hanem a' Baranya Vármegyében fekvő régi Gyulán, melly Gyula, mint igen kis helység még ma is áll itten.³⁶ Ugyanis, ha Sztárai Mihály Laskóról azon tzelből, hogy a' Karádi Pál ortalma alatt lehessen, egyenesen a' Békés Vármegyei Gyulára ment volna tanítani, úgy ezen menetelének 1543-tól 1553-ig kellett volna valamelyik esztendőben történni, mert ezután már Tolnán lakott. Úgy de ezen esztendőben egyik tzelját sem érhetne volna el a' Békés Vármegyei Gyulán: Nem is taníthatott volna ott új Arianismust, Karádiban sem talált volna még akkor olyan hatalmas pártfogóra . . . De ha olyan hatalmas ember lett volna már ekkor Karádi: miért jött volna tehát Sztárai olyan hamar vissza Tolnára a' hatalmas pártfogás alól 1553-ban? mert bizonyos a' Históriákból, hogy ő 1553-tól fogva legalább is 1557-ig Tolnán lakott. Miért nem maradt volna továbbra is a' Békés Vármegyei Gyulán, a' Karádiak hatalmas pártfogása alatt? . . . A' későbbi időkben hát igazán pártját foghatta volna Karádi Sztárainak 's még is már 1553-ban Gyuláról Tolnára jött! Igen is! azt mutatják ezek, hogy Tolnára nem a Békés Vármegyei Gyuláról jött, hanem legfeljebb is a' Baranyai Gyuláról, mellyet több körül belől levő helységekkel együtt reformált; vagy pedig egyenesen Laskóról, és 1543-tól 1553-ig folyvást Laskón lakott, 's onnan járt kelt széjjel mind Gyulára, mind más több Baranyai helységekbe. — Tegyük ide még azt is: hogyha Sztárai Laskón az Unitária vallást tanította, és fundálta volna meg, ugyan minek szándékozott volna onnan a' Békés Vármegyei Gyulára Karádihoz? — Hiszen Laskó egész Baranyával együtt akkor huzamosan és állandóan a' Törökök birtokában volt: ott hát legbátrabban hirdethette volna az Unitária vallást, ha tetszett volna neki; mert a' Törökök egy Istennek vallói lévén, inkább kedvelték volna az Arianismust, mint a' Protestánsok Monotritheismusát, melly a Török fejébe meg nem férhet . . .”

Gyöngyössi kritikájára Jankovich a nyilvánosság előtt nem válaszolt. Dolgozatáról való véleményét közvetve: Ecsedi József bélyei prédikátorhoz írt levelében juttatta kifejezésre.³⁷ Nemes hangú levelében nemcsak hogy elismerte Gyöngyössi igazát, de

³⁵ Bogáti Fazekas Miklós a „Mennyei Jelenések” című Baranyában készült kéziratos munkájában (1585) ezt írta Karádiról: „Mikor középben volnék, íme hát híre ment Tömösvárra a jámbor vén Karádi Pálhoz, a tömösvári szentek tanítójához és az alföldi szentek oszlopához”. Kanyarónak tehát igaza van: hogy schol semmi nyoma annak, mintha Karádi Temesvárról a dunántúli unitárius ekklézsiákat is igazgatta volna. (*Kanyaró*, Keresztény Magvető, XXIII/1888. 384—388.)

³⁶ Iványi igen, Sztára és Gyula nem fordul elő a baranyai ekklézsiák jegyzékében. (Debreczeni Ember—Lampe, 676—677.) Nyilván azért nem, mert mind a kettő csak filia volt a régi időben.

³⁷ L. Gyöngyössi Horváth Istvánnak írt leveleit: 1829. augusztus 29. — 1830. október 1. — 1831. május 29. (Országos Széchényi Könyvtár. Quart. Hung. 929.)

még további munkára is buzdította: „Eő neki felette sokkal tartozom, mind azért, hogy eő volt az egyetlen, a' ki Sztáray Mihály' és általa az első Reformatio Históriajának ügyét szívére vette, mind pediglen a' ki legelső Sztáray Hazáját világosságra hozta, a' ki eddig a' Tudósok mind Ungvár Vármegyei Sztárainak gondoltak lenni; — de leginkább mivel az én gyanú argumentumomból kimozdított, hogy tudniillik Sztáray nem a' Socianianus valláson levő Gyula várra, hanem tsak a' Baranyai Gyula helysége által költözött.” Tisztelet jeléül — „mint háládatosságomnak zálogjait” — elküldte Gyöngyössinek tanulmánya két különlenyomatát, és meg is ajándékozta „két Darabból álló Sallustius exemplárjai”-val.³⁸ És megkérte: „Jeles tsilagját a' Reformatiónak tovább is nyomozván, minden viszontagságról bennünket tudósítson, és érdemekkel teljes magyar Hősünknek, valamint is a Nagy Prinyi Péter és György' — melyek eránt nálam is sokat találni lehet — életeket meg írná, 'azzal a' Reformatiónak azon homályos idejét, mely 1515. kezdődik szinte 1565-ig, midőn az elválás történt, világosságra hozza.” Nincs semmi nyoma annak, hogy Gyöngyössi megfogadta volna e rendszeres tudományos munkára serkentő szavakat. A magyarországi reformáció 1565-ig terjedő történetét majdnem egy évszázad múltán Zoványi Jenő készítette el.³⁹ Talán az is kedvetlenítette Gyöngyössi, hogy írása miatt váratlan támadás érte a kolozsvári unitáriusok fiatal papja, Jánosfalvi Sándor István részéről.

Sándor István (1804—1879) az erdélyi unitárius egyháznak tehetséges, de a maga hibájából — megférhetetlen és erőszakos természete miatt — hányatott életű: gyülekezetről gyülekezetre vetődő lelkipásztora, művelt ember volt.⁴⁰ Híres volt ótestámentumi hangvételű prédikációiról, műkedvelő nyelvész, jó tollú író, egyháza történetével is foglalkozott. Olyan alapos bírálatot írt Aranyosrákosi Székely Sándor „Az unitária vallás történetei Erdélyben” című munkájáról, hogy terjedelmesebb, mint a megbrált mű. Ritkaságokban bővelkedő könyvtárt gyűjtött, s értékes kéziratai maradtak. 1942-ben Jancsó Elemér kiadta az „Erdélyi Ritkaságok”-ban „Székelyhoni utazás a két Homorod mellett” című munkáját.⁴¹ „Reflexio”-ja⁴² Gyöngyössi „Apológiájá”-ra egy lelkes fiatal pap tiltakozása az egyházát ért sérelem miatt — semmivel sem több, a Sztárai-problémáról nem volt semmi mondanivalója. Legfeljebb csak annyi, hogy az erdélyi unitárius egyháznak is volt egy nevezetes Sztárai-ja: Sztárai Miklós, Mihály kortársa. Életről alig tudunk valamit: 1576-ban Balázsfalván, nem sokkal ezután Ótordán működött. Ő is énekszerző volt: „Az özönvíznek históriájáról való szép ének”-e 1576-ban jelent meg Kolozsvárott, a „Sodoma veszedelméről való ének”-e nem maradt fenn.⁴³ Volt-e valami köze egymáshoz e két Sztárainak? — ez Sándor Istvánt nem érde-

³⁸ Cajus Sallustius Crispus Szent-Györgyi Gellérd' magyarázásával. Előrebotsátotta bévezetését a classicusok isméreitebe Jankovich Miklós. 2. köt. Buda, 1811—1812.

³⁹ A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921. — E munkáját beledolgozta kéziratban levő nagy művébe: A magyarországi protestantizmus a 16. században. 1949.

⁴⁰ Darkó Sándor: Sándor István emléke. (1804—1879.) (Keresztény Magvető. XV/1880. 143—147.)

⁴¹ Sajtó alá rendezte: Benczédi Pál. 2. köt. Kolozsvár, 1942. (Erdélyi Ritkaságok. 7—8.)

⁴² A' Magyar Országi Tudományos Gyűjtemény 1830-dik Esztendei folyamattyának V-dik kötetjében található Sztárai Mihály Baranyai úgy nevezett Reformátornak Gyöngyösi Benjámin által írt Apológiájára, — vagy is az Új Arianismus gyanúja alól való ki-mentésére tett Reflexio. (Tudományos Gyűjtemény. 1831. I. 118—125.)

⁴³ Zoványi ez utóbbit is Sztárai Miklósnak tulajdonítja. (Cikkei, 467.)

kelte. Írása indulatos személyeskedés Gyöngyössivel szemben: „Nem álhatom meg én is, hogy... Reflexiót ne írjak 's az ő Írásából kitetsző Ecclesiastica Históriai Tudatlanságát, Vallásbéli esméretlenségét, Intoleráns-szeretetlenségét, és ezekből következett Írásbéli fájúság nélkül való ízetlenségét hibául ki ne tégyem.” Gyöngyössi ezért a mondatértmondotta tudatlannak: „Az 1531dik Esztendeig esméretlen volt a' Sz. Háromság tagadók Tudománya; ekkor kezdette azt legelsőbben Servetus meg perdíteni. Itt kezdődik hát ez a' Tudomány közönségesen esméretes lenni.” Pedig a felsorolt tíz régi szerzőtől „nyilván megláthatta volna azt, hogy az Antitrinitaria vallást mások is eleget pergették Servetus előtt is, és meg tanulhatta volna, hogy az, 18. Seculumokon keresztül egész az Apostoloiktól fogva jön le szakadatlan Successióval szintén a' mái napig”. „Vallásbéli esméretlensége” Gyöngyössinek csupán abból állott, hogy ő a baranyai antitrinitáriusok különösen radikális teológiáját nem azonosította az erdélyi unitárius egyház 1787-ben kiadott hitvallásával. Gyöngyössi voltaképpen csak az „Intoleráns-szeretetlenség” miatt érdemelt megrovást: „Az Unitaria vallást az 58. lapon tévelygésnek, a 92dik lapon eltántorodásnak, felforduláságnak, mocsoknak pedig valamint ezen a lapon, úgy egyebütt is mindenütt nevezi”.

Sándor István „Reflexio”-ját Gyöngyössi nem hagyta válasz nélkül. Válaszát 1831. május 29-én küldte meg „Tekintetes Redactor Úr” címmel a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőjének. Vörösmarty Mihály volt a folyóirat szerkesztője, a Gyöngyössi-kéziratok azonban Horváth István könyvtárából kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárába. Nem valószínű, hogy e kéziratokat, amelyek között megtaláljuk az „Apológia” szövegét is, Gyöngyössi 1829. október 1-én Vajszlón kelt kísérőlevelével együtt, Vörösmarty elolvasta volna. Alighanem Horváth döntött úgy, hogy a cáfolatnak már nincs helye a *Tudományos Gyűjtemény*ben.⁴⁴ Ettől Gyöngyössi is tartott: „A' külömb külömb féle vallásbéli véleményeknek rostálgatása a' Tud. Gyűjteménynek mind körén, mind tzélján kívül van.” „Csak azon könyörgök, — írta levelében, — hogy mivel az alkalmatosság nem létele miatt ezen felelettel is már nagyon elkéstem, azomban a' Feleletre minden felől sürgetnek, méltóztasson ezt minél előbb a' Vizgálatnak alá vetni, hogy minél előbb ki jöhessen. Ha pedig a' kinyomtatás meg nem engedődne (a' mit éppen nem reménylek); úgy méltóztasson ezt vissza adni, ... hogy így róla más úton módon gondoskodhassam, 's magamot a' méltatlan vádak alól a' Világ előtt kimenthesem.” A megadott címre a kéziratot a szerkesztőség nem küldte vissza, máshol sem jelent meg. Érdekes és értékes kor- és tudománytörténeti dokumentum, érdemes arra, hogy — már csak a vita anyagának teljessé tétele érdekében is — napvilágra hozzuk.

Gyöngyössi Benjámin Szinnyei éppen csak említi, Zoványi fel sem vette lexikonába. Nevezetes családból, a pettyeni Gyöngyössiek közül való. A méltán nagy híré Gyöngyösi Árva Pál (1668—1743) kassai prédikátor, száműzetése után professzor az oderafrankfurti

⁴⁴ Krompecher Bertalan: Jankovich Miklós irodalmi törekvései. Bp., 1931. — 25—41. l.: „A tudományos Gyűjtemény Intézetében.” A szabályzat értelmében „a vallási tárgyú vagy tudománytalan értekezéseket” el kell utasítani.

egyetemen, nagyapja volt, apja pedig alighanem a szintén literátor Gyöngyösi Dániel.⁴⁵ Úgy látszik, Sándor Istvánt személyesen is ismerte, mert ezt írta a Felelet-ben: „Bécsben, hol a’ Protestáns Theologicum Institutumban 1821-ben egy Unitarius Papságra készülő Ifjú is, a’ mennyire emlékezem, Kolosvári fi, és talám éppen Sándor István nevű (de a’ kire mint akkori obscurus Ifjúra kevés gondom lévén, tsak homályosan emlékezek) velünk Protestánsokkal együtt járta és halgatta a’ letzkéket.” Tehát Gyöngyössi egyidős volt Sándor Istvánnal. Írása széles körű műveltségéről tanúskodik. A klasszikus nyelveken kívül németül, olaszul és franciául tudott: Periklész történetét „valamely Anecdótás olasz könyvbe” olvasta, Basnage könyvét franciául idézte.⁴⁶ „Felelete” egy széles látókörű és olvasottságú ember nyugodt hangú, békességre törekvő, de olykor szellemesen éles hangú és ismeretekkel felettébb megterhelt írása. Csodálkozhatunk azon, hogy egy parányi baranyai falu prédikátorának tolla alól került ki.

Címén is csodálkozhatunk, a XVI. századbéli hitvitákat idézi emlékezetünkbe: *Lámpás. Jánosfalvi Sándor Istvánnak, A’ Kolosvári Unitáriusok Papjának, az Ujj Ariánismus Barátságának, — Az Istenadtnak! Melyet ezen Erdélyből Magyar Országra tévelyedett Férjfiú eránt való könyörületességből meggyújtott P. Gyöngyössy Bénéjámín, Zalátai Predikátor.*⁴⁷ Maga a szerző is megijedt tőle és kifejezte készségét a szerkesztőnek arra, hogy ilyen formán fogja megváltoztatni: *Lámpás Jánosfalvi Sándor István Úrnak, a’ Kolosvári Unitáriusok Papjának. Meggyújtotta Gyöngyössy P. Bénéjámín Zalátai Praedikator.* A „Lámpás” ötletét az említett anekdotából merítette, mondván: „Nékem mostani helyheztetésemhez képest igen tetszik.” „Ez a’ Pericles, midőn egy szemtelen ember az Athenéi piaztzon ötet mindeneknek ’s magának is hallattára, nagy felszóval gyalázta volna, minden megindulás nélkül folytatta dolgát, mintha amazt nem is hallaná! Ez által a’ szemtelen még szemtelenebbé még vakmerőbbé lett, egészszen a’ Házáig kíséré Periclest hangos motskolódások között. Ekkor a’ Nemes Lelkű Pericles látván hogy már estve van, szólla tsendes szóval tselédihez: „Pigliate una toracia, et riconducetelo a casa sua”. „Vegyétek elő egy Lámpást és kísérjétek ötet házához.” Az anekdotát ekképpen alkalmazza Sándor Istvánra: „Mivel pedig vagy semmitse, vagy igen keveset tapasztal az olyan utazó, a’ ki’ tsak éjtszakai setéttségben, vagy ha nappal is, de kotsinn aluva utazik: tehát hogy ez a’ vissza utazás annál hasznosabb, és annál több tapasztalásoknak kútfeje légyen; ugyanazon utakon vezetem vissza ezen mi eltévedt utazónkat, a melyeken ide jött, de úgy

⁴⁵ A Gyöngyösi-család névadó őse Gyöngyösi Árva Pál, a híres kassai predikátor, majd odera-frankfurti teológiai professzor. „Fiai — Pál, János és Dániel — már pettyéni Gyöngyösieknek írják magukat, azonban az előnevet aligha tudták volna nemeslevéllel igazolni.” — Pál II. Katalin cárnő udvari orvosa lett. — A család Szimnyeinelé előforduló író tagjai: a professzor fiai: Pál és Dániel, s ifjabb János, aki 1805-ben enyedi togátus-deák. Benjáminról szólva a lexikon nem említi azt, hogy Benjámin is a pettyéni Gyöngyösi családból való, pedig nevét P. Gyöngyössy Bénéjámín-nak írta. (*Révész Kálmán: Gyöngyösi Pál. 1668–1743. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák. I. Bp., 1898. 59–94. — Szimnyeí József: Magyar írók élete és munkái. IV/1896. 49., 63–64., 71–72.)*

⁴⁶ *Basnage, Jacques: Entretiens sur la Religion. 2. köt. — Életéről és műveiről (1653–1723) I. Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten Lexicon. I. Leipzig, 1750. — Midőn „Bossuet azt bizonyította nagy művében — Histoire des variations de l’Eglise protestante. Paris, 1688. — hogy a protestánsok mennyi variáción mentek keresztül, amióta eltertek a katolikus igazságtól” ... a protestánsok — Basnage, Jurieu — nagy haraggal támadtak Bossuet-re, aki Avertissementjában válaszolt nekik.” *Zolnai Béla, II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Bp., 1926. (Különnyomat a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából.)**

⁴⁷ *Országos Széchényi Könyvtár: Quart. Hung. 929. Rex Warner könyve (Periklész. Regényes életrajz. Fordította Máthé Elek. Bp., 1967.) ezt az anekdotát nem használta fel.*

hogy a' melyeket akkor, akár a' setéttség, akár az álmosság miatt nem láthatott, most a' Lámpásnak pislákoló világánál megláthassa, 's így Itineratori tapasztalásait nevelhesse."

Állításának öt stációján át kíséri el Sándor Istvánt világosító lámpásával. Mi ne kísérrük el őt ezen az úton, elégedjünk meg azzal, hogy Gyöngyössi Benjámín lámpásából nem fogyott el az olaj, győzte érvekkel. De álljunk meg az ötödik, most már az ő számára „tsiklandós statio”-nál. Ellenfele azzal is vádolta őt, hogy „írásbeli finumsággal nem bíró (az az durva) Író is”. Itt sem hagyta el humora, szellemessége szinte diákos kópéság: „Hogy ezen mondások alatt fekvő gondolatokat tsinosabb öltözetben is lehetett volna a' Játék Színre fel léptetni, azt én meg engedem: de azomba azt sem gondolom, hogy ez az együgyű öltözet is, a' mások szemei előtt botránkoztató volna. Sokszor kellemetesebb Venus negligébe, mintha minden tzifraságiba felöltözve jelenik meg, mert ekkor tsak ruháit, ékességeit, amakkor pedig önnön szépségét tudáljuk."

Midőn azután ő is számbavette Sándor gorombaságait, megszegyenítésére váratlanul Erasmust idézi. Aligha tévedünk: ezzel a XVI. századbeli unitáriusok Erasmus-kultuszára akart célozni.⁴⁸ „Azt kérdem mármost az Írásbeli finumságnak sürgetőjétől: Hol van soraiban a' finumság? Hogy hangzanak ezek minden jó ízlésű embernek füleibe? A' szabad pennájú Erásmus ezelőtt 300zaddal így felelt volna ezeknek hallására:

Tale sonant incompta nimis verba Minister :
Quale sonat sylviæ vox irrudentis onagri
Quale boat torvus, pecora inter agrastia Taurus
Qualeque testicolis Gallus, genitalibus orbus
Concinit. —

/ 4

's ugyan, hogy tetszenének osztán ezek Sándor István Úrnak? — Hijjába protestálna az egészsz világ előtt, hogy ezek igazán finumság nélkül való, sőt durva kifejezések: mert ő viszont ezt kiáltaná — idézve újból a *Colloquia*-ból⁴⁹ a „*Confictus Thaliae et Barbarici*”-t:

Talia nam tali dabantur praemia voti.

Annak igazolására, hogy még a „mocosk gyanú” kifejezéssel sem akarta bántani az unitáriusokat, az ő történetükből vett analógiával élt: „Valyon ha Enyedi Györgyről, arról az Erdélyi Unitáriusok híres Superintendenséről, kinek: „*Explicationes Locorum difficilium Veteris ac Novi Testamenti*” című könyve,⁵⁰ amelyben a' Sz. Háromságról szöllő Sz. Írásbeli helyeket, tzéljához képest tsudálatosan elmagyarázta — közönséges

⁴⁸ Gerézdi Rabán: Erasme et la Hongrie. Bp., 1964. (Klny: Littérature Hongroise — Litterature Européenne.) — Erasmus és az erdélyi unitáriusok. Bp., 1947. (Az Irodalomtörténet Füzetei, 23.)

⁴⁹ A „*Colloquia*” ithoni hatására nézve l.: Esze Tamás, Erasmus nyomai Magyarországon a XVIII. század elején Debrecen, 1970. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 67.)

⁵⁰ RMNy I. 236. Kolozsvár, 1598. — Kénosi Tözsér János ezt mondja róla „*Bibliotheca Unitariorum*” című kéziratában: „Combusta vero fuerunt A. 1599. regnante Principe Sigismundo Bathori.” — Magyar fordítása: RMK I. 494. Kolozsvár, 1619. — „Ezen magyar fordítás több példánya található újra nyomtatott czimlappal, Hely nélkül 1620.; maga azonban a könyv nem volt újra nyomva. — Latin szövegét Gröningenben 1670-ben újra kiadták. (Boros György: A magyar unitárius irodalom XVI. századbeli termékei. Keresztény Magvető. XX/1885. 352.)

helyen megégettetett, 's az egész Német birodalomba keményen megtiltatott, — ha mondom erről a' Férjfiúról, azt állítaná, vagy tsak gyanítaná is valaki, hogy ő Pogány volt: nem tartaná és nevezné é ezt Sándor Úr motsoknak Erdélyben? hol a' Pogány vallás a' törvények által meg nem engedtetik, és nem igyekezne é ezen motskot régi buzgó Superintendenséről letörölni?"

Talán kelleténél tovább időztünk Gyöngyössi Benjámint „Gólya tollból készült penná”-val szerzett írásánál, de talán nem volt felesleges. Hangja a Sztáraiéra emlékeztet: a maga igazában erős ember humorral elegyített fölénye. A sok idézettel e kései „hitvita” XVI. századra emlékeztető ízeit, hangulatát szerettük volna érzékeltetni. A vita történetét azért is tanácsos volt elmondani, mert lezajlása után másfél százestendővel, napjainkban megint felmerült a Sztárai antitrinitárius voltáról szóló legenda. Szabó Gyula tanulmányára gondolok, ez a címe: „Szabadgondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécsen és Baranyában.”⁵¹ Ezt találjuk benne: „Nem teljesen tisztázott kérdés, hogy az unitarizmus mely úton és pontosan mikor hatol be Baranyába és ver gyökeret Pécsen. ... A magunk részéről hajlandók vagyunk azokkal tartani, akik Sztárai Mihály személyéhez és munkálkodásához kötik e tanok elterjedését.” Szabó Jankovich publikációjára támaszkodik, az ő érvelését használja. Ő is a paduai egyetem falai közül került ki... „Miért lett volna mentes e hatás alól egy olyan harcos intellektus, mint Sztáray Mihály. ... Bizonyos, hogy agitációs munkájának ekevasa nyomán mind a lutheri, mind a kálvini reformáció sikerrel vethette el a maga ideológiájának magvait, így állhatott elő az a helyzet, hogy a reformáció mindkét ága a maga úttörőjének vallotta őt, nem véve tekintetbe azt a körülményt, hogy Sztáray ideológiája — legalábbis fejlődésének egyik szakaszában — mindkét ágazatnál radikálisabb lehetett s hogy az Erdélyből ideérkező unitárius prédikátorok nem éppen véletlenül, hanem mint egy már létező hagyomány örököseiként jelenhettek itt meg. ... Nem tekinthetjük véletlennek, hogy noha a baranyai reformáció úttörőjeként Sztárayt szokás emlegetni, „a baranyai — s általában a hódoltsági — reformáció lutheri formájának egyházilag gyökeresen megerősödni sohasem sikerült”.

Amiként feléledt Jankovich nézete Sztárai antitrinitárius voltáról,⁵² úgy nem halt el Gyöngyössi nézete sem arról, hogy Sztárai nem a békési, hanem a baranyai Gyulára ment át, amikor Laskóról eltávozott.⁵³ Békés vármegye monografusa, Karácsonyi János, aki kiváló kutató volt, de rögtön ingerültté vált, mihelyt munkája közben protestáns adatokkal találkozott, nem szívesen gondolt arra, hogy a nevezetes reformátornak van valami köze Gyula városához: „Ha való, hogy Sztáray Mihály, a katolikus egyház intézményeinek dühös ellenfele, ez időtájt — 1552 körül — a Békésben fekvő, s nem a Baranyában levő Gyulán tartózkodott, azt csak Horváth Bertalan — gyulai kapitány —

⁵¹ A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1964. Pécs, 1965. 241 — 262.

⁵² Várfalvi Nagy János véleménye szerint: „Sztárai Mihály, az előbb unitárius, később Calvin tanához áthajlott pap”. (Az unitáriusok énekes-könyveiről. Keresztény Magvető. VI/1871. 106.)

⁵³ Baranya monográfiájában ezzel a furcsasággal találkozunk: „Sztárai, habár megadta magát az újabb reformoknak és Laskóra visszatért, helyzetébe többé nem találta bele magát, miért is 1560 körül Baranyából végkép távozva *Gyulaféltvárra* költözött.” (Németh Béla: Baranya Szent-Istvántól a jelenkorig. Baranya múltja és jelenje. II. Pécs, 1897. 211 — 730. Az idézet: 448.)

pártfogásának lehet tulajdonítani.”⁵⁴ S mint szóljunk ahhoz, hogy más alkalommal az ugocsai Gyulára telepítette át Sztárai Mihályt?

Íme, mindjárt az elején, a Sztárai-kutatás megindulásakor felmerült az a fontos kérdés, hogy a reformáció melyik ágához tartozott Baranya reformátora. Midőn Sztárai gyulai papságáról fogunk szólni, meg kell vizsgálnunk ezt a vele szorosan összefüggő kérdést is, amelyet így fogalmazhatunk meg: Miért távozott el Sztárai Baranyából Gyulára, s miért éppen Gyulára távozott?

III.

A gyulai uradalom báránydézsmaszámadásának 1563. évi kiadási tételei között ezzel az adattal találkozunk:

Michaeli Ztaray Concionatori in subsidium dati ag. 12.

Az előző évben — az 1562. évi búzadézsmakiadási naplója szerint — még István a gyulai concionator, búzáat kapott az uradalomtól. A gyulai számadások⁵⁵ a protestáns prédikátorokat mindig *concionator*-nak mondják. 1562. november 30-án a „concionator de Thur” részesült búzabeli segedelemben. Az uradalom a gyulai diákokat is segítette: a „Scholastici Studiosi” — egyidőben a Sztárainak juttatott *subsidium*-mal — 3 juhot kaptak. Az 1564. évi számadásban még egy tárgyunkat illető adatot találunk: „5 Aprillis Sacerdotibus et concionatoribus qui in Gyulam congregati erant ex decima... dati ag. 3.” Ezt az adatot is be kell majd illesztenünk Sztárai gyulai tartózkodásának történetébe.

Ezek az adatok világos választ adnak a Sztárai gyulai papsága körül támadt kérdésekre. A Békés megyei Gyulán volt prédikátor; 1563 augusztusában érkezett ide, nevét a számadás ekkor említi először, a 12 juh nyilván az új prédikátornak szóló segítség volt. Tehát nem ifjúkorában, s nem 1551-ben vagy 1554-ben, hanem ekkor vállalt szolgálatot a városban. A gyülekezet prédikátora, nem pedig az iskola rektoraként működött itt. Más forrásból tudjuk, hogy a Sztárai idejében szolgáló rektort Sibolti Demeternek hívták. Alaptalannak bizonyult hát az a feltevés is, hogy Sztárai mind a prédikátori mind a tanítói tiszteletet maga viselte volna. E fontos adatok segítségével tisztázni lehet Baranyából való elköltöztetésének és Gyulán való prédikátorságának okát és körülményeit.

A kutatók azért idegenkedtek Sztárai gyulai papságának még a gondolatától is, mert semmiféle magyarázatot nem tudtak adni Baranyából való távozására nézve. Eszükbe sem jutott a kézenfekvő magyarázat: teológiai meggyőződése miatt hasonlott meg Szegedivel és a baranyai gyülekezetekkel. Ő megmaradt ortodox lutheránusnak, Szegedi következetesen haladt előre a helvét irányú reformáció felé vezető úton, az ekklezisiák pedig az ő tanítására figyeltek, az ő magatartásához igazodtak, annál is inkább, mert ő,

⁵⁴ Békés vármegye története. 2. köt. Gyula, 1896. — Karácsonyiról: Némethy Gyula: Karácsonyi János, a történetíró. Nagyvárad, 1929.; továbbá: Biró Vencel, Karácsonyi János tiszteleti tag emlékezete. (1858–1929.) (A Szent István Akadémia Emlékbeszédei. III. 10.) Bp., 1943.: „Művei gazdagok fordulatokban, új állításokban, következtetésekben, ... hozzászólásokat idéznek elő. E kérdésekben még sok vita fog elhangzani.”

⁵⁵ Országos Levéltár: E. 159. Regesta Decimarum. XVI–XVIII. század. 46. csomó: Békésiensis 1554–1563.

nem pedig Sztárai lett az 1554-ben alakult baranyai egyházkerület első püspöke.⁵⁶ A köztudat Sztárait helvét szellemű reformátornak tekintette, pedig szívvel-lélekkel lutheránus volt és haláláig az is maradt. A Sztárai-szemléletnek ezt a nagy — a történeti vizsgálódást megbénító — hibáját Szilády Áron vette észre: „Sztárait, művei dogmatikai színezeténél fogva, eddig senkinek sem jutott eszébe másnak mint a kalvinizmus határozott hívének tartani. Zsoltárai, énekei, comoediái erről tesznek bizonyosságot; zemplini, baranyai, tolnai működéséről szóló egyháztörténelmi feljegyzéseink, hagyományaink mind olyannak tüntetik fel.”⁵⁷ Arról, hogy Sztárai erős lutheránus meggyőződésű reformátor volt,⁵⁸ Sziládyt az ő valóságos pápai és tervbe vett soproni prédikátorságáról szóló dokumentumok győzték meg.

Szilády ismeretei szerint — gondoljunk csak a Sztárai életét vándormadarak ék alakú vonulásával szemléltető hasonlatára — Sztárai Laskóról Pápara ment prédikátornak, s innen a soproni papságra igyekezett. Pataki szolgálatáról nem tudott, a gyulaiáról szóló adatot egy időrendi tévedés folytán egy hipotézissel kimozdította a maga helyéről. A valóságban az történt, hogy a reformátor Sárospatakról ment Pápara, 1570-ben a soproniak meghívták magyar prédikátornak, de nem ment el, 1574-ben már ő igyekezett volna, de már nem kellett a soproniaknak. Ha a színlutheránus soproniak igényelték szolgálatát és ő is vágyakozott körükbe, akkor Sztárai is csak lutheránus lehetett. Méliusz egy kifakadásából a pápaiak ellen Szilády arra is rájött, hogy ebben az időben még Pápa is lutheránus város volt. A debreceni püspök így emlegette a pápai protestánsokat: „Valakik Istent s az Isten beszédét, szerzését, igéjét megutálják, elhagyják, rontják: Isten is azokat megutálja, elveti és megszégyeníti őket, mint a fél pápista Pápa és Vittenberga és Bártfa ostyás, oltáros, gyertyás, korcsmás majmait.”⁵⁹ Méliusz e nyers és gyűlölködő

⁵⁶ Szilády Áron Sztárai-tanulmánya: RMKT V. Bp., 1886. 293–369. — Bálint Sándor: Szilády Áron pályája. Szeged, 1926. (Értekezések a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből. 6.)

⁵⁷ Nagy Sándor szerint: „1543-ban, mikor nyilvánosan kezd reformálni, már egészen Calvin híve volt, s zoltárai, melyek ez időben készültek, szintén ennek szellemében írtak. A lutheranus Bauhofer őt lutheranusnak tartja, éppen olyan tévesen, mint Jankovich és Várfalvi Nagy János unitáriusnak. E téves nézet azonban czáfalatot sem kíván.” (10.) — Az evangélikus egyháztörténet Sztárai képe: Payr Sándor, A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. (Sopron, 1924.) 485–500. Sztárai gyulai papságát nem említi: „Hogy Sztáray most másodikban meddig maradt Laskón, azt nem tudjuk.”

⁵⁸ Sztárai következetes lutheránusságáról: *Földvár*, 85. — Tanbeli meggyőződését vizsgálva tekintetbe kell vennünk, hogy Eszéki Imrével, a gnesio-lutheránus Flácius tanítványával szövetségbe indította meg a baranyai protestáns missziót, miután vele 1547-ben „bizonyos hitcikkeket tisztázott”. Flácius Eszéki hozzá írt levelét propaganda iratként adta ki a „maga evangéliumát” igazolására. (RMK III. 390. — Eszéki levelét a Magdeburgban 1550. megjelent német fordításból latin eredetire visszafordítva közölte: Ribini János: Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae. I. (Pozsony, 1787.) 90–94. E szöveg újabb kiadása: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hirtűjtés korából. V. 1548–1551. 188–190. — A fláciánizmusról: Payr Sándor: Fláciánus lelkészek Magyarországon. Egyháztörténeti értekezés, Pozsony, 1916. Különlenyomat a Theologiai Szaklap XIV. évfolyamának első füzetéből. — Eszékiről: Thury Etele: Eszéki Imre magyar reformátor. = Protestáns Szemle. X/1898. 316–326. — Zoványi Jenő: A Jezus Sirah könyve magyar nyelven. Kolozsvár 1551. Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom köréből. Sárospatak, 1887. 56–62. — Esze Tamás, Eszéki Imre. = Képes Kálvin Kalendárium az 1968. évre. 70–72.)

⁵⁹ A „korosma” szót gyakran „korcsma”-nak olvassák. Hogy tévesen, ez kiderül Szkárosi Horvát András verséből: Pál érsek levelére való válasz, kit írt volt az keresztényen prédikátoroknak. Anno 1548. (RMKT II. 214–221.):

Az mit kívánsz keresztiségre, az csak aprócsúfság,
Olajt és sót, nyálát, gyertyát és fejér korosmát,
Megtagadod az Crédónak ezzel minden ágát.

Szilády szerint: „Korosma = chrisma. Némely vidéken korosmának vagy kolosmának nevezetik ma a keresztvázú keresztelések adni szokott ajándéka.”

nyilatkozata 1565-ben „Az két Samvel könyveinek és az két királi könyveknek — igazán való fordítása magyar nyelvre” című könyve előbeszédében került a nyilvánosság elé.⁶⁰ Szilády úgy gondolta, hogy Sztárai már 1565 előtt is pápai prédikátor volt, és az ő „Isten által történt megszegényítettéről beszélt Melius”. Ebben tévedett, de a szóban forgó Sztárai-probléma lényegére rátapintott: „Az egykorúak tudhatták, miféle megszegényítettére céloz Sztárainak; mi ma nem igen gondolhatunk egyébre annál, hogy Tolnát, Baranyát, alkotásait, superintendenciáját el kelle hagynia.” Majd látni fogjuk: Méliusz Sztáraitól sem volt jobb véleménnyel, mint a pápaiakról. Egyetértünk Sziládyval abban, hogy Sztárainak lutheránus volta miatt kellett elhagynia Baranyát.

Helyes felismerését azonban — talán egy kicsit félre is értve Méliusz szavait — mindjárt meg is erősítette azzal, hogy Sztárai lutheránusságát igyekezett a kultusz területére szorítani, utalva indulatos természetére is, azért, mert maga sem tudott egészen szakítani a reformátusok Sztárai-hagyományával: „Hogy ennek — Baranyából való távozásának — egyedül heves, türelmetlen természetében kellene okát keresni, már csak azért sem gondolható, mivel az említett eseményeket legalábbis oly komoly vélekedésbeli különbségekre vihetjük vissza, melyek Sztáraiénál engedékenyebb vérmérséklettel lettek volna kiegyenlíthetők. Vélekedésbeli különbségekről szólunk s nem meggyőződésbeliek-ről, mert nem látszik annak lehetősége, hogy azon hitelvektől, melyeket műveiben kifejezve találunk, Sztárai eltért volna. Inkább szertartásbeli külsőségek lehettek azok a vitás kérdések, melyek az ő hajthatatlanságával oda juttathatták a dolgot, hogy hajlott korában ismét más vidékre ment az ügyet szolgálni.” Szilády a továbbiakban is következetesen ragaszkodott ama nézetéhez, hogy Sztárai tanbeli meggyőződése közelebb állott a helvét mint az ágostai konfesszióhoz. S ezzel magyarázta azt, hogy „Bornemisának 1570-ben superintendenssé történt választásakor — bár ő már Pápán volt — nem ő választatott meg”. Továbbá: „Soproni első és második pályázatának sikertelensége s Bejthe megválasztásának módja, ismét csak azt sejteti, hogy Sztárai confessionalis jellege nem tekintetett olyannak, a milyent Bornemisz és Sopron Bejthében keresett, találni vélt s utoljára sem talált.” Szilády még arra is gondolt, hogy Sztárait talán a lutheránusok nem is nagyon szívelték: „Azon állítás támogatására, hogy Sztárai csekélyebb jelentőségű kérdés vagy szokás miatt, talán a pecsétjén használt s egybeült is használtatni kívánt kereszt miatt is, távolodott el elvtársaitól, — az is fel hozható, hogy a lutherismushoz ragaszkodó papság és hívek körében korántsem talált oly fogadtatásra, a milyen természetesnek látszanék.”

Lássuk be, hogy ez az út a tudományos kutatás számára nem járható, mert zsákutca: olyan feltevésekre vezet, amelyeket adatokkal és logikus következtetésekkel nem lehet alátámasztani. Sztárai tanbeli meggyőződését tekintve is lutheránus volt. Ezt az is bizonyítja, hogy baranyai kudarca után éppen Gyulán, olyan országrész központjában vállalt lelkipásztori szolgálatot, ahol már lezajlott a reformáció két irányzatának harca, s — akkor úgy látszott — az ágostaiak győzelmet arattak a „sacramentariusok” fölött, akiket ezt megelőzőleg az országgyűlés is eretnekeknek nyilvánított. Egy olyan vártar-

⁶⁰ RMNy I. 205.

romány székhelyén, aminek új parancsnoka nem kevésbé volt lutheránus mint maga Sztárai. Ha pedig a lutheránusok valóban mellőzték Sztárait, — s ez valószínű is — ez nem azért történt, mert érdemeit nem becsülték, hanem azért, mert tudták róla: milyen nehéz természetű ember, mennyire nem alkalmas kormányzásra, hiszen Baranyában sem őt, hanem Szegedit választották püspökké. Éppen Bornemisza említi a személye körül szállongó anekdotákat.

Sztárai azért idegenedett el Baranyától, mert Baranya elidegenedett az ő tanításától: nem vállalta többé a reformáció lutheri értelmezését. A török uralom alatt élő magyar protestantizmus korántsem volt olyan elzárt, világtól elszakadt, megmerevedésre vagy szektasodásra hajlamos vallási közösség, mint ezt nehéz helyzetéből gondolni lehetne: folyamatosan benne élt a nyugati szellemi fejlődés áramlásában — egészen a török uralom megszűnéséig. Megismerte a reformációt a lutheranizmusban, elfogadta és magáévá tette a helvét tanítás által, hosszú, heves harcot vívott az antitrinitárius eretnekséggel, amely — miután lehiggadt — Baranyában egyházzá szervezkedett, vagy — ha ragaszkodott radikális tételeihez — alámerült a szombatosságba.⁶¹ A hódoltsági református gyülekezeteket megérintette, sőt Baranyában átjárta a puritánus reform-mozgalom.⁶² Íme, egy konkrét példa a nyugati hatásra a következő Sztambulba igyekvő Verancsics püspök kísérőjének, Don Antonio Pigafettának útinaplójából: említi a városias külsejű Laskó iskoláját, s papjainak, rektorainak érintkezését Béccsel és Wittenberg-gel.⁶³ Ez 1568-ban történt, amikor vagy még Szegedi, vagy már Sztárai volt a laskói prédikátor. Jellemző a baranyai reformáció erejére és lendületére, hogy nem csak a Dráván, hanem még a Száván is áthatolt, lelkeket hódított Bosznia sláv lakosai közül és belőlük, például Banjaluká-n, protestáns gyülekezeteket formált.⁶⁴ Még gyakran ismétlődő pusztító hadjáratok sem tudták elszakítani azokat a szálakat, amelyek összekötötték a Hódoltság kis parasztfalvait, a falusi külsejű, de iparosodó és kereskedő, Laskó formájú, mezővároskákat a nyugati, a magyarországi és erdélyi református művelődéshez.

Miként ment végbe Baranyában a reformáció átváltása a lutheri irányról a helvét irányzatra — ez a folyamat is homályos részlete a magyar reformáció forrásokban szegény történetének. Voltaképpen csak eredményeit ismerjük: Sztárai megkeseredett szívvvel elhagyta nagy sikereinek színterét, kedves Baranyáját, helyét Szegedi foglalta el és létrehozta a baranyai református szuperintendenciát, amely azután magva lett az Alsó-Duna melléki egyházkerületnek. Szegedi életrajza szerzőjének, Kevi Skaricza Mátyásnak nincs semmi mondanivalója e nagy változásról. Csak azt sejteti, hogy Sztárai Tol-

⁶¹ „Jagajcs István 1651-iki följegyzésében találjuk mint somogy megyei unitárius községet, Somodot, Hagymáskertet, melyek Szigetvár alatt fekszenek; előbbiről írja, hogy Szentháromság-tagadók lakják, kik előtt, ha Jézust említik, fülüket bedugják.” (Némethy Béla: Baranya múltja és jelene. II. 446.)

⁶² Esze Tamás: Kolozsvári könyvek Baranyában. Szeged, 1972. Irodalomtörténeti Dolgozatok 80.

⁶³ Ewans, R. J. W.: Bohemia, the Emperor, and the Porte, 1550–1600. (Oxford Slavonic Papers. New Series. Vol. III/1970. 85–106. — Ruzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. (Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Bp., 1966. 199–234.)

⁶⁴ In Districtu Valkoviensi, ...prope Jajcza. A baranyai református gyülekezetek jegyzékében: Debreczeni Ember — Lampe, 677. — Kathona Géza: A délszláv nyelv szerepe a 16. sz. törökmissziói váradalmában. (Theológiai Szemle. Új foly. II/1959. 423–426.)

nán kudarcot vallott: elvesztette a polgárság bizalmát.⁶⁵ A másik forrást, Sztárai énekeit ha tekintjük, ezeknek hangja és tárgyválasztása arra utal, hogy Sztárait valami sérelem érte, de célzásaiból, utalásaiból nem lehet kielemezni, ami konkrét oka méltatlankodásának. Szegedire neheztelt vajon? — aligha. Kettőjük viszonyáról egyetlen dokumentum sem maradt Skaricza biográfiáján kívül. Az ő szövegéből azt látjuk: Szegedi együttműködik Sztáraival, s illendően bánik vele.⁶⁶ Az énekekből úgy tűnik: Sztárai nem Szegedire neheztel, inkább hálátlan és engedetlen lelki gyermekeire: a baranyaiakra.⁶⁷

De arról mégse feledkezzünk el, hogy Szegedi nem Sztárai hívására jött Tolnára, a város lakosai „titkon” hívták meg protestáns iskolájuk igazgatására. Azért éppen őt, mert „bő értesülést szereztek az ő hírnevéről”. 1553 végén Békésről „nagy sokaság kíséretében, ő maga egyetlen házi szolgálával” érkezett. Csak az iskolai oktatást tekintette feladatának: „Sztárai Mihály lelkészkedése alatt csak a nagyobb ünnepeken és soron kívül volt rávehető arra, hogy a nép előtt prédikáljon.” Nem akart belebocsátkozni ama szenvedélyes hitvitába sem, amelyet a város templomában a község színe előtt Sztárai egy Józsa nevű domonkos barátal folytatott egymást váltó prédikációkban. „A leggonoszabb szóváltással és egymás ellen való heveskedéssel mindkét részről oly hevesen folyt a vitatkozás, hogy magok az egyébként az eklézsiával és papokkal meghasonló polgárok a pogány bíró előtt igen sokszor ostobáknak, önmagok előtt pedig egymást gyalázóknak és szánalomra méltólag veszteseknek tűntek fel.” Sztárai úgy űzött csúfot a barátból, hogy „egy ifjúval beszédének minden szavát leíratta, azután ő maga azokat következő napon a gyülekezet előtt inkább heves, mint éleselméjű szemrehányással vagdalta és cáfolgatta”. A vitatkozások tárgya: pápa, barátok, mise. Tolna polgárai: „A keresztyének és a pápisták”, belefáradtak ebbe az értelmetlen versengésbe, s mind a két részről azt kívánták, hogy Szegedi beszéljen előttük, mivel „ő a vitatkozásban mérsekeltebb és érthetőbb”. Sztárainak engednie kellett: „Kissé lecsillapulva és mindenben engedve a nép óhajtatásának, ő maga is kérve-kérte Szegedit, hogy az Isten egyházának haszna érdekében ne zárkózzék el a nép óhajtatásának teljesítése elől.” A barát Szegedivel nem szívesen vitázott: hanggal még bírta volna, érvekkel már nem. Szegedi a maga csúfolókedvét — ami nélkül hitvita nem eshetett meg — epigrammákban töltötte ki:

⁶⁵ Szegedi István élete. Írta: Skaricza Mité. A Bíselen Waldkirch Konrád által nyomtatott latin nyelvű kiadás után fordította: Faragó Bálint. (A mezőúri ev. ref. főgymnasium Értesítője az 1905–1906. iskolai évről. 5–70.) — Skariczáról: Barla Jenő: Skaricza Mité élete és zsoldárköltészete. Bp., 1902. — Megszívtelendő Földváry László Skaricza művének történeti forrásként való felhasználásáról írt néhány sora: „A XVII., XVIII. század frói: Szathmár-Németi István, Párizs-Pápai Ferencz, Gelei Katona István, Ember Pál, Bod Péter, Buday Esaiás stb. átvesszik egymástól a Vita Stephani Szegediniből a szűken kivonatolt adatokat, az újabb nemzedék pedig elősködik az ezek után maradt s nem egy tekintetben meghamisított örökségen. Általában mondhatni, hogy egyháztörténetíróink, bár minduntalan Skariczára hivatkoznak, annak művét egészében nem, hanem csak is kivonatok után ismerik. S e nem-ismerés következménye aztán, hogy sok oly dolgot beszélnek Szegediről, amiről Skaricza nem tud semmit, és megtagadnak attól olyanokat, amikről ez hitelt érdemlőleg bizonyosgatott.” (El lehet-e ejteni Szegedi Kis István doktorátusát? Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. XXXV/1892. 588–589.)

⁶⁶ Amint Skaricza mondja: „Consilia et opera.”

⁶⁷ Ez a helyzet úgy alakulhatott ki, hogy a két felekezett egy templomban gyülekezett össze istentiszteletre, s voltaképpen még nem is tagolódott szét két gyülekezetre. Ezért kárhoztatta Miliusz a tolnaiakat: „Hát Budán és Tolnában ebben vétek vagyon a keresztyéneknek, hogy a parázna Babilon papjaival együtt kiáltanak, az hitetlenek ördögnek, ezek pedig Istennek.” (RMNy I. 181.)

Mit dulsz-fulsz dühösen s keserű szó mért lepi ajkad;
 Míg hitedet te magad sem tudod állani már.
 A tanulatlan nagy tömeget tév-hitre ne vidd s hajtsd:
 Még legelőbb te tanulj s mást úgy tudva tanits.
 A kiket emlitesz, ismerjük a régi Atyákat;
 Ám ezek iratait értelem értheti csak.

„Írt rímes verseket is a pápisták életéről és törvényeiről, s hogy ezek mi módon folynak” — de ezekből is csak az a néhány sor maradt fenn, amelyet Skaricza őrzött meg. Ő nem volt tanúja a tolnai eseményeknek, hiszen 1554-ben még alig tíz esztendőös diákocská volt Ráckeven. Azt, amit elmondott, hallomásból tudta Szegedi szájából. Úgy véljük, írásában Szegedinek Sztáraitól való véleménye tükröződik.

Szegedi alighanem csak fél esztendőt töltött Tolnáan. Öregedő ember volt már, közel az ötvenhez. Ez a csendes, elmélyülésre, rendszeres tudós-munkára vágyó, a nyilvános szóbeli hitvitáktól irtózó ember sehogysem lelhetne helyét a forrongó városban, e veszedelmes városban, ahol a vallásbeli versengés újból meg újból a török hatóság beavatkozását provokálta, amint erre Skaricza is utal. Özvegy ember volt, otthonra, feleségre vágyott. „Beszerményi Jánosnak, a ki Imre nevű paptársával együtt pap volt a tolnai egyházban” s „egy év előtt” pestisben halt meg, derék asszony özvegyét vette feleségül. Szegedit Laskó hívta meg papjának: A laskóiak Sztárait „kérve-kérték, hogy bocsássa át hozzájuk Szegedit és a maga idejében szentelje pappá”. Itt működött 1558-ig, Kálmáncsehibe való távozásáig. Ismeretes kálmáncsehi szolgálatának tragikus vége: 1561-ben a török fogságra vetette, megkínozta és elhurcolta Baranyából. Vagyis az ő eltávolítása két esztendővel megelőzte Sztárai távozását Laskóról Gyulára. Ez is arra vall, hogy Sztárainak nem Szegedi miatt kellett eltávoznia Laskóról és Baranyából.

Skaricza Szegedi életrajza alkalmat ad arra, hogy szemügyre vegyük kettőjük viszonyát. Alkalom adódna arra is, hogy szóljunk Sztárai baranyai püspökségének sokat vitatott, de — véleményünk szerint — még mindig eldöntetlen kérdésről, egy ilyenfajta vizsgálódás azonban szétfeszítené tanulmányunk keretét.⁶⁸ Skaricza közléséből az bizonyos, hogy Laskó is délen, Tolna is északon, Sztárai jurisdikciója alá tartozott: ő tőle

⁶⁸ E probléma megoldására tett kísérletet Miklós Ödön „A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában” című munkájának (Pápa, 1942.) 122–140. lapjain. Az ő véleménye állásfoglalás Zoványi Jenő ama megállapításával szemben, hogy a baranyai forrásokban előforduló „episcopus” elnevezés esperest, nem pedig püspököt jelent. Vagyis: a „generalis superintendes”-sé választott Szegedi volt Baranya első püspöke, Sztárai, Veresmarci, Eszéki pedig csak esperesek voltak. „Szegedi Kis István 1554-ben a pécsi püspökség területére generalis superintendenssé választatván, az volt egészen 1572-ig, vagyis haláláig, még pedig akként, hogy időközben a Duna mentének Baranyával szomszédos, északibb részei szintén alá adták magukat, miután a kalocsai és váci dioecisiek hasonlóképpen katolikus püspök nélkül maradtak.” (Sztárai Mihály és társai mint képzelt püspökök. Protestáns Szemle. XLI/1932. 647–649.) Zoványival szemben Miklós úgy látja, hogy „Baranyában a superintendensi tisztség... alsóbb rendűnek látszik a püspökinél”. Egyik korábbi tanulmányában kifejezte azt a nézetét, hogy Baranyában valami, az esperes és a püspök közé eső összekötő hierarchikus tisztség létezett. (A hercegszöllősi kánonok (1576) eredete. Theologiai Szemle. V/1929. 148–157.) „Amikor tehát Sztárai Tolnára áttment, viszont ott működése alatt szerzett tapasztalatai után... olyan valakire lett volna szüksége, aki őt a távolból, legalább részben, helyettesíteni tudná, kézenfekvő, hogy bizalmassá lett tolnai tiszttársára, Szegedire gondolt. Elsősorban természetesen a vizitációs teendők ellátására. ...Mintegy püspöki vikárius lett ennél fogva Szegedi Baranya egész területére...” „Feltelezhető-e — kérdi Miklós Ödön — ...amikor Sztárai megválasztotta Szegedit Laskóra, sőt mint baranyai püspök... ordinálta is őt, ugyanekkor mint püspök lemondván, vagy mondatván, Szegedit egyszerűen

kéri ki a laskóiak Szegedit, akit aztán ő szentel fel, s „vele együtt mások is szenteltettek fel papokká”.⁶⁹ Mi tette szükségessé szuperintendensi tisztség létesítését, s mi lehet a magyarázata annak, hogy erre a tisztségre nem Sztárait választják meg, aki ezt a tisztséget valamilyen felhatalmazás alapján már gyakorolta, hanem a „homo novus” Szegedit teszik meg „az egész Baranya főszuperintendensévé”, és pedig „mindenkinék szavazatai által”.⁷⁰ A Sztárai-probléma ezen a kettős arculatú kérdésen sarkallik, erre a kérdésre azonban nem tudunk válaszolni, legalábbis egyelőre nem. Vajon mik voltak az előidéző, kikényszerítő körülmények? Milyen megfontolás húzódik mögötte? Skaricza szükségessé látta megemlíteni — bizonyára püspöki tisztre is utalva — azt, hogy Szegedi Tolnárról való távozása után is tisztelettel és bizalommal viseltetett Sztárai iránt: „Sztárai-val a legbizalmasabban közölve terveit és kifejtett munkásságát, úgy levél útján is, mind személyes érintkezés közben is.” Magyarázhatjuk-e a történeteket mással, mint azzal, hogy Sztárai tekintélye lehanyaglott, s az a bizalmi válság, amely Tolnán körülvette, kiterjedt egész Baranyára. Olyan szituáció alakult-e ki körülötte, melyből csak

helyébe választották?” E problémát e tanulmány szerzője Zoványi nézetéből kiindulva próbálja megközelíteni. S úgy véli: az Athanasius-ének II. része 20 strófájában önmagáról beszél: Tolnán azzal is vádolták, hogy „nem igaz pispék”. Éppen nem lehetetlen az, hogy ez a vád rejtje magában a probléma kulcsát, s ez ellen harcolt Sztárai „Az igazpapságnak tiköré”-ben, feleletül erre a kérdésre: „Hol ördögbe vagyon az ti pispéktök?” „Ezt a művét, melyben már erdélyi püspökről tud, csak 1553 után írhatta, vagyis mindenesetre tolnai papsága (1553–58) idején. Szilády Áron 1556-ra, Miklós Ödön 57-re teszi a darab íratási idejét. A szövegbeli „1559” csak a kiadás időpontjához igazodó évszám!” (Horváth János, 74.) Mintha azzal vádolták volna Sztárait Tolnán, hogy maga magát tette püspökké, s viszont Szegedit teljes egyetértéssel választották. — Ez alkalommal nem feladatunk a baranyai egyházi szervezet kialakulásának történetét vizsgálni, Miklós Ödön megfigyeléseiben gazdag érvelése külön tanulmányt igényel.

⁶⁹ Tétényi Miklóshoz írt levelében Sztárai laskói püspöknek írta magát. — „Püspök volt tolnai működése alatt is, annak nevezi Thury Pál, a tolnai rektor, ilyennek ismeri Somogyi Péter, a vágssellyei tanító, ki szenvedéseiről szóló írását dedikálva „Episcopus Dei gratia de Tholna” nevezi őt. (Somogyi Péter naplóját (1557–1558.) Stroimp László adta ki: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. II/1903. 118–167., miután már korábban feldolgozta: Somogyi Péter főgósága. Kép a protestantizmusnak Oláh Miklós esztergomi érsek alatt szenvedett üldöztetése idejéből. Pozsony, 1891.

⁷⁰ Földváry is felvetette ezt a kérdést: „Mi lehetett az oka Sztárai mellőztetésének és Szegedi annyira és oly hamar előtérbe állításának?” Válaszában közel járt Miklós Ödön gondolatához: „Talán — mint némelyek vélik — a szükségesség hozta magával, hogy a messze távolban lakó Sztárai helyett mást, ki állandóan közelükben van, tegyenek fejükké, a gyülekezetek örüllójává.” Vagy tán „heves természete” és „emberi gyarolások” miatt történt, hogy a papok „nem bírták elszívni s midőn alkalom adta magát, hűtlenül hátat fordítottak mesterüknek, lerázták nyakukról.” „Magára a tényre nézve akaratlanul a háttérben lappangó okok után tekintünk. Sajnos, hasztalan keressük azokat” — mondotta Földváry. Pedig az Athanasius-ének III. részének 5. strófáját idézve rátalált: arról van szó benne, hogy „Az pisepek azért császárnak mondanak” Athanasiusról:

Megértettük úgymond, kik reá szóltanak,
Hogy reá mindenben ők csak hazudtak,
Semmi bünt ő hozzá de nem adhattanak,
Az egy igazságért reá támadtak,
Azért nincsen helye ő közték az jámbornak.

„Főképen baranyai püspökségétől való megválásának körülményeire célzott ebben és magáról mondta ezt a verseit is” Sztárai. A következő strófából kiderül: mi az „az egy igazság”, amelyért „reá támadtak”:

Inkább te felséged nem ezzel tartoznék,
Hogy ez igaz ember töled üldöztetnék,
De hogy igazságban megoltalmaztatnék,
Az Isten igéjét igazán hirdetnék,
Az Krisztust Istennek embernek vallának.

E strófák arra vallanak, hogy elvi, teológiai ellentét alakult ki Sztárai és papjai között. Mi tanulmányunk további részében ezt a nyomot próbáljuk követni.

az igen tekintélyes Szegedi élreállításával lehetett kibontakoznia? — alig lehet remélni, hogy a további Szegedi—Sztárai kutatás majd felelni tud ezekre a kérdésekre. Skaricza tudósításai általában homályosak, olykor zavarosak is, azonkívül Szegedi javára részrehajló is, de ezeken ne csodálkozzunk, hiszen tudása hallomásból táplálkozott: Szegedi s talán még mások visszaemlékezéseit hasznosította munkájában — évek múltán, emlékezetből. Imént idézett szavai is arra utalnak, hogy Sztárai baranyai pályafutása megtört, s lelki válsága, amelyről egyháztörténeti énekei vallanak, ezzel a változással magyarázhatók.

Sztárai Szegedi távozása után még négy-öt évig maradt Tolnában. E néhány év folyamán miként alakult a reformáció sorsa a városban, ennek részleteiről semmit sem tudunk. Azt sem tudjuk, ki lett Szegedi közvetlen utóda a rektorságban. 1556-ban, vagy talán a következő évben Turi Farkas Pál a tolnai iskola rektora.⁷¹ Egyenesen Wittenbergből jött Tolnára, 1551—1552-ben Mezőtúron tanítványa volt Szegedinek. Sztárai idejéből rajta kívül nincs adat más rektor tevékenységéről. Arról sem, hogy meddig maradt még a városban Józsa páter. Szegedinek az volt a véleménye róla: „A pápának ritka és nők után bolonduló csatlósa.” A „pápista” gyülekezet sem kedvelhette őt valami nagyon. Nyílt kérdés: miként módosult a római és a protestáns hiten levők számaránya. Pedig két jelentős irodalmi dokumentum jött létre Tolnában ezekben az esztendőkből. Az egyik Turi Pál írása, az „*Idea Christianorum sub Tyrannide Turcica*”, ez a rendkívüli értékű történeti forrás, melyet Bocatius János 1613-ban, Szenczi Molnár Albert 1616-ban bocsátott a világ elé.⁷² A másik alkotás Sztárai Mihály éneke: „*Historia de Vita Beati Athanasii Alexandri Episcopi fidelissimi*.” A tolnai polgárok számára írta, s előttük a maga sorsát ábrázolta benne, „*si licet parva componere magnis*”: mondván, az ő sorsa ugyanaz most, mint volt a maga idejében Athanasiusé. Egyetlen évszám nélkül megjelent kiadása ismeretes, kéziratos másolata nem került elő.⁷³ Úgy látszik, nem volt keresett olvasmány, talán terjedelme és sok történeti adattal megterhelt mondanivalója miatt sem.

Turi Pál „*Idea*”-ja megrázó olvasmány: egy szemtanú kortárs hiteles beszámolója a protestáns keresztyénség helyzetéről a Hódoltságban. Íme, egy magyarra fordított részlet a mű latin szövegéből: „Midőn a csata vereségükkel végződik, minden mérgüket az egyházi emberekre öntik ki. Azt mondják: a veszedelem oka abban rejlik, hogy ezek veszedelmes átkaikat az Istenhez emelték. Ilyen vád miatt tisztelendő püspök urunk összekötözött kezekkel háromszor állott lefejezés előtt, de az Isten mind a háromszor csodálatos módon megoltalmazta. Éjjel és nappal cselet szönek állandóan, melyekkel

⁷¹ A protestáns történetírás egyik mulasztása, hogy mind ez ideig nem készült jelentőségéhez mért életrajza. Zoványi lexikonában viszont megtaláljuk életrajzának tömör összefoglalását. (Cikkei, 481.)

⁷² RMK III. 1174. „Ajánlja Molnár Albert a hitvallásukért kibujdosott s Frankfurtban és Hanauban tartózkodó francziáknak és belgáknak s azok papjainak és esperessteinek.”

⁷³ Viszont Nagy Sándor műve 38. lapján említi 1557-ben készült s még ebben az évben megjelent kiadását. Jankovics kéziratos katalógusában említve van 1558. évi második kiadása. „Az említett — két — adat a maga bizonytalan voltával... felhívja figyelmünket arra, hogy érdemes lenne a szóban forgó mű kiadástörténetét még egyszer alaposan megvizsgálni.” (Büky Béla: A Jankovich Miklós-féle katalógusgyűjtemény, mint ismeretlen, 1712 előtti régi magyar könyv- és áriánsadatok forrása. Szekesfehérvár, 1966. A Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár Kiadványai. B. sorozat. Tanulmányok. 1.)

elpusztítanak papokat és iskolákat. Azok ugyanis az okai, hogy kevesebb magyar lesz törökké, mint amennyien áttérnek hozzánk. Kis vétségért a vádlott talpa annyira megvesszőztetik, hogy mindkét talpáról lemegy a bőr. Bátorkodom azt megerősíteni, hogy nincs nap, amely mentes volna az ilyen ütésektől. Merem azt is mondani, hogy egy szolgálja sincs az egyháznak, aki azoknak ütéseit meg ne tapasztalta volna, magamat kivéve, bárcsak örökre kivéve.” Turi művét olvasva milyen elméleti üres beszédnek tűnik Erasmus vélekedése: a török „semichristianus”, közeli megtérése remélhető a keresztyén hitigazságok által, ha ezeket a dogmatikai szörszálhasogatásoktól megtisztítják.⁷⁴ A pfalzi és az erdélyi unitáriusok megfogadták Erasmus tanácsát, s lám mi lett belőle: Sylvanus és Neuser tragédiája.⁷⁵ Akik lakva ismerték meg a törököt, azok nem tápláltak olyan együgyű álmokat megtérésükről, mint Fejértóy János Bullingerhez intézett levelében: „Sokan azt mondják, hogy a törököföldön a keresztyénnel összelegyedett törökök a szent gyülekezetben megjelennek, ami az előző századokban halhatatlan dolog volt, ebből könnyű szerrel azt sejtem, hogy a törökök, hacsak előbb el nem pusztítanak, a keresztyén hitet rövidesen elfogadják.”⁷⁶ Turi idézett mondatai fontos adalékok Sztárai tolnai esztendeinek történetéhez is: a „püspök urunk” Sztárai Mihály, s Tolnán is megtörtént vele az, talán nem is egyszer, hogy a törökök életére fenekedtek. Turi beszámolóját kiegészíthetjük azzal, hogy a török hatóságok akcióit azok a keresztyének is provokálták, akik a hitvitákban ezek segítségével akartak győzelmet aratni. 1553 elején, vagyis Sztárai életének kritikus évében, Józsa páter azért járt Budán „in electione Civium mihi subjectorum” — mondja egy Budán vásárolt Tertullianus-könyvbe írt feljegyzésében — hogy a budai basa segítségét kérje „adversus Lutheranos”.⁷⁷ Tisztelet illeti Sztárait, hogy nem a török elől futva hagyta el Tolnát, továbbra is török földön, a laskói gyülekezetben vállalt prédikatori szolgálatot.

Tolnáról való eltávozásának indítékait keresve hasztalanul exegetáljuk a „Vita Athanasi” homályos strófáit, rejtélyes utalásait, pedig nyilván mondja, hogy Athanasius sorsa az ő életének tükré: „Suam materiam fortunam eandem esse ostendat”. „A versfők értelme szerint — írja Szilády Áron — Athanasius énekében kellene keresnünk hasonlóságot az ének hősének s szerzőjének életfolyása között, csakhogy az ének előadásának történeti hűsége miatt, a hiányzó ráfejezések nélkül sohasem tudjuk, hogy Athanasius életének melyik eseménye egyezett Sztárai viszontagságai valamelyikével, vagy hogy a püspöki hivatal s abban szenvedett méltatlanságokat kell-e közös osztályrészöskül tekintenünk?”⁷⁸ Az azonban, az Athanasius éneke versfejeiben elrejtett célzás után valószínűnek látszik, hogy Sztárai az Illyés és Ákháb, Judit és Holofernes, valamint Cranmerus

⁷⁴ *Trencényi-Waldapfel* Imre: Erasmus és magyar barátai. (Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp., 1966. 62–66.)

⁷⁵ *Kathona Géza*: Megjegyzések Neuser Ádám életrajzához és ideológiájához. (Irodalomtörténeti Közlemények. LVII/1962. 328–334.)

⁷⁶ 1551. október 10-én írt levelét magyar fordításban I. Erdős Károly említett kiadványában.

⁷⁷ Az esetet *Halasi* Bálint említi 1647. augusztus 16-án írt levelében: „Inter Adversarios illo tempore celebris erat, Josa, Monachus, qui suum Nomen ac titulum ad marginem Tertulliani hisce formalibus consignavit. An. D. 1553. in Festo Epiphaniæ Domini, dum in electione Civium mihi subjectorum, ascendissem Budam adversus Lutheranos, emi hunc librum a Stephano Thetheni, cum aliis... Ego Magister Joseph de Transylvania Ordinis Prædicatorum, tunc Pastor & Prædicator Tholnensium. — Cum isto Monacho variae fuerunt contentiones Sztaraiano. Postea vero majus Templum in duas partes divisum ac separatim fuit, tam diu usquedum Papistæ penitus deficerent.” (Debreczeni Ember — Lampe, 667.)

⁷⁸ Az ének forrásait nem ismerjük.

Tamás históriáját is oly allegorizáló hajlammal választotta ki feldolgozandó tárgyakul, mint Athanasius püspök életét: ámbár az ezek végén olvasható rövid vonatkoztatás is mindig általánosságban marad s a szerző akkor sem szól magáról, midőn egy alkalommal személyeket is nevez meg.” Ezzel egyetértünk, annál kevésbé Szilády további következtetéseivel: „Főképpen baranyai püspökségétől történt megválásának körülményeire célozhat”, vagy: „Arius, Eusebius alakjában csak Meliust képzelhetjük”. Méliusz keze csak abban az esetben ért volna el Tolnáig, Baranyáig, ha Szegedi Méliusz készséges eszköze lett volna Sztárai eltávolításában, — mondjuk — a helvét irányzat érvényesítése érdekében. De ha Szegedi vállalkozott volna ilyen feladatra, akkor Sztárait nem visel gondot Tolnáról való futása után, nem engedi be Laskóra. Különben is Sztárai drámájának tetőzésekor, Szegedi már hosszú idő óta nincs Baranyában.

Sztárai énekének hőse, Athanasius egyiptomi püspök a 325. évben tartott niceiai zsinaton emelte fel szavát Arius püspök ellen azért, mert „Kristus istenségét ő tagadja vala, — Csak pusztá embernek ötet vallja vala.” A zsinaton az ő nézete győzött, de meg is szenvedett ezért: az arianusok elvádolták őt Constantinus császár előtt, s az Athanasiuszt száműzetésre ítélte. Sztárai felettebb részletesen ismerteti a püspök sok viszontagságát addig, míg Constantinus utódai alatt végre visszatérhetett Alexandriába. Horváth János helyesen mondja: „Mindent elmondva tudós forrásai alapján, nem törekedve nyomatékosabb kiemelésére a főbb dolgoknak” készítette el énekét Sztárai. De milyen súlyos ballaszt ez a részletező gondosság egy három részre tagolódó, összesen 302 négysoros strófára terjedő énekben! Elfojtja az ének készítésének tendenciáját: a személyes vallo- mást, s lehetetlenné teszi a kutatás számára a szerző sorsát jelző analógiák kihámozását.

Horváth is felvetette a kérdést igen gondos Sztárai-elemzésében: Vajon „kik voltak az ő arianusai?” „Az a gyanítás, hogy Meliusban látta volna a maga Ariusát, tarthatatlannak bizonyult.” De tarthatatlan az ő feltevése is: „Talán általában csak hitvitázó ellenfeleire gondolt, hacsak hódoltságba kiköltözése és Athanasius „száműzetése” között nem érzett valami, előttünk rejtve maradó párhuzamot.” Az ének aktuális vonatkozásai nyilván mutatják, hogy Sztárai nem térben-időben távoli, már lejárlott eseményekre gondol, nem ezekre emlékezik vissza, hanem *most* zajló események terhére hordozza, környezetében élő emberekre van panasa: „Sokan vannak *most is* ilytén káromlók”. Őket akarja teleplezni és megcáfolni énekében. Mi *most* ne vesződjünk azzal, hogy az ének strófáiban vagy soraiban, az elmondott események egyes mozzanataiban keresgéljünk utalásokat Sztárai Tolnán átélt viszontagságaira. Minek szaporítsuk a már eddig is feltételezett analógiákat, hiszen ezek úgyszólván bizonyíthatatlanok, s azok is maradnak mindaddig, amíg elő nem kerül valamilyen konkrét eseményeket említő szöveg Sztárai tolnai éveiről. Hiszen drámáit csak azóta tudjuk megközelíteni, mióta ismerjük a vaskaszentmártoni zsinat fejleményeit és tendenciáit.⁷⁹ Az ének tendenciájára figyeljünk inkább. S nem kevésbé az Athanasius szájába adott zsoltár-hangulatú panaszokra, hiszen az Athanasius énekét olyan költő írta, aki históriás énekeiben nem emelkedett a kor históriás-ének-

⁷⁹ Thury Etele: Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat. (Protestáns Szemle. XXV/1913. 425—439., 475—487.) — Mik-
ló-
s Ödön: Sztárai drámáinak egyháztörténelmi háttere. (Protestáns Szemle. LI/1942. 21—26.)

mondásának átlagos szintje fölé, zsoltár-parafrázisaiban azonban igazi költőnek bizonyult,⁸⁰ bennük sok törődéssel és bánattal sújtott életét is panaszkolta. Milyen kár, hogy nem ismerjük zsoltárainak keletkezési idejét!⁸¹

Az Athanasius-éneket azonban Sztárai két ízben is datálta:

Ezer ötszázötven és hét esztendőben,
Ez éneknek két részét az Duna mentében
Egy nyomorult ember rendelé versekben.

Így végződik az ének harmadik része is:

Tolna városában az Duna mentében,
Az ezer ötszázban és az ötvenhétben
Egy nyomorult ember ezt írta versekben.

Hogy is tudta volna megállani, hogy ne panaszkodjék nyomorúságáról ez a „nyomorult ember”?! Önmagának ily módon való aposztrofálása újtestamentumi szövegre utal; Pál apostol írja a Római levél-ben: „Oh én nyomorult ember, kicsoda szabadít meg engem e halálnak testéből?”⁸² Azt se hagyjuk figyelmen kívül, hogy az énekből hiányzik a teológus Sztárai érvelése a maga tanításának igazolására. Pedig Bornemisza szerint Sztárai „tudós ember” volt, s az ő dicséretében nagyon is mértéktartó Skaricza „századunk nagy theológusá”-nak nevezte. Nem érvel az eretnek tanítás ellen, s nem bizonyítja a maga igazságát. Annyira nem, hogy szövegéből képtelenek vagyunk megállapítani: vajon miféle eretnekséggel hadakozik. A teológussal nem találkozunk az énekekben, de annál inkább a lelkipásztor-Sztáraival, akinek tisztében állott, hogy a hit és az erkölcs dolgában óvja és feddje a gyülekezetet. Az Athanasius szájába adott feddésekben Sztárai hangjára ismerünk.

Figyeljünk az ének műfajára is. A históriás ének ének azért, mert énekelték. Sztárai ez énekének is van — ha hibásan is — nótajelzése. A históriás énekeket a nyilvánosság számára írták, nevelő vagy agitációs szándékkal, szórakoztató formában, de tanulságképpen. Az énekeket előadták, közösség előtt elénekelték.⁸³ Az Athanasius-ének hármas szerkezete arra mutat, hogy három részletben, három alkalommal kántálták el. Sztárai

⁸⁰ „Énekei prot. lyránk legelső termékei közé tartoznak... E lyrának egyik legkiválóbb képviselője éppen a mi Sztáraink. ... Zsoltáraiban nem az ó-szövetség dalnoka, nem a zsidók koronás költője szól hozzánk, hanem a keresztyén hit egyik szolgálója, a protestáns vallás egyik bajnoka s a megalázott Magyarország egyik gyermeke. ... Az eredeti szöveg ilymértől átöltöztetése, a zsidó zsoltárok átültetése a keresztyén világba szembeszökő anachronismusokat idézett elő. ... Csupán az alaphangot, a hangulatot veszi át; a gondolatokat és érzelmeket egészen saját belvilágából meríti.” (Nagy Sándor, 24–29.) — Sztárai költészetéről: zsoltáros, históriás énekeiről, drámaírói l.: Bodnár Zsigmond kitűnő fejtegetését: A magyar irodalom története. 2. köt. Bp., 1891. I. 272–275., 401–404., 460–464.

⁸¹ Farkas Lajos: Zsoltárköltészetünk Sz. Molnár Albert előtt. (Protestáns Szemle. X/1898. 362–374., 425–439., 526–545.) — Seprődi János: Vallásos élet a XVI. és XVII. században. (Protestáns Szemle. XVII/1905. 213–222., 288–294.)

⁸² 7:24: Abból, hogy Sztárai az — Athanasiusról szóló — éneken két ízben is „nyomorult embernek vallja magát”, Nagy Sándor betegségére következtet: Az ének befejezésekor „még folyvást betegeskedik s még mindig nyomorult embernek vallja magát. Úgy látszik nem valami válságos bajban, hanem lassú, hosszantartó nyavalyában sínlődik...” Sztárai betegeskedéséről sehol sem hallunk, még 1575-ben is életben volt. „Tolnai betegeskedése” nem lehet magyarázata „nyomtalan eltűnésének”. Nem tűnt el. (Nagy Sándor, 17–18.)

⁸³ Erdélyi Pál: A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek. Bp., 1887. (Különnyomat a M. Könyvszemléből.)

nem tudott nyilvánosság nélkül élni, ez volt a nagy alkati különbség közte és az elhúzódo Szegedi között. Sztárai mondanivalójának és érzéseinek közlésére mindig hallgatóságot: azonnal rezonáló közönséget teremtett magának. „Nyári estéken magas, kerek dombon épült laskói temploma előtt hegedűje mellett hangos szóval messze hallhatólag énekeltette magafordította zsoltárait; zsinatainak eseményeit és eredményeit iskoladrámákban népszerűsítette a község előtt; vehemens vitái Józsa páterrel a tolnai templomban hatásos trükkkel alakított spektakulumok voltak — míg gyakori ismétlésébe bele nem unt a hallgatóság. Éppen énekeit rejtette volna véka alá? Nincs okunk kételkedni abban, hogy ezt az énekét is valóban énekeltette. Hol másutt, ha nem a tolnai *templomban*, hiszen históriás-énekeink javarésztét templomi énekeskönyvek őrizték meg az utókor számára. A heterodoxia Tolnán is előbb az *iskolában* vert fészket és onnan támadt templombeli ortodoxia ellen.⁸⁴ Így volt ez Gyulán is: a reformáció az iskolából kiindulva támadta „a régi megavult pápistaságot”, várait: a kolostorokat és a templomokat. A heterodoxis az újításra hajlamos diákságot nyerte meg, az ortodoxia a megállapodott emberekből álló templomi gyülekezetet hívta ellene segítségül.

A „*Historia Athanasii Episcopi*” *tendenciájára* figyeljünk: eretnekség támadt az ekléziában, mint hajdan az igazhitű püspök idejében az Arius eretneksége:

- I. 6. Ennek tudománya igen hamis vala:
Krisztus istenségét ő tagadja vala,
Csak pusztá emberek őtet vallja vala.
- I. 8. Sok bolond embernek ez oly igen tetszék,
Nagy hamar nagy sokan ezt könnyen elhívék,
Mert az okossághoz nagy könnyen férkezék,
Azért keresztyén nép kétfelé hasonlék,
Krisztus személyéről nagy kérdés támasztaték.
- I. 26. Ilyen kérdéseknek — ha ti jók volnátok,
Haszontalan voltát nyilván jól látjátok,
Az szegény községet nem háborgatnátok,
Sőt nagy egyességgel ti tanyitanátok.
Az Krisztust Istennek, embernek vallanátok.
- I. 58. Az igazsággal ti hogy nem elégsztek,
Lám az Uristentül vagyon ti könyvetek,
Miért magatokat megnevettetitek,
Az hiteleneteket is gyönyörködtetitek;
Hiszek Szent Lélekben, lám ti elfeledteték.

⁸⁴ Paksi Cormaeus Mihály 1573. április 5-én Heidelbergből Zürichbe Simler Josiásnak Szegedi tolnai iskolájáról: „Tanta in eo rerum divinarum peritia, tanta literarum humaniarum polities, ut ex Clarissimo Viro, Paulo Thurio, Praeceptore meo observando, alterum illum Ciceronem appellatum, non raro crebro recorder. Ex schola ejus, cum adhuc laboribus scholasticis incumberet, tanquam ex equo Trojano, ii pene omnes prodierunt, qui praecipuam apud nos ob doctrinam sortiri sunt auctoritatem.” (Miscellanea Tigurina. II. Theil. I. Ausgabe. Zürich, 1723. 222–227.) — Vessük össze ezt a tudósítást Kathona Géza véleményével: „Szegedi Tolnára jövétele táján lett a helvét reformáció híve”. (Méliusz Péter és élettársa. Studia et Acta Ecclesiastica. II. Bp., 1967. 103–192.)

I. 59. Ne legyen köztötek semmi visszavonyás,
 Nem illik hozzátok eretnek pártolás,
 Légyen ti köztötek igaz prédikálás,
 Hogy igazán légyen az Isten imádás,
 Uram Jézus Krisztus, kérlek, hogy ezekhez láss!

Ez az ének első részének a tolnai gyülekezetre is érvényes helyzetrajza és a neki szóló intelem. A második rész számunkra figyelemre méltó strófái:

II. 20. (Arius pártosi)
 Sok hazugságoknak az egyik ez vala,
 Hogy *nem igaz pisek*, azt hazudják vala,
 Császár ellen támadt, azt is mondják vala,
 Szent asztalt, *szent pohárt* eltöretett volna,
 Nagy sok *szent könyveket* megégettettet volna.

II. 47. Törd meg Uramisten te az eretneket,
 Ki szívében tartja az hazug ördögöt,
 Ne bocsáss közünkben kérlek ily nagy dögöt,
 Tarts meg hiveidben az egy igaz hitöt,
 Melyet te szent fiad néküink megjelentett.

II. 54. Sokan vannak *most is* illetén káromlók,
 Jézus Krisztus ellen támadott káromlók,
 Ő tudományának kik ellene mondók,
 Az ő személyére támadott csufolók,
 Végre meglátjátok, szörnyű lészen ő dolgok.

II. 123. Immár meghallátok az második részét,
 Athanáziusnak nagy sok veszedelmét,
 Az eretnekeknek nagy kegyetlenségét,
 És az Uristennek ő nagy segedelmét.

„Az Athanasius énekének harmadik része az ő számtalan sok háborúságáról és haláláról” szól. E részből megtudjuk, hogy Athanasiusnak igaz követője — Luther Márton. Tanulása: az eretnekség igen ragadós, igen óvakodni kell tőle. Az első rész 8. strófája már megmondotta, miért ragadós. Azért, mert a korábbihoz képest racionális tanítás: „Ezt könnyen elhívék, — Mert az okossághoz nagy könnyen férkezék.”⁸⁵ Hogy miképpen kell védekezni ellene, erre a kérdésre Sztárai egy anekdotával felel, elmondja Lucius samosatai eretnek püspök esetét a gyermekekkel. Labdázna a gyerekek a piacon,

⁸⁵ Az Athanasius-ének I. részének 8. strófája:

Sok bolond embernek ez oly igen tetszék,
 Nagy hamar nagy sokan ezt könnyen elhívék,
 Mert az okossághoz nagy könnyen férkezék,
 Azért keresztén nép kétfelé hasonlék,
 Krisztus személyéről nagy kérdés támasztaték.

labdájuk hozzáütődik a számár lábához: „Melyen az eretnek Lucius ül vala, — Ezen a gyermekek oly igen sírnak vala.” Ám

III. 69. Váltig gyorsalkodnak, egy kis tüzet rakának,
És az tűznek lángján laptát általhányák,
Álítottán az laptát fertelmes állatnak,
Hogy lábát illette eretnek szamarának:
Azért laptát tüzzel perzselvén tisztítják.

III. 70. Ilyen keresztyének ha *most is* volnának,
Kik eretnekeket így távoztatnának,
Igaz tudományban inkább maradnának,
Hamis tudománnak ők helyt nem adnának,
Az Krisztus Jézustul el nem szakadnának.

Isten azonban övéit megőrzi az igaz hitben, mint amiképpen megtartotta Mózeszt és Illyést.

III. 77. Sőt az mi időnkben, már ez uj törvénben,
Ő szent igéjének hirdetésében
Harminczkét esztendeig megtartó éltében
Jámbor Luter Mártont ő igaz hitiben,
Mert bízek Istennek az ő segítségében.

III. 78. Voltanak utánna nagy sok álnoksággal,
Méreggel, fegyverrel és hatalmassággal,
Hogy őt elvesztenék avagy számkivetnék,
De ők nem használtak semmi ravaszággal,
Mert Isten tartotta őtet ő oltalmával.

Az ének harmadik részének 75. versével voltaképpen véget is ért Athanasius története. A hátralevő 19 versben Sztárai Krisztus istenségét, megváltó voltát magasztaló doxológiája, majd könyörgés következik:

III. 89. Megtarts minket kérünk az egy igazságban,
Az egy igaz hitben Krisztus vallásában,
Bátoríts meg minket sok háborúságban,
Kikkel *minket* sátán ostrom ez világban,
Mert tudja, hogy különben nem vihet pokolban.

Az ének végül a hívek figyelmeztetésével zárul az utolsó ítéletre:

III. 92. Derék uj udvarban akkor mind bégyülnek,
Kik az igaz hitben *mostan* vetekednek,
Isten beszédének az kik nem engednek.
Az hű keresztyének jobb kéz felől lésznek,
És az hitetlenek bal kéz felől lésznek.

Ebből, az előadott történettől egészen független, strófából is nyilvánvaló, hogy nemcsak Athanasius idejében valamikor, valahol távoli gyülekezetekben, hanem „Tolna városában az Duna mentében — Az igaz hiten mostan vetekednek”.

Mi a véleménye a történetírásnak erről a csak általánosságban említett és következményeiben is ismeretlen tolnai eretnekségről? Zoványi Jenő, a XVI. századbeli magyar protestantizmus történetének kiváló kutatója, így értékeli: „Ez időtájt kezdődött Sztárai harca Tolnán a helvét irányhoz szítókkal.”⁸⁶ Általános az a vélemény, hogy a helvét irány úttörője Tolnán, és általában Baranyában, Szegedi Kis István volt, s az ő kezdeményezését a városban Szegedi egykori tanítványa, a rektorságban utóda, Turi Pál, érlelte meg. Ez a mi véleményünk is, ezért mondtuk: a helvét irány kovásza Tolnán az iskola volt.

Turi művében így emlékezik meg a tolnai iskoláról: „Iskolánk oly virágzó állapotban van, amennyire csak szorgalmam és iparkodásom által emelhetém. A tanulók oly számosan vannak, hogy alig férnek el két teremben s bár ezeknek nagyobb része gyermek, . . . nemsokára más tanítóra lesz szükségünk.” A diákok nagy száma arról tanúskodik, hogy Turi népszerű volt a polgárok között, a szülők szívesen adták keze alá gyermekeiket. Népszerűségét jelzi: még húsz esztendő múlva is emlegették Baranyában.⁸⁷ Valóban a helvét irányhoz húzott. Tolnáról való távozása után Borsodban, Zemplénben lett prédikátor, s Töketeremesen földesura, Perényi Gábor még halállal is fenyegette azért, mert református módon kenyérrel osztotta az úrvacsorát. Az ő személye, sorsa jelképe lehetne ama változásnak, amely ezidőtájt végbement a Hódoltság és a tiszai tájak protestáns magyar gyülekezeteiben az úrvacsora értelmezése tekintetében. Annak a törekvésnek, amely — hol óvatosabban, hol hevesebben — el akarta szakítani a gyülekezeteket a lutheri tanítástól.⁸⁸

Ezt a törekvést érvényesítette Szegedi Kis István a püspöksége alá eső gyülekezetben, s Turit is bizonyára ő hívta Tolnára. Vegyük elő „Tabula analyticae” című munkáját és meggyőződhetünk arról, hogy helvét módon gondolkodott az úrvacsoráról. E művét Laskón írta és Kálmáncsehiben fejezte be. Exegetikai jellegű mű, a benne tárgyalt bibliai részletek alig adtak rá alkalmat, hogy véleményét nyilvánítsa a protestáns irányzatok között mutatkozó eltérésekre nézve, mégis találunk benne az úrvacsora tanáról

⁸⁶ Zoványi lexikona Sztárai-cikkében írja ezt.

⁸⁷ 1588-ban, a pécsi disputa alkalmával.

⁸⁸ A tolnai iskola „eddig lutheránus szellemének az új irányzat értelmében való átalakulását” Szegedi indította el. Nem lehet véletlen, hogy távozása után helyére az ő egykori mezőtúri tanítványa, Turi Farkas Pál került, akiről élete további folyásából tudjuk, hogy „a genfi reformáció tántoríthatatlan híve” és „a Kálvin Institutióját magasztaló epigramma szerzője”. — Az iskolák jelentőségére a reformáció kialakulásában és fejlődésében kitűnő példa a nagyszebeni reformáció kezdetéről szóló tudósítás. A szebeni káptalan 1526 júniusában ezt jelenti Szalkay László esztergomi érseknek: „In Civitate Cibiniensi, ubi fundamentum est Lutheranae Haeresis, in domo Magistri Johannis Csukas facta est quaedam schola per quendam scholasticum, ibi canitur Symbolum Nicenum germanica lingua, et aliae cantilena, Missam et Divina officia continentia. Uxor et vernulae, pueri et tota familia canunt et nitantur Missam facere germanicam. In domo eiusdem fovetur unus Apostata, qui fuit Ordinis Praedicatorum, nomine Georgius, qui dicit se absolutum ab habitu et religione, tamen hactenus non exhibuit absolutionem praedictam, quam se ferebat.” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 258–262.) — Idézi Tolnai F. István Kalauz-ában. RMK I. 1236.)

egy helvét szellemű határozott nyilatkozatot, a „De coena Domini” című fejezetben: Krisztus rendelése szerint „corpus et sanguinem suum spiritualiter sumendum”.⁸⁹

Nincs sehol semmi nyoma, hogy Sztárai és Szegedi zsinaton vagy más nyilvános alkalommal megvitatták volna a közöttük levő teológiai vagy liturgiai véleménykülönbséget, például olyanképpen, amint azt Luther és Zwingli Marburgban tették.⁹⁰ A helvét irányú magyar reformáció megindulásakor Zwingli racionális szellemű nézetét fogadta el az úrvacsoráról: a kenyér megtörése, a bor kiöntése emlékeztetés Krisztus halálára, „emlékezeti megjelentetés által” erősíti a hívő hitét, főként Krisztus ígéretében.⁹¹ Luther viszont azt vallotta, hogy mindenki, aki résztvesz az úrvacsorában, Krisztus valóságos testét és vérének veszi, vagyis Krisztus misztikus módon, mintegy csodaképpen jelen van az úrvacsorában. Zwingli véleményét egyszerűsítette le Sztárai: „Ennek tudománya ilyen hamis vala: — Krisztus istenségét tagadja vala, — Csak pusztá embernek ötet vallja vala.” Ha ennek az idézetnek nem ez a helyes értelmezése, hanem valami másféle „eretnekséget” gyanítunk,⁹² akkor vajon mivel lehet magyarázni a

⁸⁹ Zoványi: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 332–333. — Szegedi öt kiadást ért műve: a „Theologiae Sinerae Loci Communes de Deo et homine”, mely Skaricza által rajzolt és írt arcképével és életrajzával először 1585-ben Baselben jelent meg, de alighanem Ráckeviden készült, a „De coena Domini” értelmében beszél az úrvacsoráról: „Quomodo sit panis Corpus Christi? Non naturaliter, non personaliter, non realiter, non corporaliter: sed sacramentaliter. Quibus modis corpus Christi edatur? Sacramentaliter et spiritualiter.” Szegedi világosan elhatárolja magát az úrvacsora dolgában a pápista és a lutheránus tanítástól: „Quo medio accipitur corpus Christi? Papista: ore, lutheranus: ore et fide, sacramentarius: fide tantum. Quomodo panis Christi corpus est? Papista: transsubstantive, lutheranus: contentative seu copulative, sacramentarius: figurative, symbolice, sacramentaliter, repraesentatione fidei.” (L. a mű VII. és X. tabuláját. RMK III. 740.) E szövegből az is világossá válik: miért nevezték sacramentarius-nak a helvét irány követőjét. A Szegedi-kutatás legnagyobb problémája: mikor és milyen hatás alatt alakult ki Szegedi sacramentarius meggyőződése.

⁹⁰ Sós Béla: Zwingli és Luther találkozása Marburgban. Részlet egy készülő Zwingli-életrajzból. Debrecen, 1932. Theologiai Tanulmányok. 22. (Különlenyomat a Theologiai Szemle VIII. évfolyam 2. számából.) — A Baranyai Kánonokról szólva — mely a mi véleményünk szerint is nem Sztárai, hanem a püspök Szegedi munkája — Zoványi megállapítja: „Az átmeneti jelleg — a lutheranizmusról a helvét irányra — egyetlen XVI. századbeli magyar protestáns kánonoskönyvben sem domborodik ki annyira, mint ebben”, mert „még nem lehetett szakítania tökéletesen a lutherizmus idején elterjedt szokásokkal”. „Szegedi azt tartotta szem előtt, hogy minél kevesebb ellenhatást és visszatetszést keltsen a másik irány híveinél. ... Ilyen módon aztán elkerülhető volt a rögtöni szakadás, de ekként lehetett eljutni a sacramentaris musnak teljes diadalra juttatásához is.” Dicséri Szegedi bölcs higgadságát és józan mérteklétét. (Zoványi, 333–334. — Cikkei. 30.)

⁹¹ Zoványi Jenő: Zwingli tanfoglalmának jellemző vonásai. és A főbb protestáns felekezetek kialakulása. (Képek a kereszténység életéből. Mezőtúr, 1931. 17–22., 33–45.) — S. Szabó Józsefnek a Kálvin-kultusz jegyében fogant dolgozata: Zwingli hatása Magyarországon. (Protestáns Szemle. XL/1931. 689–694.) Az ő véleménye szerint voltaképpen csak Kálvincsi, „zwinglianus volta látszik plausibilisnek”. „A sacramentarius, azaz szentségtörő gúnynévvel. ... Luther illettei Zwingli úrvacsorai tanítását, s híveit utóbb mindenfelé így nevezték.” „A török hódoltságából hiányzanak a közelebb és bővebb adatok.” „Az elfogadható, hogy Szegedi Kis István kezdetben, főként az úrvacsora kérdésében Zwinglit követte, de azt általánosságban mégsem mondhatjuk róla, amit egyik kiváló egyházhistorikusunk — Zoványi — állít, hogy „mind tolnai tanári hivatalában, mind későbbi lelkesi és püspöki működése alatt, föltehetőleg már Laskón is, de azután bizonyára a zwingliánizmus elveit hirdette és terjesztette”. ... Bizonyosnak látszik azonban, hogy a XVI. század 50-es éveitől kezdve hazánkban mindenfelé a Kálvin irányja nyomul előtérbe és visszaszorította a zwingliánizmust, amint ezt Révész Imre is véli. Minthogy pedig Szegedi kálvincsi, majd ráckevei papsága és püspöksége már erre az időre esik, aligha lehetett akkor Zwinglianus.”

⁹² Másfajta eretnekségre gyanakszik Miklós Ödön: „Anabaptista és nem közvetlenül erdélyi gyökerei lehettek eredetileg ennek a mozgalomnak — az unitarizmusnak — ezen a tájon, még Sztárai korában, mert a Szentháromság tagadását már ő panaszolta, amikor Erdélyben még nem jutott felszínre ilyen mozgolódás. Szegedi püspöksége idején már vitákat provokáltak: Laskón, Tolnában 1570 előtt.” (A magyar protestáns egyházköztudomány, 138.) Ez a vélemény az Athanasius-ének teljes félreértésén alapszik: Sztárai énekéből nem lehet kimagyarázni azt, hogy az antitrinitáriusok ellen emelt szót benne. Abban Miklósnak igaza van, hogy a laskói és a tolnai vitát nem az erdélyiek provokálták, hanem — amint azóta kiderült — a Székeshérvárra 1567-ben befészkelődött unitáriusok, s traktátusában ő ellenük védekezett Szegedi, a Ráckeve-n székelt Duna-melléki református püspök. — Az idézett két sort olvasva gondolhatunk még Stancaro különös tanítására: „E krisztologia szerint Jézus Krisztus, aki igaz Isten és igaz ember, Istennek egyszülött fia, csak emberi természete

Baranyában végbement változást: „A lutheranizmus mellett szilárdan megálló” Sztárai távozása után „az alsó Duna mentén fekvő egyházközségek felsőbb testületei . . . alighanem irmagul sem tudtak volna felmutatni olyanokat, akik nyíltan ragaszkodtak a lutherismushoz”.⁹³

A helvét reform megváltoztatta a templom belső képét is: eltávolította, vagy legalábbis mellőzte a képpel díszített oltárt, helyette asztalt állított be. Az idegenek, nyilván a törökök is, a templom berendezéséből következtettek a prédikátor és a gyülekezet hitbeli hovatarozására. Idézhetjük erre nézve a budai protestáns templomról szóló tudósítást.⁹⁴ Midőn Gerlach István ágostai evangélikus pap 1573-ban Ungnad Dávid portai követtel útban volt Konstantinápolyba, ezt írta naplójába: „Keresztyén egyházba is bementünk, amely deák iskolául is szolgál. Kérdeztük a tanítót, hogy miféle vallású? s ő azt mondta: a mienket követi, azt, amelyet Melanchton Fülöp úr tanított. Mi azonban gyanúba vettük őket, hogy kálvinisták, mert az oltár előtt asztal állott.”⁹⁵ Láttuk,

szerint közbenjárónk, nem az isteni szerint is.” Stancaro érvelésének alaptextusa: I. Tim. 2:5. volt: „Egy az Isten és egy a közbenjáró is Isten és emberek között és az ember Jézus Krisztus.” „A fiatal Méliusz a maga első ismeretes nagy szellemi tornáját éppen a stancarismus ellen vívta meg.” (RMNy I. 169. Debrecen, 1561.) Szegeci ismerte Stancarot Temesvárról: az olasz hitvitázó 1549-ben Petrovics orvosa volt. Éppen Stancaro egyik leveléből tudjuk: Petrovics Temesvárott felsőbb iskolát akart létesíteni. De hát elképzelhető-e, hogy ezt az eretnek tanítást Szegeci behurcolta Baranyába? Hol van ennek valami nyoma? De ha így volna is, ez csak segítette volna a baranyai reformáció a helvét irányú fejlődését: „A zwinglianus christológiával valamennyire rokon tanítása – Stancarónak – némi részben a helvét iránynak törogette az útját.” L. Révész Imre munkáit: Magyar református egyháztörténet. I. 90–92. — Méliusz és Kálvin. Viszonyuk a Stancaro elleni harcban, a szentháromságtani küzdelemben és némely másodrendű vitakérdésekben. Kolozsvár, 1936. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 85. 6–14.) — Egyébként Stancaro tekintélyének eloszlását jelzi az a levél is, melyet valaki — Bunyitay szerint: a vándorló hitújítók egyike — 1549. aug. 28-án pártfogójának, Révay Ferencnek írt Kolozsvárról: „Certe si religionis contaminationem, factiones, . . . bonorum ecclesiasticorum, occupationem, direptionem, hec magno cum dolore commemoro, divisionem eorum scivissem, Stancarus nunquam huc pedem tulisset. Hec omnia dominus thesauris optime novit, ut mihi dominus magister divium Cibiniensium retulit. Serenissime regine humorem mihi optime conciliavi. Magnificus Petrovith binas ad me manu propria dedit literas, quibus pollicetur, se me profecturum et defensurum, ubicunque locorum in Transylvania fuero.” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. 202–203.)

⁹³ Nyilván Sztárai védekezésére, a lutheri úrvacsoratanhoz való ragaszkodására utal Szeenci Molnár Albert Sztáraitól szóló tudósítása a „Postilla Scultetica” 1070. lapján: „Magyar Országban Sztárai Mihály az mely se Ecclesiatick reformált, praedikatorokat ordinalt, az tulajdon kezével postillat írt eleikben, es az Sacramentumoc szolgáltatásanac formáját le írta nékik.” (RMK II. 475. Oppenheim, 1617.) — Egyetértünk Sziláddyal: „Ez állítás alaposágában alig kételkedhetünk. A kérdés legfeljebb az lehet, vajjon a tulajdon kezével írt művek alatt kéziratban maradt munkákat kell-e értenünk, vagy nyomtatványokat? Szinte hihetetlennek látszik, hogy a kinek ennyi apróbb műve maradt fenn nyomtatásban, annak oly közhasználatra szánt ama munkái, maga vagy mások által ki ne adtak volna. Molnár följegyzése szolgáljon ösztönül a további kutatásra!” (RMKT V. 368–369.)

⁹⁴ Zoványi, i. m. — Véleményünk szerint a tolnai iskola sacramentarius szellemére, a gyülekezet reformátussá lételére utal ez a katolikus forrásból eredő adat is: „Joannes. Occurrit 1562. parochus in Samaria, de quo in visitatione Olahiana eodem anno peracta sic notatum: „Discipulus Galli de Óvár, in oppido Tholna a quodam haereticus ordinatus. Est haereti pessima sacramentariorum infectus. Tota fere insula confluit ad illum. Et nisi duo haeretici, videlicet plebanus de Jolka et iste de Samaria ex insula expelli possent, alii, ut spero, respicerent.” (Némethy, Ludovicus: Series parochiarum et parochorum Archi-Dioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque annum MDCCCCIV. Esztergom, 1894. 665.) — Holub József kis könyve: A tolnai reformáció történetének vázlata (Szekszárd, 1911. Különlenyomat a „Tolnavármegye és a Közérdek” 1911. évi folyamából) ismert adatok tömör összefoglalása, a gyülekezet belső változásával nem foglalkozik. — Tólnán az ötvenes években az folyamat ment végbe, mint Budán, ahol az úrvacsorai véleménykülönbség két részre szakította a protestáns gyülekezetet. L. Derschwam naplójának 1555. aug. 5-i bejegyzését: „Die cristen haben zw S. Magdalena noch kirchen innen, seid in dem glauben zwyspaldig, ir zwen alte grawe papistische pfaffen halttens auff die alte verfürische arth, vnd ir zwen ader 3 auff die luttrische vnd zum thail zwingliche arth.” (Studien zur Fugger-Geschichte. VII. 272.) — A budai és a tolnai fejlődés párhuzamos voltára figyelmeztet minket Méliusz is, „Az Aran Tamás . . . tévelgésinek . . . meghamisításai” című munkájában (1562. RMNyT I.): „Hát Budán és Tólnán, ebben vétkek vagyon a keresztyéneknek, hogy a parázna Babylon papjaival egyszersmind együtt kiáltanak, az hitetlenek ördögnek, ezek pedig Istennek.”

⁹⁵ Szalay László: Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán. 1573. (Pesti Napló. IX/1858. 77., 78., 81., 87., 88. sz.)

Szilády főként liturgiai változtatásokkal akarta magyarázni Sztárai elidegenedését Baranyától. Az ő megállapításaiban még akkor is, ha tévedésnek bizonyulnak, mindig rejtezik valami értékes tartalom, amire érdemes odafigyelni. Igaza van abban, hogy az úrvacsora értelmének megváltoztatása liturgiai következményekkel járt, s az oltár meg az oltárkép eltávolítása különösen sérthette Sztárai érzékenységét, de még az asztal alkalmazása is. A liturgiai reform minden magyarázat nélkül is tudomására hozta: az átalakított templomok népe már eltávolodott az ő tanításaitól. Baranya népe azonban szívesen fogadta a változást, mert — török világban élve — létérdeke fűződött hozzá. Bár a török a reformátusokat is gyakran „lutherek”-nek titulálta, tudta, hogy a reformációnak van egy Lutherénél radikálisabb formája, s már csak azért is több bizalmat tanúsított az úrvacsorát asztalról osztó, sőt oltárt és képet rontó eklézsiák iránt, mert a reformátusokat odaát a királyi Magyarországon törvénnyel és fegyverrel irtotta a bécsi császár.⁹⁶

1558-ban Sztárai elhagyta Tolnát, visszatért korábbi gyülekezetébe, Laskóra, ahonnan Szegedi Kálmáncsehi-be távozott. Halasi tudósítása nem emlékezik meg Sztárai életének erről a mozzanatáról. Ezt azonban egy másik egyháztörténeti tárgyú históriás-éneke is bizonyítja. Címe: „Historia Csanmerus Thamás érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról, ki mikor az pápa tudományát hamisolnája, Angliában Mária királyné asszony által szörnyű halált szenvedett.” Az ének záróstrófája:

69. Tanulságul az Laskón ezt beírták versekben,
Ezer ötszáz hatvanban az nyomorult esztendőben,
Hogy minden hü keresztyén tekintsen ez tükörben,
Bizzék csak az Istenben.
Az Urísten megtartsa, az még szinte akarja
Világ dühességében.

Miért volt „nyomorult” esztendő az 1560-dik, s mi az ének tanulsága? Ebben az évben Laskót sem háborús, sem természeti csapás nem érte. Ez az év Sztárai számára volt valamilyen okból nyomorúságos, a maga számára akart tanulságot és vigasztalást meríteni Cranmer érsek esetéből. Az ének tanulsága azonban igen sovány, s csak a jövőre nézve nyújtott vigasztalást. Csak annyit, hogy miután Cranmer és „sok tanító doktorok” „szántalan sok községgel az Krisztusnak nevéért — Mind halált szenvedének”.

67. Csak hamar az Urísten ám reá gondolt vala,
Az átkozott Mária világból kimult vala,
Ő kegyetlen szolgálai és püpeki, doktori
Mind megholtanak vala,
Ezeröttszáz ötvenben és az nyolcz esztendőben
Hogy immár irnak vala.

⁹⁶ „Kolozsvár, 1543. január 16. Baumgarten (Pomarius) Keresztély azon alkalomból, hogy a beglerbég egy levelében arra utalt: Szolimán szultán mindazon népek ellen, kik képeket tisztelnek, hadat üzen, inti a beszercei tanácsot, hogy az eltávolított képeket ne állítsák vissza.” (Fabritius Károly közölte: Történelmi Tár. 1881. 249. — Majd: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. IV. Bp., 1909. 189.)

⁹⁷ RMNy I. 512. Debrecen, 1582. — Turton, Godfrey „Cranmerről szóló regények forrásai között felhasználta Sztárai Mihálynak, Cranmer kortársának. . . 1582-ben Debreczenben kiadott művét is”. Magyarul: Canterbury érsek. Fordította Szepessy György, Bp., 1970. (Századok-Ember.)

68. Jámbor hü keresztyének, kik széllel budosának,
 Sok püspökek, doktorok, az kik véle voltak
 Ismét az Angliában mind haza szállottanak,
 Istennek hálát adának.

Az ilyenfajta vigasztalás a kétségbeesett, desperátus emberek vigasztalódása, kik már csak „eszméik győzedelmé”-ben reménykednek.

Cranmer érsek történetét Sztárai Foxe latin nyelvű egyháztörténetéből merítette, mely 1559-ben jelent meg. „Íly egészen modern és földrajzilag távoli eseményt énekelt meg. Látni, hogy a reformációs mozgalomnak nemcsak hazai — a két királyságbeli — fejleményeiről volt jól tájékozódva, hanem tudós szolidaritással figyelte messze külföldi jelenségeit is. A török hódoltsági magyar író nem volt fallal elrekesztve hazai és külföldi szellemi rokonaitól.”⁹⁸

Cranmer előbb Erasmus, majd Luther híve volt, s VIII. Henriket támogatta az anglikán egyház létesítésében. Eduard király uralma alatt nagyban előmozdította a protestantizmusnak Angliában való elterjedését. Utóda, a „vérengző” Mária viszont a protestantizmus eltörlésére törekedett, s Cranmert is kivégeztette.

Milyen melegen ír Sztárai Erasmusról! „Akkoron”, mikor „Minden igaz tudomány nagy homályban, setétben . . . vala”

5. Azonközben Erázmus szép könyveket ír vala,
 Kinek ő deáksága nagy csodálatos vala;
 Papokat, barátokat, az gyenge apáczákat
 Nagyon gyomlálja vala,
 Kinek az ü könyveit jámbor Cranmerus Tamás
 Igen olvassa vala.

Bár itt is forrására hagyatkozik, úgy érezzük, ezen a strófán átsugárzik az Erasmust olvasó Sztárai élménye.⁹⁹ Ferences barát korában talán ő is felfigyelt „a nagy humanista doktor” éles egyházkritikájára, a szerzetesek hitványságát leleplező írásaira, s őt is Erasmus indította el a reformáció felé vezető úton, Luther Márton táborába, ahol azután meg is maradt haláláig.¹⁰⁰

Midőn Sztárai Laskóról Gyulára költözött, egy meggyőződésében állhatatos, de lelkében megrendült ember távozott el örökre Baranyából.¹⁰¹ Távozása azt jelenti hogy ott lezárult a reformáció hősi szakasza, s miután eszméi győztek, az a feladat várt rá, hogy lazaszerkezetű mozgalomból időtálló, erős intézménnyé szerveződjék. Igaza van Horváth Jánosnak: „Az átmenet évtizedeiben a felekezeti megszólás csak készülően

⁹⁸ Erdős Károly: Sztárai Cranmerus Tamásról szóló históriás énekének forrása. (Irodalomtörténeti Közlemények. XXIV/1914. 215–219.)

⁹⁹ Horváth János, 69.

¹⁰⁰ Horavitz, Adalbert: Über die „Colloquia” des Erasmus von Rotterdam. (Historisches Taschenbuch. VI/1887. 55–121.) — Stichart, Franz Otto: Erasmus von Rotterdam. Seine Stellung zu der Kirche und zu den kirchlichen Bewegungen seiner Zeit. Leipzig, 1870.

¹⁰¹ „A lutherismushoz egyénileg mindig ragaszkodó Sztárai Mihály a hatvanas éveknek első felében, körülbelül mindjárt a kezdetén bizonyosan éppen a miatt távozott egykori dicsőséges sikerének erről a színhelyéről, mivel lassanként mind elfogyatkoztak elvtársai és megunta hovatovább erősebben jelentkező elszigeteltségét.” (Zoványi, i. m. 441.)

volt, de nem ment igazán végbe. Ő (Sztárai) nem erasmista már, mint Pesti vagy Sylvester, hanem érvelő, vitázó reformátor. Annak ellenére nem látni nyomát még leg-reformátoribb célzatú művében, az Igaz papság tükörében sem valami felekezeti különválság tudatának. ... Az egyház ... ugyan az marad ezután is, csak prédikátoruk lesz más, aki nem 'hamisolja meg', hanem tisztán vallja és hirdeti az igaz hitet."¹⁰² A kezdeti protestantizmus nagyon nehezen tudott szakítani — különösen Magyarországon — az egyház egységének gondolatával, s azt a meggyőződést táplálta, hogy az egyház a maga teljes egészében „capite et membris” reformálódik. 1563 azonban nem csupán a hódoltságbeli protestantizmus, nem csak Sztárai, hanem az egész nyugati keresztyénség életének sorsdöntő esztendeje volt. 1563 végén befejeződött a reformáció problémájával 1542 óta vesződő trienti zsinat, s ettől kezdve a római egyház „a tévtanok kiirtásával”, a „keresztyény név ellenségeinek megsemmisítésével” vélte helyreállíthatónak az egyház egységét. Megalakult a jezsuita-rend, megkezdődött az ellenreformáció.¹⁰³

Sztárai egy szellemi forradalom vezére volt Baranyában. Leleményes, fáradhatatlan és vakmerő vezére. Igazi „motor rebellionis”. Roppant sikereit sajátos, szuggesztív, erős indulatokkal és népi humorral telített lelki alkatának köszönhetette. De bukása is alkatából következett. Mikor a forradalom romboló és termékenyítő áradása után eljött a konszolidáció ideje, mikor a mozgalom vívmányait rendszerezni és intézményesíteni kellett, — éspedig a lehetőség határai között, a történeti helyzet követelményeire alkalmazkodva, — kitűnt, hogy e feladat teljesítésére az alkalmas ember nem Sztárai, hanem Szegedi. Szegedi, aki nyugodt és józan, körültekintő és előrelátó ember volt; alkalmatlan a forradalomra, de alkalmas az építésre: rendszerező elme, szervező akarat.¹⁰⁴

Hibát követnénk el, ha mi is szembeállítanánk őket. Kettőjük műve szorosan összetartozik, mert egymást kiegészíti. Így vált lehetővé, hogy a magyarsággal a Hódoltságban szorosan összefonódó protestantizmus, illetve ennek helvét ága, a kor szellemi művelődésének e magasrendű formációja, amelynek kulturális, irodalmi és társadalomszervező jelentőségét már senki sem akarja lebecsülni, másfél század borzalmai között fentartsa magát az „ottomán pokol”-ban, és megőrizze a rábízott népet a nyugati keresztyén kultúra közösségében.

Most tekintsük meg Gyulát: a várat, a vártartományt és a várost, ahol Sztárai szolgálatot és otthont keresett magának. S közben vessünk egy pillantást egy olyan kérdésre, mely Gyulát és Sztárait egyaránt érinti: a tiszántúli helvétirányú reformáció kialakulására.

¹⁰² Horváth János, 77–78.

¹⁰³ L. a szintén méltatlanul mellőzött Marczali Henrik kitűnő összefoglalását: A reformáció kora. Két világ harca. (Bp., é.n.)

¹⁰⁴ Ama levélben, amelyet Paksi Mihály 1573. április 5-én Simler Josiasnak írt, tudósítván őt Méliusz és Szegedi haláláról, így jellemezte Szegedit: „Stephanum illum Szegedinum, Senem Reverendum ac vere Apostolico seculo dignum, quidne excendentem ex hac vita doleam? Tanta in homine fuerat pietas, gravitas, & prudentia administrandæ rei ecclesiasticæ, ut quæ multum quondam Magno illi Luthero, ac Sancto Melanthoni, cum illis conviveret, in magnis rebus gerendis profuerit. Secundus erat inter eos, qui me puero corruptelam de Coena Domini in tota nostra patria felici successu emandarunt, ac sustulerunt penitus.” (Miscellanea Tigurina, II/I. 224.) — Érthetetlen, miért nem értékesítette ezt a fontos levelet Szegedi életrajzában Földváry, hiszen tudomása volt róla. (L.: 218.)

IV.

Ha valaki meg akarja ismerni a Sztárai-korabeli Gyulát, az olvassa el Szikszai Fabricius Demeter 1563-ban szerzett dicsőítő énekét.¹⁰⁵ Az egykori gyulai diák büszke városára: polgárai műveltek, igyekvők, vallásukért buzgó emberek, kereskedésük messzi tájakra kiterjed. Szép hírű nemesség is lakja. Vára erős, vitéz katonák védelmezik.

Ugy vélem, hogy ez a magyar Alföld legközepén áll,
S mint a híres Buda, néz sík mezeidre alá.
Mert hisz aranyszínű fövenyt ver a két Körös árja
Ott, a város két oldalait köríti.
Sőt, e városnak jól épült vára hatalmas,
Mit csak megfeszített szorgalom épít fel.
A sík föld is az ő természetét gazdagon adja,
Jó művelés által bőven ereszt a kepe.

Gyula híres várát így énekelte meg Schesaeus:

Arcem planities spatiosaue iugera cingunt,
Irrigui circum fontes crebraeque paludes
Difficilem fecere aditum, si coelitus arva
Humida per se alias modicus madefecerat imber.
Vallum ingens murusque duplex fossaeque profundae
Urbi vicinam formabant fortius arcem.

Ebben az időben Gyula két hatalom: a Habsburg- és a török-birodalom ütközőpontján áll: örködik:

S két ellenszomszéd közt veszedelmes az út.
Mert észak fele mind magyar atyafiára tekinthet,
Kinek hűsége nyújt neki új örömet.
Délén agyarkodik a bősziült tar, vallva kudarcot,
Kóbor terveinek kézre nem áll ez a hely.
Mert e helyen nem olyan szellő leng; itt a vitézség
Lángol a kebeleekben, s honszerelem tüze ég.

A gyulai vár országos jelentőségéről Verancsics egri püspök 1558 végén ezt írta a nádornak: „Gyula Egernek legnagyobb és legszerencsésebb fekvésű külső vára és védőbástyája. ... Ha ezt is elvesztjük, a Tisza partjáig minden veszve van.”¹⁰⁷ A vár

¹⁰⁵ „Carmen apobaterion simul et epibaterion scriptum in discessum et reditum a Demetrio Zikzai a celeberrima Academia Wittenbergensi in Ungariam redeunte 6 die Aug. 1563. Wittenbergae 1563.” – Sinai Miklós „Miscellanea”-gyűjteményéből Haan Lajos adta ki: Békés vármegye hajdانا. II. Oklevéltári rész: Diplomatarium Békéssiensense. Pest, 1870. 182–184. – Fontosabb részeinek magyar fordítását Rácz Károly közölte: A zarándi egyházmegye története. Arad, 1890. 113–114. – E fordításon Márki Sándor javított (Arad megye és Arad szabad királyi város története. II. rész. I. [Arad, 1892.] 515.) s e változtatással adta ki Virágh Ferenc: Krónikák és históriás énekek a törökkori Körös–Maros közéről. Békéscsaba, 1961. 15–17. – Szikszai Fabricius Demeter életrajza: Haan, I. 73.

¹⁰⁶ Rvinae Pannonicae Libri Qvatro. RMK III. 613. – Szekfü Gyula: Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban. (Magyar Könyvszemle. Új foly. XIV/1906. 321.)

¹⁰⁷ Idézi Csánki Dezső: Hevesi Bornemisza Benedek gyulai kapitánysága. (Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. 1881/82. 73.)

helyzetét megnehezítette, hogy 1552-ben elszakították a János királynak jutott keleti országrésztől, s Ferdinánd király uralma alá jutott: harapófogóba került, mert keletről Erdély, délről és nyugatról a török szorongatta, csupán északon volt szabad az út.

A várhoz nagy kiterjedésű — három városból s mintegy 50 faluból álló uradalom tartozott. A várnagy tiszte után, akit a Habsburg-uralom éveiben kapitánynak neveztek, az udvarbíró hivatala volt a legfontosabb, mert ő kezelte a vártartomány jövedelmét. A kapitányok arra törekedtek, hogy ezt a tisztséget is ők viselhessék. Mikor ez sikerült nekik, várkormányzónak nevezték őket. A vár másik jelentős jövedelmi forrása a tized volt: a tizedet a király meghagyására a kapitányok bérbevétték az egyháztól.¹⁰⁸ Egy tizedjegyzék kiadási rovatából idéztük a Sztáiráról szóló adatokat.

Gyula, az „oppidum” szabadalmas mezőváros volt, amelynek ügyeit a főbíró és a tanács intézte.¹⁰⁹ A város lakossága két rétegből állott: iparos és kereskedő cívisekből, s földművelő jobbágyságból.¹¹⁰ Különös a város területének szaggatottsága: két vármegye és két püspökség osztozott rajta. A Fehér-Körös fő ágának bal partján levő kerített városrész Zaránd vármegye és az egri püspökség tartozéka volt. A Körös jobbparti rész Békés vármegyéhez és a váradi püspökséghez tartozott.¹¹¹

A városban házai voltak a Békés vármegyében birtokos, és a megyei tisztségeket viselő nemességnek is.¹¹² Ebben az időszakban a megye jelentősége egyre inkább elhalványodott, különösen mióta „főispánságát a gyulai várhoz kötötték”.¹¹³

Midőn a gyulai protestantizmus eredetét és kialakulásának folyamatát vizsgáljuk, erre a sajátos társadalmi és történeti helyzetre kell figyelnünk. Elsősorban az a feladatunk, hogy a kevés, töredékes, de mégis igen fontos — az irodalomtudomány számára is jelentős — adatot kiszabadítsuk a felekezeti tendenciájú történetírás szövevényéből. Mikor kezdődött a reformáció Gyulán: a városban, a várban és a vártartományban? — a protestáns Haan, majd Révész Imre véleménye szerint, mindjárt kezdetben Gyula földesura, Brandenburgi György támogatásával. „Kétségtelen, — ezt olvassuk Haan nyomán Révész egyháztörténetében — hogy már magyarországi tartózkodása alatt, a húszas évek elejétől híve lett Luthernek s elég közelegykorú bizonyságok szerint mind az udvarban, mind a Corvin János özvegye, Frangepán Beatrix kezével együtt elnyert hatalmas birtokain igen erélyesen támogatta a wittenbergi tanítás maghintoit.”¹¹⁴

¹⁰⁸ A Gyula — vár és város — történetére vonatkozó adatok gondos összefoglalása: Scherer Ferenc: Gyula város története. 2 köt. Gyula, 1938. — E monográfia kiegészítése: Veress Endre, Gyula város oklevéltára. (1313–1800.) Bp., 1938. L. különösen a monográfia I. kötetének 72–76., 149–152. lapjait.

¹⁰⁹ Pl.: „Mi Váikái Kelemen, gyulai bíró s Gyula városának s ugyanannak özsves tanácsosai. . .” (Haan Lajos: Gyula városa tanácsának levele 1560-ik évből. = A Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve, VI/1879–80. 81–85.)

¹¹⁰ Karácsonyi, II. 147.

¹¹¹ Karácsonyi, II. 144–145. — Scherer, I. 87.

¹¹² „Mikor a király kezére jutott Gyula, mint a királyi hadak állomáshelye, 1561-től kezdve pedig az alsó részek főkapitányának székhelye, s 6 vármegye Ferdinánd-párti nemességének menedéke szokatlanul nagy, sőt országos jelentőségre vergődött.” (Karácsonyi, II. 148.)

¹¹³ „Pathóczy Ferenc korába tehetjük — Gyula vármegyei — székhellyé való emeltetését, a mikor a gyulai vár kapitányai kezdetek lenni egyszersmind a vármegyei főispánjai is.” (Haan, I. 201.)

¹¹⁴ „Nem alap nélkül föltehető, hogy egyeb, nem városi területeken is, legfőképpen egyes hatalmas nagybirtokosok . . . főként pedig Brandenburgi György ögróf rokonszenve vagy épp egyenes támogatása következtében, megzendült a tiszta lge: tehát a színmagyarság közt is, hiszen . . . épen az Alföldön s kivált a tiszántúli részekben voltak hatalmas birtokai.” (47., 50.)

Hallgassuk meg viszont a római katolikus Karácsonyi János véleményét: „Vallásújítás Békésvármegyében 1541. után lép fel. Hirtelenében azt lehetett volna gondolni, hogy Brandenburgi György pártfogása mellett hamarabb kezd terjedni vármegyénkben a protestantizmus, mint bárhol másutt a magyar alföldön. De a ki figyelemmel olvasta vármegyénk általános történetének 1520—30. évekről szóló részletét, az beláthatja, hogy Brandenburgi a tőle annyira pártolt vallásújítás érdekében itt, vármegyénkben sem tehetett. 1520-ban volt utoljára Gyulán, ... 1524-ben pedig a gyulai vár élére egy katolikus papot kénytelen állítani.”¹¹⁵ György örgróf gyulai várnagya Sadobrics Péter váradi kanonok volt, aki „éppen nem viselte magát paphoz illően, ... de legalább külsőleg ragaszkodott a régi vallás hitágazataihoz és szertartásaihoz”.¹¹⁶ Karácsonyinak igaza volt abban, hogy Brandenburgi Györgyöt egy szál sem köti Gyula reformációjához,¹¹⁷ de nagyot tévedett, amikor 1541-gyel, Patócsy Ferenc gyulai kapitányságának első esztendéjével kezdte el a gyulai reformáció történetének tárgyalását. A megelőző tíz esztendő eseményeiről hallani sem akart.

A gyulai protestantizmus eredetéről elsősorban Ozorai Imre „De Christo et ejus ecclesia, item de Antichristo et ejus ecclesia” című, először 1535-ben, majd újból 1546-ban megjelent híres könyvéből kell tájékozódunk.¹¹⁸ Ezen kívül tekintetbe kell még vennünk Nadányi János magyar történetében, a „Florus Hungaricus”-ban az 1532. évnél található adatot a Békésben jelentkező reformatori mozgalom első patrónusairól és első igehirdetőiről: „Melius, Gervasius et Stephanus Nadányi, Emericum Ozorai, Thomam Gálszétsi et Lucam Litteratum ceterosque inter Crysium et Marusium Evangelicos patientia tutati sunt.”¹¹⁹

Karácsonyi arra igyekezett, hogy Gyula történetének forrásai közül kiiktassa Ozorai könyvét, mert ha elfogadja, ábrázolnia kellett volna nagy művében, „Békésvármegye történeté”-ben a gyulai papság szellemi és erkölcsi dekadenciáját. Így érvelt: „Arról szó sem lehet, hogy ő már 1535-ben itt, Békés vármegyében hirdette volna a hitújítás tételeit, mert éppen akkor nyomtatott könyvének utolsó lapján az ő pártfogójának, özv. Perényi Gáborné szül. Frangepán Katalinnak czimere látható. Ebből megtetszik, hogy ő is ennek védelme alatt Ugocsa vármegyében lépett föl újításaival.” E címerkép azonban Székely István 1548-i zsoldárkönyve végén is látható, pedig ez Gávai Lukács költségén jelent meg.¹²⁰ De mit ér ellenvetése, mikor maga is elismeri, hogy Ozorai

¹¹⁵ Karácsonyi, I. 185—186.

¹¹⁶ Vári község tanácsa 1529. április 21-én azt kérte az örgróftól: „Vegye le nyakukról Sadobrich Peter várnagyot, mert amióta plébániáját elfoglalta, hihetetlen módon zsarolja a községet s így jogtalanságait és hatalmaskodását tovább szenvedni nem bírják.” Ezt az adatot Veress közölte Brandenburgi György Münchenben őrzött levéltárából.) Okmánytára 148—149. — Egy másik adat onnan: 1523. június 25. Gyulai György András deák kötelezvénye: „Fogadom ... a mennyiben Simánd nevű városnak plébánusságát nekem adta. ... nemcsak el nem pocékolom a nevezett egyház javait, hanem inkább azok gyarapításán dolgozom és az istentiszteletet és a többi szertartásokat mindig az egyház régtől fogva szokott módján fogom végezni vagy végeztetni.” (Márki, II/I. 515.)

¹¹⁷ Ha valóban támogatja a magyarországi reformációt, ennek maradt volna valami nyoma gazdag levéltárában. L.: Iványi Béla: München levéltárai magyar szempontból. (Levéltári Közlemények. XII/1934. 54—99.)

¹¹⁸ RMNy I. 74. és RMNy I. 44. — Hasonmása kiadása: Ozorai Imre vitairata. Krakkó, 1535. A kísérő tanulmányt írta Nemeskürty István. A fakszimile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp., 1961. (Bibliotheca Hungarica Antiqua. IV.)

¹¹⁹ RMK III. 2192. Amsterdam. 1663. 215—216.

¹²⁰ RMNy. I. 74.

a gyulai egyházi viszonyokat tette szóvá? „Annak megfejtésére, hogy miért beszél éppen Gyula városáról? until elég, ha föltesszük, hogy azon Ozorai Tamásnak, a ki 1527-ben Gulán a Malomzug utcán lakott, rokona volt.” Karácsonyi végül is azzal hárította el Ozorai könyvének forrásként való felhasználását, hogy ez még nem protestáns írás: „Végig olvastam az ő művét, . . . még nagyon kevéssé tér el a katolikus hit ágazataitól, s inkább csak a katolikus egyházba belopódzott visszaélések ellen küzd.”¹²¹ Hallgassuk meg ezután Zoványi Jenő ismertetését a mű tartalmáról: „Központi tétele az egyedül hit által való megigazulás, mint amely Krisztusnak jellemzi az egyházát. Ezzel szemben tárgyilagos bírálatban részesíti az Antikrisztusnak, azaz a katolicizmusnak a jó cselekedetéről, a bűnről, az imádkozásról, az alamizsnálkodásról, a miséről, a szentek érdeméről és segélyül hívásáról. Végül elhárítja a reformációról azt a kifogást, hogy elkésett, és így nem felelhet meg hivatásának.”¹²² Vagy pedig vegyük elő Révész Imre kitűnő elemzését Ozorai teológiájának forrásairól.¹²³ De legjobb, ha magát Ozorait halljuk: „Antikrisztusok azok, ah kik azt herdetik, hogy Isten ah mi bűnönket meg bocsátja ah parancsolatoknak meg tartásának érdeméért, az alamizsnának. bűjtnek . . . és egyéb jó tétéménnek érdeméért. . . . Azonképpen ah kik azt mongyák, hogy ah mise hallásnak és mise mondásnak érdeméért, ah szűz Máriának és mind ah szenteknek érdemekért bocsátja meg mi nekünk az Úr Isten.”

Két — tárgyunkat tekintve — fontos kérdés merül fel Ozorai művének elemzése közben. Mit tudunk meg belőle a gyulai egyházi helyzetről — ez az egyik kérdés; a másik: mit tud mondani a szerző személyéről.

Mikor a miseáldozat ellen szól, Ozorai ezt írja: „Gonoszul élnek ah szent jeggyel, akik pénzért, adományért kedvért veszik hozzájuk, eh képpen inkább mindnyájan kik egyházi embereknek mongyák magokat . . . Az egyházi embert vagy fogaggyák plébánusságra, vagy oltár mesterségre, avagy káplánságra; ha plébánusságra fogaggyák, vagy városra, vagy falura, . . . hát így fogaggyák: Jó uram, ém az uraim neked aggyák ah plébánosságot. De úgy, hogy káplánokat tarcs, kik regvel Urunknak testét vérét hozzájuk vegyék és ebéd előtt meg ugyan, te megad ünnepnapon vedd hozzád. De szebb névvel mongyák, mert ím ezt mongyák: meg legyen mind ah nagy mise, mind ah reg mise, . . . Az egyházi emberek el aggyák Urunknak testét vérét, és ím ezek meg veszik. Hogy ez bizony legyen, ebből meg tetszik: mert ha ah gyulai plébános két hétiglen avagy egy holnapiglan oly embereket nem tartand, hogy kik Urunknak testét-vérét hozzájuk vegyék, ha képes volna, hogy ah plébános oly jámbor vólna, mint Istennek angyala, sem tartaná ah plébánosságban. Viszont, ha ah város nem fizetend, bizony sem ah plébános, sem ah káplánok hozzájuk nem veszik, hanem még azt mongyák, hogy nem tartoznak vele. . . . Azért ah jámbor, ah ki az oltár mesterséget avagy ah kápolna mesterséget szerzi, ah Krisztus Urunknak testét vérét pénzen meg veszi és az

¹²¹ Karácsonyi, I. 188.

¹²² Zoványi, 828—829.

¹²³ Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve. Tanulmány a magyar protestáns teológiai gondolkodás kezdetéről. Debrecen, 1928. Teológiai Tanulmányok. 3. (Különlenyomat a Teológiai Szemle IV. évfolyam 3—4. száma 167—199. lapjáról.)

egyházi ember el aggya, azaz eggyik sidó, másik Judás. Ez ilyen ároknak és kereskedéseknek rakták ah sok kápolnákat, oltárokat.”

Az „Ortelius Redivivus”-hoz¹²⁴ mellékelt kép Gyulán öt tornyos templomot mutat: kettőt a várban, kettőt a városban és egyet Bartaháza nevű külvárosban. Karácsonyi hét szenthelyet említ: „a) A plébániai egyház a Boldogságos Szűz tiszteletére. ... Hozzá volt építve még egy külön javadalmazott kápolna is. b) A barátok temploma szintén a Boldogságos Szűz tiszteletére. c) A várkápolna. d) Szent Mórícz kápolnája ... e) Az ispotályban egy kápolna Szent Elek tiszteletére. ... f) Szent-Miklós kápolnája.” E felsorolásból is látszik: Gyula főként a Mária-kultusz városa volt. A tudós jezsuita, Szentiványi Márton is említi: „A XV. században itt Szűz Máriának „De Arundine” című csudatévő képe tiszteltetvén, Gyula nagy búcsújáró hely volt.”¹²⁵ A gyulai plébánia-javadalom fölért egy jó prépostsággal vagy apátsággal. 1520-ban „archipresbyterialis ecclesia”-nak mondják, ahol több pap s azok élén egy archipresbyter szolgál.

A papokról szóló idézet nyilván mutatja: Gyulán 1535-ben még érintetlenül áll a római egyház kultusza — a város valamennyi templomában. A város még gondoskodik a papok fizetéséről. Az apostolok tiszteletére emelt várbeli kápolnában pedig az uradalom által javadalmazott egyházi személyek végzik a szertartásokat. Ez nem is lehetett másképpen, hiszen Czibak Imre, Várad püspöke, az, aki Brandenburi György várát elfoglalta János király számára, „határozott protestáns ellenessége miatt még a római egyház helyzetét erősítette, ¹²⁶ akár csak unokaöccse, a gyulai vár és uradalom birtoklásában utóda, Patócsy Miklós (1534—1541) is.”¹²⁷ De a város falai között már erjesztő kovászként él és hat a protestantizmushoz húzó polgárok lelki közössége, mely azt vallja, hogy „ah credoban” az ecclesia nem egyházat — azaz templomot — jegyez, hanem gyülekezetet. S meggyőződése, hitvallása, hogy csak az igaz egyházban, Istennek ebben az „eleven templomában” lehet üdvözülni. Nem üdvözülnek pl. a „pápás keresztyének”. A reformmozgalom már megérintette a város — és a vonzási körébe tartozó falvak — jobbágnépét is: „Az Úr Isten még ah parasztoznak is fel indította az ü elméjeket az ü beszédének esmeretire.” E protestáns mozgalom igénye: az evangéliumi tendenciájú igehirdetés és a nemzeti nyelven gyakorolt kultusz.¹²⁸ A mise volt az, — mondja

¹²⁴ Ortelius Redivivus et Continuatus oder der ungarischen Kriegs Empörungen historische Beschreibung... von dem 1395 bis in das 1607. Jahr. ... Wie. ... beschreiben worden durch Hieronymum Ortelium... Mit einer continuation, von dem 1607. bis in das 1665. Jahr, vermehret durch Martin Meyern. 1—2. Theil. Nürnberg, 1665. — Fénykép-másolatát l.: Scherer, I. 208. után.

¹²⁵ Haan, I. 199.

¹²⁶ Czibak Imréről Szerémi ezt írja: „Régóta, ifjúságától szolgált neki — János királynak — s már a váradi püspökséget kormányozta, látszatra alázatosan, s fogadalmat tett a király előtt, hogy semmiképpen sem használ világi ruhát egyházi kenyerén, hanem egyházi rendben akarja papi szolgálatát ellátni. De a szegény esküszegő lett, mert fogadalmát nem teljesítette, hanem világi ruhában múlt ki a világból. Másokat szegény nagyon megdorgált, mert méltóságát azért jól őrizte; itt mégis csalódott. A lutheránusokat nagyon szidta, Bácsi Ferencet mégis szerette, vele gyakran ült kocsin, s más lutheránusokat is a királyi felség udvarához hasonlóan.” (Monumenta Hungarica. V. 132.)

¹²⁷ Karácsonyi János: Egy olasz fogoly Gyula várában. (A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. XV/1890/91. 54—65.) A fogoly: Gritti volt titkos komornyikja és főpohárnoka, Francesco della Valle de Padova.” — Egy részlet gyulai élményeiből: „Gondolkozott egy darabig Patócsy és mondá nekem: Mit küldesz nekem, ha megengedem, hogy Paduába menj Szent Antalnak tiszteletemet nyilvánítani?”

¹²⁸ Akárcsak Szekesfehérvárott 1543-ban: „A szentmisét anyanyelven éneklí az egyik szekesfehérvári kanonok.” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. IV. 1542—1547. 265—266.)

Osorai, — „ki ah papokat restekké tötte, eh volt, ki a prédikálást, az Istennek beszédének herdetését közzüllönk ki vesztette”. Méltatlankodva mondja: „Ha valaki részeses, ... avagy szívében valami egyéb féle bűnben, ki Istennek parancsolattyának ellene vagyon, nem tartják ez olyan bűnösnek, mintha Urunknak testét-vérét két személy alatt osztogatja valamely pap, avagy vejendi valamely paraszt, avagy ha ah pap ah misét magyarul mondangya, magyarul keresztelend, magyarul oldozand. Íme it is az ördög Istennek székibe ült.” Olyan ember írása ez, aki személyes tapasztalatból ismerte a Gyulán folyó egyházi életet. Olyan tanúé, aki látta és megítélte ennek dekadenciáját: a hit sorvadását, a formálissá merevedő kultuszt, a papság erkölcsének alászállását, önzésének elburjánzását. Osorai könyve propagandairat volt a reformáció tanainak terjesztésére Gyula és más városok magyar polgársága között. A tapasztalatot és a példát művéhez Gyula város és környéke jól ismert egyházi életéből merítette. Irodalomtörténeti jelentősége az, hogy a legelső nyomtatásban megjelent magyar irodalmi mű.¹²⁹

Ki volt Osorai Imre? Honnan származott Gyula városába? Sorsáról, tevékenységéről vajmi kevés adat maradt fenn. Bod Péter szerint: „Az elsőbb rendbéliek közül volt, a' kik Melánkton Filephez, Lutherhez, Velkurióhoz mentenek tanulni Magyar Országról Vitébergába: volt ez ott 1530-dik eszt. Magyar Országban volt osztán Tanító Békésben;¹³⁰ az holott a' Ladányi, Massai nagy Famíliáknak tündököltette az Évangéliom világát.” Szikszai Fabricius Balázs 1576-ban elhangzott szavai szerint¹³¹ a négy első magyar reformátor egyike, s akárcsak Kopácsi István, Dévai Máttyás és Batizi András, „az evangéliumi igazság magvait a Drágfy úr biztos oltalma és hűséges gyámkodása alatt hirdetgette serényen”. Csak ennyi az, amit tudunk róla.

Mivel a források hallgatnak róla, mielőtt még értékesítenénk a Nadányi-hagyományt, próbáljuk megközelíteni őt a könyvében található helynevek segítségével, családi nevére is figyelve. E helynevek két egymástól messzeeső táj képét idézik fel: a Dunántúl keleti vidékének városait: Osorát, Pécsét, Székesfehérvárt és Budát. Majd a Körös—Maros-vidék két legnagyobb városát: Gyulát és Váradot, s még Püspököt Várad mellett. Úgy véljük: gyermek- és ifjúkorát szülőföldjén, a Dunántúlon töltötte mindaddig, amíg el nem indult tanulni külső országokba, előbb Krakkóba, majd Wittenbergbe. Neve

¹²⁹ „Dévainak nagyobb nyomtatott műveit megelőzte a megjelenésben, ... úgyhogy nyomtatásban ez nyitotta meg a magyar protestánsok tudományos irodalmát.” (Zoványi, 828—829.)

¹³⁰ „Brandenburgi György 1523-ban a békési kápolna igazgatósára Sadobrych Péter nevű emberét nevezte ki. Ez ... csak a jövődelmet hűzta, maga pedig másutt lakott. ... Ugyanekkor kapta meg a vári plebániát is, és a gyulai ispótályi felkészésért is. ... Azért Békésen teendőit csak helyettes által végezhetette el.” (Kardosonyi János: Békés város története a XVIII. század elejéig. (A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. XV/1890/91. 21—33.) — 1524. szeptember 25-én Budai Ferber János lett a békési plebános. Ezen a napon „György brandenburgi őrgroftól a békési plebániát elfogadja, bírói kiváltságáról lemond, s az istentisztelet megtartását ígéri”: „A dictis castellanis aut provisoribus dicti castris Gywla iudicium et iustitiam postulabo, diuinaque officia et alios actus siue ceremonias necessarias ab antiquo in eadem Ecclesia observatas administrari faciam.” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 154.) — 1530 áprilisának elején Sadobrych elpártolt az őrgroftól és Gyula várát a polgárokkal egyetértve átjártázotta Czibák Imre kezére. (Veress. 160. — Ezek a közvetlen előzményei Osorai békési működésének. — Mikor e tanulmányát írta, Kardosonyi még nem kételkedett abban, hogy Osorai protestáns volt és Békésen működött. „E hirdetőik között első vala Osorai Imre” — mondotta — de „föllépték csak az ő külföldi iskolázása utánra tehetjük, a mi 1532—33-ra esik.”

¹³¹ RMK III. 658. Oratio funebris de vita et morte Joannis Viti Balsarati. Wittenberg, 1576. — Bod Péter szerint Balsarati Vitus Jánost a protestánsok patronája, „Jaksi Péter Anna nevű özvegye kezdette taníttatni Gyulában, az holott kezdett volt valami Oskolátska indulni a' Reformátzió kezdetével.”

származási helyét jelöli, a vespérmi püspökséghez tartozó tolna megyei Ozorán született, apját Gálnak hívták. Szülőföldjéről nevezte meg magát a diák, amikor subscribált, vagyis engedelmissége jeléül aláírta az iskola törvényeit. Származása helyéről vette nevét — igen gyakran — a más vidékre költöző kalmár vagy kézműves. Az említett Ozorai Tamást azért nevezték Ozorai-nak, mert Ozoráról került Gyulára.¹³² Valószínű, nem csupán „névazonosság” fűzte őt Ozorai Imréhez, lehetett valami része abban, hogy Imre hazatérve Gyulára igyekezett.

Ne hagyjuk figyelmen kívül Rupp Kornél figyelmeztetését sem: „Azok az idézetek — mondotta Ozorai Imréről szólva — melyeket argumentumok gyanánt munkájában felhoz, az a biztosság, mellyel a zsinatok végzéseit s az egyházatyák mondásait alkalmazza, arra a föltevésre visznek, hogy Ozorait egyikének tartsuk azon papoknak vagy szerzeteseknek, a kik a reformáció szellemének hódolva a kath. egyházat elhagyták s a reformáció leghatalmasabb terjesztői lettek.”¹³³ Ozorán „jeles és népes” kolostora volt az obszervans ferenceseknek. 1516-ban az ozorai őrséghez hét kolostor tartozott, s még 1535 elején is népes kolostor volt: húsz szerzetes lakott benne: közülük nyolc miséspap, két növendék. 1543-ban néptelenedett el, amikor lakói a török elől Pápára menekültek.¹³⁴ Ozorai odahaza is elsajátíthatta a felsőbb iskolázáshoz szükséges ismereteket. De ő is ferences barátból lett volna reformátorrá, mint Sztárai? Könyvében a szerzetesekkel keveset bajlódik, annál kevésbé kíméli a városi papokat, még titkos bűneiket is feltárja. A ferencesekről és a beginákról hallgat, pedig lett volna róluk mit mondania. Bár ő is szenvedélyes ember volt, ő nem csépli a „tar papokat”, mint Sztárai.¹³⁵ Pedig a falusi papságot sem kíméli: „Fü dolga ez, hogy harangoz, öszve híja ah kösséget, fel áll, dejákul nagy sokat énekel avagy beszél, kiben ah kösség semmit sem ért.”

Wittenbergből való hazatérése után, 1532-ben Ozorai azon vidéken tűnik fel, ahol korábban aligha járt: a Körös—Maros-közben. Teljes hitelt érdemlő, az időrendbe is pontosan illő adat Nadányi Jánosnak erről szóló, már idézett tudósítása. Történeti értelme az, hogy a reformáció pártfogói Békésben a nagybirtokos urak, az egyházi

¹³² Két ide illő példa: „Anno Domini 1532. Turco ascendente in loco de Sellie, de custodia Ozorae passim occisi sunt: F. Albertus de Ozora laicus ibidem. — F. Blasius de Gwla laicus ibidem.” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. 1530—1534. 532—533.)

¹³³ Ozorai Szentírás fordításai. (Tanulmányok a XVII. század vallásirodalmából. Bp., 1898. 37—66.)

¹³⁴ Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. 2. köt. Bp., 1923—1924. — „A hatodik — őrség — volt az ozorai és ennek felügyelete alatt állottak a tolna- és somogy megyei kolostorok úm. az ozorai, paksi, györgyi, héderhelyi, köröshegyi, csákányi és sellyei.” (I. 378.) Az ozorai kolostor története: II. 131—133.

¹³⁵ Vojtkó Pál (A reformáció korának hangulata a magyar irodalomban. Protestáns Szemle. XVII/1905. 1—13.) Sztárainak tulajdonította Szkárosi Horvát e két nevezetes sorát:

Bánta bolondságát, elrugta csuháját,
Hitére fogadta, soha többet nem csal.

reform gondolatát ők melengetik.¹³⁶ Korántsem azzal a szándékkal, hogy szakadást idézzenek elő az egyházban, hanem az egyházi reformmozgalom terjesztése érdekében.¹³⁷ Ozorai Imre, Turi Lukács és Gálszécsi István helyzetét úgy kell értelmeznünk, hogy ők hatalmas, tekintélyes gazdag földesurak udvari káplánjai: gyermekeik tanítói. A magyar reformátor nagyurak familiárisa, a patrónus szárnyai alá húzódva tanít, agitál, könyvet ír. Gondoljunk Dévai Bíró Mátyás Bebek Imréhez vagy Nádasdy Tamáshoz való kapcsolatára. Tudjuk, hogy a békési uraknak nem csak Gyulán, hanem Váradon is voltak „palotáik”. S mivel a familiáris a patronust olykor utazásában is kíséri, miért ne ismerné Ozorai Váradot és Püspököt?

A Nadányi szövegében említett másik prédikátor Literatus Lukács, akit egy későbbi, de hitelt érdemlő feljegyzés Thuri Szabó alis Circator Lukácsnak mondanak, mezőtúri pap lett. A Nadányi-família Túron is birtokos volt.¹³⁸ Turi concionator-t 1562-ben is említ a gyulai dézsmaszámadás. Látni fogjuk: Túr jelentős város a magyar reformáció történetében.

A harmadik: Gálszécsi István — nem pedig Tamás — ismerősünk a XVI. század irodalmában. Helyét a magyar reformáció történetében Bod Péter jelölte ki: „Egy volt ez a’ Magyar Országi Reformátorok közzül, a’ kik az Isten beszédének világát kezdtették meg-gyújtani, és az embereknek elméjekben meg feneklett ’s rögzött babonáktól őket meg-tisztítani. Tanulásnak okáért ment ez Lengyel Országba; az holott Krakkóban a’ Tudományok alkalmasint tanítatnak vala. Ment Német Országba is, a’ mint Skaritza Máté írja a’ Szegedi István életében, leg első ez a’ Gálszécsi István volt, a’ ki Vitébergába ment Magyar Országról tanulni, annak utánna úgy kezdték mások az ő példáját követni.” Így jellemezte „A’ Kerestenyi Tudományról-való rövid Könyvetské”-jét: „Nem tisztult volt meg még jól a’ régi tzeremóniás Tudománytól; de mind az által a’ meg-igazulásról jól értett, ’s a’ fundamentomról; ha néhol láttatik-is más képpen szóllani

¹³⁶ „II. Mihálynak fia Gyárfás, és IV. Jánosnak fia III. István voltak azok, kik a XVI. században a Nadányi család nevével ismét híressé tették. Őket ünneplik a protestáns történetírók, mint a hitújításnak e vidéken főpártfogóit. Gyárfás 1525-ben fordul elő először mint királyi ember, de már előzőleg 1520-ban védi a Nadányi birtokokat VIII. Miklós leánya Margit Simay Mátyásné ellen... 1555-ben még élt s egyszerre két ügyben is, mint aféle tekintélyes ember, fogott bíró volt. De már 1556-ban az adórovó nem említi, 1560-ban pedig helyette özvegye a birtokos a körös-ladányi uradalomban. ... Gyárfással egy időben élt és működött IV. János fia III. István. 1524-ben... s 1539-ben Gyárfással együtt védi a Nadányi vagyont. 1556-ban már nem élt, helyette özvegye bírja a Nadányi uradalom egy részét.” (*Karácsonyi*, III. 101–110.) — Kállai Lőkös Jánosné Nadányi Krisztina 1532. szept. 11-én kelt végrendelete szerint még katolikus vallású: „Inprimis Commendo animam meam Deo omnipotenti et intemeratae virginii Mariae.” Fiai: Kállai Pál és Farkas gyámjává Nadányi Istvánt tette meg. Alighanem így lett a Kállay család reformátussá. (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. 212.)

¹³⁷ Reájuk is jellemző Perényi Péter válasza a király resolútiójára: „De responso Maiestatis Vestrae benigno super religione contentus est; et dixit hoc sibi concedi non optavisse, quod novam aliquam sectam alere vel instituere vellet.” Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. 1535–1541. 478–479.) Pedig a protestantizmus nagy pártfogója volt, s kikötötte Ferdinánd pártjára való áttállásakor: „Quod Maiestas sua pretexto religionis ipsum ad nullius instantiam vel suggestionem molestabit; in ea tamen re idem D. Petrus studebit se bono modo gerere.” (Uotr: III. 487.) — Teljesen meddő és értelmetlen az a gyakorta jelentkező törekvés, hogy az egyházi reform pártfogóit: Mária királynét Nádasdy Tamást, Brodaries püspököt és másokat, későbbi felekezeti vagy dogmatikai kategóriák szerint osztályozza. protestáns vagy nem-protestáns voltakát vitassa. — Aleander Jeromos kardinális, pápai legátus napklójában említi Várday Pál esztergomi érsekké váló beszélgetéséről: „Quod Petrus Perini sit pessimus hereticus percussus a Deo.” (Uotr III. 297–300.) — Minanelli nuncius írja 1539 elején Farnese bíborosnak Perényiről: „La fede: che è perfidissimo lutherano.” (Uotr III. 326–327.)

¹³⁸ Faragó Bálint: A mezőtúri református egyház története 1530–1917-ig. Mezőtúr, 1927. 14–15.

azt az időhöz képest meg-lehet engedni.” E jellemzés illik Ozorai könyvére és a korabeli vallási helyzetre is. Gálszécsi Gyulán való működését egykorú adat nem bizonyítja, de mégis bizonyos, hogy működött Békésben a Nadányiak oltalma alatt. Szilády Áron véleménye szerint Wittenbergből való hazatérése után „a felföldön kezdetett tanítani, s csak később, 1532 után mehetett Gyulára”. Karácsonyi Gálszécsit is áttelepítette Ugocsába, mondván: „Nincs itt a protestantizmusnak semmi jele sem s hibáson gondolták némelyek, hogy Gálszécsy István ez időtájt — 1532 — már Gyulán hirdette volna az új vallást, mert ő, távol innen, az ugocsa megyei Gyulán működött.” Zoványi állítólagos gyulai papnak mondotta. Mi Szilády véleményével értünk egyet.¹³⁹ Abban mi is kételkedünk, hogy Gyulán Patócsy Miklós idejében bárki is protestáns papként forgolódhatott volna a városban.

A XVI. század negyedik évtizedében kialakult helyzetet találóan jelzi Zsigmond lengyel király V. Károly császárnak írt levelében 1539. október 30-án: „A protestantizmus rohamosan terjed, Magyarországon is egész községeket metelyezett meg már ez ragály. Ezért a császár is küldjön követet a pápához, egész tekintélyével kérje, hogy az egyszer kihirdetett zsinatot ne halassza már tovább. Még él a szívekben a remény, hogy a zsinat okos reformokkal megelőzi az egyházszakadást.”¹⁴⁰ Ozorai könyve a reform igényének adott hangot, amikor teljes nyíltsággal és bátorsággal tárta fel az egyház eszmei és erkölcsi nyomorúságát.

¹³⁹ RMK I. 10. Krakkó, 1538. — Énekeskönyve: RMK I. 8. Krakkó, 1536. — A Gálszécsi-probléma kitűnő feldolgozása Solyom Jenő „Luther és Magyarország” című könyvének (A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig. Bp., 1933. A Luther-Társaság Kiadványai. Új sorozat. XII. Luther-tanulmányok. II.) „Gálszécsi István és Batizi András” fejezete. (145–151.) Gondos bibliografiai apparátusát kiegészíthetjük Nagy Barna tanulmányával: Gálszécsi István énekeskönyvének második, nagyrészt ismeretlen kiadása. (Magyar Könyvszemle. LXXIX/1963. 347–356.) — Solyom is elfogadta azt a feltevést, hogy „Gálszécsi ősi előkelő családból származott”, akárcsak később Horváth János. Ez a legenda először alighanem Erdélyi Pál már említett tanulmányában bukkant fel: „Valószínűleg a Mic bántól származott gazdag Gálszécsi család ivadéka volt s e névnek utolsó hordozója.” Átvette Péter Mihály „Gálszécsi István és működésének első nyomai” című dolgozatába, mely először egy vidéki folyóiratban látott napvilágot: Adalékok Zempléni vármegye Történetéhez. XIX/1913. 289–295. Ha arisztokrata-családból származott volna, nem írt volna így énekeskönyve ajánlásában: „Az nagyságos Pereny Peternek, Aba Uj varmegye örökös ispánnának a gálszécsi István mester.” — RMKT II. 410. — *Karácsonyi*, I. 186–187. — Zoványi: „Gyulán való működését egyáltalában nem bizonyítja ugyan hiteles adat, de nincs benne semmi lehetetlenség. Viszont akkorra mulhatatlanul meghalt, amikor Batizi a kátejának 1543 és 1545 között megjelent első kiadás előszavában mint már elhunytól emlékezik meg róla.” (66.) — A Gálszécsi-hagyomány értelmezésében támadt zűrzavarra nézve I. Sinaí említett egyháztörténetét: „Nadányi István... már jókor megengedte, hogy Gálszécsi István iskolamester, e vidékek egyházaiba és iskoláiba belecsepegtesse az evangéliumi tudományt” (157–158.) — Hittani könyvében „ezeket mondja Gyula egyházának pástora, névszerint Gálszécsi”. (177.) — „Gálszécsi István a Nadányi-ak szónoka.” (181.) — „Concionator Nadanyiorum.” (69.) — „Gálszécsi István e tudományt a gyulai iskolába is bevitte.” (213.) — „Ludi Magistri Scholae.” (47.) — A kutatónak, ha elgondolkozik a Nadányi János könyvében megörökített adaton, amely Ozorait és Gálszécsit együtt említi a Nadányiak oltalma alatt, olyan gondolata támad, hogy szoros kapcsolat volt kettejük között: Ozorai a támadó, a protestáns egyházkritika megszólaltatója és agitátora, Gálszécsi az építő, aki kátejával és énekeskönyvével az agitáció nyomán kialakult „lelki egyház” konfessionális és liturgikus igényeit elégíti ki. A hagyomány — mi úgy véljük, tervszerű együttműködésük tényét örökölte meg.

¹⁴⁰ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. 1535–1541. 413–415. — Stöckel Lénárt 1544. február 2-án Révay Ferencnek azt írja Bártfáról: „A lengyel király többször megtiltotta, hogy... fiaikat Wittenbergbe küldjék, s még sem tudta kivinni, hogy sokan a legelőkelőbbek közül is, ott ne neveltesék gyermekeiket.” (Uott IV. 1542–1547. 338–339.)

A zsinatban való reménység¹⁴¹ azonban egyre halványodik, amint múlnak az évek, s egyre inkább erősödik a tendencia: elszakadni a római egyháztól, megszüntetni a régi intézményeket, vagy átalakítani ezeket a reformáció igényei szerint. Ha meg akarunk maradni a „ragály” hasonlatánál, akkor a gyulai reformáció 1532-től 1541-ig terjedő első évtizedét a „lappangás” időszakának mondhatjuk, abban az értelemben, hogy az egyházi és a politikai hatalom egy ideig még akadályozni tudta az egyház válságának teljes kibontakozását, mielőtt azonban a reformálás szándéka többé nem ütközött a hatalom ellenállásába, elérte erejével és megvalósíthatta törekvéseit.¹⁴² S a római egyház romjain épülni kezdett a „Krisztus egyháza”: a lutheri értelmezésű, intézményekben realizálódó protestáns ecclesia. Győzelmét az sem gátolhatta, hogy a politikai változások következtében fejlődése időnként akadályokba ütközött. A gyulai reformáció történetének 1541-től 1552-ig terjedő második évtizedét, amely Patócsy Ferenc várkormányzósága alatt telt el, ez a törekvés határozza meg. Ezekben az években formálódott át Mária városa protestáns várossá.

Patócsy Ferenc¹⁴³ vallási érzületének kialakulására hatással lehetett protestáns felesége, Thurzó Margit, „Szegedi Kis István patronája”.¹⁴⁴ Bizonyára része volt abban, hogy szakított elődje protestánsellenes valláspolitikájával és 1552. áprilisában történt haláláig „erélyes pártfogója volt a reformációnak”. A változás eseményeit részleteiben nem ismerjük, eredményeinek számbavételével kell megelégednünk.

A színvallástól kezdetben Gyulán is idegenkedő, óvatos polgárság nyíltan megvallotta protestáns meggyőződését. Érdekes dokumentuma ennek a gyulai szabók 1543. évi céhszabályzata. A bíró a tizenkét tagú tanácsa nevében kiadott okmány mindenben

¹⁴¹ E reménységre nézve l.: Kolozsvári Péter ugocsi főesperes, gyulafehérvári kanonok és terpeni plébános nyilatkozatát összes papsága nevében: „Miatán némely egyházi szertartásokba visszaélések csúsztak be, ők azokat az ősegyház szokása szerint Isten igéjéből reformálták s az így reformált szokásokat használni akarják mindaddig, míg az egyetemes és szabad zsinat másképen nem határoz.” (Uott IV. 530–531.) — I. Ferdinand 1541. február 8-án azzal a feltétellel adott bocsánatot Bebek Imre prépostnak, hogy a hit dolgában a zsinat döntéséhez fogja tartani magát: „lisque acquiescere teneatur, quae per generale concilium vel communes synodos catholice Christiane ecclesie ab omnibus observanda, recipiendaeque determinabuntur.” (Uott III. 528–529.) — Viszont sokan voltak már a protestánsok között olyanok, akik már nem bíztak abban, hogy a zsinat képes az egyház reformálására, sőt működését károsnak tartották, különösen a Hódoltságban. Midőn a zsinatot másodízben is összehívták, egy ismeretlen levélíró 1550. aug. 24-én így írt róla: „A zsinat miatt részint szomorokodtunk, részint örültünk. Mert nem kevésbé szomorít bennünket, hogy sokak gyengék a hitben, s akik egyedül a zsinat határozatától teszik függővé hitüket, azok igen későn, vagy talán sohasem jutnak üdvük tudatára. De e relett való szomorúságunkat azzal mérsékeljük, hogy az Isten igéje most már úgy ki van terjesztve, hogyha valaki azt nem akarná elismerni és elfogadni, annak nem szabad és nem is lehet üdvössége kockáztatásáért mást okozni, mint önmagát és az ember hiába is várna egy újabb zsinatra.” (Thury, *Protestáns Szemle*. XXV/1913. 432–433.)

¹⁴² A protestantizmus rohamos terjedése l.: Brodaries István szeremi püspök és Bánffy János nádor levelét VII. Kelemen pápához. Brodaries ezt írja 1533. augusztus 1-én: „Id enim futurum manifeste video, nisi vestra Sanctitas vel consilio faciendo, vel aliquo alio modo quamprimum subveniat. Iam scita Lutheri et eorum, qui eum sequuntur, sensim totam fere Hungariam pervadunt: in aliquibus vero locis, maxime Serenissimo adhuc Ferdinando regi parentibus, coeperunt omnia iuxta illius dogma fieri et praedicari. Sacerdotes palam uxores ducunt, indulgentiae, dispensationes et alia huiusmodi, quae aliquando in pretio fuerunt, contemptui habentur.” (Uott II. 272–274.) — A nádor 1533. április 25-én: „Kéri a pápát, hasson oda, hogy a kereszténységben a béke helyreállítsék, szem előtt tartva, hogy a háború legjobb terjesztője az eretnekségnek, melyly már Magyarország, a kereszténység eddigi védbástyája is meg van metelyezve.” Övály Lipót: *A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai*. I. (Bp., 1890. 56–57.)

¹⁴³ *Zsilinszky Mihály*: Patócsy Ferenc. (Századok. XXII/1888. 611–621., 714–729.) Patócsy vallási magatartásáról egy szó sem esik benne.

¹⁴⁴ Révész Imre óvatos fogalmazása szerint Patócsy Ferenc a reformáció pártfogója „legalább is felesége, Thurzó Margit révén, aki Szegedi Kis Istvánnak patronája”. (Magyar református egyháztörténet. I. 5.) — Korábban Kun Kocsárd özvegye volt. Leánya: Patócsy Zsófia Bebek Györgyné a helvét reformáció támogatója. (Karácsonyi, III. 121–123.)

egyezik a budai szabók Mátyás királytól kiadott szabályzatával, amelyet György őrgróf 1516-ben megújított, szövegével „Exceptis caeremoniis pontificalibus, iam nunc posthabitis”.¹⁴⁵ Íme, a gyulai polgárság, élén bírójával és tanácsával, tudatosan mellőzi a régi hit szertartásait, s ezt szervezeti szabályzatában nyilatkoztatja ki egyik testülete.

A változás legfontosabb eseménye az volt, hogy nem töltötték be a plébánosi tisztet a parochiális egyházban. Vajon mikor határozták el ezt a fontos változtatást? Alighanem Patócsy Ferenc idejében. S ki volt a város utolsó plébánosa? A névsorban az utolsó: Ábránfi János 1520-tól 1529-ig.¹⁴⁶ Ozorai könyvéből azonban tudjuk: 1535-ben még áll a plébánia, s működik egész apparátusával a plébános. Midőn Ábránfi 1529-ben elnyerte a váradi olvasókanonokságot, Czibak püspök Péter világosvári kápolnamesternek a gyulai plébániát ígérte jutalomképpen, ha kezére játssza a várat, s bár a pap ígétét teljesítette, a püspök mégsem a plébániával jutalmazta, hanem „a Nagyboldogaszszony Menybevitale kápolnához” rendelte, „amelyet egykor egy deák, István épített a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére”. Még 1537-ben is van plébános a városban, ő látja vendégül három napra János királyt.¹⁴⁷ Használatba vették-e a protestánsok a plébánia megszüntetése után a parochiális templomot? Mikor kezdődött meg a városban a protestáns kultusz?, kik voltak az első prédikátorok?¹⁴⁸ — hogy ilyen fontos kérdésekre nem tudunk válaszolni, ebből is látszik: milyen hiányos ismereteink vannak Gyula — és általában az alföldi magyar városok — reformációjának kezdeteiről. Később arról hallunk, hogy „a püspökség szintén egyik büszkeségének, Gyula városának polgárai még egyházi szerelvényeiket is elárúsították”.

Alighanem még Patócsy Ferenc idejében hagytak fel a misézéssel a várbeli kápolnában is. A vár- és városbeli őrség erős támasza lett Gyulán a protestantizmusnak. Arról értesülünk, hogy a katonák „az egyházak szolgálait és a szerzetes testvéreket gyötrik, jövedelmeikhez hozzányúlnak”.¹⁴⁹ A kápolna klenódiumai csak kallódó leltári tár-

¹⁴⁵ 1543. május 9-én. A Farkas Bálint gyulai bíró és tizenkét tagú tanácsa nevében kelt szabályzat a váradi mintájára készült. (Veress, 168.) — L.: Komáromy András, A nagyváradi szabók cséhszabályzata 1614-ből. (Történelmi Tár, Új foly. II/1901. 127—137.) Bethlen Gábor fejedelem 1614. március 10-én kelt megerősítő átiratából, de az említett gyulai szöveg átvétele.

¹⁴⁶ Ábránfy életrajzi adatait és a plébánia történetét az adatok hiányos vagy ellentmondó volta miatt nem lehet tisztázni. — 1520. december 6-án Ábránfy kötelezi magát, hogy „miután a gyulai plébániát az őrgróf kegyelméből bírja, ha bármilyen peres ügye támadna közte meg az őrgróf között, azt nem másutt, hanem csupán az őrgróf vagy annak tisztjei által intézteti el”. — 1528. április 12-én Sadobrich Péter gyulai várnagy, „halásan köszöni, hogy az őrgróf a gyulai plébániát neki adományozta, de azt jelenleg birtokba venni nem bírja.” (A gerlai Ábránfy családról l.: Karácsonyi, III. 15. — Főesperességről és váradi kanonokságáról: Bunyitay Vince: A váradi püspökség káptalanai s monostorai a püspökség alapításától 1566. évig. Nagyvárad, 1883. A Váradi Püspökség Története. II. 170.)

¹⁴⁷ Szerémi, 183—185. — 1533-ban december közepe táján: útban Temesvárról Szegedre Czibak nem engedte a királyt Gyula várába menni, hanem csak a parókusnál adott neki szállást. . . . Gyula városában három napig időzött a király.” (Uott 222.)

¹⁴⁸ „Reformált még 1540 körül egyideig állítólag Gálszécsi István is, mint gyulai pap.” (Zoványi, 73.) — Rácz Károly sok képtelen állítás közül az egyik: „A második toronyi zsinatban 1550-ben választott püspökké valami Gönczi Máté nevű. . . Ez mint menekült gyulai lelkész jelen volt az 1567. február 24—26. napjain tartott debreczeni zsinaton.” (Idézett dolgozatában. 10.) — Helyre kell igazítanunk Szekfü tévedését is: „Az első szuperintendenst, vagy püspököt az 1549—50-i toronyi zsinatok ültetik be Szegedi Kiss István személyében, Petrovics Péter pártfogása alatt.” Szerinte Szegedi „a Tiszántúl, majd a török területen élő dunántúli magyarság vándorprédikátora”. (Magyar történet, III. 272—273.)

¹⁴⁹ Scherer, I. 178.

gyak.¹⁵⁰ Az őrség hadnagyai protestáns érületűek. Gyulán is, és mindenütt, ahol erre alkalom kínálkozott, a polgárság és a vitézlőrend szövetsége a reformáció társadalmi fundamentuma. Gondoljunk csak a debreceni polgárok és az egri vitézek közös hitvallására,¹⁵¹ vagy Szegedi Kis István és a végbeliek meleg barátságára: Szegedi papjai végezték Szigetvárott a katonák lelkigondozását, az ostrom forró napjaiban is, a vár bukásáig.

A plébánia megszűnése után a katolikusok gondozása a városbeli ferencesek vállára nehezedett, noha a kápolnában aligha szakadt meg a szolgálat folytonossága. A gyulai barátok a rend szigorú szabályzatú obszervans ágához tartoztak. Róluk szólva emlétenünk kell a gyulai beginákat is. Ezek nem voltak a szó szoros értelmében vett apácák, nem tettek fogadalmat, de közösségben éltek és a Ferenc-rend szellemében végezték ájtatosságukat és charitatív jellegű tevékenységüket. Házuk a ferencesek egyháza közelében volt, az ő templomukba jártak, gyóntatójuk az egyik páter.¹⁵²

A gyulai barátok majd száz esztendőre terjedő szép múltra tekinthettek vissza, s rendházuk éppen ebben az időben érte el fejlődése tetőpontját Czibak Imre váradi püspök támogatásával. A rend 1531. évi tartományi gyűlése a gyulai kolostort konventi szintre emelte.¹⁵³ Az 1533. évi gyűlést Gyulán tartották, s ez egy különös mozzanatról vált nevezetessé: Nágocsi Márton, az új provinciális felolvasta — nyilván nem csak a városbeli, hanem a rendben lappangó lutheránusok rettentésére is — Kassai Kristófnak, „Ferdinánd király fő hitszónokának” levelét arról, hogy János, szász választó-fejedelem halálos ágyán megbánta a régi vallás ellen Luther izgatására elkövetett bűncit, Luther megőrült, könyveit János tűzre hányatta, feleségét pedig szitkok között megkötöztette.¹⁵⁴ Ez az együgyű híresztelés jelzi, hogy a protestantizmus már jelentkezik Gyula, Várad környékén is.

¹⁵⁰ „1528-ban a gyulai várbán teljes épségében fennáll még az Apostolok tiszteletére emelt kápolna, minden egyházi szerekkel együtt s ott ez évi húsvétkor még külön az uradalomtól díjazott egyházi személyek végzik a nagyheti szertartásokat.” — „1559-ben — Mágócsy Gáspár — már csak a bútorok között számol be 22 darab miseruhalával s a hozzátartozókkal, a kápolnáról szó sincs.” (Kardosonyi, I. 186., 190.)

¹⁵¹ Révész Imre: a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum. Bp., 1934.

¹⁵² Kollányi Ferenc: Magyar ferenczrendiek a XVI. század első felében. (Századok. XXXII/1898. 913—915. — Karády János: A magyarországi ferenczrendű beginák története. (Szt. Ferencz rendjének története. II. 538—558.)

¹⁵³ Krisztián János: A békés megyei régi kolostorok. A gyulai ferencz-rendű kolostor. — A gerlai ferencz-rendű kolostor. — A gyulai apáca-kolostor. — „A konvent (rendház) annyiban különbözött a „locus”-tól (lakóhely), hogy benne szerzetes növendékek is laktak, több felszentelt tagja is volt; egyházában mindennap énekes szent misét mondtak és a zsolnsmát is nyilvánosan énekelve mondták.” (A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. XV/1890/91. 66—82.)

¹⁵⁴ 1533. június 1. A ferenczrendűek közt Kassai Kristóf Ferdinánd király udvari szónoka levele által terjesztett nagyrészt hamis hírek: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. 252—254. — János Frigyes fejedelem 1530. személyesen nyújtotta át Augsburgban V. Károly császárnak az augsburgi confessiót. — Melanchton öt magasztaló epigrammáját Szcenzi Molnár Albert fordította magyarra, s adta ki Postillaja 1077. lapján:

Az erős Fejedelem Janos Fridric
Ez világon töb hasznot czelekszik,
Hogy az Hitet meg vallya bátorsággal
Hogy nem ha soc népet győzne meg haddal.

A következő évek konventuális jegyzőkönyvei¹⁵⁵ értékes dokumentumai a magyar reformáció történetének. Részben arról vallanak, hogy a reformáció eszméit nem csupán a laikusok, főként a városok polgárai melengetik, hanem a rend tagjai is; részint pedig azt tanúsítják, hogy a barátok fegyelme, hűsége és erkölcsi színvonala egyre hanyatlak, sűrűn vétének az engedelmesség a szegénység és a szüzesség fogadalma ellen. A Gyulán választott provinciális 1537-ben megszerezte János király hozzájárulását ahhoz, hogy a szalvatoriánusok az ő szerzetüket elhagyó barátokat elfoghassák és megbüntethessék.¹⁵⁶ Már két évvel korábban azt a határozatot hozták, hogy ama rendtagokat, akik Luther tévelygéseit vallják vagy védelmezik, azokat a custos azonnal vesse börtönre és tartsa ott egy hónapon át, s ha megmarad eretnkségében, további sorsáról a provinciális rendelkezék. Sűrűn felmerülő panasz: a szerzetesek lutheránus könyveket olvasnak.¹⁵⁷

A Ferenc-rend a kolostorok falain kívül, a gyülekezetekben is védekezik a lutheranizmus terjedésével szemben. A veszélyeztetett városokba prédikátorokat küldött az 1537. évi jászberényi konvent határozatából, így Mezőtúr-ra, Miskolcra, s számunkra különösen fontos, hogy Kálmáncshibe és Tolnára is. Lám, már ezekben is felütötte fejét az eretnkség. Gyulán 1537-től 1552-ig egymást érik a „hitújítók támadásának visszaverésére küldött külön hitszónokok”.¹⁵⁹

Ez idő tájt a ferencesek gyakran panaszkodnak, milyen sokat kell szenvedniük a rágalmazóktól. Az őket ért vádak azonban nem minden esetben voltak rágalmak, ez éppen rendi gyűléseik határozataiból látszik. Főként a beginákhoz való meghitt

¹⁵⁵ Tabulae Congregationum Generalium Ordinis Sancti Francisci de Observantia Porovinciae Hungariae Sanctissimi Salvatoris ab anno 1531. usque 1567. — Bunyitay Vince adta ki; Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. 462–534. — Kollányi Ferenc dolgozta említett tanulmányában. „Hitújításra közvetlenül vonatkozó adatokat a folyó ügyek között találunk, nem sokat, de érdekesekeket.”

¹⁵⁶ Karácsonyi rendtörténetében: I. 398. — „A harminczas években a tartományfőnök megbízta az egyik atyát, hogy a provincia összes apostata szerzetesit nyilvános kiközösítéssel sújtsa, s amennyiben lehetséges, a világi hatalom közreműködésével fogdossa őket össze, börtönöztesse be és mindaddig tartsa letartóztatva, amíg nem mutatkoznak hajlandóknak a szerzetesi szabályok megtartására.” (Kollányi, Századok. XXXII/1898. 927.) — Egy ferences történetíró: Szabó György Piusz a reformációt egyenesen a rend belső bomlásából, az egyházi erkölcs és fegyelem bomlására vezeti vissza: Ferencrendiek a magyar történelemben. Adatok a magyar ferencrendiek történetéhez. Bp., 1921. — A szerzetesrendek erkölcsi és szellemi hanyatlásáról, a polgárság és a barátok ellentétéről. I. Obál Béla, szemléletmódjában és módszerében a kutatás számára ma is útmutató jelentőségű könyvét: Az egyház és a városok a reformáció előtt. A városok szerepe a reformáció előkészítésében. Eperjes, 1914. Különösen fontos fejezetei: „A polgárok, mint az alsó papság és a szerzetesség megrendszabályozói. — A szerzetesség megszűnése a városokban.”

¹⁵⁷ „Váradí gyűlésükön meg kellett újítani az 1535-ki gyöngyösi határozatot a lutheránus tévedések kerüléséről és a lutheránus könyvek olvasásáról. Csak a lutheránusok ellen írt könyveket volt szabad megtagtani és olvasni.” (Karácsonyi, I. 408.) — Hasonló végzéseket hoznak az 1546-ki és az 1550-ki váradí káptalanokon.” (Kollányi, uo. 929.)

¹⁵⁸ Karácsonyi, I. 397–398. — 1540. április 30-án „A pápa Werbőczy kérésére megengedte Csiky András ferenczrendi szerzetesnek, hogy sub obedientia ordinarii loci Werbőczy házában élhessen, és Magyarország területére apostoli hitszónokká tette. A rend generálisja azonban tudomást szerezvén arról, hogy Csiky nem folytat egészen kifogástalan életet, a pápa ezen engedélyét visszavonja.” (Kollányi Ferenc: Regesták a római és parmai levéltárakból. Történelmi Tár. Új foly. VI/1905. 311–376.) — „Katholikus hitszónokokban szörnyű hiány van.” Várdai Pál érsek írja 1548. február 8-án Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolyának: „Libenter in negotio concionatoris... laborabimus, et si huiusmodi quidem virosum, qui secundum catholicam doctrinam concionentur, hodierno mira est paucitas...” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. 6.) — 1550. május 20-án „A pápa megengedi Oláh Miklós egri püspöknek, hogy tekintettel a magyar hitszónokok csekély számára, Kolosvári János nevű Domokos-rendi szerzetest tarthassa maga mellett.” (Uo. V. 352.)

¹⁵⁹ A gyulai hitszónokok: 1537–1539. Pécsi Mihály, 1542–1544. Athyai Péter, 1548–1552. Zákány Balázs. (Krisztik János i. m. 71.)

viszonyuk miatt érte őket bírálát. 1539-ben Gyöngyös városa megígérte, hogy ki fogja kutatni és megbüntetni „azon csúfoló nóta és hazug gúnyirat” szerzőit, amelyet ellenük terjesztenek „kiváltképpen a beginák házába való járásukról”.¹⁶⁰ Hogy a barátok és a nők érintkezése valóban átlépte a rendi fogadalom határait, ezt konventi határozatok tanúsítják: Nők csoportosan sem léphetnek be többé a kolostorokba, nem vesznek fel többé beginákat, s hozzájuk még gyóntatójuk sem mehet be.¹⁶¹ Gyulán „eltiltották a beginákat a házról házra való kéregetéstől és utasították őket, hogy csak rokonaikhoz vagy egyes jószívű nemes családokhoz forduljanak; kimondották továbbá, hogy a Boldogságos Szűz fából készített szobrát, melyet a nővérek sok ékességgel szoktak feldíszíteni, házukból távolítsák el; ugyanis világi egyének a szobor előtt végzett ájtatosság ürügye alatt ki és bejártak hozzájuk és ez különböző gyanúsításokra adott alkalmat”.¹⁶² A rend általában kezdett elvilágiasodni, a barátokat el kellett tiltani a világiakkal való túlságos barátkozástól. Hanyatlását jelzi János Zsigmond 1560-ban kiadott rendelete: „A ferencrendiek alamiznaszedéskor tartózkodjanak a világias és fölösleges szórakozásoktól.”¹⁶³

Amint a római egyház hanyatlott — elsősorban belső megerőtlenedése következtében — úgy terjedt és erősödött — táguló lehetőségeivel élve — Gyulán is a protestantizmus. A fennmaradt gyér és homályos adatokból arra lehet következtetni, hogy az iskola volt a reformáció fészke Gyula városában is. A gyulai iskoláról olyan vélekedésekkel találkozunk a város helytörténeti irodalmában, amelyek forrásokkal nem igazolhatók. Haan „protestans Gymnasium”-nak mondja: „Alapította a gyulai városi tanács, de azonkívül hatalmas pártfogói voltak ... Aligha tévedek, midőn azt hiszem, hogy miután a XVI. század első évtizedeiben egész Gyula városa protestánsná lett, az itt létezett ferenczrendi zárda eltöröltetvén, annak helyisége szolgált e főiskola helyiségeül.”¹⁶⁴ Bod Péter is protestáns alapításúnak vélte: „Gyulában kezdett vólt valami Oskolátska indulni a Reformátzió kezdetével.” A mi nézetünk szerint a gyulai protestáns iskola nem a kolostori, hanem a parochiális iskolából bontakozott ki. Az iskola fenntartása a plébános kötelessége volt.¹⁶⁵ Akkor — és nem korábban — került a város kezébe, mikor a plébánia működését megszüntették, s akkor vált protestáns iskolává, mikor

¹⁶⁰ 1538. december 31. és 1539. január 13. „Item quod in processu causae Beginarum, involvente etiam vos fratres honorandos, deceptos nos esse fatemur ex quorundam testium falsa testificatione. Unde si quis nostrum in nundinis vel sedibus comitatum vel alibi vel quicunque alius quicquam mali seu verba infamatoria publicasset: fatemur et recognoscimus iniuste et falsae eos dixisse et publicasse, cum sciamus atque cognoscamus vos fratres semper fuisse et esse bonae vitae et famae.” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. 308 — 311.)

¹⁶¹ Karácsonyi rendtörténete, I. 399.

¹⁶² Kollányi, Századok. XXXII/1898. 915 — 916.

¹⁶³ (P. Kuncz Nándor:) A gyöngyösi zárda oklevéltára. Bp., 1930. 16.

¹⁶⁴ A ferences iskoláról ezt írja Kollányi: „A mohácsi vést követő zavarteljes időben a tanulmányok végzésére nem volt állandóan valamely zárda kijelölve, hanem káptalanról-káptalanra külön határozták meg, hogy az ifjak iskoláztatásból történjék. Így pl. 1531-ben úgy intézkedik a káptalan, hogy a jövő gyűlésig Váradon tanítsák őket. Hasonló határozatot hozott az 1533. káptalan. ... Sajnos forrásaink nem szólnak arról, hogy mit tanítottak ezen iskolákban.” (Századok. XXXII/1898. 604.) — Haan véleménye: „Aligha csalódunk, ha azt mondjuk, hogy a főiskolánk helyisége a szent-ferenczrendiek akkor létezett klastroma volt.” (A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. III/1876 — 77. 118.)

¹⁶⁵ Karácsonyi, II. 146.: „A gyulai plébániai-javadalom fölért egy jó prépostsággal vagy apátsággal. ... Teherrrel is volt összekötve. Több papot ... kellett tartani. ... Azután az iskolaház fenntartása és a fürdő kiigazítása szintén a plébános terhe volt.

protestáns érületű tanítókra bízta. Szegedi Kis István életrajzából jól láthatjuk, az alföldi mezővárosok olyan tanítókat alkalmaztak, akik a concionator-i szolgálatot is el tudták látni. S olyan igehirdetőket, akik alkalmasak voltak, hogy az iskolában való oktatással is terjesszék a reformáció eszméit. Midőn Szegedi „a ceglédi egyházba ment ... nemcsak a templomba kezdett tanítani, hanem ... az iskolában is kezdte előadni Melancthon Fülöp cikkelyeit, más rendűeket is serkentvén csodálatos ügyességével a pápák és Gratianus végzéseiből az áldozó papocskák tévelygéseinek megcáfolására.”¹⁶⁶ 1545-ben Szegedi Gyuláról ment Ceglédre, s ceglédi működéséből szabad következtetnünk a gyulaira is, hiszen már ekkor Gyula iskolája „nevezetes iskola” volt.¹⁶⁷ Korábbi színvonaláról Szerémi György latin stílusából lehet véleményt alkotni: ő is, akárcsak Szegedi, egykor a plébániai iskola diákja volt.¹⁶⁸ Hangulatos, tetszetős feltevés Karácsonyié: „Alighogy Patócsy Miklós meghal, Gyuláról az egyik tanító Wittenbergbe indul s két év múlva, mint az új vallás nyílt hirdetője jelenik meg Gyulán. Ez a férfiú volt Szegedi Kis István.” Szegedi nem Gyuláról ment Wittenbergbe, előbb megjárta Bécs és Krakkó egyetemét.¹⁶⁹ Mikor a gyulai iskolában diákoskodott, ott még a régi rend és szellem volt uralkodó, s még csak híre lengedezett a reformációnak.

1552. április 24-én meghalt a gyulai protestánsok patrónusa, Patócsy Ferenc. Az 1552-es esztendő egyébként is nagy változást idézett elő Gyula és protestáns gyülekezete életében, annak következtében, hogy Martinuzzi az ország Izabella kezén levő keleti részeit átjátszotta Ferdinándnak. János király özvegye 1551. július 1-én írásban is lemondott Erdélyről és a tiszántúli részekről. A fejedelemséget át is adta a király generálisának, Castaldonak. 1552. április 17-én Patócsy kötelezte magát Gyula átadására. Már halott volt, amikor Andala generális át is vette a várat.¹⁷⁰ Egyidejűleg az uralkodó Losonczy Istvánt nevezte ki — a Munkácsra távozott Petrovics Péter helyére — Temesvár és az alsó-magyarországi részek főkapitányává. A temesvári eseményekből és Szegedi sorsából látni fogjuk: e katonai kormányzat feladatának tekintette a protestantizmus likvidálását is — a protestánsokra nézve a legrosszabb pillanatban. Az 1552. év ezen a tájon azért is

¹⁶⁶ Melancthon hazai hatására nézve l.: Frankl Vilmos: Melancthon magyarországi barátai. (Századok. VIII/1874. 149–184. — Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. I. 97–100. — Neuser, Wilhelm: Melancthon úrvasoradata és annak hatása a Duna-térségben. (Theologiai Szemle. Új foly. XV/1972. 195–199.) — Gratianus kamalduli szerzetes, az ún. „Decretum Gratiani” gyűjtője, a bolognai San Felice-kolostor vezetője volt. 1139 körül a korábbi egyházjogi gyűjteményeket rendszerezve összeállította és saját észrevételeivel (Dicta Gratiani) kísérte. Meghalt 1160 körül. — Szegedi két nevezetes műve a pápaságról: „Speculum Romanorum Pontificum” és ennek kiegészítéseképpen a „Tractatus brevis de traditionibus quibusdam Pontificum Romanorum” (először: Bázél, 1584.) bizonyára iskolai előadásaiából növekedett meg jelentős kiadványvá. (Wéber Samu: A pápaság tükré a XVI. századból. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. XXXVIII 1894. 715–716. — Révész Kálmán: Szegedi Kis István „Speculum Romanorum Pontificum”-a. Uott 764.)

¹⁶⁷ A ceglédi és a gyulai iskoláról, Szegedi működéséről e két iskolában: Földváry László: Szegedi Kis István reformátori működése a Tisza melléken. (Protestáns Szemle. VI/1894. 478–493., 554–574., 611–621.) — A korabeli protestáns iskolák értékelésére nézve jó figyelembe venni Révész Imre figyelmeztetését: „A szerint, amint tanítók változtak, változott az anyag, a rendszer, a fokozat is. Kiváló képzettségű egyének még oly kevéssé jelentékeny helyeken is, mint Tolna, Abaújszántó, Cegléd stb. képesek voltak a hozzájuk seregglő érettebb ifjúságnak hébert, görögöt tanítani, theologiai képzettségű nyújtani; persze a nélkül, hogy magukat az illető iskolákat ezáltal „főiskolai rangra emelték volna, mert hiszen, ha ők onnan eltávoztak s helyükre alkalmatlanabb, szerényebb képességű utód került, iskolájuk magától visszacsökkent a triális fokozatra.” (Ímént említett műve: 262–263.)

¹⁶⁸ Erdélyi László: A mohácsi vész nemzedéke. Néplektörténeti korrajz egykorú emlékiratból. Szeged, 1941.9.

¹⁶⁹ L.: Szegedi életrajzi adatainak időrendjére Zoványi lexikonát.

¹⁷⁰ Az eseményekre nézve: Szántó Imre, A török 1551. évi hadjárata a Temes-vidék és a Maros-völgy meghódítására. (Hadtörténelmi Közlemények. XIX/1972. 73–96.)

válságos esztendővé lett, mert az úrvacsora kérdésében a protestantizmus meghasonlott, rálépett arra az útra, amelyen azután továbbhaladva két egyházra szakadt. E párhuzamos folyamatnak Sztárai gyulai papságáig terjedő szakaszáról szólunk tanulmányunk következő fejezetében.

V.

A három részre szakadt, s vallására nézve is meghasonlott ország politikai és vallási helyzetéről így gondolkodott a királyi Magyarország és Erdély állapotait a távoli, a Hódoltság déli sarkában fekvő Baranyából figyelő Sztárai Mihály a „Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokból — Szent Írásból mostan szerzetött ének”-ében „Az igaz keresztyéneknek kevés számokról, háboruságokról, és győzedelmekről, és az hitetlenöknök koronként való sokaságokról, jó szerencséjéről, és veszedelmekről.”¹⁷¹ Az énekbe foglalt történet a Királyok I. könyve 17. részében olvasható. Tárnya: Izrael bálványimádó gonosz királya és királyasszonya: Ákháb és Jezábel fenekedik Illyésre, az igaz prófétára, Isten emberére. A vers, amely egy történeti ének-pár első darabja volt, Laskón készült:

164. Ezer után ötszáz és negyvenkilencben,
Az Sztáray Mihály ezt szerzé versekben,
Tar papokkal való nagy itkezetiben,
És Istenben való jó reménségében.

A hosszú, 164 strófára terjedő énekben Sztárai elbeszéli Illyés történetét a bibliai szöveg rendjében, belekezd Elizeuséba, még elmondja a gyermekekkel való esetét, de ezután mindjárt rátér a tanulságra:

139. Mit azután mivelt, másodszor halljátok,
De most csak ezeknek értelmét halljátok,
Nagy szép rövideden azt megtanuljátok,
Minden embereknek kérlek, megmondjátok.

Nincs dallamjelzése, de ezt is énekszóval adták elő, szövege énekeskönyvekben maradt fenn. Történeti ének, mert az ótestamentumi szent történet egy különösen értékes fejezetét aprólékos részletességgel adta elő a hallgatóságnak, de ennél mégis jóval több: a történet Sztárai ajkán allegória: intelem és vigasztalás a protestantizmus hazai történetének egyik — szerte az országban, Baranyában is — válságos órájában. Tendenciózus a tárgyválasztás is: Ákháb és Illyés harca a hamis és az igaz hit harcát, s az igaz hit győzelmét szemlélteti. Megragadó a történet kedves mozzanatainak: Illyés és a sareptai özvegyasszony esetének allegorizálása. Isten büntetésül szárazságot bocsájtott a földre, éhínség gyötri az embereket, a próféta is éhes. Az asszony utolsó marék lisztjét süti meg maga is fia számára, kenyerét mégis megfelezi a prófétával:

¹⁷¹ RMNy I. 348. Debrecen, 1574. — Újabb debreceni kiadása külön címlap nélkül: RMK I. 335. — Majd: RMK I. 490. Debrecen, 1619. — RMKT V. 114–135.

146. Ez az özvegy asszony az anyaszentegyház,
Az Illyés peniglen igaz predikátor,
Az anyaszentegyház az hív keresztyén nép,
Ki szálláson tartja az hív predikátort.

A teljes történet tanulsága széleskörű kitekintés a magyar protestantizmus akkori helyzetére. S egyben szép irodalomtörténeti példa a magyar eseményeket a zsidó nép sorsával értelmező biblikus történet szemléletre:

157. Sok Ákháb királyok mostan támadtanak,
Kik az Isten ellen nagyon viaskodnak,
Hamis tar papokban az kik bizakodnak,
Nagy sok bálványokat vélek imádatnak.

158. Egyik Ákháb király az Bécsben lakozik,
Ki az Isten ellen nagyon hadakozik,
Hitötlenységében ugy Salamonkodik,
Nyilván meglátjátok, végre megveretik.

159. Másik Ákháb király barátból lett király,
Ki soha nem tanolt, de mostan prédikál;
Ő jobb keze felől nyilván az ördög áll,
Kivel egyetembe pokolra alászáll.

160. Ez két Ákháb után nagy sokan barátok,
Kik az Krisztus ellen most tanácsot tartnak,
Az hamis papoknak az kik zsoldot adnak,
Híszem az Uristent, vélek szégyent vallnak.

161. Mert nagy sok Illyések mostan támadtanak,
Kik az Krisztus által Istenben biztanak,
Hamis papok ellen prédikállottanak,
Nagy sokat ő benne immár megöltének.

A protestánsok üldözése, melyről Sztárai éneke szól, a Ferdinánd király uralma alá eső területeken az 1548. évi V. törvénycikk végrehajtásaként jelentkezett: „A mi a vallásügyet illeti — így szól a törvény — arra nézve az ország minden rendjei és karai egyetértenek, hogy az isteni tisztelet és vallás hajdani formára vitessék vissza és az eretnekek mindenünnen kiirtassanak.”¹⁷² Az erdélyrészi területeken a vallásügyet az 1545. évi debreceni országgyűlés XXVI. törvénycikke szabályozta: „Senki a lutheránusokat a maga jószágán ne tartogassa, ne tűrje, s a kinek a főkincstárnok úr vagy a kapitány úr megengedi, annak szabad legyen az ország törvénye szerint az ilyen lutheránusokat bárhol is üldözni és megfogni.”¹⁷³ Az említett országgyűlések végzéseikkel valósággal két tűz közé fogták a protestánsokat.

¹⁷² Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. I. (Bp., 1881.) 34–41.

¹⁷³ Uoott: 31–32.

A királyi Magyarországon Oláh Miklós, az 1548. november 28-án kinevezett egri püspök üldözi és fogdossa a prédikátorokat.¹⁷⁴ Az erdélyi helyzet bonyolultabb: a debreceni törvényben említett kincstárnok kegyetlen üldözője, a kapitány azonban hathatós pártfogója a protestánsoknak. Az előbbi Martinuzzi György,¹⁷⁵ az utóbbi Petrovics Péter.

Erdély ura: Martinuzzi, „e barátból lött király” szándékát és tevékenységét Várad és Debrecen vidékén, így jellemezte Dézsi András debreceni rektor a „Világ kezdetitül lött dolgok” című — Sztáraiéval egyidőben szerzett — énekének tanulságában, az „Exortatio erga pios”-ban:¹⁷⁶ Az ördög.

10. Támaszt ez világi fejedelmeket,
Hogy kergessék az hív keresztyéneket,
Kézbe kérnek nagy sok jámbor híveket,
Hogy megtagadtassák az szent igéket.

12. Sok kegyetlenek nem messze támadnak,
Kik az ígét eloltani akarják,
Szent igének hirdetését megtiltják,
Tudom akkor egymásnak ők azt mondják:

13. Vagyon immár mindenben békességünk,
Egymás között békességet szerzettünk,
Luterséget közülünk kiszinlettünk,
Nem bánt senki, bátor immár ne féljünk.

Ebben az időben az egész országban csak egy területen él zavartalanul: terjeszkedik és szervezkedik a protestantizmus: A Petrovics Péter hatalma alatt levő részekben: a temesvári és a lippai vártartományban. Petrovics, János király rokona, fiának egyik gyámja, Temesvár főkapitánya, Dél-Magyarország kormányzója¹⁷⁷ „minden befolyását

¹⁷⁴ Oláh Miklós (1491–1568) 1548-tól egri püspök, 1553 májusától esztergomi érsek volt. — Huszár Gál az esztergomi főegyházmegyében végzett vizitációira utal, „Az igaz papságnak tiköre”, „a semnici, cremnici és besztercei bölcsek tanácsosoknak” szóló dedikációjában: „Nemcsak a Mátyusföldét és Csallóközt fosztá meg az Oláh érsek a nagy Istennek ígétől és a Krisztustól szerzett sacramentumoknak igazán való kiszolgáltatásától, hanem a mint értem, immár a ti tartományokban is haddal kezdőtte a szegén kiföldi plébánosokat kergetni és nyírni: mintha a megnyomorodott Magyarország fejénnyírt emberek nélkül igen szűkös volna.” (RMNy I. 158. Magyar-Óvár, 1559.)

¹⁷⁵ Életrajza mint váradai püspöke (1534–1551): *Bunyitay Vince*: A váradai püspökök a püspökség alapításától. Nagyvárad, 1883. (A Váradai Püspökség Története. I.)

¹⁷⁶ RMKT V. 7–20. — A Bornemisza-énekeskönyven maradt fenn.

¹⁷⁷ „Ubi quæso tum majus Reformatibus nostris patuit asylum, quam sub ala Comitis Petrovitzi Temesvariensis præfecti, magni fidei Reformatae & Szegedini Patroni.” (*Debreceni Ember-Lampe*, 98.) — Petrovicsot sötét színekkel festik azok a történetírók, akik hajlamosak arra, hogy ellenfelét, Martinuzzit eszményítsék. Pl. Horváth Mihály azt írja róla — Nádasdy és Verencsics egy levélváltására hivatkozva —: „Főgondja a ráczok ragaszkodását biztosítani s aranyat gyűjteni. . . . Soha sem volt ép értelmű, s kire legjobban illenék azon mondat, hogy vajha vagy régen meghalt, vagy soha nem született volna, — ő értelmi gyöngesége mellett is nagyra vágyott, s . . . nem szűnt meg izgatni Izabellát: ne túrné tovább a püspök zsarnokságát, s . . . venné ki kezéből végképp az ország kormányát.” Vagy: „A színtoly kevély mint bárgyú Petrovics . . . a temesi tartomány kormányától elesni remegett.” (Fráter György élete. 229., 251.) — Ezen az úton járt Székfi Gyula is: A barát meggyilkolása után „János király és a polgárháború korszaka tért vissza most, az ország teljes felbomlásban várta azt, aki kezét ki fogja érte nyújtani. Ez pedig az elpusztíthatatlan vén rác, Petrovics Péter volt.” Akárcsak az ő rácai, akik korábban a török ellen harcoltak, „Petrovics Péter is megalkudott a pogánnyal”. (Magyar történet. III. 59., 427.) — A velencei követek 1550. nov. 6-án ezt jelentették róla: „Félő, hogy 'kikeletre' elvész az ország, . . . hisz maga a temesi bán már is félig-meddig török, a mellett, hogy lutheránussá vált. Törökösen él, török ruhában jár és János Zsig-

mondott is úgy akarja nevelni.” Veress Endre, Izabella királynő életrajzában ehhez hozzátette: „pedig ezt csak a látszat mutatta. Petrovics ép oly keresztyén volt, mint a barát, de törökbarátságát a politikai helyzet és a szükség parancsolta.” (Izabella királyné. 1519–1559. Bp., 1901. 306–307. Magyar Történeti Életrajzok.) – A törökös magyarok politikai koncepciójára nézve tanulságos figyelmet fordítani Scepper jelentésére V. Károlyhoz: „Az elégtelenség számát növelték a folytonos adózások a török háborúra, ... mivel eddigelé semmi sikere nem mutatkozott. ... Hasznosabb volna követni a lengyelek példáját, s török betöréseit és pusztításait évi adófizetéssel váltani meg. ... A városokban ezeken kívül még a schweicziak példájára felállítandó köztársasági kormányzat is lebegett sokaknak szeme előtt, 'Tartani lehetett, hogy a városok nagyobb része a schweizhez csatlakozik.' ... Az urakra és a nemesekre nézve e példát csábítóvá is tehetette, hogy a vallás szabadságának kikialtására, és a törökkel kötendő egységre e kormányforma nyújthatott legjobb alkalmat; s azon felül még azt is remélhették, hogy e köztársaságban ők lesznek vezetőivé.” („Mind szélesebben elterjedt ezen eszme, mely Magyarországon és Erdélyben annyi pártolára talált” – mondotta Horváth Mihály, aki Scepper jelentését a brüsseli levéltárból idézte: Frater György életében idézte, 89.) – Feltehető, hogy „Petrovics radikális – Révész Imre szerint – olykor durva erőszakosságban is megnyilatkozó protestantizmus” is ezt a koncepciót szolgálta. – Ami Petrovics protestáns voltát illeti, ennek kialakulását és fejlődését menetet még nem tudjuk nyomon követni. Ideje lenne végre megvizsgálni annak a sokat emlegetett állításnak hitelt, hogy Szlavóniában „katholikusokat elevenen megnyűzta és forró vassal sütötte őket és más borzalmakat tett”. Mikor, hol, milyen alkalomból követte el ezeket; még „görögkeleti” vallásban-e, vagy pedig ekkor már protestáns volt? (Idézi Tárczy Erzsébet in: A reformáció Horváth-Szlavonországon. Debrecen, 1930. Theologiai Tanulmányok. 8. 60.) – Korai protestantizmusra utal az, hogy Bebek Imre prépost „eretnek módon” kötött házasságát ő közvetítette, 1529-ben. (Erdélyi László, A mohácsi vész nemzedéke. Néplektörténeti korrajz egykorú emlékiratból. Szeged, 1941. 155.) – Szekfü megróttá Veress azt, hogy „Izabella alakját reális pszichológia nélkül idealizálja”. Egyetértünk vele abban, hogy „túlsgósan egyszerű pszichológiával nem közelíthető meg egyetlen élő alak sem”, de hát akkor miért hagyta figyelmen kívül: a vadrácnak minősített Petrovics Péter a magyar szellemi művelődés kiemelkedő faktora volt? – Nem valószínű, hogy Petrovics eredetileg görögkeleti lett volna. Lakatos István ezt írja róla, „Siculia”-jában: „Ő előbb katolikus volt, de később lutheránus, majd kálvinista s végül ariánus, vagyis unitárius lett.” (Boga Alajos: Székelyföld történetirója a XVII. században. Kolozsvár, 1914. 47. Kolozsvári Értekezések a Magyar Művelődéstörténet Köréből. 5.) Ariánusnak nyilván azért tartották Petrovicsot, mert Stancaro pártfogója volt.

felhasználta a reformáció terjesztésére és megszilárdítására. Rátevén kezét a csanádi püspökségre, az annak területén, Toronyban 1549. és 1550. tartott zsinatokon megalakította az első magyarországi superintendenciát”.¹⁷⁸ Tervbe vette, hogy Temesvárott egyetemi rangú iskolát alapít. Zoványinak igaza van: ő „a reformáció terjedésének Magyarországon legtekintélyesebb és legbuzgóbb elősegítője a főurak közül.” Tisztelője és pártfogója Szegedi Kis Istvánnak: feltételezhetjük, hogy az egyházi szervezet kialakítása és a temesvári iskola színvonalának emelése érdekében igényelte szolgálatát, amikor meghívta az iskola rektorának, további fejlődése eltervezőjének.¹⁷⁹ Mégis úgy véljük, a valláspolitikában mégsem ő, hanem már ekkor is Kálmáncsehi Sánta Márton volt az inspirátora.

¹⁷⁸ Zoványi: Cikkek, 355. „Az 1553 óta esztergomi érsekképen működő Oláh Miklós. . . hivataloskodása kezdete óta minden módot megkísérelt a katolicizmus régi hatalmának visszaállítására. . . A módot általános elvű a papok tisztokra való jogosultságának és képességének megvizsgálásában s az ezek nélkül levőknek a papokodástól való el tiltásában találta meg, ami. . . roppant sok zaklatásával és üldözésével járt igen sokaknak.” (Zoványi, 455.) – L. a 255. jegyzetben említett vizitációkat.

¹⁷⁹ „Makói tartózkodása alatt Petrovics Péter temesvári kapitány küldöttei jöttek hozzá s meghívták az akkor szintén jó hírnél állott temesvári iskola igazgatására. Szegedi a meghívást elfogadta s itt szívével lélekkel tanított templomban és iskolában.” (Szilády, V. 275.) – Egy képtelen állítás szerint Szegedi Nagyszombatból ment Temesvárra: „Wisskidenssky berichtet in seiner erwähnten Handschrift folgendes darüber: Johann Resikius sagt im zweiten Theile seines Werkes, 'Gymnasiologia Hungarica', dass im Gymnasium zu Tirnau unter andern öffentlichen und berühmten Professoren, auch der gründlich gelehrte Stephan Szegedy wirkte, und nachdem er zahlreiche Junglinge für das öffentliche Leben herangebildet hatte, sich von hier nach Temesvár begab.” (Stelzer, Joh. Carl: Geschichtliche Darstellung der sehr merkwürdigen Schicksale und Glaubenskämpfe der ev. Kirchengemeinden, sowohl Augsb. als Helv. Confession in der königl. Freistadt Tirnau in Ungarn vom Beginne der Reformation bis auf unsere Zeit. Aus gesammelten authentischen Quellen. Pest, 1870. 6.) – „Nincs feljegyezve, hogy Szegedi előtt kiket hívott Petrovics e célból Temesvárra, de épen nem lehetetlen, hogy Biai Gáspár volt azok egyike”, aki 1544 márciusában Temesvár városában éneket szerzett. Őt Szilády azonosnak véli azzal a „Gaspar pastor Hungarus”-sal, aki 1543. március 22-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre: „Nem lehetetlen, hogy épen Petrovics költségén tartózkodott a wittenbergi egyetemen, mint később 1557-ben Szegedi Gergely s onnan megfordulva 1544-ben folytathatta temesvári papi s tanítói hivatalát.” (RMKT II. 251–261., 466–467.)

Mikor, milyen körülmények között jött létre Petrovics és Kálmáncsehi együttműködése? Megvolt-e már Petrovics temesvári főkapitánysága idejében is, vagy csak valamivel később, akkor alakult ki, mikor Petrovics Temesvárról Munkácsra távozott? Mikor kötötte le magát Kálmáncsehi a helvét irány mellé, s mikor nyerte meg törekvéseinek hatékony támogatására Petrovicsot? Részt vett-e a reformátor a toronyi zsinatokon, s vajon miféle hitvallás jegyében gyülekeztek össze zsinataikra a Délvidék protestáns felkipesztői? Amíg nem tudunk konkrét adatok alapján válaszolni ezekre a kérdésekre, és nem tudjuk tisztázni Kálmáncsehi és Szegedi egymáshoz való viszonyát, csak sötétben botorkálunk, amikor azt tudakoljuk, hogy miként alakult ki és győzedelmeskedett a reformáció helvét iránya a Tiszántúlon. Egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy feltevések, következtetések fonalára fűzzük fel azt a néhány adatot, vagy inkább adat-töredéket, amely eddig előkerült a Debrecenről Temesvárig húzódó tiszántúli vidék reformációjának 1548 és 1552 között lezajlott eseményeiről.

Kálmáncsehi a helvét irányzat első jelentékeny képviselője hazánkban. Személye és működése különösen azért jelentős, mert ő Zwingli követője volt, őt tekintette mesterének, de meghaladta őt egyre szélsőségesebb tanításaival és radikális kultuszi reformjaival. E tendenciája emeli ki őt a szintén Zwinglire hallgató, de a helvét tan megvallásában és terjesztésében óvatosabb, tanításban és cselekedetekben sokkal mérsékeltabb kortársai közül.¹⁸⁰ „Az ő élete és nagyszabású működése még egy méltó íróra vár” — mondotta róla S. Szabó József a reformáció négyszázados emlékére készített könyvében, de azóta is csak egy sovány, vázlatos doktori értekezés készült róla: Papp Gusztáv 1935-ben.¹⁸¹ Életrajzának megírása azért nehéz feladat, mert szorosan összefonódik egy másikkal: ha Kálmáncsehit valóságosan, a maga emberi habitusában és reformátori tevékenységében akarjuk megismerni — kibontva a hagyományok, vélemények és rágalmak szövevényéből — akkor ismernünk kell patrónusát, Petrovics Pétert is, hiszen nagy része volt Kálmáncsehi reformátori működésének sikerében: nem csak pártfogója, hanem szinte munkatársa volt a helvét irány érvényesítésének nehéz éveiben. Egy jezsuita forrás szerint az oltárok és a feszületek eltávolításában két kezével is segített a reformátornak.¹⁸² A reformátor és a patrónus ilyen szoros együttműködése egyedülálló eset a magyar reformáció történetében.

Kálmáncsehi 1547-ben és 1548-ban Sátoraljaújhelyen működött, s innen — a mi

¹⁸⁰ „Annyi már az eddigi kutatásokból megállapítható, hogy ő egyebet, mint egy legfőljebb némi bullingeri hatásokkal tompított, de egyébként különösen kultuszi tekintetben erősen radikális zwinglianizmust élete végéig nem igen tanított.” ... „Mintha Kálmáncsehi éppen a sákramentomtanban még Zwinglinél is nagyobb egyszerűsítésnek lett volna hirdetője.” (Révész Imre: I. Kálvin legelső magyar támadója Draskovich György. II. Bucer Márton és a magyar reformáció. Debrecen, 1933. Theológiai Tanulmányok. 32. (Különlenyomat a Theológiai Szemle IX. évfolyam 1–2. száma 3–29. lapjairól.)

¹⁸¹ Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában. Debrecen, 1916. 21. — Kálmáncsehi Sánta Márton. Doktori értekezés. Bp., 1935.

¹⁸² „Petrovics Pétert egy feszület kép, kit maga is segít rontani, úgy üté agyon, hogy sokáig fetreng belé.” (Morvai István: Gersei Pethő Gergely élete és krónikája. Bp., 1912.)

véleményünk szerint — nem Debrecenbe, hanem Mezőtúrra távozott.¹⁸³ Zoványi azonban úgy vélte, hogy Kálmáncsehi túri papsága az újhelyit megelőzte, s feltételezte: „Már az 1540-es évekre eső mezőtúri működésében is a helvét irány szellemében prédikált itt, ha ugyan már túl nem ment rajta.” Nincs semmi valószínűsége annak, hogy mindjárt „kanonoksága után” éppen Mezőtúrra ment volna prédikátornak. Már említettük: a szalvatoriánus ferencesek 1537-ben küldtek hitszónokot Mezőtúrra az eretnek tanítás cáfolására; éppen abban az évben, amikor Gyulára is. A vallási helyzet nyilván azonos volt mind a két városban. Elképzelhetetlen, hogy a negyvenes évek közepe táján ezen a vidéken valaki szószékről hirdesse a sacramentarius tanítást. Skaricza is azt írja, hogy amikor Szegedi 1551-ben Temesvárról Túrra ment át, ott Kálmáncsehi munkáját folytatta.

A két toronyi zsinat (1549. és 1550.) a magyar reformáció történetének igen homályos részlete.¹⁸⁴ Nem tudjuk: ezeket ki kezdeményezte, s azt sem, hogy kiket hívtak össze.¹⁸⁵ Bizonyára a csanádi egyházmegye területén működő protestáns papokat. A határozatok szövege sem maradt fenn. Az sem ismeretes, hogy milyen hitvallású meggyőződés fűzte össze a zsinati atyákat. E zsinatokat először Gelei Katona István említette 1638-ban, a „Preconium Evangelicum” előbeszédében.¹⁸⁶ Az a vélemény alakult ki róluk, hogy

¹⁸³ *Esze* Tamás: Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaújhelyen. (Irodalomtörténeti Közlemények. LXXIV/1970. 566 – 576.) — Raemond Florián, francia kir. tanácsos és egyházi történétíró Petrovichról azt hagyta emlékeztetben: 'hogy kormány alatt A Luther követő papokat kürtök harsogása s dobpergés közt látták bemenni a katolikusok templomaiba, azok elfoglalása végett, világi és szentségtelen énekekkel, mintha Isten háza Marsnak lett volna szentelve... E kegyesség nélküli szívű kormányzó rendeletére az oltárok és szobrok összetörtettek, s az egyházi díszletek megszentégtelenítettek...’ — Schaesaeus, a ki akkor maga is lutheránus prédikátor volt, ezt megerősítőleg írja: 'hogy mikor Petrovich helytartó volt, a régi bálványozó papi rendet élete megváltoztatására kényszerítette, a zárdák és templomok ezüst edényeit elvette azért, hogy mikor a katolikus királyné az országba visszatérkezik, ne legyen módja a pápistaság visszaállítására.' (Mind a két szöveget Jakab Elek idézi: Kolozsvár története. II. Bp., 1888. 74.)

¹⁸⁴ „Csak annyi tudható rólok, hogy a korábbi zsinat tizenhárom cikkben határozott a papok tisztéről, életéről, erkölcséről és ruházatáról, az 1550-i pedig szervezte a püspöki hivatalt és tizenkilenc pontban megállapította az egyházlátogatás teendőit. Időrendben ez az első magyarországi superintendencia.” (Zoványi, 114.)

¹⁸⁵ A zsinat helyéről folytatott vitát l.: Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Összeszedte, a latin szövegeiket magyarra fordította és tájékoztató jegyzetekkel kísérte. — Bp., 1881. 16–22. (Protestans Theologiai Könyvtár. XV.) — Rácz Károly idézi Melléklet-e: 5–7. — A vitában felmerült helyek ezek: Torony, Toronya, Torna, Mezőtúr, Temesvár. Pápai Páriz Ferenc a „Rudus Redivium” zürichi kiadásában (Miscellanea Tigurina. —.) Tornát ír, magyar szövegében Temesvárt. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.) (—.) Tolnai István is temesvári zsinatról beszél. (RMK I. 1236.)

¹⁸⁶ Egy rövid kéziratot szőtt bele. Címe: „Modus et tempus reformationis religionis apud Hungaros.” Eredetéről ezt írta: „Nueperrime in Bibliotheca fui cuiusdam ac docti viri fortuna incidi.” Ezt a szöveget idézi Sinai említett műben „Anonymus Geleianos” címmel. — A Praconium Evangelicum”: RMNy I. 752II.521.). — Rácz Károly szerint az első toronyi zsinatot főként azért hívták össze, hogy kinyilvánítsa egyetértését a helvét reformátorok: Bullinger és Kálvin úrvacsorai egyezményével, a „Consensus Tigurinus”-sal. A „Consensus” jelentőségére és hazai hatására nézve mi Zoványi véleményét osztjuk: „A helvét irányiak között e tekintetben fölmerült s egyébként is csak értelmezéssébeli különbségnek az 1549-ben létrejött Consensus Tigurinusból való ideiglenes és látszólagos kiegyenlítése, amidőn „Calvinus elhallgatván a maga „lutheránuskodó” elvét, a kifejezésekben egészen a zürichi állaspontra helyezkedett és a csupán némileg tompított zwingliánus felfogás mintegy egyetemes megpecsételést nyert, nagy befolyással lehetett a helvét irány és ebben a Zwinglitől eredő tanfoglalom népszerűsítésére. A nyomtatásban 1551-ben megjelent hitvallás úgyszólván egy immár véglegesen külön szervezett református egyház életnyilvánulását tünt fel és alkalmat adott rá, hogy ahol csak voltak már követői a helvét iránynak, mindenütt erélyesebb cselekvéshez kezdjenek elveik terjesztése és a saját körükben teljes szabadságuk megszerzése végett.” A „Consensus”-ról Bullinger tisztelőit idejében tájékoztatta: „Már kéziratban többen átnézték és helyeselték magyarországiak is”, amint ez kitűnik Bullinger Vadianushoz 1551. március 8-án írt leveléből. (Corpus Reformatorum. XLII. 71.) — Erjesztő hatását jelzi a tolnai gyülekezet válsága és a budai gyülekezet szétesése külön lutheránus és zwingliánus közösségre. — Mérséklő hatását tetelezi fel Révész Kálmáncshinél: „Úrvacsorata már bizonyos mértékig helyt adott

református zsinatok voltak. Zoványi szerint az volt a feladatuk, hogy megalakítsák az első protestáns szuperintendenciát, s még püspököt is választottak Gönczi Máté személyében.¹⁸⁷ Egy nagy cél egyik részletének megvalósítása volt e két zsinat. Az egyházszervezet kialakítását — Petrovics terve szerint — követte volna a temesvári iskola egyetemi rangra való emelése.¹⁸⁸ Mikor Petrovics meghívta Szegedit, már akkor is „azon a vidéken a leghíresebb iskola volt”, de Szegedi itt is „nemcsak az ifjúságot tanította, hanem a nép előtt is szónokolt tisztársával, Lippai Kristóffal együtt”.

Petrovics koncepcióját és eredményeit utóda, Losonczy István, „a ki vele született kegyetlen természete mellett még a pápista párt leghevesebb védőjének akart látszani”, egyszerre megsemmisítette. Martinuzzi nyilván ezért ajánlotta őt Temesvár és a Délvidék kormányzójául. 1551 augusztusában Temesváron volt, s első feladatának tekintette a protestáns ecclesiák megszüntetését, a prédikátorok elűzését.¹⁸⁹ Teljes munkát végzett:

a Krisztussal való közösség gondolatának, talán Bullinger és a Consensus Tigurinus hatása alatt.” (Rácz Károly „Melléklet”-e, 9.) — Zoványi, 289–290. — Révész Imre Kálvin jelentőségét hangsúlyozó véleménye: Magyar református egyháztörténet, I. 102–103., 106.) — A „Consensus Tigurinus”-ra nézve l.: Bizer Ernst: Studien zur Geschichte des Abendmahlstreits im 16. Jahrhundert. Gütersloh, 1940. 234–299. (Beiträge zur Förderung christlicher Theologie. Reihe. 46. Band.)

¹⁸⁷ „Zsinatukon felhasználva a püspökség fő nélkül való állását, megtették azt a merész lépést, hogy külön püspöki állást szervezzenek a saját részükre s minden kétségeskedés nélkül el lehet hinni, hogy nem állottak meg a félúton, hanem egyszersmind be is töltötték a maguk számára teremtetett állást. Ha nem is feltétlenül hiteles alakban, de a neve is fennmaradt az akkor és ekként választott püspöknek. Gönczi Máté volt ez az 1550-től hivataloskodó első magyar protestáns püspök, akire és superintendenciájára azonban mindjárt az erre következő 1551. évtől fogva keserves napok virradtak.” (Zoványi Jenő: A tisztántúli református egyházkerület története. Debrecen, 1939. 9.) — Gönczi püspökségéről l.: Tóth Ferenc: A... túl a tisza... ref. püspökök élete. Győr, 1812. — Földváry László Szegedi-életrajzában Sztárai püspökségét és a baranyai egyházkerület kialakulását, midőn ezek „alapjairól” beszélt, a toronyi zsinatokkal magyarázta: „Ekkor már a nagy-magyar-alföld zsinatai, a torontáli síkságon tartott toronyi zsinatok meghozták határozataikat s valószínű, hogy azok alapján azonnal felállított a jól szervezett egyházakkal bíró Baranyában a püspöki hivatal, és Sztárai nem reformátori minősége alapján követelt és elvált, hanem zsinatok által előírt jogokat gyakorolt és kötelességeket teljesített, midőn Tolnárról az 1553-dik évben elindult a baranyai egyházak látogatására, a következőben pedig papokat avatott föl nagy ünnepélyességgel.” (130–131.) — Említünk meg Jakab Elek állítását is: „Végre nagy jelentőségű tény az is, hogy a Petrovics kormányra alatti temesi búságban Szegedi István seniorsága alatt 1551 körül 35 reformált ecclesia volt.” (János Zsigmond magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása. Keresztény Magvető. II/1863. 155–287.) Jakab félreértette Paksi Mihály ama levelét, amelyben hírt adott Szegedi Kis István haláláról. Egyebek közt említette azt is, hogy a török alatt körülbelül 35 egyházat kormányzott. (Földváry, 209.) — De Földváry állítása is tévedésnek bizonyult: ő is, Miklós Ödön is, Paksi Mihály levelét közvetett forrásból, nem a „Miscellanea Tigurina”-ból, hanem Debreczeni Ember Pál egyháztörténetéből merítették, amelyből az „annis” szó kimaradt, „aminek következtében erősen megváltozott a tudósítás tartalma: hiszen ahelyett, hogy Szegedi 35 éven át kormányozta az egyházakat, az jött ki, mintha 35 egyházközségből állott volna a püspökség”. (Balázs László: Egyháztörténeti adatok áttértékelése a Studia et Acta nyomán. Hány egyháza volt Szegedi Kis Istvánnak? Hány egyházmegyéje volt a Duna melléki egyházkerületnek 1632-ben? = Református Egyház. XX/1968. 213–215.)

¹⁸⁸ Fr. Teutsch: Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt. (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. XVII/1882. Anhang. 98–99.): „Gutachten des Stancarus über Einrichtung der Hermanstädter Schule 1549.: „Nonne in hoc sunt (ut mihi Posonii quidam magni viri retulerunt) Regni Hungariae proceres, ut gymnasium in Ungaria erigant. Nunc ille magnificus et sanctissimus Petrus Petrovich insudat, ut Temesvári gymnasium planitet?”

¹⁸⁹ Az idézet Szegedi Skaricza által írt életrajzából való. — A Temesvároott Petrovics idejében és távozása után kialakult vallási helyzetre nézve tájékoztatást nyújt Frey Juan Viella de Aldana szerzetesnek — a tábornok testvérének — 1552-ben Pedro Barrantes Malcondónak írt levele, melyet Kropff Lajos fedezett fel a „Memorial historico espanol” 10. kötetében, és ismertetett a Századok XXXII/1898. évfolyamának 434–436. lapján „Egy incidens Temesvároott 1551-ben” címmel: „Majdnem egész Magyarországot és Erdélyt megmértelyezte volt az átkozott lutherana secta, maguk a temesiek pedig és a ráczok a görög egyházhoz szítottak, úgy hogy az oltári szentségnek nemcsak hogy nyoma, de még látszatja sem maradt Temesvároott.” „Nagy Kampónak első teendői közé tartozott egy templomot erőszakkal elfoglalni és az oltári szentséget helyezni el belé, mely azonban más napra eltűnt, szentségtörő kezek ellopák; minek azután nagy skandalum és háborgás valának következményei. Az ellopott szentséget keresték-kutatták mindenfelé, de sikertelenül. A forrongásban,

mely mindinkább komolyabb jeleget öltött, a huszárok és hajdúk a „bennszülöttek”-nek fogták pártjukat s már-már összeközlésre került a dolog a magyar katonaság és spanyol bajtársaik közt, kik önvédelemből kénytelenek valának fegyverhez nyúlni. Forrásunk szerint 300 spanyol mintegy 5000 emberrel állt szemben. Nagy Kampó... minden módon arra törekedett, hogy... egy fegyveres összeütközésnek elejét vegye, a mi ’több katolikus magyar főúr’ segélyével sikerült is neki.” A levélből kitűnik: a város magyar lakossága a prédikátorok elűzése után is protestáns maradt. — Kropff e fontos forrást arra használta fel, hogy kétségbe vonja Czwittinger állítását: Losonczy 1551-ben elűzte Szegedi Kis Istvánt Temesvárról „cum plerisque orthodoxis”. Kropff nem ismerte Skaricza Szegedi-biográfiáját, ezért mondhatta: „Az öreg Czwittinger eléggé gyanús forrás”, pedig ő — s utána Bunyitay sem állította azt, hogy Losonczy a prédikátorokkal együtt a protestáns lakosságot is elűzte volna Temesvárról. — Történetíróhoz méltatlan az a hang, ahogyan ő Szegediről beszél.

a Délvidékről eltűnt a protestantizmus, vele együtt a magyarság is. Az elűzött prédikátorok azonban nemsokára nagy szolgálatot tettek a protestantizmus ügyének Váradon és a váradi egyházmegyében.

Skaricza így emlékezett meg Szegedi sorsáról: „Ez a Losonczi igen sok más igaz hitűvel és Gergely egykori decsi lelkésszel együtt Szegedit is csakhamar kizavarta innen. ... Ily módon csaknem számkivetetté lévén övéi között, hosszas bűjdosás után Lippán keresztül Túrra, a Berettyó partján fekvő népes városba ment, a hol nagy tisztelettel fogadtatott és megfogadtatott. 1551-ben, főleg hogy az iskolát igazgassa, de olykor-olykor a nép előtt prédikáljon is, a melyen az egész község bámulatos szeretettel és vágyódással csüggett, a mely őszinte vágyódást az Isten igéje iránt Kálmáncsehi Sánta Márton a maga fáradozása és tekintélye által a népben már teljesen felköltött.” Szegedi másfél éven át szolgált Túron, azután Békésre távozott.

Figyelmet érdemelnek a róla szóló, kései feljegyzésű túri hagyományok. Az 1714. évben nyitott Matricula 5. lapján olvasható feljegyzés szerint „éppen Kálmáncsehi Sánta Márton, továbbá Törő Mátyás és Törő Demeter nemes emberek által hívatott Mezőtúrra”. Losonczi János túri prédikátor 1760. december 9-én ezt jegyezte be a gyülekezet protocollumába: „A túri református ekklesiának ajándékoztam egy jó hasznos könyvet in folio, kiben Szegedi István túri reformátor egy közönséges jó könyvet írt, melyből ki lehet tanulni, hogy a Túri Szent Ekklesia 1551-től fogva Reformata vallású volt.”¹⁹⁰ Az elsőként idézett feljegyzésből arra lehet következtetni, hogy Kálmáncsehit és Szegedit nem csupán ismeretség, hanem együttérzés szálai fűzték össze. Lám, Szegedi milyen nagy megbecsüléssel szólott Skariczának Kálmáncsehi igehirdetéséről. Ellenkező hitvallású teológusok között még napjainkban sem szövődik őszinte barátság, hát még akkor. Ez a hagyomány is erősíti: Kálmáncsehi Túrról ment Debrecenbe 1551-ben, s ott még ebben az évben szavakkal hirdette, majd tettekkkel bizonyította sacramentarius meggyőződését. Nyilván ilyen értelemben prédikált Túron is, s igehirdetése ezért tetszett a túriaknak és Szegedinek. S utóda prédikálhatott-e más szellemben? Földváry László, a Szegedi-életrajz szerzője, szerint: „Kétségkívül Luther neve alatt, ha nem is egészen az ő szellemében tanítottak még ekkor a temesvári prédikátorok, Lippai Kristóf, Gergely lelkész és a mi Szegedink is.” Mi ebben kételkedünk, Szegedi már Ceglédén¹⁹¹ is

¹⁹⁰ Zoványi, 127. — Faragó, 15. — Figyelemreméltó még a túri gyülekezet régi anyakönyvének 6. lapján található adat: „A török Tömösvárt és Szolnokot megvévén, a collegiumért sokat szenved a város, de mégis nem bocsátja el, költésével és javaival oltalmazza.” (Földváry, 62–63.)

Melanchton szellemében¹⁹² tanított. Gondolkodjunk el azon is: vajon mikor, hol ismerkedett össze ez a két reformátor? Nem tartalmaz-e valami valóság-magot Gelei Katonának és a többieknek az a véleménye, hogy a toronyi zsinatok áthajlottak a lutheri teológiától a helvét tudományhoz? Ezt a sejtésünket még nagyobb mértékben kiterjeszthetjük Petrovicsra: ha már nem ismerte volna közelről Kálmáncsehit, s Kálmáncsehi nem bíz benne, vajon a reformátor az ő oltalma alá menekült volna, mikor futnia kellett Debrecenből, mert Báthori András országbíró halálra kereste. A munkácsi nagyúr nem fogadott volna magához olyan „eretneket”, akinek nézeteivel nem azonosította magát, s Kálmáncsehit nem mondhatták volna Petrovics püspökének, s nem tarthatott volna mindjárt menekülésének évében református szellemű zsinatot. Nem akarjuk elhallgatni azt a feltevésünket sem, hogy Petrovics temesvári terveinek kialakításában része volt Kálmáncsehinek, inspirátora volt már akkor is, s Temesvárott szövődött Szegedivel való ismeretsége is. De mindez csupán hipotézis a további kutatás érdekében. Most térjünk vissza a feltevések támogatására használt későbbi adatoktól az események időrendjéhez.

1551. december 17-én meggyilkolták Martinuzzit. „Ferdinánd király szerencsétlen kezű idegen vezérei, bár maguk katolikusok voltak, ennél nagyobb kárt nem okozhattak volna a katolikus vallásnak a tiszántúli és az erdélyi részeken.” Az erdélyi eseményekről Báthori András országbíró 1552. január 2-án Bécsbe írt levele nyújt tájékoztatást: „A gyilkosság hírének hallatára a hitújítók dühe mindjárt a szerzetesek ellen fordult, és Kolozsvárról, Segesvárról, Nagybányáról és Beszterczéről mindjárt elűzték őket, sőt Kolozsvárt az oltárokat is lerombolták.”¹⁹³ A tiszántúli változásról pedig a váradi káp-

¹⁹¹ Skaricza ezt mondja: „Dimissis Ceglediensibus, ubi Machoinum fortuito trasiissent etc.”, „A *transiissent* szó okot adott némelyeknek egyháztörténetíróink közül, hogy Szegedi működése helyéül Czegléd helyett Szegedet tartsák.” (Földvár, 41.) Rácz Károly szerint Szegedit Szegedre 1547 elején barátai, köztük a könyvnyomató Abadi Benedek, hívták meg oktatónak és ígéhirdetőnek, „fontossá teszi Szegedi Kis István Szegeden működését... a Mélius Péter által magyarra fordított Újszövetség kiadása”.

¹⁹² W. Neuser már említett előadásában így összegezte Melanchton 1552-ig vallott úrvacsorai nézeteit: „Melanchton Luther és Kálvin között áll. Lutherrel közös benne az, hogy az úrvacsora ajándékát nem köti feltételhez, viszont Luthertől eltérően kerül a katholizáló formulákat és szokásokat. Zwinglivel és Kálvinnal az közös benne, hogy világosan elhatárolta magát a katolicizmustól, viszont nem osztotta ezek úrvacsorai spiritualizmusát.” Melanchton Szegediéhez hasonló lelkialkatára nézve I. Nisard kitűnő Melanchton-tanulmányát: Tanulmányok a renaissance és a reformáció korából. Fordította Vajda János. Bp., 1875. 305–472.

¹⁹³ Karácsonyi idézi rendtörténetében: — A kolozsvári eseményekről ezt jelentette Castaldo Ferdinándnak Gyulafehérvárról 1552. dec. 22-én: „A kolozsváriak azon csodálatosan meghalt két pap helyett, kik a szerzetesek kikergetésének és a templomok lerombolásának okozói voltak, azt választották, ki azelőtt Petrovics predikátora volt, s ki nemcsak a szerzetesek, hanem Felsőged ellen is izgatja a népet.” (*Barabás Samu: Erdély történetére vonatkozó regesták. 1551–1553-ig. Történelmi Tár. 1892. 658.*) Petrovics papja = Kálmáncsehi. Kálmáncsehi életének ezt a fontos adatát nem csupán Papp Gusztáv „doctori értekezés”-e, hanem az igen gondos Zoványi is figyelmen kívül hagyta, ezt írta csupán: „1552 folyamán két zsinaton vett részt, a másodikon dec. 1. Beregszászon. ... Erdélyben szintén mozgalmat támasztott az úrvacsorát és a szertartásokat illető szabadabb elveinek érdekében, kivált az oltárok mellőzését követelve. ...” (Cikkei, 213.) Nagy Géza figyelmét is elkerülte. (Kálvinista jellemképek. Kolozsvár, 1930. 7–15. Erdélyi Református Egyházi Könyvtár. XI.) — A nagybányai eseményekről Castaldo ezt írta a királynak: „Péter deák, ki a Fráter halála után Nagybányáról a szerzeteseket kikergette s a zárdát lerontotta, az egész várost fellázította, a Felsőged iránt hű polgárok közül többit gyanúba véve elfogatott, s közülök hármat le is fejeztetett, s házaikat földig rontotta, azután hadat szedett, a parasztságot fegyverre hívta s megüzente Petrovicsnak, hogy itt a terv végrehajtásának ideje.” (Uo, 675. 1553. márc. 1-én Désről.) — Péter deákról Castaldo már egy évvel korábban, 1552. márc. 2-án és 7-én is írt a királynak, hogy miről, ezt csak az uralkodó válaszából tudjuk: „Helyesen cselekedett a Péter deák és a nagybányai bíró dolgában, figyelemzetti azonban, hogy a mostani körülmények között a hit dolgában... mérsékelt és körültekintéssel járjon el.” (*Beke Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. V. Történelmi Tár. 1881. 129.*) — Íme, a helvét tanítás áradásszerű jelentkezése Erdélyben és a Tiszántúlon. Miért ne jelentkezett volna, egyidejűleg szinte, a Hódoltságban is?

talán jelentése Oláh Miklós kancellárnak, és ennek kiegészítésül Draskovich György aradi prépost¹⁹⁴ „Narratio”-ja. A jelentés dátuma: 1552. július 10. E két iratban arról van szó, hogy Váradon, ahol még eddig legalább nyíltan nem hangzottak az új tanok, megjelentek a „Lutherana haeresis” agitátorai, s a félig katolikus, félig lutheránus Debrecenben Kálmáncsehi: „Martinus plebanus Debrecinensis” a sacramentarius eretnekséget hirdeti. Váradot Pankotáról és Kölesérről érte támadás.

A pankotai és a köleséri események közelről érintették Gyula városát is. Már mondtuk: a város területén két vármegye és két püspökség osztozott: „Fehér-Körös bal partján levő városrész Zaránd megyéhez s az egri püspökség pankotai főesperességéhez, a jobb parton elterülő rész Békés megyéhez, egyházilag pedig a nagyváradai egyházmegye köleséri főesperességéhez tartozott.”¹⁹⁵ A káptalan azt panaszolta, hogy a pankotai lakosok, akiket Losonczy elűzött, ezek a „profugi ac divagi”, „pestiferi isti Lutherani” nem csak titokban, hanem házról házra járva agitálnak. Draskovich Köleséri Kristóf agitációját tette szóvá: Kölesérről elűzte a plébánost, s „inter Christianos et suae sectae homines graves turbas excitat; timendum est, ne multa atrocita homicidia inde oriantur”. Azzal a szándékkal ment Váradra, hogy ott prédikálni fog, de csak a pankotaiak módszerével élt: „Privatim et clam per domos oberrans, adiunctis sibi etiam aliis eiusdem farinae hominibus, multos in errorem pertraxit.” Idéztük ezt a szöveget, mert szemléltetni akartuk: miképpen indul meg, milyen kicsiny kezdetekből bontakozik ki a reformáció egy Gyulához hasonló városban. A „Narratio” szerint ő is a lutheri tanítás magvait hintegette, de olyanokat mondott, hogy „azokat csak elmondani is véték”. Mielőtt Váradra jött volna, Temesvárott működött. Köleséri Kristóf azonos személy azzal a Lippára való Kristóffal, aki ezen a néven iratkozott be a wittenbergi egyetemre s aki Petrovics idejében együtt tanított Temesvárott.¹⁹⁶ Láttuk: Szegedi Temesvárról először Lippára ment, nyilván azért mert vele távozott el a városból. A káptalan jelentéséből kitűnik: az agitáció nem marad meg Várad falai között, hanem a falvakra is kiterjedt: „Plures etiam plebanatus, iam nunc turpiter eiectis plebanis, sub Episcopatu Waradiensi occupaverunt, in quibus pro libidine sua Lutheranam tyrannidem exercent, etiam nolente pro maiore parte populo.” Azért tehették, mert élvezték a lutheránus várkormányzó — ha támogatását talán nem is — de elnézését bizonyára. A káptalan Váradról való visszahívását javasolta a Kancellária útján a királynak.

Különösen fontos részlet Draskovich tájékoztatásában az események elmondását megelőző mondat, mert pontos felmérése a protestánsok helyzetének: „Duplex est secta. Altera Lutheranorum, altera vero eorum, qui iam sopitam haeresim Sacramentarium ab inferis revocant et populo proponunt. Prior passim iam altas radices egit;

¹⁹⁴ Draskovichról I. Révész Imre tanulmányát: Kálvin legelső magyar támadója Draskovich György. (Debrecen, 1933. Theologiai Tanulmányok. 32.) Martinuzzi unokaöccse: Draskovich Bertalan és Uttissinovich Anna fia. Neki ajánlotta 1551. február 1-én Padovában megjelent munkáját: „Confutatio eorum, quae dicta sunt A’ Joanne Clauino Sacramentario, Super verbis Domini Hoc est Corpus meum.”

¹⁹⁵ A köleséri főesperességi kerület ecclesiáiát l.: *Bunyitay*: A váradai püspökség története. III. 445–480. A békési kerületre nézve: 481–488. A szeghalmira: 489–501.

¹⁹⁶ „1544. szeptember 26-án lépett a wittenbergi főiskolába. Melancthon felkarolja őt és segélyzés végett egyik rokonának ajánlja. 1546. hó és nap megjelölése nélkül. Opera Omnia. VI. 278.” (*Fraknoi* Vilmos: Melancthon és magyarországi barátai. Bp., 1874. 25–26.)

posterior in dies pullulans latius serpit.” A lutheranizmus már meggyökeresedett, de mellette már érvényesülésre tör a helvét reformáció. Még a lappangás állapotában él, de már agitál és hódít, bármily keményen fenyegette is meg követőit és pártfogóit az 1548. évi magyar országgyűlés. Először Debrecenben emelte fel szavát messze hallhatóan. Debrecen ebben az időben még felemás város. Bunyitay Vince, aki felfedezte és kiadta a váradi káptalan és Draskovich jelentését,¹⁹⁷ ezt írja a protestánsokról: „Még 1551-ben is megvannak szent képeik, oltáraik, egyházi öltözeteik s papjaik misét szolgálnak még Debreczenben is.” Valóban ez a kép bontakozik ki az említett jelentésekből. Az a Péter presbyter, akiről 1547 és 1551 között sok szó esik a jegyzőkönyvekben, még aligha vallott protestáns nézeteket.¹⁹⁸ De van protestáns gyülekezet is a városban. Lelkipásztora „Blasius concionator”: Radán Balázs, aki — Sinai szerint — 1549-től kezdve szolgált Debreczenben. Dézsi András — 1549–1550 táján debreceni iskolamester — neki ajánlotta „Világ kezdetitől lött dolgokról” írt keltezetlen énekét: „Fidelissimo Viro Domino Blasio Radan Dispensatori Verbi Dei Ecclesiae Debreczen”.¹⁹⁹ Úgy tűnik: barátság és egyetértés szálai kötötték össze Radánt és Kálmáncsehit; sőt mi úgy véljük, Balázs concionátor egyengette a híres reformátor útját Debreczenbe. Tarthatatlan Bunyitaynak ama feltevése, hogy „Kálmáncsehi a debreczeni előkelő plébániára még püspöki küldetéssel bírt”.²⁰⁰ Összetartozásukra vall, hogy majd együtt távoznak el Debrecenből, s a beregszászi helvét zsinat résztvevőinek névsorában Radán neve mindjárt Kálmáncsehi neve után következik.

A Kálmáncsehi debreceni reformjairól szóló tudósítást úgy tekinthetjük, mint tükörképét az ottani vallási helyzetnek. A reformátor kereken tagadta, hogy Jézus személyének bármi köze volna az úrvacsorához. És pedig racionális érveléssel: tanítványai szemeláltára ment fel a mennybe, teste tehát ott van most valahol, tévednek tehát mindazok, akik azt hiszik, hogy jelen van az oltáriszentségben: „Qui in Sacramento altaris vere et realiter, sive per transsubstantionem, sive citra transsubstantionem credunt corpus et sangvinem Christi esse.” Vagyis nem csupán az átlényegülés római dogmáját vetette el, hanem az ubiquitas lutheri tanát is. Zwingli értelmében tanított: „Autumat igitur nos nunquam corpus et sangvinem Christi tractare, sed duntaxat earum rerum sina et symbola.” A zürichi reformátor példáját követve, feladatának tekintette a templomok „megtisztítását”: ha az úrvacsora nem áldozattétel, minek az oltár? — egyszerű faasztalt használt. Kivetköztette a papot liturgikus pompájából, megvetette az oltári és papi öltözeteket: ő mindennapi ruháját viseli még „akkor is, midőn misét szolgál”. „Hinc illud nascitur, quod Sacramento nullam vult exhiberi reverentiam.” Kálmáncsehi debreceni reformja a magyar reformáció történetében sorsdöntő, de a maga idejében kockázatos,

¹⁹⁷ A hírújítás történetéből. (Századok. XXI/1887. 388–399.)

¹⁹⁸ 1549-ben egy adósának kötelezvénye említi: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. 113., 254. — A városi jegyzőkönyv adataira nézve I.: S. Szabó József dolgozatát.

¹⁹⁹ RMKT V. 7–20. — A Radán-problémát részletesen ismerteti Esze Tamás még kiadatlan tanulmányában: Radán Balázs halála.

²⁰⁰ Bár Zoványi szerint: „Kétséges, hogy ki adott helyet 1551-ben Kálmáncsehi Sánta Mártonnak a plébánusi hivatalban.” Csak a városi tanácsra gondolhatunk. 1549-ben a tanács egész testülete protestáns volt. Ugyanis Dézsi András a „Makkebeusokról” írt versének végén a „Benedictio Magistratus” első strófájában inti a tanácsot: „Megmaradhattok az igaz hit mellett.”

sőt vakmerő vállalkozás volt: egyszerre provokálta a római hit követőit, akik Martinuzzi oltalmában bízva még szívósan tartották magukat, és a lutheránusokat, akik már meggyökeresedtek és szervezett gyülekezeteket alakítottak ki. Súlyos következményekkel járt: a váradi káptalan egyenesen az uralkodó közbelépését kívánta, a lutheránusok pedig Ladány városában tartott zsinatukon excommunicálták Kálmáncsehit. „Hic ob suas ineptias etiam Lutheranis displicet, qui in eo conventiculo, quod superioribus mensibus in oppido Ladan celebrarunt, Martinum presbyterum haereticum pronunciantes, omni antiquo ritu excommunicationis adhibito, excommunicarunt.”²⁰¹ Őket viszont Kálmáncsehi átkozta ki, nyilván egy olyan zsinaton, ahol az ő hívei és követői gyülekeztek össze. De nemsokára „távoznia kellett” Debrecenből,²⁰² Munkácsra ment, Petrovics vette oltalmába.

Részletesen kellett szólnunk a debreceni eseményekről — éppen a Sztárai-kutatás érdekében. Debreczeni Ember Pál 1705 körül szerzett egyháztörténetében, midőn felsorolja a debreceni traktus esperesit, első helyen Sztárait említi: „Michael Sztarai, P. E. Debr. & Sen.” Ezzel az évszám nélküli adattal a kutatás nem tud mit kezdeni. Szokássá vált az efféle — csupán dicsekedő álhagyománynak tűnő kései — feljegyzéseket kereken elutasítani, vagy pedig beékelni meg nem felelő történeti körülmények közé. Mi legyünk óvatosabbak: a nagy adatszegénységben jó ezeket legalábbis nyilvántartani, szükség lehet rájuk. A debreceni Sztárai-adat forrását Ember Pál meg is jelölte: „Protocollum enim publicum incipit Catalogum texere inde ab Anno 1615.” Úgy látszik, Sztárainak volt valami köze Debrecen reformációjához, de nem 1551-ben. Ez évi június 11-én Baranyából írja: hét éve elmúlt már annak, amikor Laskó városában az ígét hirdetni kezdte. Ha ebben az esztendőben valamilyen okból átment volna a Tiszántúlra — amint ezt Szilády gondolta — nem az ő szemlélete szerint is eretnek Debrecenben, hanem a debreceni tanítást anatemizáló ladányi zsinaton találkozunk vele. Láttuk, milyen gondos figyelemmel kísérte a Tiszántúlon történeteket, tudhatott a Debrecenben végbe ment nagy változásról is. Alig hihető, éppen ő lett volna Kálmáncsehi eltávozása után a magát újra lutheránusnak álcázó Debrecen papja, pláne egyházvidékének esperese, s 1553-ban Debrecenből ment volna Tolnára.

Most pedig próbáljuk meg — vállalva a tévedés kockázatát — időrendbe állítani a váradi és a debreceni eseményeket. Lippai illetve Köleséri Kristóf „intra octavas Sacratissimi Corporis Christi fuit Waradini”, mikor a protestáns tanok hirdetésével botrányo-

²⁰¹ Egy teljes szövegében közölt „okmány kézzel foghatóvá teszi, hogy 1524 táján a róm. kath. egyház papjai mily módon jártak el az egyházi átok alkalmazása körül; és miként készítették elő a reformatio terjedését”. (Szilágyi Sándor: A Magyar Történelmi Társulat 1887. évi júl. 24–27-iki vidéki kirándulása Déva városába és Hunyad vármegyébe Bp., 1887. Hasdad községi családok levelei. 36–40.) — Zwingli követőinek kiátkozása előfordult a nyugati protestantizmus történetében is: „A Wormsi Kollokvium-on a gnesio-lutheránusok mindjárt az egyeztető tárgyalások elején a zwinglianusok kiátkozását követelték.” Ez 1557. október 21-én meg is történt. A határozat: „Non enim tantum Zwinglii dogma improbandum est, sed simul horribilia idola pontifica domnanda sunt.” A ladányi zsinaton nyilván csak Zwingli magyar követőire mondtak átkot, hiszen csak velük álltak harcban ekkor, a római tanításról már elszakadtak. (L.: W. Neuser tanulmányát: Theologiai Szemle. Új foly. XV/1972. 195–200.)

²⁰² A kiátkozások után „kellett történnie annak a későbbi történetíróktól közelebbi időpont megállapítása nélkül följegyzett eseménynek, hogy — Kálmáncsehi — eltávolított Debrecenből. ... És miként Kálmáncsehi Debrecen-vidéki paptársai közt épen úgy magában Debrecen város 1552-iki hatóságában is túlsúlyra birt vergődni még ekkor a conservativismus”. (Zoványi, 294.)

kat okozott és híveket szerzett a városban, vagyis jóval Martinuzzi halála után, 1552 májusában. Kálmáncsehi neve azonban már 1551. február 25-én előfordul Debrecen protocollumában. Arról hallgat a tudósítás: vajon mikor kezdte el hirdetni sacramentarius „tévelygését”, csak következményének hozzávetőleges dátumát említi: a lutheránusok „superioribus mensibus”, vagyis az 1552. július 10-én készült jelentés előtt néhány hónappal vetették átok alá. Zoványi ezt úgy magyarázza, hogy „a körösladányi zsinatra 1551 végén vagy 1552 elején egybegyűlt lelkészek excommunicálták”. Ha valóban ekkortájtban történt Kálmáncsehi kiközösítése, akkor az 1551. évben — még a barát életében — hangoztatott nézeteiért vonták felelősségre. Itt a helye, hogy szóljunk Tordai Benedek körösladányi prédikátor esetéről, amelyet eddig félreértettek. Nadányi birtokon működött, Nadányi Gyárfás és István pártfogolták és védelmezték. Tehát annak a családnak oltalma alatt, amely Ozorait, Gálszécsit és Türi Lukácsot Békésbe hívta a reformáció eszméinek terjesztésére. De azután hirtelen túladtak rajta. Karácsonyi véleménye szerint azért, mert „erkölcsi hibát követett el”. 1551. augusztus 26-án kiállított reverzálisából²⁰³ és zsoltár-parafrázisából,²⁰⁴ amely ugyan fordítás, de jellemző lelkiállapotára nézve, ezt mi nem tudjuk kiolvasni. Az volt a vétke, hogy „Isten ígését” beszennyezte, amit csak arra magyarázhatunk, hogy átlépte a lutheránus tanítás határát és „eretnek” tanokat kezdett hirdetni. Büntetésének módjából is erre lehet következtetni: halállal fenyegették — Kálmáncsehit is halálra keresték —, de mégis megelégedtek kisebb büntetéssel: kitiltották a váradi és az egri, a békési, bihari és zárándi tájakon jurisdictióval bíró egyházmegyéek területéről. Úgy véljük, „pere” egyik mozzanata volt a sacramentarismus ellen való védekezésnek és megelőzte Kálmáncsehi eretnekítését. Midőn Oláh Miklós kancellár a váradi káptalan panaszát felterjesztette, nyomtatékosan figyelmeztette az uralkodót, az eretnokség nem csak a váradi, hanem a többi egyházmegyében is napról napra terjed.²⁰⁵ Tordai esetén tűnődve, nem kételkedhetünk abban, hogy 1551 nyarán az egri egyházmegye déli főesperességeiben már csak erőszakos eszközökkel lehetett korlátozni a helvét-herézis terjedését, s ez év őszén történt az ultima ratio, a kiközösítés alkalmazása. Nem valószínű, sőt képtelenségnek tűnik, hogy Kálmáncsehi egy zsinati átkot a maga személyében, csupán a maga tekintélye által akart volna az átok viszonzásával érvényteleníteni. Ez a mondat: „Ille vicissim illos diris devovat” nyilván nem ezt jelenti. Szüksége volt egy zsinati tekintélyű összejövettel consensusára. Draskovich feljegyzése Kálmáncsehi kiátkozásáról egyébként is igen fontos történeti adalék: azt jelenti, hogy Békésben, Gyula környékén már kialakult és működött a protestantizmushoz húzó papok egyházi szervezete, a toronyi zsinatokéhoz hasonló szervezkedés formájában. Talán meg is előzve ezeket. Gyalui Torda Zsigmond 1551. október 10-én Melanchtonnak írt leveléből tudjuk: Debrecenben — Kálmáncsehi kör-

²⁰³ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. 579–580.

²⁰⁴ Magyar versekbe foglalta a 30. zsoltárt. Nem lehetetlen, hogy parafrázisának 31–36. sora lelkiállapotát jelzi. Szi-
lady csak krakkói diákoskodásáról tud (1517–1518). „A szerzőnek későbbi szerepléséről nincs tudomásunk.” (RMKT II.
465–466.) — L. még: Farkas Lajos: Zsoltárköltészetünk Sz. Molnár Albert előtt. (Protestáns Szemle. X/1898. 368–369.)

²⁰⁵ 1543. február 28-án „a helytartótanács Bornemisza Pálnak utasítást ad: jelentse a királynak: az egri püspökség be-
nem töltése miatt eláradó hitújítást és romlást.” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. IV. 218.)
— Nadány = Körösladány azonban a váradi püspökség szeghalmi főesperességéhez tartozott.

nyezetében — is létrejött ilyenforma egyházkormányzati alakulás. A levélben arról van szó, hogy a budai basa és a török földön élő papok, kérelemmel fordultak „ad nostros Concionatores, qui Döbretii convenerant”, adjanak prédikátorokat a hódoltságbeli gyülekezetek számára.²⁰⁶ A messzi földről jött prédikátor: „Is cui datum erat negotium a Bassa, perquisivit in civitate omnes Pastores, Concionatores et Scholasticos, et convocatis in unam domum proposuit tam Bassae quam Pastorum literas.” Figyelemreméltó, hogy ez a zsinat vásári alkalommal gyülekezett össze Debrecenben.²⁰⁷ Tudjuk, ebben a korban vásárokról terjedtek hírek és eszmék távoli vidékekre is, a reformáció tanai éppúgy mint agitációs iratai. Nem éppen ezen a zsinaton adott-e Kálmáncsehi conventiculuma kemény választ a ladányi zsinat kemény támadására?²⁰⁸ Az 1551. év mindenképpen végzetes dátum a magyar protestantizmus történetében: táborát két részre, két külön protestáns egyházzá formálta máris az úrvacsora értelmezésében való véleménykülönbség. S még hozzá színmagyar területeken, ahol nemzetiségi és művelődési különbségek az együttmaradást nem akadályozták volna.

Szilády arra gondolt, hogy a budai basa követé a debreceni gyűlésen Sztárai lehetett: „Sztárai e küldetést elvállalhatta s főként személyes rábeszélésének lehetett az az eredménye, hogy: „Illi agnoscentes tantum Dei beneficium, gratias egerunt, ac post paucos dies magna pars eorum in ditionem Turcarum profecta est.”²⁰⁹ De miért választott volna a pasa egy igen távoli, Baranya déli csücskében, Laskón szolgáló papot a Budától messze eső debreceni követségre? Hiszen oda-vissza majdnem ezer kilométert kellett volna utaznia? Bizonyára egy hozzá közel eső protestáns gyülekezet prédikátorát, talán éppen a budai papot küldte. Az 1551. évi debreceni zsinat csak következményeiben gyakorolt hatást Sztárai életére: ez a zsinat lett a magva a reformátusok debrecen-váradvidéki egyházkerületének, amely kezdettől fogva a tiszántúli lutheránus gyülekezetek beolvasz-

²⁰⁶ Földváry László, 202–203. — „Blauer Tamás 1546. jan. 19-én írja Frankfurtról Ambrus nevű testvérének, hogy a hódoltsági magyarok Wittenberből kértek prédikátorokat, mert az evangelium hirdetését teljesen megengedte a török.” (Thury Etele, *Protestáns Szemle*. XXV/1913. 427.)

²⁰⁷ „Alig lehet a felől kételkednünk, hogy ez az összejövetel, melyről mind a Duna melléki tanítók, mind a budai basa előre voltak értesülve, bár semmi nyoma sem maradt, mégis az egyházi törvényhozás szervezkedés érdekében is történt, s lehet idő, mikor ezt az összejövetelt 1551-ben tartott debreceni zsinat névvel fogjuk jelölni, s az abban jelen voltak azon, nagy részének (magna pars eorum) nevét is tudni fogjuk, a kik (Deo vocante) a dunai vidéken folytatták túl a Tiszán kezdetű pályájukat.” (Szilády, *RMKT* V. 277.) Földváry elutasította Szilády feltevését: „Téved a papi összejövetel jellegére nézve, mert az egyáltalában nem — a basával és a Duna melléki tanítókkal előre tudatott — papi gyűlés, hanem csak vásári alkalommal történni szokott csoportos összejövetel volt, melynek idejét előre tudatás nélkül is tudta az országban mindenki. Ha ekkor papi gyűlés lett volna, a basa embere bizonyosan nem a városban kutatja föl s nem ő hívja össze egy házban a pásztorokat, hanem a gyűlésben keresi föl őket és végzi velük a rábizottakat.” (Szegei Kis István élete, 203.)

²⁰⁸ Erre a kérdésre majd csak akkor lehet választ adni, amikor majd ismerni fogjuk a Draskovich-féle jelentésekben elmondott események időrendjét. Mi Zoványi korábbi véleményéhez igazodunk: „A bizonyosan püspök-ladányi zsinat nem feltétlenül 1552-ben tartott, tarthatták eddigi adataink szerint 1551 végén is.” (Kisebbségek, 235.) Midőn a kérdéssel utoljára foglalkozott, már nem vetette el azt a nézetet, hogy a Kálmáncsehi kiátkozó zsinatot Körösladányban tartották, de bizonytalankodott benne, s idejét 1552 elejére tette, s úgy vélte: az 1551. évi debreceni zsinat (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. 596–597.) a ladányi zsinatot megelőzte. (Kézirata, 127.)

²⁰⁹ „A Gyulára ment Sztárait.” Földváry válasza: „Ha valóban járt is Gyulán s onnét tovább menve, Debrecenben: az csak 1560 után történhetett.”

tására törekedett.²¹⁰ Majd látni fogjuk: ez a tendenciája keserítette meg Sztárait gyulai papsága éveiben.

1552 tavaszán, amikor Ferdinánd király uralma alá jutott Erdéllyel együtt a tiszántúli rész is, úgy látszott: beteljesedett Gyalui Tordai Zsigmond mondása: „A török igazgatás alatt levő lakosoknak nagymértékben tündöklük az evangélium és teljes szabadságban él az ő lelkük, melyet a mi királyunk, ha ezen részek hatalmában volnának, tűzzel-vassal akadályozna.”²¹¹ Most, hogy ez bekövetkezett, valóban fegyveres erőszak akarja elsöpörni a tiszántúli föld színéről a protestantizmust. A temesvári és a lippai vártartományban Losonczy István semmisítette meg Petrovics Péter patrónusságának minden eredményét. Kis István szülővárosából, Szegedről a kalandor Tóth Mihály hajdú: „Jámbor prédikátort városból kiűzék.” Gyulán és környékén Aldana spanyol zsoldosai garázdálkodnak, s a „csavargó katonák vétket vétekre halmozva, előljáróik parancsából rettenetes dühvel erőszakoskodást terveztek Szegedi ellen”. Egy parasztember viszi meg neki a hírt: „Már felkészültek a Kampó katonái, hogy tégedet itt elfogva megöljenek.” S egy katona segítségével, aki egykor tanítványa volt, „menekült meg a fogságtól és a haláltól, titkon átmenvén a Körös folyón”. Skaricza szavaiból úgy látszik, hogy az, ami Szegedivel Békésen történt, nem egy általános üldözés egyik mozzanata volt, őt magát akarták kézrekeríteni. Szegedinek akkortájt kellett futnia Békésről,²¹² amikor Kálmáncshinek és Radánnak Debrecenből. Nincs-e valami összefüggés kettejük sorsa között? Nem azért fenekedtek-e Szegedire, mert őt is különösen veszedelmes: sacramentarius eretneknek tekintették? Jókora jött a tolnaiak meghívása, átment a Hódoltságba, mert nem remélhette, hogy maradása lehet bárhol is a királyi Magyarországon. Bizonyára hallott a budai basa üzenetéről, s elhatározását az is motiválhatta, hogy török földön nem lesz akadályá helvét irányú teológiája hirdetésének.

Bunyitay szép sorait idézzük: „A következő események ismeretesk: Ferdinánd király csakugyan visszahívta Váradról Varkocs Tamást. Váradi püspökké . . . Zabardy Mátyást nevezte ki.²¹³ A katonás püspök, mint kortársai nevezték, kíméletet nem ismerő kardjával csendet parancsolt az egyházi s politikai téren egyaránt.” A történelem furcsa játéka: éppen ő mentette meg és segítette diadalra a gyulai protestantizmust azzal, hogy mint az alsó részek főkapitánya beletörődött abba, hogy a buzgó protestáns Mágocsy Gáspár legyen a gyulai vár kapitánya. Mindjárt látni fogjuk: a reformáció bajvivői és betetőzői Gyulán elsősorban I. Ferdinánd király hűséges, őhöz ragaszkodó, a törököt gyűlölő vitézei.

²¹⁰ Zoványi: „Zabardy Mátyás nagyváradai katolikus püspöknek 1556 augusztusában történt halála, vagyis a püspöki állás megürödése megalapozta a kellő alkalmat arra, hogy a már legnagyobb részében több idő óta protestánsra tért papságnak protestáns állításon Petrovics. . . . Hogy határozott helvét irányú szuperintendencia alakulhasson a nagyváradai püspökség helyén, még pedig Debrecen székhellyel, hol a megválasztott püspök Kálmáncshi plébánoskodott.” (A tiszántúli református egyházkerület története, 12–13.)

²¹¹ 1546. október 10-én Melanctonnak írt levelében. (*Bindseil*: Phil. Melanctonis epistolae. Halis Saxonum, 1874. 270. — Idézi Földváry, 78.)

²¹² Rácz Károly Skaricza Szegedi-életrajzának egy sajtóhibájára (Bekenesium) építve írja: „Túrról Belényesbe, Bihar vármegyébe ment Szegedi Kis István” s ott fogták el „Kis Kampó” katonái. (Melléklete: 12–13.) Felettebb zavaros fejtegetésével nem érdemes foglalkozni.

²¹³ „Mátyás püspök (1553–1556) életének nagyrészt homály fedji; mikor először feltűnik, már zágrábi kanonok s knini (tinnini) püspök. Mint ama kori főpapjaink legtöbbje, kitűnt a katonai pályán is, az egykorú iratok nem felelik kiemelni harcias szellemét s a hadi dolgokban jártasságát.” (A Váradai Püspökség Története. I. 411–418.)

Aldana Bernát²¹⁴ 1552 júliusában kivonult Gyuláról s a török előli „csúfos futása” után a város reformációjának története ott folytatódott — most már teljességre törekedve — ahol Patócsy Ferenc halálakor rövid időre megakadt. Hiszen folytatója éppen valamelyik Patócsy veje, Mágocsy Gáspár lett. Az ő támogatásával mélyül és terjed, de okosan megmarad a lutheranizmus határai között.

Ferdinánd és méginkább Miksa valláspolitikája két orcájú politika volt: törekedtek a római egyház restaurálására, de belső megreformálására is, s ami az egyház külső reformációját illeti, gyakorlatilag olykor még Ferdinánd is különbséget tett a két protestáns felekezet között. Miksáról pedig mindenki tudta: hajlik a protestantizmushoz. S míg elítéli és üldözi a helvét reformáció követőit, olykor feltűnő módon ad kifejezést a római hittől eltérő vallási meggyőződésének. Midőn még apja életében, 1563-ban királlyá koronázták — éppen abban az esztendőben, amikor Sztárai Gyulára került — és esküje szövegében Máriát és a szenteket kellett volna említenie, az Evangéliumra esküdött hangos szóval.²¹⁵ E sajtáságos egyházzpolitikai helyzetbe illeszkednek bele a Habsburg-királyság területén élő protestáns gyülekezetek, ott is ragaszkodva lutheránus voltukhoz, ahol a protestáns közösséget már átjárta a sacramentarius kovász. A későbbi eseményekből arra lehet következtetni, hogy ez a folyamat ment végbe az ötvenes években a gyulai gyülekezetben is, szinte észrevétlenül.

²¹⁴ „Ferdinánd a Castaldo által Erdélybe vezetett sereg után még 3000 spanyolt küldött, s ezek vezére volt Nagy és Kis Kampó, mint Tinódi éneklí:

Király hadnagyí közt Nagy Kampó ott vala,
Kinek Aldani Bernáld neve vala.
Öccse az Kis Kampó vitéz velök vala,
Nevük Alisopéres Sajanedről vala.

(Erdélyi Historia. II. rész. 733—736. sor. RMKV III. 30.) Forgács így említi a két testvér: „Bernardum Aldonam et Alonsum Perez Sajavedrarollam fratres, quorum ille cohortis Hispanorum, hic ducentorum equitum Ungarorum praefectus, quem Ungari Kis Campum apellare.” (Földvár, 64—65.) — Aldana Bernát „a török haderő közeledésének pusztá hírére kivonult Lippa várából, ... mire azt a török 1552. július 21-én kardcsapás nélkül elfoglalta. ... Ferdinánd király őt — 1554. június 16-án fej- és jószágvesztésre ítélte.” (Véress, 192.)

²¹⁵ Marczali Henrik: Magyar történeti források a külföldi levéltárakban: „Zasius Ulriknak, a nagy jogtudósnak és császári vicekancellárnak bizalmas levelei a szász választóhoz.” 1563. szeptember 17-én leírja Miksa koronázását: „... koronázási esküjéből elhagyta a „Beatam Virginem Maria et omnes Sanctos” formulát, míg az „Evangeliium” szót „nagy nyomtatékkal mondotta ki”. (Századok.) 300—311. — „Evangéliumi udvari lelkésze volt Pfäuser Sebestyén János, kitől evangéliumi tanokat hallgatott; s e miatt atyjával nagy kellemetlensége volt. Miksát csakis a körülmények gátolták abban, hogy nyilvánosan az evangéliumi vallásra térjen.” — Miksa hitbeli meggyőződéséről és valláspolitikájáról: Häberlin, Franz Dominicus: Neuste Teutsche Reichs-Geschichte. Vom Anfange des Schmalkaldischen Krieges bis auf unsere Zeiten. VI. (Halle, 1778.) 85—97. — „Miksa, ha bár tényleg nem mozdította is elé a protestánsok vallásfelekezetét, sőt még törvény által sem akarta Magyarországon biztosítani hitvallásuk szabad gyakorlatát, de személyes hajlamait e vallás iránt haláláig megtartotta. Testvér-húgának, Anna özvegy bajor hercegnének, ki őt végóráiban ápolá, ama kérdésre: akarna-e gyónni? — azt válaszolá, hogy ’már meggyónt a mennyei papnak.’ ... Érzelmait a lelkiismeret szabadsága ügyében nyilván kifejezte egy levelében, melyet Schwendi tábornokhoz intézett. ’A vallásügyeket ... nem lehet karddal eldönteni. ... Krisztus és az apostolok másként tanítottak. Az ő kardjok volt a nyelv, a tanítás, az Isten igéje és a keresztényi élet. ... Francia- és Spanyolország tegyenek mint tetszik, tetteikért Isten, az igaz bíró, előtt számolni fognak. Mi személyemet illeti, ha Isten is úgy akarja, én keresztényileg őszintén és jámborul akarok cselekedni.’ Ily érzelmektől vezéreltetvén, nem csak maga nem vetett gátat a reformatio terjedésének, hanem az egyházi férfiaknak sem engedte meg, hogy az ellen kényszerítő eszközök tegyenek foganatba. A két német tábornok, Schwendi és Ruber, kik kormánya idejében a felvidéket, mint kassai főkapitányok igazgatták, a fejedelem ezen érzelmei mellett a vallási reformatiót kényők szerint terjeszthették a felvidékem.” (Horváth: Magyarország történelme. III. 297—298.)

Patócsy óvatos, lépésről lépésre haladó reformtörekvései után radikális reformáció-szenyei következtek egy mély meggyőződésű, szilárd akaratú protestáns katonatiszt, Mágocsy Gáspár irányításával. Karácsonyi szavaival élve mi is mondhatjuk: „A protestantizmus napja . . . akkor kelt föl még csak igazán, midőn Mágocsy Gáspár lőn a vár-kormányzó és kapitány egy személyben. . . . Mágocsy volt az első, ki nyíltan és teljesen szakított a régi vallással.”²¹⁶ Gyulai működése azonban csak egy részlete hosszú élete (1514–1587) folyamán végzett reformatori működésének. Valójában Eger reformátora,²¹⁷ majd Túri Pál és Károlyi Gáspár segítőtje és oltalmazója. Patrónusi teljesítménye csak Petrovics Péteréhez hasonlítható. Az ő tekintélye, hatalma, szellemi és erkölcsi ereje bontakoztatta ki a magyar protestantizmusban felgyűlt energiákat és tendenciákat az uralma alá eső nagy területeken.²¹⁸ Ez a jelentősége Gyula reformációjának történetében is.

Már más alkalommal is hangoztattuk ama nézetünket, hogy a Hódoltságban kívülső magyar területeken a reformáció társadalmi fundamentuma: a vitézlő-rend, a városi polgárság és a megyékben s városokban egyaránt otthonos középbirtokos nemesség egyetértése, összefogása az egyház reformálásának a kor emberét minden egyébnél nyugtalanítóbb kérdéseiben. Gyula reformációjának ebben a szakaszában a vitézlő-rend magatartásának jellegzetes képviselője: Mágocsy Gáspár, a nemességé: Massai Imre, a polgárságé: Valkai Kelemen.

Mágocsy Gáspár köznemesi családból kiemelkedve jutott fel a főúri rendbe. Apja, Márton, a Patócsy-család familiárisa, Gyula várának porkolábjá. Gáspár fia emelkedésében része volt annak, hogy Patócsy-lányt vett feleségül.²¹⁹ Pályafutása kezdetekor a történeti helyzet tanácsai szerint ingadozik a két király között, majd 1552-től haláláig hűséges a Habsburg-házhoz. E döntésének politikai és érzelmi indoka: bizalmatlansága a törökkel szemben, „álnok fullánkja”-tól félti az országot és így vélekedik az erdélyi

²¹⁶ *Karácsonyi*, I. 189–190.

²¹⁷ „A protestáns pásztorok előtt megnyitja a várat, a katolikus papokat meg kiűzi onnét és a híveknek, politikai ügy alatt, nem engedi meg, hogy a várba, a hol egyetlen templomjok volt, imádkozni, misét hallgatni feljárjanak.” (*Kassuba Domokos*: Az egri gymnasium. I. — A Cisterci Rend egri kath. főgymnasiumának Értesítője az 1894–95. iskolai évről. 3–149.)

²¹⁸ A Mágocsy-probléma felvetése: *Esze Tamás*, Mágocsi Gáspár. (Képes Kálvin Kalendárium az 1971. évre. 50–53.)

²¹⁹ A helytörténeti irodalomban található életrajzi adatok jó összefoglalása: *Scherer*, I. 119. — *L. még*: *Budai Ferenc*: Magyar Ország polgári históriájára való Lexicon, a' XVI. század végéig. II. (Nagyvárad, 1804.) 610–613. — Első felesége Karácsonyi genealógiai táblázata szerint a Kecskeméti Patócsy családból való Imre leánya: Anna volt, aki 1557 előtt halt meg. (III. 120–121.) — De mégis jó megemlíteni, hogy az Eperjesi Patócsy család utolsó férfi sarjának: Miklósnak is volt egy leánya, Francesco della Valle de Padova szerint. (L. a 127. jegyzetet.) Nem őt vette-e feleségül Mágocsy Gáspár? — A Patócsy-genealogia: *Karácsonyi*, III. 121–123. — A Mágocsy család genealógiáját l.: *Nagy Iván*: Magyarország családai. VII. Pest, 1860. 238–239. Nyilvánvaló, hogy Gáspár apja: Porkoláb Márton pályafutása kezdetén még az „aprólékos nemesek” közé tartozott. — A magyar reformáció történetére nézve is fontos Frangepán Ferenc észrevétele — Scepper császári tanácsossal való beszélgetésében — a protestantizmust pártoló „új nemesek”-ről, akik közé Mágocsy Gáspár is tartozott. „Mi Magyarországot illeti — mondotta az érsek — ezen országnak majd minden hatalmas embere, néhány igen keveset kivéve, új emberek s az alsóbb osztályból származók, kik gazdagokká s hatalmasokká lettek részben hitveseik által, kiknek apái vagy első férjei a múlt háborúkban meghaltak; részben rablások és fosztogatásokból; részben mivel gyakran átfutottak egyik királytól a másikhoz. Ilyenek például Nádasdy Tamás, Serédy Gáspár s többen mások. Ezt figyelembe véve nem lehet csodálni, hogy ily egyéniségek az új dolgokat szeretik.” (Hatvani Mihály = *Horváth Mihály*: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. 1441–1652. II. (Pest, 1858.) 84–86. Monumenta Hungariae Historica. I. Diplomataria. 2. — Scepper emlékiratát V. Károly császárhoz Horváth felhasználta „Magyarország történelme” harmadik kötetében (Új dolgozat. Pest, 1861. 120–122. — Az emlékirat új kiadása: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. 468–470.)

politikáról: „Akik oroszlánokkal akarják bárányukat őriztetni, bárány nélkül maradnak és ők maguk is megszagattatnak tőle; amint az ki ördögnek szolgál, kárral fizetnek neki.” Állhatatos, bátor és áldozatkész protestantizmusát két irodalmi idézettel és egy nyilatkozatával próbáljuk érzékeltetni. Az egyik Szegedi Gergely Mágocsy nevében szerzett éneke akkor, amikor az kiszabadult a török rabságból. A XXXIV. zsoltár átköltése e szép ének dallamára: „Nagy bánatban Dávid mikoron vala...”:²²⁰

A másik szöveg Kaposi György „Commendatio Christianae Pietatis” című költeményből való.²²¹ A wittenbergi coetus magasztalja Mágócsit, a magyar peregrinus diákok bőkezű pártfogóját:

Említett nyilatkozata a római egyház főpapjai előtt hangzott el: „Csudálkozom, hogy üldözték a mi papjainkat, akik törvényes házasságban és szépen élnek, míg ellenben véditek a pápista papokat, akik a juhoknak rablói és akik rossz személyekkel dorbézolnak éjjel-nappal s azután így mennek brembelézni és misézni, bolondoskodni az oltárhoz.”²²²

²²⁰ „Buzgó protestáns voltát bizonyítja a helvét hitvallásúak énekes könyvében levő 95-ik dicséret, amelynek ő a szerzője, miután annak első 12 verseiből az ő neve jó ki. (Haan, I. 69.) — RMKT VI. 225–228., 374. — „Mágocsi Gáspár-al mikor kezdődött — a szerző — Szegedi Gergely személyes ismeretsége, arról bizonyosat nem mondhatunk. (Varjas Béla, Kovaróczy Farkas és Szegedi Gergely Irodalomtörténeti Közlemények. LXXIV/1970. 129–151. Talán akkor, amikorra elkezdődtek a tárgyalások a debreceni polgárok és az egri vitézek között közös hitvallás kialakítása érdekében.

. Gyakorta sok gondom volt életemben,
Szüntelen forgottam nagy sok igyekben,
De oly igen biztam segítségben,
Soha tebenned nem estem kétségben.

. Az én hitemet akkoron próbáltad,
Az fogságot mikoron reám bocsáttad,
Az fogvatkozást bennem megmutattad,
Hogy könyörgésre lelkemet indítsad.

. Soha kétségbe nem estem magamban,
Noha felette rettegtem magamban,
Elhittem, hogy vélem vagy fogságomban,
Kit most látok megszabadulásomban.

²²¹ Wittenberg, 1585. Idézett sorait közli: Haan I. 68–69.

Sensit opem coetus Christo quoque rite dicatus
Illius, atque piis studiis intenta iuventus.
Huc etiam multos, largo pietatis amore
Adductus, iuvenes, studiis ut rite vacarent,
Sumtibus ornatos misit.

²²² Idézi S. Szabó József: A magyar reformáció szervezkedése. (A magyar reformáció könyve. Debrecen, 1917. 82.) — L.: Visitatio archidiaconatus Thornensis ex a. 1561. „Egregius Casparus Magoczy dixit coram Reverendissimo domino episcopo Bornemyzza et coram Egregio Casparo Peczy: sic (inquit) incipiat sua Maiestas et dominus Archiepiscopus hoc negotium, ut nostros sacerdotes prosequatur, si vult centena millia florenorum consumere. Egi, inquit, miror, quod nostros veros concionatores dominus archiepiscopus odio prosequitur, qui sunt legitime uxorati et bene vivunt, suos vero papistas defendit, qui sunt ovium latrones, qui cum meretricibus vexantur die noctuque et sic eunto vulgo bemelezny es mészézy, bolondoskodny az oltárhoz etc.” (Bucko, Vojtech: Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564. Reformatio in archidiocesni Strigoniensi ad a. 1564. Pozsony, 1939. 230.)

E sorokat olvasva Sztárai darabja jut eszünkbe: a „Coemoedia de matrimonio sacerdotum”, benne Antal bíró beszéde: „Ezt szeretem, hogy jámborul meg akarnak házasulni. . . . Bizony jó, de én annakelőtte ennyi végre nem értettem volt, mert engemet is elhitettek volt a sok hamis papok barátok.”²²³ De méginkább Ozorai kemény szava: „Ha valamely papnak két vagy három kurvája vólna, de ha oly bűne volna is, kit ember csak nevezni sem mert, sem tartanak olyan bűnösnek, mintha jámborul Istennek szerzése szerint megházasodnék.”²²⁴ Mágocsy nyilatkozata is mutatja: a reformáció nem elégedett meg a dogmák és a hagyományok revíziójával; sikerét Gyulán is nem utolsósorban annak köszönhetette, hogy rendet akart teremteni abban a morális zűrzavarban, amelyet — Brodarics püspök véleménye szerint is — a papok nőtlenége okozott az egyházban.²²⁵

A protestáns nemesség vezére Békés megyében és Gyula városában: Massai Imre. Istvánffy szerint a Massai-família olasz eredetű.²²⁶ Egy későbbi hagyomány azt említi, hogy „Ozorai Imre fautorai a Ladányi és Massai Urak” voltak. A családnak több férfi tagja élt ebben az időben, de a protestánsok patrónusaként csak őt magasztalta — különösen Szikszai Fabricius Demeter üdvözlő verse:

Zeng neked is szép hírű nemesség, mert tudományom
Legfőbb oszlopa vagy, háladal, üdv s köszönet.
Akit erényekkel díszít a jeles Gyula, a nép
Nagy tömegével mind, Krisztus, ezek tied.
Téged illet előbb dicséret, Massay Imre,
Kin a dicsőség nagy fénye körül sugarol,
Mert méltó vagy te azon versekre, miket bár
Én nem elég csinnal néked írek ezelőtt,
S most méltatlannak ne tekintsd e feléd röpülő dalt,
Tisztultabb irány jelzi ez elmeművet,
A te csinos palotáid Váradot is díszesítik,
Melyet is árával kétfele metsz a Körös.

Massai Imrét közeli kapcsolat fűzte Mágocsyhoz: első feleségének halála után ez Massai Eulália leányát választotta házastársául. Gyuláról való távozásuk után mind a ketten lelkes támogatói a helvét szellemű reformációnak és Méliusnak. S éppen abban az esztendőben, amikor Sztárai Gyulára megy, hogy ott Luther értelme szerint hirdesse

²²³ A barátok laza sexuális erkölcsének megdöbbentő dokumentumaira nézve l.: Beregszászi Péter könyvét: „Apo-logia pro eclesiis Reformatis. (Várad, 1585. RMK II. 189.)

²²⁴ Révész Imre idézi Ozorai-tanulmányában a 17. lapon. S Ozorai állításának hiteles voltát Brodarics István püspök VII. Kelemen pápához 1533. augusztus 1-én írt levelével bizonyítja. (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. 23.)

²²⁵ Mágocsy idézett nyilatkozatának történeti háttérét jól megvilágítják azok a jelentések, amelyeket Óvári Lipót talált a simancsi levéltárban. (Oklevél-másolatai, I. 163–164.) 1565. május 4. Delfino bíbornok levele Crivello bíbornokhoz: „A nős papok ellen hozott székí határozatok Magyarországon nagy zavarokat okoztak. Sok helyen, 10–15 mértföldnyi területen, 50 falut is található pap nélkül. . . . Enyhítő rendszabályokat tart szükségesnek.” — 1565. május 20. Chantone spanyol követ jelentése: „A papi nőtleniség ügyében érdekes beszélgetése volt Miksa császárral. A papok házasságát már Ferdinánd is szükségesnek tartotta, minthogy a nőtlenégi kényszer miatt odahagyták egyházaikat s egész vidékek papok nélkül maradtak.”

²²⁶ A Haraklyani Majsay család leszármazása: *Karácsonyi*, III. 91–93. „Hogy a család az olaszországi Massa őrgörfökök-től származik, időtlen dicsedésnél nem egyéb.” — A Massai családról: *Rupp*: Tanulmányok. 39.

az evangéliumot, 1563-ban a debreceni püspök Eulália asszonynak ajánlja a „Válogatott prédikációk” című könyvét, amelynek „végébe ... úrvacsorája osztogatásának ... és egyéb egyházi rendtartásnak igaz módja” olvasható. Mélius dicséri Mágócsynét, hogy Bebek Györgyné Patócsy Zsófiával együtt jó dajkái az egyháznak. Jutalom várja őket érte: „Drága hányt aljú ruhákba öltöztet a ti férjetek, a Jézus Krisztus.”²²⁷

A gyulai polgárok számára kritikus esztendőben, 1559-ben, amikor a király eljárást indított ellenük a parochiális templom klenódiumainak eladása miatt, Valkai Kelemen volt a város bírása.²²⁸ Korábbi sorsáról csak annyit tudunk, hogy 1536-ban a krakkói magyar bursa tagja. Őt sehogyan sem tudjuk elhelyezni az Erdélyben lakos, gyulai eredetű Valkai család felettebb bizonytalan genealógiájában.²²⁹ Fennmaradt egy éneke: „Az Isten előtt való igazulásról, hogy mindnyájan vétkeztünk, azért csak az Istennek irgalmasságából idvezölhetünk. — Dicsőséges Szent Pálnak emlékezeti nótájára”:

Ez éneket szőzötték enni időben,
Ezör ötszáz negyvenötben, szívnek bánatjában,
Hogy embörök ne bizzanak az ő érdemökben,
Csak bizzanak erős hittel Krisztus érdömében.

Szilády szerint Valkai Kelemen „egyike volt a magyarországi reformáció első tanítóinak”. Ha valóban így van, mikor, miként lett papból, reformátorból polgárrá, városbíróvá? Hogy került Gyulára, ott írta-e énekét, amely úgy hat az olvasóra, mintha Ozorai könyve mondanivalójának énekmondásban való összefoglalása volna, egy esztendővel a könyv második kiadásának megjelenése előtt. Nem olyan rossz vers, mint Szilády állította, az a baj, hogy romlott szövegét ismerjük csak, legteljesebben a Dobszai Énekeskönyv-ből.²³⁰ Íme, két strófája:

A Valkai-kérdés felveti a magyar reformáció történetének igen fontos kérdését: a magyar városi polgárság: Gyula, Debrecen, Várad, Székesfehérvár, Tolna, Pécs, Bereg-

²²⁷ RMK I. — Bebekné Patócsy Zsófia Patócsy Ferenc és Thurzó Margit leánya.

²²⁸ *Karácsonyi*, II. 150.

²²⁹ „A Valkai család... ősei már a XV. század elején viselték a Gyulai és gyulai Valkai nevet. ... Valkai András 1540-ben született. ... Az 1568. február 18-án kelt osztzkodó levél szerint atyja István és öccse szintén István nevet viselt.” (György Lajos: Valkai András, egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században. Kolozsvár. — A család „gyulai” előnevét nem magyarázza meg, Kelemen nem említi.)

²³⁰ RMKT II. 271–274., 470–471. — „Megvan Bornemisznál a CLVII. levélen, de az utolsó strófa híjával, mely csak a nagydobszai reform. egyház XVI. századbeli kéziratos énekeskönyvében olvasható. Tóth Ferencz Ekkl. históriája 387. lapján rövid címét (A megigazulásról) felemlítette s utolsó strófáját közölte, de elhallgatta a szerző nevét.” — *Kálman Farkas*: A nagydobszai énekeskönyv. (Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. XXIV/1881. 82–84., 112–115., 148–150.)

Ez világon nem vala annya sok érdem,
Sem házasság, sem barátság, sem apálcaság,
Sem papság, sem bőjtölés, sem alamizna,
Kíért Isten ilyen nagy bünt megbocsátott volna.

Csak szent fia érdeméért mi velünk ezt tevő,
Hogy mi rólonk bűneinket ingylen elvevő,
Szent fiának vállára ő azt helheztető,
Ő szent fia mi érettünk az törvént betöltő.

szász protestáns polgársága eredetének és művelődésének problémáját. Azét a polgárságot, amely nem csupán vállalta a reformációt, hanem ki is állt érte és frissen igazodott a magyar reformáció gyors menetű, egyre radikalizálódó teológiai fejlődéséhez. Nagy hiba volna fél-paraszti, fél-polgári rétegekre tekinteni, s kevesebbre becsülni őket a helvét irány fejlődésének történetében, mint a felvidéki és az erdélyi német polgárság jelentőségét a lutheri irány érvényesítésében és fenntartásában. Mélius 1561-ben „A Krisztus közbejárásáról való prédikációk”-at „a magyarországi kereskedő és áros népek”-nek ajánlotta, mint akik „a széllyel való járásban” a leghamarább hallották és tovább terjesztették „az Istennek kegyelméről való tudományt”. Valkai nyilván annak az értelmiségi típusnak korai, de a reformáció korában is előforduló példája, mely szükségképpen teológiai jellegű iskolai tanulmányai, majd a papság elnyerése előtt mindenre kötelező rektorság után, nem tért vissza a kollégiumba, hanem, mint a nevük mellé írt feljegyzés mondja: „Saecularis factus”, „Civis factus”.

A gyulai protestánsok helyzetének alakulásáról Aldana távozása után fontos adatokat találunk azokban az iratokban, amelyek a városban állomásozó katonaság parancsnokának, Horváth Bertalannak dolgaival foglalkoznak.²³¹ Számunkra azért is érdekes adatok ezek, mert Karácsonyi úgy vélekedett, hogy „ha Sztárai Mihály itt és nem a Baranya megyei Gyulán működött, úgy azt csak Horváth Bertalan pártfogásának lehet tulajdonítani”.²³² Horváth kapitányt Castaldo generális rendelte Erdélyből a város oltalmára. Ő március 7-én már Gyuláról jelentette: kudarcra végződött Tóth Mihály akciója Szeged visszafoglalására.²³³ Horváth ellen több ízben panaszt emeltek katonáinak zsarolása és garázdálkodása miatt, s ezért a következő év elején tisztétől fel is mentették.²³⁴ E panaszokból, főként Gyulai Vass László udvarbíró jelentéseiből megtudjuk: Horváth Bertalan nem csak támogatta a protestáns törekvéseket, hanem prédikátorokat is hívott a városba. Az udvarbíró november 14-én ezt jelentette róla Castaldónak: „Pártolója a lutheránus papoknak, akik házában prédikálnak, sőt egyik még a lippai török basával is jóban van.” Az ügyről az uralkodót is tájékoztatták. Ferdinánd december 6-án közölte a tábornokkal: „Elégedetlen Horváth Bertalan gyulai kapitánnyal... főleg a lutheránus papok támogatása miatt. Rendelje hát magához, hogy eljárásáról számot adjon s őt kellően megintesse.” 1553. január 27-én Castaldo a Kamarát tájékoztatta Horváth dolgairól, s ebben megint szó van — most már valamivel világosabban — prédikátoráról

²³¹ Martinuzzi halálának hírére Ferdinánd „utasította felvidéki vezérét, Teuffel Erasmust, hogy hadai egy részét Bakics Péter, Nyáry Ferenc és Horváth Bertalan alatt indítsa útnak Erdélybe.” (Óváry, II. 140.) — 1543 tavaszán Horvatinovics Bertalan — Bakyth Miklóssal együtt — a tatár vár prefektusa. (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. IV. 241., 257.)

²³² Karácsonyi, I. 189.

²³³ „A Szeged visszafoglalására indított hadjárat éppen alkalmas ürügyül szolgált Castaldónak arra, hogy Horváth Bertalan nevű zsoldos csapatvezért Gyulára küldje, úgy hogy Ferdinánd királynak, ha nem is a várban, legalább annak közelében fegyveres csapata volt elhelyezve.” (Történelmi Tár. 1880. 599., 800. — Karácsonyi, I. 125. —) „A szerencsétlen kiemeneteli vállalkozás lefolyásáról Horváth Bertalan kapitány február végén Kétegyházáról és március 7-én Gyuláról kelt leveleiben számolt be.” (A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. XIII/1886/87. 165–166. — Scherer, I. 122.) — Székely István Krónikájában: „Szegedöt Tot Mihály a hajdukkal megvevé, de az Úristen nem tartá őket sok ideig benne, mert Isten igijének hirdetőjét kiűzé onnat, kit az török nem bántott.” (Idézi Seprődi: Protestáns Szemle XVII/1905. 216.)

²³⁴ „Nem is tért többé vissza. Helyébe Mágócsyt tettek a városban állomásozó hadak parancsnokává. December 23-án már ő tesz jelentést a városbeli állapotokról Castaldónak.” (Scherer, I. 127.)

is: „Postremo idem Bertholomeus Horwath permisit in suo hospicio Julae praedicare unum concionatorem Lutheranum, quorum aliqui nonnuquam eo praedicatum veniunt; is deinde statim Lippam ingressus est et tractavit apud Passam, quomodo Pankota obsideatur et expugnetur.”²³⁵ Mondanunk sem kell: az említett prédikátorok közül egyik sem lehetett Sztárai Mihály.

A gyulai protestánsok további sorsáról úgy tájékozódhatunk, hogy figyelemmel kísérjük Mágocsy Gáspár sorsának alakulását. 1552. május 12-én a király megerősítette várkapitányságában, amelyet már Patócsy Ferenc idejében is viselt.²³⁶ E tisztségéről nemsokára: július 18-án lemondott. Ezután a Zierotin püspök zsoldjában levő 150 lovasnak kapitánya a városban, és Horváth távozása után a városbeli katonaság parancsnoka. Utána Henyey István — a Patócsy-időszakban ő is volt várnagy Gyulán — lett „capitaneus et castellanus arcis Gywla”. Henyey és Mágocsy sehogysem fértek össze egymással. A Kamara 1554-ben egy bizottságot küldött ki az irodalomtörténetből is ismert Armpruszter Kristóf vezetésével,²³⁷ s Zierotin püspök²³⁸ is vállalkozott arra, hogy részt vesz a viszályok lecsendesítésében. A május 20-án Gyulára érkező bizottság úgy döntött, hogy a két főember közül egyiknek távoznia kell. A püspök inkább Henyeit szerette volna megtartani, de a többség Mágocsy mellett döntött. Újra ő lett a gyulai kapitány, egyben várkormányzó is. Korábban is első embernek számított: a gyulai katonaság zsoldjegyzékében Henyey idejében is az ő neve állott az első helyen,²³⁹ főispánja volt Békés vármegyének,²⁴⁰ s most már teljes hatalommal intézkedhetett. Május végén iktatták be, s tiszteben megmaradt egészen 1559-ig. Ez a néhány esztendő lett a hőskora Gyula reformációjának.

Számunkra rendkívül érdekesek utasításának a vallás ügyét érintő pontjai: „Vitézlő Mágocsy Gáspár úr mindenekelőtt köteles lesz az egyházakat tiszteletben tartani és azok szolgálait segíteni. Súlyos büntetés terhe alatt parancsolja meg a katonáknak és másoknak, hogy az egyházak szolgálait és a szerzeteseket ne átkozzák, semmiképpen ne gyötörjék és jövedelmikhez ne nyúljanak.” Ezen kívül még azt is lelkére kötötte az utasítás, hogy viseljen gondot az ispotályra, s a benne lakó szegényekre.²⁴¹ E rendelkezések világosan

²³⁵ Veress, 196., 198–199. — A király 1552. dec. 6-i levelének bővebb kivonata: „Olvasta a Vas László leveleit is Gyulából a Horvát Bertalan kegyetlenkedéseiről és arról is, hogy kedvez a lutheránus papoknak, „qui non solum imoeritam plebem perversae et reprobatae doctrinae suae venendo inficiant”, hanem még a török kémeknek is kezére járnak.” (Barabás, Történelmi Tár. 1892. 653–654.)

²³⁶ „1543. június 24-én Sövényházi Móríc Pétért, 1545. április havában pedig vejét, Mágocsy Gáspárt említik — Patócsy Ferenc — gyulai várnagyának, akinek bátyja, András, előzőleg szintén viselte már e tiszteket.” (Scherer, I. 119.) — Mágocsy további gyulai működéséről: Scherer, I. 124–129.

²³⁷ RMKT VI. 22–70., 292–295.

²³⁸ Egy alkalommal így emlékezett meg róla Mágocsy: „Szegény Zabardy Matias püspök uram, hogy élt, annak a Békés vármegyének... dézsmáját az ő jó akarattjából adta énnekem.” (A Várad Püspökség Története. I. 412.)

²³⁹ Veress,

²⁴⁰ „Ebben a minőségében csak két évvel később említik először.” (Kardosonyi, I. 159.)

²⁴¹ Veress, 241–247. — Ami a szerzetesek bántalmazását illeti, 1532. június 8-án VII. Kelemen pápa megbízta az esztergomi érseket, hogy a magyarországi szent-ferencrendű szerzeteseket bántalmazóik ellen védje és oltalmazza. (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 199–200.) — A további kutatás érdekében megemlítjük azt a két verset, amelyeket Sárkány Oszkár talált Pethő Gergely „Magyar Chronika”-jának 1623-ból való kéziratos szövegében. (OSzK Quart. Hung. 66.) Nem ismerte fel, hogy mind a kettő egy gyulai vagy Gyuláról való salvatoriánus „Giulai Fr: Martontul szerzetet”. Az első vers címe: „Ez peldázatnak magyaráztattja”, célja a kiadásra szánt kézirat címlapjára ter-

utálnak arra, hogy a város lakossága protestáns érzületű, elfordult a régi egyháztól, papjairól nem gondoskodik, gyötri és átkozza a ferences atyákat. S különösen a katonaság fenekedik a barátokra. Mágocsynak pedig az volt a híre, hogy „teljesen utálja és visszaveti a mi katolikusainkat”.²⁴² Esze ágában sem volt az, hogy megtartsa az artikulusok rendelkezéseit.

Mágocsy várkormányzósága idejében távoztak el Gyuláról a ferencesek. Alighanem 1556-ban. 1551-ben még biztonságban érezték magukat: ide mentették a csanádi és a szegedi kolostor klenódiumait, de öt évvel később már a magukét is Báthori András csesedi várába vitték, nyilván azért, mert már tudták: napjaik meg vannak számlálva Gyulán.²⁴³ A rendtörténet szerint: „A lutheránus várkormányzó szorította ki őket.” De tegyük hozzá: aligha erőszak alkalmazásával. Maguk is rájöttek arra, hogy már nincs szükség rájuk, már alig akad valaki, aki segíti, támogatja őket, az uradalom falvaiban sem. Bár egy hitelesnek tekinthető adat szerint a gyulai parasztság egyrésze megmaradt a római vallásban,²⁴⁴ de vajon merészeltek-e szót emelni a cseri barátok mellett, mikor a

vezett szimbólum értelmezése, mely alighanem egy allegorikus Magyarországot ábrázolhatott, fölötte két függő törrrel: az Eretnekség és a Pogányság jelképeivel.

Két függőheő tör azt példázza
S ítéletben azt mutatja
Pogányságot hogy meg nyomja
Eretnekség s megh halladja.

(*Sárkány* Oszkár: két ismeretlen költő. Irodalomtörténet. XXX/1941. 183–186.) — E századvégi versben az a szemlélet szólal meg, amelynek egy 1531. március 2-án kelt névtelen jelentés adott hangot: „Ut et Turci et Lutheranorum valida et repentina irruptio et impetus uno, eodemque tempore fiant.” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. 123.)

²⁴² *Verancsics* Összes Munkái. VII. 210. — *Karácsonyi*, I. 190.

²⁴³ Karácsonyi szerint azért vitték el ezeket, mert „itt is ragadozó kézzel nyúltak utánuk nem csupán a törökök, hanem a magyar hitújítók is”. (I. 415.) — Krisztik így ír: „A törökök előnyomulása és a protestantizmus terjedése — Gyulán — mint a szerzetesök működésének is véget vetett.” — Ami a törököt illeti Gyula 1566-ig magyar kézen volt, a ferencesek klenódiumaikat már 1556-ban elvitték magukkal, hogyan férhettek hozzájuk mégis a törökök? Csodálkozhatunk Krisztik e kérdésén is: „Volt-e idejük az 1566-iki ostrom elől menekülni?” A törökök 1552. augusztus 16-án Szegeden befejezték Szigeti Tamás gyulai gárdiánt negyed magával, lehet, hogy ez az eset is távozásra intette őket a veszélyeztetett városból. — A kegyszerek további sorsára nézve l.: *Knauz* Nándor: Régi egyházi ékszer. Magyar Sion. II/1864. 216–218. „Mennyi egyházi ékszer és ruha veszett el Kassán, midőn azt Bethlen, 1619. évben elfoglalta” az csesdi várból Kassára vitt paramentumokból. — A ferences áldozatokra nézve l.: *Csaplár* Benedek: Szeged művelődése. I. a szent Ferenc-rend emlékezetei. Magyar Sion. II/1864. 498. — A begináknak az alamizsnát az uradalomból a protestáns várkormányzók is kiszolgáltatatták: 1561. augusztus 26-tól 1562 májusáig 8 köből búzát kaptak. Házuk lassú sorvadását az életüket fenyegető konventi határozatok idézték elő. (A Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. XV/1890/91. 66–82.)

²⁴⁴ „1587-ben még katolikus magyarság is lakott itt, s nagy örömmel fogadta Sziszeki Máté jezsuita atyát, de azután többé semmi nyoma annak, hogy keresztények is laktak volna itt.” (*Karácsonyi*, II. 152.) — A „keresztények” eltűnésére nézve l.: *Fraknói* Vilmos: Possevino nagyvárad-i látogatása 1583-ban. Nagyvárad, 1901. 12. (Különlenyomat a Tiszántúli 81-ik számából.) — Midőn a köznépek a reformációhoz való viszonyát vizsgáljuk, jó odafigyelni Scipper császári tanácsos és Frangepán Ferenc kalocsai érsek, egri püspök beszélgetésére „a hitújítás terjedéséről”; 1540 júliusában: „Beszélgettem — írja Scipper V. Károly császárnak szóló emlékiratában — az érsekkel a felől, hogy utamban a népet s még inkább a nemeseket majdnem mindenütt elmaszlagítva találtam a hitünkkel ellenkező új tanok által. A lelkészek és az iskolatanítók... csaknem mindnyájan Melancthon Fülepe iskolájából kerültek ki; minek én rossz következményeit látom.” „Az érsek erre azt válaszolá, hogy a magyarok valóban majdnem mindnyájan... elpártoltak a hittől, és sem Istenre, sem a szentekre nem gondolnak többé; sőt elcsábítani törekednek a népet is, mely eddigelé még nem volt annyira, mint az urak elmételesedve; hozzáadván, miképen az volna szándokuk, hogy a papokat elűzzék s az egyházi javakat lefoglalván, részben eltulajdonítsák, részben a töröknek fizetendő adóra fordítsák.” (*Hatvani*, II. 84–86. — *Horváth* Mihály, III. 120–122. — Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. 468–470.)

hatalom, amely sorsukat meghatározta: a vármegye, a város, a várkapitányság a protestáns vallást vallotta és erősítette? A beginák közössége megmaradhatott, mivel tagjai főként gyulai nemesi és polgári családokból származtak, de arra nézve, hogy Mágocsy — különösen laza erkölceik miatt — mennyire nem szívelte őket, íme egy jellemző adat: „Mint gyulai várnagy, 1546-ban az apácák donáttornyai birtokához tartozó 12 hold földet erőszakkal elvette, négy jobbágyukat Fábíansebestyén faluban elfogatta, Gyula várába hurcoltatta s 40 napi fogság után csak váltságdíj ellenében bocsátotta szabadon.”²⁴⁵

Az ő idejében ment végbe a gyulai egyházi vagyonszekularizációja. Az üresen álló parochiától elszakították a plébánosok javadalmául szolgáló, 29 jobbágytelekből álló Apáti falut. A plébános jövedelmének egy részét Mágocsy az ő igehirdetőjének, Ferenc papnak adta.²⁴⁶ A várkormányzó a gyulai uradalomhoz csatolta Fövenyest, amely a Szent Móric- és az ispotályi Szent Elek-kápolna fenntartására volt rendelve. Az ispotályban elhelyezett szegények eltartása ettől kezdve a városra nehezedett.²⁴⁷ E szekularizáló folyamat részletei még tisztázásra szorulnak. Úgy látszik: a Mária-kápolna továbbra is megmaradt a katolikusok birtokában a kultusz helye gyanánt.

„Csakhamar pusztulásnak indultak a templomok és kápolnák is.” Mágocsy rontatta el a Szent Móric-kápolnát és a neki szóló utasításból tudjuk: szó volt a ferencrendi és a plébániai templom tornyának lebontásáról, sőt ez a veszély a ferences és a parochiális templomot is fenyegette.²⁴⁸ E megtörtént vagy tervbe vett lebontásokat szokás protestáns atrocitásoknak tekinteni. Mondván: „A protestantizmus terjedése miatt indultak pusztulásnak.” Valójában a vár és a város erősítési munkálatai miatt volt ezekre szükség, hiszen például a tornyok lerontását királyi engedélytől tették függővé.²⁴⁹

A falak erősítése, az őrség felszerelése érdekében adta el a város a plebánia-templom szentედényeit és ereklyéit. Ne veszélyeztessük a történeti kutatás komolyságát olyan állítással, hogy ezeket a kincseket a város protestáns polgárai „ellopták”. Forgách Ferenc váradi püspök 1559 elején panaszt tett a királynál, hogy „a püspökség szintén egyik büszkeségének”: Gyula városának polgárai, „némely lutheránusok”, a parochiális templom felszerelését eladták 1 100 forintért Mágocsy tudtával „pro conservatione oppidi Gyula”. Az uralkodó 1559. január 21-én megparancsolta a várkormányzónak, hogy tartson vizsgálatot ebben az ügyben, de ezt valójában a pozsonyi káptalanra, nem pedig őreá bízta. A káptalan Mágocsyt is, Valkai Kelement, a gyulai bírót is megidézte. A vallomásokból kitűnt, hogy a templomi edényeket a gyulai Vargha Mihály adta el „ex voluntate et permissione civium oppidi Gyula.” S a pénzt a „polgárság arra fordította, hogy a várbeli katonaság részére lőport és fegyvert vásároljon, mert naponként

²⁴⁵ Scherer, I. 119.

²⁴⁶ Karácsonyi, I. 112.

²⁴⁷ Karácsonyi, II. 146–147. Scherer, I. 96–97. — „A Szent Móricz-kápolna két helyütt volt birtokos: a gyulai Szent-Móricz utcán vagyis a hajdani Szent-Móricz faluban és Meggyesen. A meggyesi rész helyett 1520–26 között szakítottak ki neki ugyanolyan birtokrészt.” (Karácsonyi, II. 147.) — A Szent-Elek kápolnáról: Scherer, I. 167.

²⁴⁸ Karácsonyi, I. 192. — Veress, 241–247.

²⁴⁹ Ferdinánd király intézkedése egy hasonló esetben 1540. október 24-én: „Frangepán Györgyhöz és társaihoz intézett válaszában arról értesíti őket, hogy a ferencrendűek zengi klostromát az ország és a város biztonságáért kellett leromboltatnia.” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. 504–505.)

várni lehetett, hogy a várat a török ostrom alá veszi”. A tanúknak vallomásukat esküvel kellett erősíteniök. Mágocsy — lelkiismeretére hivatkozva — nem volt hajlandó arra, hogy elmondja a római egyház szellemében írt eskümintát, s ezért bírság fizetésére kötelezték: 16 márka ezüstre büntették. A „pápista módon” való esküt Mágocsy várnagya: Jász Lukács is megtagadta.²⁵⁰

Mágocsy voltaképpen csak 1558 nyaráig viselte a várkormányzói tisztelet. Karácsonyi vélekedése szerint protestáns agresszivitása és a templomi kincsek eladása miatt tisztéről le kellett mondania.²⁵¹ E feltevésnek azonban semmi alapja nincs. Ez év novemberében Bécsben találjuk: a királynál sürgeti tisztétől való felmentését, mondván: eddig is csak „sok kérésre és parancsra” maradt. Az uralkodó végül is elfogadta lemondását, de kötelezte: még egy évig maradjon Gyulán, mint lovaskapitány, és tanácsával, tapasztalataival utódát támogassa.²⁵² Utóda a várkormányzóságban Bornemisza Benedek lett 1559 elejétől.²⁵³ Műveletlen, erőszakos, komisz ember volt. Mágocsyval és a várbeli tisztekkel nem tudott összeférni. Viselkedését a király is megelégtelte, magához rendelte, s ekkor a gyulai őrség kinyilatkoztatta: ha Bornemisza vissza fog térni Gyulára, akkor üresen hagyja a várat. Karácsonyinak igaza lehet: „A gyűlölködésnek a várkormányzó és a többi tisztek között egyik oka a vallási viszály volt.”²⁵⁴ Bornemisza „ellensége volt a protestantizmusnak”. A tisztek, mint például Marinics Ferenc, Földváry István, Jász Lukács, Borbély György, Kristály János, mind buzgó lutheránusok voltak. Alighanem a protestánsoktól való idegenkedését juttatta kifejezésre, amikor ezt írta Nádasdy Tamásnak: „Én Nagyságodnak bízván írok, ha parasztul vagyon, Nagyságod ne csudálja, én Wittembergában nem laktam, bölcsebben nem tudok Nagyságodnak írnom. . .” Mágocsy így jellemezte őt a nádornak írt levelében: „Lelkem fáj, ha látom utódom szemtelenségét, ki új hivatala által a hetedik égbe ragadtatott s úgy viseli magát, mintha Elyzeus tüzes szekeren repülne a mennyekbe. Teljesen lehetetlen vele összeférnem. Hű szolgáltatimról nem vesz tudomást, ezeket személyemmel együtt mire sem becüli. Esedezem azért, méltóztassék a tanácsban oda működni ő felségénél, hogy én mindenféle itteni szolgálat alól felmentessem. Ha azonban a nyár folyamán e várnak ostroma történnék, a mint meg is fogadtam ő felségének — bejövök ide.”

²⁵⁰ Karácsonyi, I. — Bunyitay, I. 439. — Veress, 285–286. — A vizsgálat jegyzőkönyve: „Ad mandatum Ferdinandi I. regis Capitulum Posoniense inquisitionem peragit et testes exaudit intuitu clenodiorum parochialis templi Gyulensis, quae nonnulli incolae Lutherani Cassoviam asportarunt ibique vendiderunt. An. 1559.: Haan, II. 166–168. — A gyulaihoz hasonló eset: „I. Ferdinánd király megengedi, hogy a menekült esztergomi polgárok az esztergomi Szent Lőrincz-templom ott el ásvott kincseit fölkuatassák, elhozassák, eloszthassák, . . .” (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. 24–25.) — „Varga Mihály Kassán telepedett meg s Gyula város polgárainak akaratából magával vitte két ládában a plébánia-templom kincseit. Az egyik ládát az egyház arany és ezüst kelyhei, keresztjei, szentek fej- és csont-ereklyetartói töltötték meg. A másikban voltak a drágakövekkel ékesített miseruhák.” Ez a felsorolás a gyulai reformáció történetének igen fontos dokumentuma: azt jelenti, hogy a templomot — korabeli protestáns terminológiával élve — „megtisztították” már Patócsy Ferenc idejében. (Haan, I. 166–168. — Scherer, I. 171–172.)

²⁵¹ Karácsonyi, I. — Göndöcs Benedek: Békés megye a török uralom idején. (A Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. IV/1877/78. 123.: „Hihetőleg ez vonta maga után Magochy lemondását”.

²⁵² Scherer, I. 134.

²⁵³ Csánki Dezső: Hevesi Bornemisza Benedek gyulai kapitánysága. (A Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve VIII/1881/82. 57–103.)

²⁵⁴ Karácsonyi, I. 190–191.

Gyuláról távozva Mágocsy Gáspár zálogbirtokára, Torna várába vonult vissza. Magával vitte Ferenc prédikátort is. Arra nézve, hogy a nagybirtokos patrónusa oltalma alatt mekkora biztonságban, milyen nagy öntudattal éltek a prédikátorok, mennyire nem törődtek a protestantizmust tilalmazó törvényekkel, mennyire semmibe vették a gyülekezetek vizitációjára királyi rendelettel is törekvő katolikus főespereseket, jó példa a Mágocsy Gáspár és a Gyula történetéből is jól ismert Bebek György és felesége: Patócsy Zsófia uradalmaiban szolgáló protestáns papok viselkedése. Az említett Ferenc pap, ekkor tornai prédikátor, 1561-ben nem akarta elolvasni a király rendeletét, hiába noszogatta erre a főesperes: „Hagyjon békét nekem Főtisztelendőséged és tudja meg, hogy én semmit sem adok se a püspök, se a király levelére!” A szikszai pap pedig ezekkel a szavakkal intette le a főesperest, aki szintén a király rendeletére hivatkozott: „Mit nekem a király! Az én uram és királyom Bebek úr!” A görgői prédikátor nem valami nagy tisztelettel nyilatkozott az egyházi és országos hatalmasságokról, és amikor az esperes levélben fordult hozzá, a levél kézbesítőjét elfogatta és Bebek Györgyhez kísér-tette. A most említett eseteket akár analógiáknak is használhatjuk, amikor képet akarunk alkotni magunknak arról: miként bontakozott ki és erősödött meg a reformáció Békésben és Gyulán Patócsy Ferenc és Mágocsy Gáspár idejében.²⁵⁵

Bornemisza utóda Törteli Kun Balázs kassai vicekapitány lett, de korlátozott hatáskörrel: csak a vár védelmét bízták rá, az anyagi ügyek intézésére királyi biztost rendelték Péchy Gáspár személyében. A várkapitányság és az udvarbíróság szétválasztása újból viszálykodásra adott alkalmat. Karácsonyi tévedett, amikor úgy gondolta, hogy Péchy Gáspár „helyzete éppen azért vált tűrhetetlenné Gyulán, mert katolikus volt.” Ezért keveredett „vallási viszályba” Kun Balázssal és a várbeli hadnagyokkal.²⁵⁶ Péchy buzgó protestáns ember volt. Kitűnik ez Ferdinánd király 1560. december 4-én hozzá intézett rendeletéből: „Értsülvén, hogy ott ‘Luheranum quendam esse conciontorem cui et tu, et multi applauderent’, holott a plebanatus jövedelmét usurpálta, rendeljük, legyen gondod, hogy a katolikus papok rendes járandóságukat megkapják és gondtalanul élhessenek; te pedig ne avatkozz az egyházi ügyekbe, hanem teljesítsd parancsainkat.”²⁵⁷ Gyulán ebben az időben már csak egyetlen hathatós pártfogója van a római vallásnak: Gyulai Gál András, György ögrófró „egykori halálra üldözött udvarbírájának fia”.

²⁵⁵ S. Szabó József: A magyar reformáció szervezkedése. 83. — L.: Visitatio archidiaconatus Thornensis ex a. 1561. — „Thorna habet parochum, sed malum, nomine Franciscum, qui non est legitime ordinatus, sed tantum affirmat se esse ordinatum per manus impositionem in Zykzo, qui penitus nulla sacramenta habet in ecclesia, nec est obediens suo archidiacono.”... — „Gergeo est possessio Magnifici domini Bebek, habet parochum nomine Gregorium, qui fuit olim religiosus frater, nunc vero omnium perversissimus latro est, calumniator, blasfemator, vituperator bonorum virorum.” (Bucko, 228–233.)

²⁵⁶ Karácsonyi, I. 143–144. — Teljesen félreértette Péchy Gáspár Nádasdy Ferencnek 1560. december 7-én írt levelének e sorait: „Azon egyetlen dicsőséget méltán követelhetik ezen emberek — a gyulai vár tisztjei — maguk számára, a jóknak sérelme nélkül legyen mondva, hogy ők telve-tömvé vannak igazsággal, mert midőn ők több mint dalmát ügyességgel találják ki a hazugságokat, világos, hogy minden igazságot magukban tartanak vissza, és így igazsággal teljeseeknek dicsőíthetik magukat.” E jellemzés a tisztek egy részének délszláv származására, nem pedig protestáns voltára utalt. (Karácsonyi, I. 191. — Veress, 334.)

²⁵⁷ Kiadta Zsinka Ferenc: Oklevelek a reformáció első századából. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XI/1927. 85–86.) — Minden bizonnyal azonos személy azzal a Pécsy Gáspárral, aki Martinuzzi egyik szekretáriusa volt. (Horváth: Frater György élete, 369–376.)

1561-ben arról panaszkodott a királynak, hogy „ob nonnullorum a fide et religione catholica dissentium emulorumque suorum” nem tud megmaradni a városban.²⁵⁸ Augusztus 10-én a király megparancsolta a gyulai főkapitánynak: vegye őt oltalmába. Ez azonban még akkor sem tudta volna megvédelmezni, ha ő maga is nem protestáns. 1562. április 26-án Ferdinánd nyíltparanccsal segíti Gyuláról való elköltöztetését: „A gyulai protestánsok üldözése miatt még élete is veszélyben van, minek folytán kész bárhova elköltözni, rendeli, hogy őt kellő védelemben részesítse mindenki az országban.” Azt írja a királynak, azért üldözik, mert „Ő Felségénél a katolikus papok Gyulára való behelyezéseért, s azon városban a katolikus hit védelméért fáradozott”. Láttuk a Péchy Gáspárhoz intézett királyi rendeletből:²⁵⁹ valóban eredményesen fáradozott: katolikus papok vannak Gyulán. Gál András buzgó és szívós fáradozásának eredménye volt az is, hogy az 1563. évi országgyűlés határozatot hoz a gyulai plébánia betöltéséről.

1560. december 4-én kiadott rendeletében a király jelezte: „Nem sokára új kapitánya lesz a várnak.” Az új várkormányzó Kerechényi László, Szikszai Fabricius Demeter és Sztárai Mihály pártfogója.

VII.

A sok zűrzavarba és civakodásba belefáradva Ferdinánd olyan embert akart Gyulára küldeni, aki előkelő származású és nagy tekintélyű. Választása ezért esett Kerecsényi Lászlóra. Kányaföldi Kerecsényi László báró nevezetes régi családból eredt. Katonai pályafutását Zrínyi Miklós és Tahi Ferenc oldalán vitézkedve kezdte, s az ő támogatásával nyerte el 1562-ben a szigetvári főkapitányságot. Tekintélyét az is növelte, hogy nagy családból nőtt: első felesége, az 1562-ben Gyulán elhalt Báthori Erzsébet testvére volt Báthori Istvánnak és Kristófnak.²⁶⁰ A király teljes hatalmat ruházott rá, midőn 1560. december 8-án kinevezte várkormányzónak és megbízta az alsó részek főkapitányi tisztevel is, amelyet utóljára Zierotin bírt. Hivatalát 1566. augusztus 30-ig viselte, mikor is hősi védelem után feladta a várat a töröknek.²⁶¹

²⁵⁸ A Gyulai Gaál család: „Nagyra törekvő, változatos sorsú család.” Ispán Gál 1520-ban 8 000 forinttal nem tudott elszámolni. Két fia maradt: I. András (1515–1584) 1537-ben beállott „Ferdinánd pártinak és Brandenburi György tudóstőjének”, majd Békés vármegyei adórovó lett. 1554-ben pedig katona a gyulai várban. „De csakhamar összeveszett Mágocsyval.” Bertalan előbb gyulai vitéz, majd 1556-tól Csongrád megyei főispán. (*Kardácsnyi*, III. 55–61.) — „Ispán Gál várnagy és udvarbíró volt egy személyben. Rövid idő alatt nagyra emelkedett e vidéken, de nagyot is bukott.” Története: *Kardácsnyi*, I. 74–76. — „Sok baja volt a városnak a gyulai Gaál családdal, mert ennek tagjai a kerekegyházi pusztá miatt folyton perlekedtek a várossal.” (*Kardácsnyi*, II. 151.) — György őrgróf magyarországi valláspolitikáját mérlegelve tekintetbe kell vennünk azt, hogy gyulai megbízottja vakbuzgó katolikus ember. Perei pedig arra figyelmeztetik a kutatót, hogy Gál Andrásnak nyilván nem csupán „az eretnekek üldözése miatt” kellett elhagynia a várost.

²⁵⁹ A király rendelete: „A főkapitány Gyulai Gál Andrást sem személyében, sem javaiban háborgatni ne engedje, hanem minden eszközzel védelmére legyen.” (*Zsinka*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XI/1927. 94–95.) — *Néress*, — *Kardácsnyi*, I. 193. — „Előbb Váradra szeretett volna menni, hol háza volt. ... Mint hív Ferdinánd-párti, itt sem maradhatott, hanem Leleszen húzódott meg. 1566-ban jött le Gyulára: ... a török seregen keresztül Kerecsényinek — a var parancsnokának — levelet hozott.” (*Kardácsnyi*, III. 55–61.)

²⁶⁰ *Kossutány* Ignác: A kányaföldi Kerecsényiek. (Századok. XVI/1882. 457–478.) — *Komáromy* András: Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. 1553–1562. (Történelmi Tár. Új foly. VII/1906. 103–138., 246–265.)

²⁶¹ *Kardácsnyi*, I. 144–146. — *Szabó* Károly: Gyula vára bukása 1566. (A Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstudományi Társulat Évkönyve. VII/1880–81. 5–47.)

„Kerecsényi még meg sem érkezett Gyulára s máris tudták a gyulai lutheránusok, hogy az ő felekezetükhöz tartozik; egyenesen ezért üdvözli őt már jó előre Szikszai Fabricius Demeter, a gyulai híres protestáns iskola tanítója.” „Már február 7-én elkészítette az üdvözlő verset az új várkormányzó ünnepies bevonulására”, de Kerecsényi csak március 6-án vette át a várat.²⁶² Szikszai a gyulai protestantizmus patrónusai között első helyen az új főkapitányt magasztalja Wittenbergből hazatérésekor készült énekében:²⁶³

Nem lehet semmi kétségünk: Kerecsényi „tisza tanok”, a protestantizmus híve és patrónusa. Annak az erős protestáns szellemiségnek hordozója, mely a dél-dunántúli végvárak vitézeit, nem csupán a vitézlő rendet, hanem főkapitányait is jellemezte. Kerecsényi utóda Szigetvárott Gradeczi Stancsics Horváth Márk (1555–1559), Mágocsy Gáspár sógora, Krisztina nevű testvérét vette feleségül.²⁶⁴ Horváth védelmezte meg 1556-ban Szigetet a török támadása ellen. E dicsőséges várvédelem irodalmi emléke Tőke Ferenc szép históriáséneke, melyet ebben az esztendőben írt „az szigeti hősközhöz való szerelmében”; a 257–260. verssorok szerint:

Szigetiek között az Isten vala,
Mert az ő szent igéje köztük vala,
Annyi dolog között is meghallják vala,
Az ő szívük abból bátorul vala.

Szegedi Kis István „kiváltképen a körülfekvő várak parancsnokainak kívánságára és biztatására” ment át Laskóról Kálmáncsára. „Szigeten Horváth Márk minden mások felett nagy bőkezűséget és barátságot tanúsított Szegedi iránt. Állított be Kálmáncsán

²⁶² *Bunyítay* Vince: Kerecsényi László Békés megyei főispán — gyulai várkormányzó — és alsó-magyarországi főkapitánynak 1561. febr. 7-én Gyulára való bevonulására írt üdvözlő vers Szikszay Fabricius Demetertől. (Uott XV/1890/91. 110–112.) „Egy 1560-ban Wittenbergben nyomtatott gyászbeszédnek (Oratio habita in funere. . . Philippi Melanchtonis a Vito Winshemio) üresen maradt három utolsó lapján egykorú kéztől. Czimlapjának alján: „Erudito et pio iuveni Demetrio. . . Ziczoviano Basilius Ziczay Viteber. . .” A kipontozott hely úgy itt, mint a versekben a könyv bekötésekor levágtatott. A brassói. főgymnasium könyvtára: *Popularia epigrammata medica*. 9. c.”

²⁶³ L. a 105. jegyzetet.

Ime tudományom s jó erkölcsömnek Mecenásit
Legfőbb mérvben a vár birja elődei közt.

És teneked, Kerecsényi László, most tiszteletedre,
Akit a fegyver övedz, zengnek a lantidegek.
Mint a föld sulya, akként bétölti királyi erődjét —
Nagyságos cimed — ős Gyula várának, imé!
Már nagy tisztesség készül néked, fejedelmi
Férfiu, s bétölti Északot s Armeniát.
Ifjaidat te magad kormányzod a tiszta tanokban,
A te segélyed után nyerhetik a tudományt.
Ésszel munkálsz, és fegyverrel vívsz a hazáért,
És a török véres fővel iramlík odább.

²⁶⁴ Életrajza: *Földvár*, 147–158. — Felesége Porkoláb Márton és Hahoti Brigitta leánya. A Mágocsy család genealogiájában Nagy-Vátyi Porkoláb Márton felesége: Erzsébet 1504–1537. (*Karácsonyi*, III. 89–91.)

egyházi szolgákat is azon katonák számára, akik nagyobb ünnepeken oda csoportosan átmentek.” Szegedi „Szigeten is prédikált az ünnepek alatt a zászlósúrak, főméltóságok és nemesek előtt”²⁶⁵

Kerecsényi pártfogója, Zrínyi Miklós, „a szigetvári hős” is buzgó protestáns. A Zrínyi-uradalmakon terjed erősebben a reformáció a század közepe táján.²⁶⁶ Az ő idejében már prédikátora van Szigetnek: Siklósi Miklós, „qui ipse oppugnationi interfuit”, s megénekelte a vár ostromát, Zrínyi nagyszerű halálát egy kissé hosszadalmas epigrammaszerű latin versben:²⁶⁷

Szegedi szolgálatából a végbeliek között nem szabad arra gondolnunk, hogy akár Horváth, akár Zrínyi elhajlott volna a reformáció lutheri irányától. Hiszen maradékaik az ellenreformáció koráig orthodox lutheránusok, még akkor is, amikor a dunántúli vitézlőrend túlnyomó része már a helvét tanokat vallja. Zrínyi papja: Siklósi Miklós nemsokára református prédikátor, ő fordítja magyarra Szegedi latin szövegű munkálatait: az egyház rendjét szabályozó, református szellemű „Herczegszöllősi Kánonok”-at.²⁶⁸ A bölcs Szegedi a halál szomszédságában élő vitézeknek az evangéliumot hirdette, nem pedig zavarteltő dogmatikai tételekről prédikált. Kétségtelen, hogy a lutheri tanítás értelme szerint volt protestáns Kerecsényi László is. Ha nem így protestáns, nem fogja pártját Sztárai Mihálynak, nem engedi be őt Gyulára.

Mi módon lett Sztárai Gyulán concionator? Tetszetős feltevés volna: a város polgársága hívta meg, jó hírét hallván Baranyában való reformátori fáradozásának; olyan formán, mint ahogyan a tolnai polgárok elhívták városukba Szegedit. De ez nem valószínű. Tólnán, a Hódoltságban a község autonóm módon intézhette egyházi ügyeit, Gyulán a tanácsnak tekintettel kellett lennie a várkormányzó véleményére. Sőt — láttuk — a város protestáns plébánosa: Ferenc pap, Mágocsy udvari prédikátora, s vele együtt

²⁶⁵ *Földvár*: Horváth Márk és Szegedi Kis István. (Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. XXXVII/1894. 5–6., 22–24., 39–41. Részlet „Szegedi K. István dunántúli működése, s Tolna–Baranya reformációja” című műből.) — *Weber Samu*: Horváth Márk életképeinek kiegészítéséhez. (Uott 89–90.) — *Földvár*: Rövid észrevételek a „Horváth Márk életképe kiegészítéséhez” című cikkekre. (Uott 171.) — Tőke Ferenc éneke: RMKT VI. 131–150., 333–345.

²⁶⁶ Payr Sándor, a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület monográfiájában:

²⁶⁷ *Esze* Tamás: Zrínyi Miklós papja Szigetvárott. (Jubileumi Képes Kalendárium az 1967. évre. 60–62.) — *Écsy Ö.* István: Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben. Kaposvár, 1935. 14–15. (Csurgói Könyvtár. I.) — Siklósi verse: „De Sigetho, Hungariae Propugnaculo, a Turca anno Christi MDLXVI. Obsesso et expugnato, opus conservatum virtuti et immortalitati... Nicolai Comitis a' Zrino... Ab... Emerico Forgách Barone a Gyemes... Vitebergae, 1587.

Láttuk a réteket ott sok vértől csapzani akkor
S láttuk a holttetemek nagy tömegét a mezőn.
Ám, míg a gyors katonák élén, védvén a hazáját,
Sorsát ő letevé Krisztusa szent kezeibe,
Elhullott, s az egész földet megtölti hírével,
Csillagos égig elér hírve most ime már.
És a túlontul nagy sereg ellenség diadalma
Semmi; de fegyvert ő jobb s igaz ügyben emelt.

²⁶⁸ A Kánonok 1577. évi első, pápai edíciójának hasonmás kiadása: *Mokos Gyula*, a Herczegszöllősi Kánonok. Más egyházi kánonokkal egybevetve — Bp., 1901. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai.)

távozik el Gyuláról. Az 1562. évi dézsmaaszámadás szerint egy István nevű pap volt a gyulai concionator. A felvetett kérdésen tűnődve, nem gondolhatunk másra, csak arra, hogy ez az István, akinek életéről, személyéről semmit sem tudunk, Kerecsényi papja volt, vele együtt jött Gyulára. S mikor valamilyen okból meg kellett válnia patrónusától, akkor került be Sztárai — a maga kérésére, de a várkormányzó akaratából — a gyulai „plébániára”.

Azt is okkal tételezzük fel, hogy Kerecsényi még Baranyából ismerte Sztárait, hiszen Baranyában is voltak jobbágyszolgái, még Laskó közelében is: Laskafalu és Kácsfalu. S a földesúr nyilvántartotta és adóztatta hódoltságbeli jobbágyságát, s ezek, ha oltalmat vagy segítséget remélhettek, vagy féltek tőle, elismerték őt uruknak. Sztárai két ízben is volt laskói prédikátor, de amikor Kerecsényi elnyerte a szigeti főkapitányságot, ő már Tolnában szolgált. Mégis lehetetlen: ne tudott volna a híres reformátorról, aki az ő baranyai — somogyi falvait, köztük az Ormánság-beli Kémest is, elhódította a római egyháztól.²⁶⁹ Az is bizonyos dolognak tűnik, hogy a végbeliek és a prédikátorok barátságára nem Szegedivel kezdődött, hanem a vitézek már korábban is éltek a Sztárai jurisdictiója alá tartozó papok — nem is mindig a lelkieket illető — szolgálatával. Ne vessük el azt a lehetőséget sem, hogy nem Sztárai kérte Kerecsényi segítségét, hanem az a maga jószántából akarta megszabadítani a baranyai egyházi viszonyokkal elégedetlen, szívében megkeseredett prédikátort. A királyi Magyarország protestánsait — sőt a nyugati országok protestánsait is — igen érdekelte: miként alakul hittestvéreik sorsa a török világban. Gyulán tudtak Szegedi esetéről: megkínzásáról, elhurcolásáról, a szolnoki várban való raboskodásáról, s szabadulásáért nyilvános könyörgéseket tartottak. Az a kereskedő pedig, aki később Szegedit fogságából kiszabadította óriási váltságdíj árán, Kerecsényi idejében költözött le Magyar-Bródról Gyulára, s az ő felesége is ott volt az imádkozók között. Mező Ferenc haldokló feleségének kérését teljesítette, mikor Szegedit kiváltotta, ám „lelkésítette őt sok nagy férfiú, leginkább azonban Kerecsényi László és a debreceni ecclesia”.²⁷⁰ Miért ne törődött volna Kerecsényi Sztárai sorsával is?

Sztárai — a neki juttatott subsidium dátumából következtetve — 1563 augusztusában érkezett meg Gyulára. Itteni szolgálata rövid időre terjedt: 1565-ben már Sárospatakon találjuk. Nehéz körülmények közé került, helyzete semmivel sem volt könnyebb, mint annakidején Tolnában: itt is két felé kellett védekező-támadó harcot folytatnia. Részben a Gyulára behelyezett katolikus papokkal, részben a reformátusok debreceni püspökével kellett megküzdenie. Helyzetét megnehezítette az a körülmény, hogy Kerecsényi távol volt: 1563 tavaszán eltávozott Gyuláról — vagyis érkezésekor sem volt ott —, és csak 1564 májusában tért vissza.²⁷¹ A várnagy, Jász Lukács²⁷² pedig, bármily kemény és

²⁶⁹ „Kerecsényi László bírta Szederkényt, Gyulát, Kémest, Berkesdet, Szilágyot, Szentersébetet, Szellőt, Monostor Kaácsfalvát és Laskafalvát.” (*Földvár*, 145.) — Kerecsényi ezt írta 1561. október 12-én Nádasdynak: „... az én jószágomat Darócot, Ufalut és Veresmartot, kit őfelsége adott vala és az ő felsége donációja mellett mind addig, míg szigeti, kapitán voltam, szabad uraságába birtam.” (*Komáromi, Történelmi Tár. VII/1906. 260–262.*)

²⁷⁰ *Földvár*, 185–187. — *Karácsonyi*, I. 191.

²⁷¹ *Karácsonyi*, I.

²⁷² Az 1554. évi bizottság nevezte ki gyulai várnagynak, s az is maradt a vár elestéig. Korábban világi várnagy volt. A pozsonyi vizsgálatkor ő sem volt hajlandó római katolikus módon tenni esküt.

öntudatos protestáns volt is, vallási ügyekben nem járhatott el a várkormányzó tekintélyével és hatalmával.

Ami a katolikusok akcióját illeti, Forgách Ferenc váradi püspök már 1559-ben kísérletet tett arra, hogy „a katolikus javakat e vidéken még egyszer helyreállítsa”. Ért is el valami eredményt: a király a két Gál: a már említett András és Bertalan, az egri püspök gyulai vagyongazdálkodója, kérelmére Szegedy Gergely egri kanonok megkapta a gyulai Szent Mór-kápolna javadalmát.²⁷³ Pártfogójuk a király előtt a gyulai származású és Gyulán háztulajdonos Kamonczy Gergely esztergomi kanonok, az uralkodó káplánja volt. Ő a békési Mária-kápolnát szerezte meg magának.²⁷⁴ Bizonyára része volt az 1563. évi 53. törvénycikk létrejöttében is. Ebben az articulusban az országgyűlés így rendelkezett: „Az egri püspök úr folytonosan tartson két kanonokot Gyulán az ő egri káptalanából, s ezek egyike legyen azon hely plébánosa a jövő országgyűlésig.” Karácsonyi véleménye szerint ez a „törvénycikkely nem sokat lendített a katolikusoknak ügyén, mert hisz annak végrehajtása s megtartása a katonaságtól függött, ez pedig annyira erőszakos volt a katolikusokkal szemben, hogy például Kerecsényi Mátyás — László öccse, ki még birtokait is elzalogosította azért, hogy bátyját Gyulára követhesse — 1564-ben Kamonczytól elvette a Mária-kápolna ingatlanait”.²⁷⁵ Mi azonban — a gyulai dézsmaadóadás már idézett tételére hivatkozva — úgy véljük: az egri püspök eleget tett az országgyűlés határozatának, küldött papokat Gyulára. Mi úgy értelmezzük a számadásbeli tétel szövegét, hogy a „sacerdotes”: a katolikus, és a „concionatores” a protestáns papok „in Gyulam congregati erant” 1564. április 5-én, nyilván nem azért, mert barátságos beszélgetést akartak folytatni egymással. Valószínű: egy olyan katolikus-protestáns vita emlékéét őrzi ez az adat, amely Sztárai gyulai papsága idején zajlott, s amelyen megjelentek a környék papjai is. Az is valószínű, hogy a békési Mária-kápolna elfoglalásának van valami köze a gyulai összeseregléshez.

Arról, hogy Sztárai 1564-ben nyilvános vitában ütközött meg az egri papokkal, inkább csak sejtésünk lehet, mint bizonyosságunk. Az előző évben Méliussal való bajvivásáról s irodalmi vetélkedéséről azonban konkrét adataink is vannak.²⁷⁶ Elsősorban Károlyi Péter váradi prédikátor, tiszántúli püspök visszaemlékezéséből e nevezetes vitára. Ez volt a tárgya: „Hova megyen az ember lelke az halálnak utáná?” „Emlékezem reá — olvasuk »A halálról, feltámadásról és az örökéletről« 1575-ben megjelent munkájában —,

²⁷³ Karácsonyi, I. 193.

²⁷⁴ Krakkóban tanult: 1521. Gregorius rector de Kamanch. (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 535.) — „Georgius Kamocsy praepositus Csornensis domum suam Gyulae in platea Csapó utca habitam sub conditionibus confert Blasio Csejtey de Kamocsi. An. 1561.” (Haan, II. 180–181.)

²⁷⁵ Karácsonyi, I. 193. — „Mátyás, hogy Gyula védelmezésére minden erejét felhasználhassa, már 1559-ben 2000 forintot vesz fel bátyjától, Kerecsényi Mihálytól, s elzalogosítja neki... birtokuk öt illetve részét, 1561-ben ugyancsak Mihálytól másik 2000 forintot vett fel; s így állott László mellé.” (Kossutány, Századok. XVI/1882. 469.) — „1564. (Feria 3-ia proxima f. b. Margarethae Virginis) Kamánczy Gergely csornai prépost a convent előtt Kányaföldi Kerecsényi Mátyás azon eljárása ellen, hogy Békés városában levő kápolna (ad honorem beatissimae Mariae virginis) tartozékait elfoglalta, tiltakozik. E birtokok közül a jegyzőkönyv Moron és Hosszuazo nevűekről emlékezik.” [A Magyar Történelmi Társulat 1870-ik évi vidéki (Vas vármegyei) kirándulásában részt vett bizottságok jelentései. A szombathelyi bizottság jelentései. 3. Vég hely Dezső jelentése. Századok. IV/1870. 631.]

²⁷⁶ Részletes ismertetése: Révész Imre, Mélius és Kálvin. Viszonyok a Stancaro elleni harcban, a szentháromságiani küzdelemben és némely másodrendű teológiai vitakérdésekben. Kolozsvár, 1936. 40–46. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 85.)

hogy ez vissza vonás nagy gyűlölséggel és az Szenteknek botránkozásokkal agitáltatott, forgattatott az mi meg holt atyánkfiak között Petrus Melius és Starai Mihály között. De én nem ítélem, hogy ez értelemben való különbség oly nagy dolog legyen, hogy az Attyafiúi szeretetet fel bonczja, és ezért botránkozással az Ecclesiában nagy háborúság indítassék.”²⁷⁷ Harcuk egymás ellen azzal kezdődött, hogy Sztárai egy ma már ismeretlen írásában kétségbevonta Mélius ama nézetét, amelyet „A halál könyve” szintén elveszett művében hangoztatott a lélek halál után való állapotáról. Mélius nézete ez volt: Az elhalt kegyesek lelke a paradicsomban, a nyugalom helyén várja az utolsó ítéletet s csak ezután jut az üdvösség helyére. Ezzel szemben Sztárai azt vallotta, hogy a hívők lelke a halál után közvetlenül az örök üdvösség helyére jut.

Mélius — Sztárainak válaszolva — egy vitairatot adott ki, amelynek egy csonka példánya fennmaradt korunkra.²⁷⁸ E furcsa vitának egyik érdekessége az, hogy Mélius még „Bullingert — Zwingli utódát — is megpróbálta a holtak várakozóhelye kérdésében saját álláspontja bizonyítására lefoglalni, jöllehet annak idevágó fejtegetései félreérthetetlenül Sztárai felfogásának kedveztek”. Hadd idézzünk egy kis részletet a vita stílusának érzékeltetésére:

VI. „Nám azt mongya — ti. Sztárai —, hogy az hívek nem kenzodnak, purgatoriumba sem mennek sem nem budosnak.” Mélius válasza: „Igaz nem budosnak, purgatoriumba sem mennec, de azért csak reszet veszik az életnek, noha nem kenzodnak.”

VII. „Budoso marha Ispant illet, azt mongya Sztarai. Hát a lelkek a bodogságba vannak színről színre.” Mélius válasza: „E szinte annit teszen, Sztarai almot latot. Azert a lelkek mennyekbe.”

A töredékben nyoma sincs a „nagy gyűlölködés”-nek, amely megbotránkoztatta a „Szenteket” és „nagy háborúság”-ot indított az ecclesiában, amelyet Károlyi Péter, majd Félégyházi Tamás is elítélt.²⁷⁹ Ez a körülmény felveti azt a kérdést: vajon nem nyilvános vita keretében, a gyülekezet jelenlétében hangzottak-e el az egymást becsmérő mondatok? Mi Kathona Géza véleményét osztjuk: Méliusnak „szóbeli vitája is volt 1563-ban Sztáraival Gyulán”.²⁸⁰ Mélius könyve egyszerű, közérthető stílusban készült írás, szóbeli vita írásbeli visszhangjának látszik. A vita szóbeliségére utal az is, hogy széles körben támasztott nyugtalanságot. De miért éppen egy nem igen fontos, csupán spekulatív természetű teológiai probléma volt Mélius és Sztárai végsőkéig elfajult viszálykodásának tárgya? Elégészes magyarázat-e erre az, hogy Méliusnak „kedvenc témája: a lelkeknek a halál és a feltámadás közötti állapota”, vagy Kathona Gézának az a sejtése, hogy „Sztárai Gyulán a sommás kérdésekkel, mint pl. az úrvacsoratan helvét értelmezésének bírálatával nem mert előjönni, mert különben nem kerülhet

²⁷⁷ „Az halálról, fel támadásról...”: RMK I. 116.

²⁷⁸ RMK I. 53/a. — A figyelmet rá Trócsányi Zoltán hívta fel: Egy XVI. századbeli nyomtatványtöredék. (Akadémiai Értesítő. XXV/1914. 153–157.) Ő úgy gondolta, hogy ez Mélius eddig ismeretlen iratának maradványa: A halál könyve. Zoványi Jenő azonban bizonyította, hogy Mélius egy másik hiányzó iratának: A lélek könyvének töredéke. (Adatok a magyar protestantizmus múltjából. XV. Az 1563. évi csonka unicum és „A halál könyve.” Protestáns Szemle. XXIX/1917. 622–624.)

²⁷⁹ RMK I. 202.

²⁸⁰ Kathona Géza: Méliusz Péter és életműve. Studia et Acta Ecclesiastica II. (Bp. 1967.) 145. l.

volna el a harcias Mélius visszavágását”? A hitvitákról csak akkor tudunk történetileg helyes véleményt alkotni magunknak, ha nem a vita tárgyára, hanem a vitatkozóknak tendenciájára fordítjuk figyelmünket. Az a véleményünk, hogy Mélius kapva-kapott Sztárainak „A halál könyvé”-t illető bírálatán, mert jó alkalmul szolgált arra, hogy vitát provokálva, leszámoljon az ő egyházkerületében levő lutheránusokkal. 1562. július 19-én választották meg a Várad—Debrecen-vidéki egyházkerület püspökévé, Gyula az ő szuperintendenciájának területén feküdt, fontos feladatának tekintette, hogy református várossá tgye.²⁸¹

Mint életének minden cselekedetét, ezt is motiválta erős indulatokkal telített lelki-világa. Gyűlölte a lutheránusokat. „Mit csavarogtok ti hitetlen, pápistas, pápák majmai, hogy Németországba, Bártfán, Eperjesen a bálványokat, a lelki parázsnaság jegyét, az oltárt, ostyát, pápa ganéjit megtartjátok!”²⁸²

Mélius és Sztárai a holtak lelkéről vitatkoztak, de az élő lelkek megnyerésére törekedtek. Vetélkedésük voltaképpen tárgya ez volt: megmaradhat-e Gyula a lutheri reformáció teológiai, liturgiai, egyházszerkezeti keretei között, ha csak szigetként is, vagy pedig elborítja az egyre növekedő sacramentarius áradat? Ez a fogalmazás azonban csak a probléma lényegét jelzi, a valóságos helyzet ennél bonyolultabb lehetett: Méliusnak és helvét tanításnak hívei voltak már Gyulán. Mágocsy kormányzása ideje alatt szabadon terjedhetett a sacramentarizmus: Gyuláról távozva nem csupán Mágocsy, hanem atyafisága, a Patócsyak, a Massaiak, mind a helvét irány patrónusai. Ferenc pap is nyilván sacramentarius volt; ha lutheránus, Mágocsy nem tartja meg maga mellett.²⁸³ A gyulai vitézlőrend vallási tekintetben is Mágocsyhoz húzott. A polgárság magatartásáról nincsenek adataink, a magyar városok azonban mindenütt határozott és gyors léptekkel haladtak előre a vallásbeli radikalizálódás útján, miért éppen Gyula lett volna kivétel? Sztárai támasza Gyulán a lutheránus várkormányzó lehetett volna, de Keresésnyit a város polgársága és a váruradalom jobbágysága meggyűlölte, mert elviselhetetlen terhekkel nyomorította őket, a várbeli katonaság pedig nem bízott benne. Sokat is volt távol, évről évre felmentését kérte. Miksa, 1564-től Ferdinánd utóda, Mágocsyt akarta helyére állítani.²⁸⁴ Valószínű, hogy Sztárai, mint korábban Tolnán, itt is magára maradt. Az is nyilvánvalóvá lett előtte, hogy nem lehet maradása a reformátussá váló, Mélius jurisdictiója alá eső városban. A még lutheránus Sárospatakra távozott. Gyuláról

²⁸¹ „Mélius Péter erős keze nem igen tűrt meg a lutheránus irányhoz nyíltan ragaszkodót.” (Zoványi, 471.) A reformáció-korabeli és a későbbi disputációkra nézve tanulságos elolvasni Veresmarti Mihály fejtegetését „Intő s tanító levél a bátaikhoz” című könyvének 38-ik és 39-ik „tanulása”-át, amely a protestáns vitázókat támadja, de a katolikus vitázókra is érvényes: „Sokan a disputációkban nem különben mint az oktan barmok mikor víjnak, csak arra néznek, hogy ők győzedelmesek legyenek.” Veresmarti Mihály munkái. II. (Bp., 1878. 133–134.) (Corpus Scriptorum Ecclesiae Hungaricorum. II.)

²⁸² RMK I. 54.

²⁸³ „Mágócsi Gáspár 1564. augusztus 15-ére Egerbe hívatta Meliust, aki ott több világgal találkozott a lutheránus álláspont védői közül. Közöttük volt... Alaghy János is. Hamarjában vita fejlődött ki Melius és az egybegyűlte között, amelynek folyamán Alaghy felmutatván a Heblerek confessióját a hozzácsatoltan kiadott véleményekkel, ropant feldicsérte amaz, s nagy jutalommal kecsegtette esetleges megcáfolóját. Miután papi ember senki más nem volt jelen, ... Melius kijelenté, hogy gyengesége mellett is vállalkozik rá. Néhány hét alatt el is készült a felelettel s ez még abban az évben a sajtót is elhagyta.” (Zoványi, 434. — RMK II. 90.)

²⁸⁴ Veress, 355.

való távozásának, Patakra való kerülésének körülményei nem ismeretesek. 1565-ben már pataki prédikátornak mondják. Ebben az évben vált meg gyulai iskolarektori tiszteőtől Sztárai legközelebbi munkatársa: Sibolti Demeter. Zoványi szerint azért kellett elhagyniok Gyulát, mert ott Mélius miatt már nem lehetett maradásuk.²⁸⁵

Karácsonyi János Sibolti nevét is törölte Gyula történetéből, mondván: „Zsibóti, másképp Szibolti Demetert a gyulai tanítók közé számítani tévedés.” Pedig e jeles, később püspökségre emelt lutheránus egyházi férfiú szép pályafutásának kezdeti szakaszát is jól ismerjük: Tolnán és Temesvárott Szegedi tanítványa volt, majd Gyulán Massai Imre gyermekeinek nevelője lett. Massai támogatása segítette ki őt Wittenbergbe. Midőn onnan hazatért, Gyulán lett ludimagister. Midőn Sztárai elhagyta a várost, ő Csepregre, Nádasdy Tamás oltalma alá húzódott.²⁸⁶

VIII.

Sztárai pataki papságáról eddig három adat került elő. Az első a sátoraljaújhelyi bíró és tanácsa tanúsítványa egy házassági ügyben 1568 tavaszán: „Venit in nostri praesentiam Paulus Zabo, qui fassus talia est iuramento de Dorothea, quod cum haberet ea meritum, non Paulum Kathona, sed Gregorium Swteo separati ab invicem sunt per divortium praesente domino Michaele Staray aliisque pastoribus in Patak iam ante triennium.”²⁸⁷ Zoványi helyes véleménye szerint 1564-től szolgált Sztárai Patakon. Elődjét: Kopácsi Istvánt helvét iránya miatt távolították el innen. S. Szabó József „Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában” című dolgozatában kereken elutasította az imént idézett fontos adatot Sztárai pataki papságáról: „Sztárai papsága egyedül az Ember Pál hitelére támaszkodik, de, mint Debrecenben, úgy Patakon sem erősíti azt meg semmiféle történeti bizonyíték.” Szinte érthetetlen, hogy lehetett ilyen világos értelmű dokumentumot így félremagyarázni: „Az is csak egy adat szerinti pataki időzésére épített feltevés, mely szerint 1565-ben lett volna pataki pap.” Úgy gondolta, hogy Kopácsi István 1549-től 1567-ig volt pataki plébános, és őt 1568-tól Czeplédi Ferenc követte volna. Sztárai azonban a szövegben „alii pastoribus” egy házassági bontóperben mondott ítéletet, s abból, hogy a tanúsítványt kibocsátó világi hatóság őt kiemelte: névszerint egyedül őt nevezte meg, S. Szabónak inkább arra lehetett volna követ-

²⁸⁵ „Valószínűleg ezért távozatott még ebben az évben a Békés vármegyei Gyuláról Sárospatakra a Meliussal előbb erős vitát folytató Sztárai Mihály a lelkeségből, valamint a következő évben Sibolti Demeter Csepregre a rektori állásból.” (Zoványi, 471.)

²⁸⁶ Bod Péter (Magyar Athenas, 239–240.) tolnai tanulását és gyulai tanítóságát nem említi. — Ónody Zsigmond: Vázlatok Sybolthy Demeterről. (Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. XXXI/1888. 886–889.) — Tévedéseit Schmal és Klanicza (Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria. I. 194., III. 201–202.) felhasználásával tette szóvá Szöllősy Antal: Sibolti Demeter. (Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. XXXI/1888. 1108–1112., 1143–1146., 1169–1171.) — Sibolti életrajzát Thury Etele írta meg: Sibolti Demeter élete és munkái. (Protestáns Szemle. I/1890.) Thuryt egy rosszul fogalmazott mondata („A tolnai iskolának hírneves tanára Szegedi Kis István, midőn állomását — időközileg Makón is léven — a temesváriával cserélte fel, Siboltinkat is Temesvárra vitték. . .”) megtámadta Szöllősy Antal: Szegedi Kis István Tolnárol megy Temesvárra. (Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. XXXIII/1890. 1671–1673.) — Thury válasza: Uott 1736–1738. — Karácsonyi állításának igazolásául a pozsonyi Káptalan levéltárának Protoc 8. nro 82. jelzetű iratára hivatkozott, tartalmáról azonban nem adott felvilágosítást. (I. 194.)

²⁸⁷ Ifj. Kemény Lajos: Kassa város levéltárából. V. (Történelmi Tár. Új foly. I/1900. 475–476.)

keztetnie, miszerint Sztárai előjárója, esperese volt a zempléni protestáns egyházvidéknek.²⁸⁸ Milyen képtelen feltevés az övé: az egyházi törvényszék a történetesen Patakon „időző”, Zemplénben joghatósággal nem bíró Sztárai elnökelete alatt alakul meg és hoz ítéletet!

Az a tájékoztatás helytálló, melyet Zoványi nyújtott Sztárai pataki szolgálatának idejéről és körülményeiről.²⁸⁹ Valóban „a hagyományos mesék”, a rosszul értelmezett lokálpatriotizmus világába tartozik az a Szombathi János óta emlegetett hiedelem, amely Sztárait „az 1530-as évekből sárospataki lelkésznek tünteti fel”. 1564-ben, annak következtében került Patakra, hogy elődjét, Kopácsi Istvánt, azért, mert a helvét irányhoz hajlott, az orthodox lutheránus földesúr, Perényi Gábor, eltávolította, s helyette Sztárait állította be a plébániára. Bizonyára nem Perényi hívta el Gyuláról, hanem ő kíváncsított Patakra.²⁹⁰

A másik irat, amely Sztárait pataki plébánosnak mondja: egy 1567. november 7-ről keltezett levél, amelyet Siklósi András, a pataki vár és Patak város provizora írt Gyalui Torda Zsigmondnak, a Szepesi Kamara direktorának.²⁹¹ Zoványi csak ennyit tudott róla: „Az országos levéltár egyik irata, mely 1567. november 7-én kelt Sárospatakon, ekkori odaváló plébánosnak említi Sztárai Mihályt”, a levél tartalmáról e szerint nem is volt tudomása. Pedig ez a levél a reformátor életének igen fontos dokumentuma: nem csupán gyulai és pataki tartózkodására, hanem lelki habitusára nézve is.

²⁸⁸ Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikonában nem vette fel a zempléni traktus esperesei közé. Szerinte 1564 vagy 1565-től 1594 vagy 1595-ig Czeglédi Ferenc az esperes. — S. Szabó helyesen mondja: Czeglédi Ferenc már 1568-ban is esperes, amikor részt vesz az Egri Lukács ügyében tartott kassai zsinaton. (42., 46.) — Zoványi „Czeglédi Ferenc életrajzi adatairól” szóló tanulmányában (Századok. LII/1918. 208–216.) ezt írta Czeglédi esperességéről: „1568. augusztus 24-ére Sárospatakra zsinatot kitűző levelében — Kiss Áron, 634. — ő maga említé, hogy a hadi zavarok miatt már két év óta nem tartottak az... egyházmegye papjai hasonló összejevetelt, esperessé választása pedig másképen és más alkalommal nem történhetett, mint amazoknak valamely zsinatán, ennél fogva legkésőbbben 1566-ban léphetett ebbe a hivatalba.” Érveléséből azonban nem következik az, hogy Sztárai 1565-ben ne lehetett volna zempléni esperes.

²⁸⁹ „Míg Tormássy azt tartja, hogy Sztárai sohasem járt Zemplénben, addig ifjabb kortársa Szombathi János az 1530. évekről sárospataki lelkésznek tünteti fel.” Szombathi Sárospatak első lelkészeül Kopácsi Istvánt veszi fel, előbb 1526 körül, majd 1549–1562-ig; másodiknak Sztárai Mihályt év megnevezése nélkül; harmadiknak Pap Tamást 1536 körül. (Zoványi Jenő: Sztárai Mihály sárospataki lelkészsége és ebbeli társai. = Irodalomtörténeti Közlemények. XXIX/1940. 163–165.)

²⁹⁰ Perényi Gábor és az ő uradalmaiban a helvét-irányhoz húzó papok harcát részletesen megírta Zoványi könyve VIII. fejezetében. E papok tarcali zsinatokon olyan hitvallást készítettek, amelyben Beza 1562-ben közzétett „magánjellegű” hitvallását fogadták el. E genfi származású konfesszió hívta ki Perényi Gábor haragját, annál is inkább, mert a zsinaton Szikszai Fabricius Balázs pataki rektor prédikált, az elnöki tisztet pedig Kopácsi István látta el. Megdorgálta a papokat: engedélye nélkül zsinatot tartottak és szakítani próbáltak az ágostai hitvallással. Megparancsolta nekik: e mellett maradjanak meg, és ezentúl ostyával osszák az úrvacsorát. A sacramentáriusok szószólója az a Turi Pál, ekkor sajószentpéteri prédikátor volt, akit mi jól ismerünk a tolnai reformáció történetéből. 1563-ban, a füzéri várbán tartott „conventus”-on Perényi döntésre kényszerítette őket: vagy lemondanak új hitvallásukról, vagy el kell hagyniok gyülekezetüket. Nyíltan csak ketten tagadták meg az engedelmséget: a sátoraljaujhelyi pap és Ferenc toronyai prédikátor, aki talán azonos személy a gyulaiak és Mágoecs Ferenc papjával. A földesúr és a papok között a lappangó feszültséget Turi lobbantotta fel azzal, hogy ő továbbra is kenyérrrel osztotta ki az úrvacsorát. Perényi halállal akarta sújtani az innovator Turit, s csak Bebek Györgyné és Mágoecs Gáspárné közbenjárására gondolta meg magát. 1564 nyarán több megbeszélést tartottak ügyében az öt szabad királyi város esperességének papjai, augusztus 19-én adott tértívnyében Turi kapitulált, de azután jobbnak ítélték, hogy „Turi Pál titokban távozzék”. Biharra ment papnak. Az ő távozásakor ment el Patakról Kopácsi és Szikszai. Ilyen előzmények után került Sztárai Gyuláról Patakra, Kopácsi helyére. — Figyelemre méltó, hogy Perényi Gábor, midőn 1548. november 12-én I. Ferdinánd királynak hűséget fogad, erre katolikus módon tesz esküt. (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. 72.)

²⁹¹ Országos Levéltár. E. Repraesentationes, informationes et instantiae.

E levélben a provizor arról tájékoztatja a Kamarát: milyen parancsot küldött neki Schwendi Lázár, a király kassai főkapitánya. „Ennekem — így kezdi mondanivalóját Siklósi — írth Swendi Wram, hogy megh írnám ü Nagysaganak az ith walo plebanosnak iwvedelmeth ki zedne be.” A feltett kérdésre ezt a választ küldte: „Semmi közömeth egyebeth hozza nem avattam, hanem az birákkal jambor zemelekkal gywjtettem be az plebanossaghoz walo jwvedelmeth mind dezmaiwal egethemenben, es wgyan azon falukon rakják be, hogy ha mas plebanosunk leszen kezen adhassak kezehez.” A levél számunkra legfontosabb részlete tudósítás arról, hogy „mynemw ok nélkül Ztaray Myhaly az plebanos inneth el menth.” Miért ment el mégis? „Chiak azon bozzonkodek megh, hogy Kegyelmetek w felsegenek rende le az faluknak zolgalattyath, adoyath, bor arultatatasath.” E szerint Patakon Sztárai bőséges javadalmat élvezett, s azért ment el innen, mert a Kamara a plébános jövedelmét szolgáltató falvak minden hasznától megfosztotta őt. Jövedelmét az is növelte, hogy „Az thanulo deakoknak is zelejeketh w byrtha” — valószínűleg csak kezelte, mert számadással tartozott róla. Illetlen, hozzá nem méltó módon távozott el a városból: „Eyel hyr nelkwl zam adathlan ment ky az hostathbol.” Pedig milyen szívesen marasztották: „Igaz elegeth marasztam hogy el ne menne Doctor Wram althal, az Byro althal, az wnnen maga mestere althal, Ferentz pap althal az wy hely praedikator althal. Ezek mynd byzonszagim, de az w el vegezeth kemeny erkwltsith es haragjat megh nem byrhata.” Titokban való távozása nagy botrányozást okozott: „Kynek megh eztendeye ky nem telth, hanem Karatsion hawanak 10 napan telnek ky eztendeye. De az w thelhetetlensegeth megh mutata myndeneknek előtte, mynd az waras eleth es egyebek eleth. Melly dolgon chuidalkoznak mynd az kezzerthyen praedikatorok.”

Ma is botrányozást okozhat azok számára, kik vonakodtak attól, hogy a történelem és az eszmetörténet kimagasló alakjait emberi valóságukban is megismerjék. Talán a levél közrebocsátásától is ezért idegenkedtek. Pedig ez a rövid levél hasznos magyarázatot és figyelmeztetést nyújt azok számára, akik a magyar reformáció történetével foglalkoznak. Így máris le kell mondanunk Zoványi Jenő tetszetős elképzeléséről: „Az is nyilvánvaló, hogy pataki hivatalának megszűnésére Sztárainál éppen úgy a lutheránus volta szolgált okul, mint negyedfél évvel előbb Kopácsinál a helvét iránya. A Perényi Gábor halála után akadálytalanul terjedhetett az ő birtokain is ez az irány és mindenesetre az elsőik közé tartozott Sárospatak, ahol, mihelyt lehetővé vált, diadalra is juttatták.” Vagy: „A Perényi Gábor halálát nemsokára követhette az ő onnan való eltávozása.”²⁹² Mindezideig közmeggyőződés volt: Sztárainak Patakról a reformátusok felülkerekedése miatt kellett elmennie. Ha Baranyában és Gyulán ez így történt, miért történt volna másként Sárospatakon? Nem kellett távoznia, mindenki marasztotta szíves szóval, haragjában „oldott kereket” azért, mert a protestáns vezetéssel működő Szepesi Kamara „w felsegenek rende le a faluknak zolgalattiath”, amelyek eddig neki jövedel-

²⁹² 1567. június 28-án halt meg a pozsonyi országgyűlésen. (Bauhofer: Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfange der Reformation bis 1850 mit Rücksicht auf Siebenbürgen. Berlin, 1854.) — „Ide hozatta magát félholtan, hogy tanúsítsa hűségét” — írja Zasius a szász választónak. (Marczali, Századok. XVI/1882. 307.) — Tehát már nem volt életben akkor, amidőn Sztárai Sárospatakról eltávozott.

meztek. És Schwendi Lázár, a lutheránusok nagy protektora: aki nyugati protestáns tudósokkal levelezett,²⁹³ akit a jezsuiták azzal vádoltak, hogy katonáival űzeti ki az alföldi gyülekezetekből a pápista papokat, ez a sakramentáriusokat üldöző kemény lutheránus, érvényt akart szerezni a Kamara rendelkezésének. Schwendi 1567-ben, Sztárai pataki papságának egyik esztendejében, elűzte Kassáról az ottani gyülekezet magyar prédikátorát, mert a templomi képek ellen prédikált, s megparancsolta a kassai tanácsnak: ha mégis bemenne a városban, akkor fogják el, börtönözzék be. Sztárai Schwendivel ütközött össze, tudta: vele nem tud megküzdeni, ezért hagyta ott a pataki plébániát.

Siklósi azzal magyarázta Sztárai cselekedetét, hogy telhetetlen és kemény erkölcsű, nyakas ember. Szertelen haragra hajlamos természetéről már idéztük Bornemisza szavait. Hogy szerfelett anyagi volt, ez új vonás jellemképén. Sztárainak Patakon körülbelül akkora jövedelme lehetett, mint Gyulán a plébánosnak — Ozorai idejében. Vajon Baranyában nem volt-e összetűzése anyagiak miatt a gyülekezetekkel? Indokolt ez a kérdés, hiszen Kálmáncsehi Márton azt hirdette, hogy a protestáns papoknak vállalniuk kell az apostoli szegénységet, ezért figyeltek szavára szívesen a gyülekezetek. Hogy ezt az elvet akkor máshol is hirdették a reformátorok, erre nézve jó bizonyosság a Felnémeti Névtelen éneke, melyben a katolikus szerző azzal vádolja a prédikátorokat, hogy a szegénység apostoli elvét megtagadták: telhetetlenek, kapzsiak, pompakedvelők, vagyont gyűjtők.²⁹⁴ Siklósi levele annyit mindenesetre bizonyít, hogy Sztárai nem csupán az úrvacsora, hanem az apostoli szegénység kérdésében sem értett egyet Kálmáncsehivel.

Kiderült Siklósi leveléből az is, hogy Sztárai legfeljebb másfél esztendeig volt gyulai concionator. 1563 augusztusában érkezett Gyulára, 1564. december 10-én már beiktatták a pataki plébániára. E tiszttét pedig nem 1568 tavaszelejéig viselte — miként Zoványi gondolta —, hiszen 1567. november 7-én már nem volt Patakon.

A harmadik irat Sztárai pataki papságáról a sárospataki bíró és tanács folyamodványa Schwendihez.²⁹⁵ Ezt Zoványi így ismertette: „Az országos levéltár egy másik irata pedig 1568 márciusában ugyanonnan való távozásáról és utóda választásáról beszél.” Keltezetlen. 1568 márciusában iktatták a Kamarán egy oda eljuttatott példányát. Min-

²⁹³ Schwendiről l.: *Eiermann, Adolf*: Lazarus von Schwendi. Freiherr von Hohenlandsberg ein deutscher Feldoberst und Staatsmann des XVI. Jahrhundert. Freiburg i. Br., 1904. Anlagen. II. Discurs und bedeuten über jetzigen stand und wesen des heiligen reiches, unsers liben vaterlands. (113–145.) — *Krone, Rudolf*: Lazarus von Schwendi 1522–1584 Kaiserlicher General und Geheimrat. Seine kirchenpolitische Tätigkeit und Seine Stellung zur Reformation. (Schriften des Vereins für Reformationgeschichte. XXIX/1911. Leipzig. 3. Stück. Nro 106/107. — *Kathona Géza*: Egri Lukács antitrinitárius-anabapista nézetei. (Irodalomtörténeti Közlemények. LXXV/1971. 403–425.)

²⁹⁴ RMKT VII. 293–296. — Kálmáncsehi szavait idézik ezek a sorok:

Bárany ruhában ők el-bejövének,
És szegén életet elébb hirdetének,
Egy forintos ruhát papok viselének,
És nagy szegénységgel prédikállának.

L. még: *Esze Tamás*: Debreceeni Disputa. A (Studia et Acta Ecclesiastica II. — Bp. 1967. — 447–448.)

²⁹⁵ L. a 291. jegyzetet.

ket ez csak annyiban érdekelhetne, hogy milyen mértékű befolyása volt Miksa kassai főkapitányának a vallási ügyekre.

Zoványi szerint „Sztárainak egy ismeretlen volt az utóda, aki azonban könnyen lehetett Czeglédi.” Czeglédi Ferenc, aki 1568 közepén már pataki lelkész és zempléni esperes, ügylátszik az esperességben is Sztárai utóda. Zoványi pataki prédikátor-névsora szerint első ízben 1571-ig szolgált Patakon. Ő Siklósi leveléből is ismerősünk: akkor Sátoraljaújhelyen szolgált, ő is kérlete Sztárait: ne menjen el Patakról. Kopácsi Erzsébet nevű leányát vette feleségül. Az ő pataki papsága, nem pedig Sztárai távozása jelzi azt, hogy Patakon szóhoz jutottak a reformátusok.

Sztárai Patakról Pápára ment lelképásztornak. 1568 decemberében hagyta el Patakot, s 1570. február 7-én már mint pápai prédikátor írta alá a soproniaknak szóló levelét.²⁹⁶ Nem gondolhatunk arra, hogy közben másutt is prédikátoroskodott volna. Patakról szöke bizonyára nem vaktában vágott neki a világnak, hanem már előre megállapodott a pápaiakkal.²⁹⁷ Említett leveléből arról értesülünk, hogy a soproniak hívják magukhoz, ő a hívást szívesen is fogadja, de téli időben rossz utak miatt nem indulhat, mihelyt teheti, elmegy hozzájuk, és vagy náluk is marad, vagy pedig alkalmas papot rendel hozzájuk. Pápán maradt, de 1574-ben már maga ajánlkozott, meg is látogatta őket, de azok Bornemisza Péter ajánlatára Beythe Istvánt választották meg magyar prédikátornak. 1575. február 4-én Thallóczy Bánffy Ferenc őt rendelte Pápán írt testamentuma végrehajtójául. A soproniaknak írt leveléből arra lehet következtetni, hogy Sztárai Pápán is viselt esperesi tisztséget. Az bizonyos, hogy az 1574. évi április végén még élt, s ő lelkészkedett Pápán, de az is bizonyos, hogy az év vége felé már Huszár Gált hívták ide lelkésznek, nyilván az ő „helyére”, mondotta Zoványi. Korábban vita támadt arról, vajon a Pápán működő prédikátor azonos személy volt-e a reformátor Sztárai Mihállyal?²⁹⁸ Miklós Ödön publikációja erre nézve minden kétséget eloszlatott.

Pápa Sztárai odamenetelekor és ottani működésének egész ideje alatt még lutheránus város. Ragaszkodik a vittembergi tanításhoz, ritusa nem különbözik a német lutheránus Bártfa liturgiájától. Méliusz a maga nyers stílusában e három várost egy kalap alá fogja, midőn „ostyás, oltáros, gyertyás, korosmás majmait” emlegeti.²⁹⁹ Reformálásának története Gyula reformációjához hasonló folyamat. Pápa is vég hely, a reformáció társadalmi alapzata itt is a városi polgárság és a várbeli vitézlőrend szövetsége, melyből azután Pápán a következő század elején kialakul a helyi protestáns önkormányzat egy

²⁹⁶ A levél másolatára Nagy Sándor talált rá Tóth Ferenc egyháztörténeti gyűjteménye IV. kötegyében. (Országos Széchényi Könyvtár. Quart. Fol. Hung. 1043.) Műve 19. lapján közölte. Hasonmás kiadása: Miklós Ödön, *Protestáns Szemle*. XLV/1936. 378–384.

²⁹⁷ Thury Etele a kádártai gyülekezet anyakönyvi feljegyzésében említett Mihály papot („a régi öregek bizonyosságából a mostani – 1725 – öregek emlékeznek, szolgált itt egy Mihály pap”) Sztárai Mihállyal azonosította: „Ez a Mihály pap az 1560 körül Laskóról Pápa felé haladó Sztárai Mihály lehetett.” E szerint Sztárai Laskóról nem Gyulára ment, hanem – Pápára? (A Dunántúli reformációja. *Protestáns Szemle*. VIII/1896. 438–446., 495–503.)

²⁹⁸ Miklós Ödön: Valóban két Sztárai Mihály élt-e? (*Protestáns Szemle* XLV/1936. 378–384.) – Nagy Sándor, 20–21. A két Sztárai ötlete tőle ered: „Ám higgye Bauhofer, hogy a soproni levéltárban őrzött levél írója csakugyan a mi Sztáraink, s ennek alapján hadr sorozza be őt a lutheránus egyház tagjai közé is – az elfogulatlan vizsgáló azon hitre fog térni, hogy ama levél írója nem a mi költőnk, hanem másik Sztárai Mihály, valószínűleg az ő fia.”

²⁹⁹ RMK I. 55. Debrecen, 1565. – Földváry még úgy gondolta, hogy Mélius Sztárai ellen intézte „eme kifakadást”, de tévedett, Sztárai ekkor még Patakon szolgált.

sajátságos formációja: az a presbiteriumszerű alakulat, amelyben a katonaság és a polgárság egyenlő számban van jelen és kiegészül a városi magisztrátus képviselőivel.³⁰⁰

A földesúr Pápán Enyingi Török Ferenc, aki — Izabella hűségétől és Erdélytől megválválva — 1550-ben vette kézhez a várat és a hozzá tartozó uradalmat. Buzgó protestáns feleségével együtt — lutheri értelemben, és néhány szállal még odakötődve a régi egyházhoz. Törökné: Guthi Ország Borbála Bornemisza nagy tisztelője. „Török Ferenc idejében vált gyökeressé Pápának a reformációhoz való végleges csatlakozása.”³⁰¹

Hasonlít a gyulai és a pápai reformálódás menete abban is, hogy miután a plébánia megszűnik, Pápán is teljesen a ferencesekre hárul a római hithez ragaszkodó polgárok egyre vékonyuló rétegének gondozása. Utolsó adat a plébánosról még Nádasdy Tamás várkapitánysága idejéből, 1546-ból való: eltávolítják a városból az „átkozódó plébános”-t.³⁰² A ferencesek azonban szívósan tartják posztjukat,³⁰³ főként azért, mert at uralkodó támogatja: gyakori alamizsnával is segíti őket. 1550-ben megint 70 forintoz rendel számukra a Kamarától.³⁰⁴ Miként Gyulán, Pápán is a katonaság háborgatja a barátokat. 1557. augusztus 2-án a pápai franciskánusok megint csak a király elé vitték panaszait. Instanciájuk pontos, hiteles tájékoztatása a végsőkéig elkeseredett atyáknak a pápai vallási helyzetről: Sokat szenvednek a lutheránusoktól, különösen a földesúrvárkapitánytól és vitézeitől. Az oltáriszentséget és a misét nevetségesnek tartják, kigúnyolják. Van Pápán — írják — egy eretnek iskolamester, aki nem is papi személy, ez azt prédikálja, hogy nem kell böjtölni, ezért még nagyböjt idején is úgy árulják a húst, mint máskor. A barátok azt kérték a királytól: üzesse el ezt az iskolamestert, küldjön Pápára egy római hitű papot, mert rajtuk kívül nincs katolikus pap a városban. A lutheránus tanítás már annyira megfertőzte a lakosságot, hogy a katolikus vallást csak nevetik. „Az egész városban ekkor — vagyis a Sztárai idejövételét megelőző esztendőben — jut teljességre a három évtized előtt megindult reformáció.”³⁰⁵ Milyen igaztalan volt Mélius, mennyire elragadta őt a „furor theologicus”, amikor ezt a gyorsan és teljesen reformálódó várost „fél-pápistá”-nak mondotta!

Abban is hasonló Gyula és Pápa reformációja, hogy Pápán is az iskola a protestantizmus első hadállása, az új vallás ide fészkelte be magát, s innen kiindulva támadta a régit. 1534-ben a pápai iskola tanítója Gyzdawith Péter, aki magát „capellanus, sed non

³⁰⁰ *Révész* Kálmán: A presbyterium legelső nyomain hazai ref. egyházunkban. (Protestáns Szemle. IV/1892. 419–446.)

³⁰¹ Pápa reformációja történetének rövid összefoglalása, a források megjelölése nélkül: *Tóth* Endre. A pápai református egyház története. Pápa, 1941. 22–25. — L. még: *Thury* Etele: A dunántúli református egyháztörténet. I. (Pápa, 1908.) 28–29.

³⁰² Perneszi levele Nádasdynak: Sárvár, 1546. március 4. (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. IV. 465.)

³⁰³ A salvatoriánusok külön ígéhirdetöket rendeltek ide éspedig 1544-ben Alfalusi Mátyást, 1546-ban Szerémujlaki Ferencet, 1550-ben Diákai Mihályt. (Karácsonyi rendtörténete, II. 135.)

³⁰⁴ Ferdinánd király 1550. február 10-én meghagyta a magyar udvari kamarának, hogy a pozsonyi, nagyszombati, pápai és beregszászi barátoknak meghatározott pénzösszeget osszon ki. (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. 298.) — 1551. április 27-én 70 magyar forint segédelmet rendel a szűkülő pápai ferenceseknek. (*Fabritius* Károly: Oklevelek a magyarországi reformatio korából. XVIII. Történelmi Tár. 1881. 452.) — 1554. április, Pozsony: „A kamara nézete a pozsonyi ferencesek egy kérvényét illetőleg, melyben ezek, tekintve, hogy a lutheránusok miatt sok szerzetes jön hozzájuk, segélyt kérnek.” (Uott XXXV. 678–679.)

³⁰⁵ Idézi *Tóth* Endre a pápai egyházközség monográfiájában.

papisticus”-nak írja, s arra büszke, hogy az iskolát „a régi szennyből kivetköztette”.³⁰⁶ 1543-ban a pápai iskolamestert, mikor Győrött prédikált, a püspök elfogatta. S lám 1565-ben a ferencesek is az eretnek iskolamesterre panaszkodnak.³⁰⁷

A király 20 forintot küldetett a szorongatott barátoknak, akiknek feje felől még a tetőzetet is elhordták a katonák.³⁰⁸ Már csak néhány esztendeig bírták ki Pápán. Sztárai-nak már nem volt dolga velük. Nagy hiányossága a magyar reformáció történetének az, hogy nem ismeri — legalább a baranyaihoz hasonló részletességgel — Sztárai pataki és pápai működését. Pápa reformációja lutheri szakaszának tetetőzője nyilván Sztárai volt.

Ha volna rá hely és idő, s tanulmányunkban is elérne, Pápa reformációjáról szólva, még két problémát kellene megbeszelnünk. Az egyik ilyen feladat: Pápa állítólagos első prédikátorának, a titokzatos Bálint papnak a dolga. Az a kérdés, hogy valóban rendjével meghasonlott pápai ferences volt-e, mint ezt — neveket is emlegetve — olykor feltételezik. A másik megoldásra váró kérdés: Sztárai Mihály és Huszár Gál „egy ideig együtt való” pápai prédikátorságának az irodalomtudomány számára is fontos problémája. Általában tisztáznunk kellene kettőjük egymáshoz való viszonyát.

★

Végére értünk hosszú — a cím és a téma határát meghaladó — tanulmányunknak. Módszerét tekintve — a forrásanyag mivoltához képest — részben kismíves munka, részben a logika és az intuíció olykor vakmerőnek tűnő vállalkozása annak érdekében, hogy értékesítsen kallódó adatokat, tévelygő adatokat helyükre igazítson, értékes dokumentumokat kiszabadítson az „*opinio praeconcepta*” rabságából. Arra törekedtünk, hogy Sztárai alakját megtisztítsuk az álhagyományoktól és vélekedésektől, s a maga korába, kortársai közé visszahelyezve, nem csupán reformátori tevékenységében, hanem emberi mivoltában is megközelítsük. Aki e tanulmányt tiszta szívvel olvassa el, bizonyára megérzi: szerzője a magyar reformáció nagy fundátorát és remek bajvivóját tiszteli Sztárai Mihályban.

³⁰⁶ RMKT V. 166. — Nádasdy Tamásnak írt levelében.

³⁰⁷ Tóth Endre említi.

³⁰⁸ 1560-ban a ferencesek elhagyták Pápát. „Kénytelenek voltak innen eltávozni, s helyett a régen oly kevésre becsült kicsiny zala-tárnoki kolostorba húzódní.” (Karácsonyi rendtörténete, I. 417., II. 135—136.)

³⁰⁹ Nem tudjuk, meddig maradt Pápán? Ott érte-e a halál? Bornemisza szavai róla: Bauhofer tudósítása (I. m. 81.) komáromi szolgálatáról nem látszik hitelesnek. Ezt mondja: „Nicht minder erfreulich waren die Fortschritte der Reformation in den unter Ferdinand Scepter stehenden Städten. Unter der Komorner Bevölkerung und Besatzung finden wir den eben genannten Prediger Michael Sztaray und Anton Plattner, als fleissige Arbeiter in des Herrn Weinberge, die den Grund zu der hier später so grossen und blühenden Gemeinde Helvetischer Confession gelegt zu haben scheinen.” — Sztárai halálának idejére nézve I.: *Zoványi* Jenő: Adatok a magyar protestantizmus múltjából. II. Mikor halt meg Sztárai Mihály? (Protestáns Szemle. XXVII/1916. 281—282.) Cáfolja Szilády Áron és Bodnár Zsigmond állítását, mely szerint 1578-ban, illetve 1579-ben még életben volt és Károlyi Péter már idézett szavaira hivatkozva, úgy véli: „Sztárainak 1575-re már halott kellett lennie.” — Szilády Bornemisza Péterre hivatkozott: az „Evangeliumokból és epistolákból vett tanúságok” 1578-ban megjelent IV. részének 910. levelére: „még úgy beszél Sztárai Mihályról, mint életben levőről”. — Bodnár Bornemisza „Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett evangéliumból” (1584.) idézte ezt a mondatot: „Sztárai Mihályon is, énrajtam is 1579. esztendőbe soknak keserves sirására és nagy kárára lön.” — Károlyi Péter azonban, amikor a Mélius és Sztárai között keletkezett hitvitát 1575-ben szóvá teszi, „az mi megholt atyánkfiai”-nak mondja őket. — Plattnerről Schmall „Adversaria”-jában ez áll: „M. Antonius Plattnerus, ecclesiae Leutschoviensis pastor, a M. Johanne Rhawio, rectore, an. 1597. in publica synodo calvinismi convictus resipuit, constans in posterum veritatis adsector.” (Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica. II. 130.)

FÜGGELÉK

Gyöngyössy Benjámin levelei a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségéhez, s második leveléhez mellékelve a „Lámpás” vitairata.

1.

Tekintetes Ur!

Tekintetes Jankovich Urnak Sztárai Mihályról való vélekedése, melyet a' Tud. Gyűjt. VI^{ik} kötetében közönséggé tett a' Baranyai olvasó Közönségnek, 's különösen a' Protestáns Papságnak Figyelmét magára vonván, közönséges óhajtásunk vala, hogy "Bár tsak valaki a' Sztárai ügyét felfogná"! — Ezen közönséges óhajtásnak eleget akarván tenni, írtam én ezen kis Értekezést, több Tiszti Társaimnak ösztönzésére. Ha a' T. T. Redactio érdemesnek ítéli a' bé iktatásra — igen örömmel fogjuk azt venni — 's kivált ha a' tzél szerént még ezen esztendőben megtörténheik. — Ha pedig a' Tud. Gyűjteményben helyet nem érdemelne, azon esetre a' *per Siklós Vaiszló* lejendő vissza utasításáért könyörgök, hogy róla osztán más utonn gondoskodhassak. — Egyébaránt mind magamat mind Irásmatom kegyes Fávórába ajánlván vagyok

A' Tekintetes Urnak

most Vaiszlóba 1^a Oct. 1829.

alázatos szolgálja
Gyöngyössy Benjámin
Zalátaí Predikátor.
msk.

3.

LÁMPÁS

Jánosfalvi Sándor István Úrnak, a' Kolosvári Unitáriusok Papjának. Meg gyűjtotta Gyöngyössy P. Benjámin Zalátaí Predikátor. —

Tekintetes Redactor Úr!

Mivel a' túlsó lapon következő titulusa ezen Viszsza igazításnak, talám igen kemény volna vagy illetlen: kérem a' Tekintetes Urat, hogy méltóztasson azt, ha jónak látja megváltoztatni és ezzel fel tserélni, a' melyet ezen lapra elől fel jegyzék. A' mely esetbe osztán az aloll lévő Jegyzés is egészen el fog maradni. — Egyébaránt bízom ennek meg változtatását a' Tek. Redactio bőltességére. — Csak azon könyörgök, hogy mivel az alkalmazatosság nem létele miatt ezen felelettel eddig is már nagyonn elkéstem, azomban a' Feleletre minden felől sürgetnek, méltóztasson ezt minél előbb a' Vi'sgálatnak alá vetni hogy minél előbb kijöhessen. Ha pedig a' kinyomtatása meg nem engedődne (: a' mit éppen nem reménylek :) úgy méltóztasson ezt viszsza adni Rátz Kevi Notárius Nemzetes Vargha István Úrnak, ki ezt kezemhez fogja szolgáltatni, hogy így róla más úton modon gondoskodhassam, 's magamat a' méltatlan vádak alól a' Világ előtt kimenthessem. — Alázatos tiszteletem mellett maradok

A' Tekintetes Úrnak Zalátaban

29^a May 1831.

hív tisztelője Gyöngyössy
P. Benjámin Z. Predikátor
msk.

LÁMPÁS

Jánosfalvi Sándor Istvának, A' Kolosvári Unitáriusok Papjának, az Ujj Áriánismus Barátjának, — az Istenadtnak ! Melyet ezen Erdélyből Magyar Országra tévelyedett Férjfiú eránt való könnyőriüetességből meggyűjtott P. Gyöngyössy Bénéjmin, Zalátai Predikátor.*

* Igen-igen régi, eredeti, és tör'sökös vallás lévén az Unitária vallás, mely 18 Századokon keresztül, az apostoloktól fogva e' mai napig szakadatlan Successióval jön le: ezen méltóságos régiséghez képest, igen régi titullussal kívántam volna megtisztelni, annak ezen mai Fő Fő Tanítóját; de tsékely Táromban ennél régebbre nem akadtam, melyet a' Török Basa Esztergomi Érseknek Széchenyi Györgynek írt. Mely Levélnek ilyen forma Titulusát olvashatni Schwartner Diplomáciájába, az Előbeszédben.

Valamint nagy, és felemelkedett Lélek' tulajdona a' nemtelen boszszuállásnak gyűlölése, a' vett méltatlanságokról való elfelejtkezés, a' kész szívvel megbotsátás, és mindenek felett az ellenséggel való jóltétel: éppen úgy, a' háborgó idulatoknak forgószeletől megengedni magát a' vak boszszuállásra ragadtatni, ha szinte volna is arra valami méltó ok, alacsony Charactert —, annyival inkább midőn még ok sins valóságos, hanem tsak képzelt —, a' leg alacsonyabb Lelket mutat. Nem azt akarom azomba ezzel mondani, mintha minden boszszuállást átaljában kárhoznának. Nem! — A' boszszuállásnak több nemei vagynak. Van nemtelem boszszuállás, melynek most dühösség, majd kevélység, a' mások' lenézése, semminek való állítása, most az irigység, majd az értetlenség és a' vak magaszeretet (:Egoismus) 's a' t' — a' fő rugója. De van nemes boszszuállás is, melynek tzelja főképpen az, hogy az ellen-Fél meg világíttasson, jobb útra vezéreltessen, 's az emberi szívhez leg illőbb lágy és nemes érzéseknek birtokába jusson. Ez utolsó nemét a' boszszuállásnak, maga a' Sz. Írás is ajánlja, midőn *Rom. XII. 20* így szól: „Ha éhezik ellenséged adj enni, ha szomjúhozik adj inni, mert ha ezt míveled, az ő Fejére eleven szemet gyűjteszsz” az az magadért azon igazán boszszút állaszsz. — Nemes boszszuállás! Valóba soha ellenségeinken jobban boszszút nem is áthatunk, mint így. Mely édes érzés, és magával való belső megelégedés boldogítja ilyenkor a' Jóltétvőt?

ellenben mely belső szégyen, és a' maga érdemetlen vóltának mely kínos érzése gyöttri amaz érdemetlenül feleségelt ellenséget? — Bizony igaz az Apostol mondása hogy: „ha ezt míveled eleven szemet gyűjteszsz az ő Fejére”. Egyszersmind pedig ez az a' mód is, mely által az Ellenfél, a' lágy és nemes érzéseknek kényszerrel hódol. — Már a' Pogányoknak Nagyjai előtt is esmeretes vólt a' boszszuállásnak ezen neme. A' példák serege közül tsak az egy Periclesét szabad legyen említenem, melyet nem régen valamely Anecdótás olasz könyvbe olvastam 's mely nékem mostani helyezettetésemhez képest, igen tetszik. — Ez a' Pericles, midőn egy szemtelen ember az Athenéi piaztzon ötet mindeneknek 's magának is hallatára, nagy felszólal gyalázta volna, minden megindulás nélkül folytatta dolgát, mintha amaz nem is hallaná. Ez által a' szemtelen még szemtelenebb lett egészen a' Házáig kíséré Periclest hangos motskolódások között. Ekkor a' Nemes Lelkű Pericles látván hogy már estve van szólla tsendes szóval tselédeihez. „Pigliate una torcia, et riconducetelo a casa sua.” Vegyetek elő egy Lámpást és kísérjétek ötet házához.

Nagy Pericles! ha a' te kilentz győzedelmi oszlopid annak bizonyági hogy Nagy vóltál a' Hadban: ez a' nemes boszszuállásod azt mutatja, hogy a Békességben sem vóltál kissebb. — Azomban mivel Exemplum trahunt: szabad legyen nékem ezen Nagy Embert néménéműképpen követnem. — Edes Sándor István Úr! nevettségnek tetszik é előtte ez a' Pericles embere? — „Quid rides? mutato nomine de te, Fabula narratur.” Hor.

Tek. Tudós I. W. Iankovich Miklós Úr — kit a' nemzeti kultúráját szerető Magyarak, nem lehet nem betsülni — közle több számtalan munkái között egy jeles Értekezést „A' Socinianusok eredetéről 's Magyar országon volt Ekklesiájokról” — melyben egynehány okoknál fogva gyanítja, hogy talám Sztárai Mihály is Unitárius vólt.

Megütököttem megvallom ezen gyanításon, nem azért mintha ezen Baranyai első Reformátornál fogva már miis, mint az ő Successorai 's tanítványi, Unitáriusoknak lenni tartódnánk, 's következésképpen Magyar országon már tsak ennél fogva is törvényes lételünket elvesztenénk; hanem azért, mivel ezen gyanítás, valamint mások előtt, úgy előttem is ujj, hallatlan, és Sztáirairól való esmérteimmel öszveférhetetlen vala. Próbáltam hát egy Apológiában megmutatni, hogy ő Protestáns vólt. Elértem é tzelomat 's mennyibe? azt a' T. T. olvasó Publicumnak van jussa megítélni.

Azt lehetne vala gondolnom, hogy nem más, hanem T. T. Iankovich Úr leszsz az, ki ellenem megszólal, mivel gyanítását igyekeztem nemhíhetővé tenni: 's azomba, a' millyes váratlanul, éppen oly nagy örömmel olvastam egy betses, alább előadandó Leveléből, tsekély értekezésem felől kijelentett helybe hagyó ítélettel, mely is nekem bővséges jutalom, és egyszersmind ösztön a' nagyobbak próbálására. — Az Unitária Vallást valamint ditsrni, úgy gyalázni sem vala leg kisebb szándékom is, tudván hogy a' külömb külömbféle vallásbeli véleményeknek rostálgatása a' Tud. Gyűjteménynek mind körén mind tzeljén kívül van. Csak úgy jöttek bele az Unitáriusok az én Apológiámban, mint (: hogy Ketskeméti Sigmund szerént szóljak Pontius Pilátusról): a' Pontusi Dárdás' neve a' Hiszekegy Istenbe: 's imé mégis, a' maga szemével nézve, felette megmotskoltatottnak látván magát, és Keleti Indiáig 's Amérikáig szélesen kiterjedő egész Egyházi Társaságát Sándor István Úr; minthogy semmit, általa meg tzáfolhatót, benne nem talált, követé a' Pericles emberét, kiálla Kolosváron engemet gyalázni, sőt onnan Magyar országra is utánnam indulván tulajdon házamig kísért, mindenütt tele torokkal ezt kiáltozván: „Ez az Ekklé'siai Historiában tudatlan, a' vallásban nem tsak a' máséban, de még a' magáéban is esmérettel nem bíró, Intolerans, szeretet nélkül való, bigott, Írásbeli finumsághoz semmit nem értő durva Író.” — Minden megtzáfolás helyett, ily' fekete titulusokkal illetetvén, reménylem meg enged nekem a' T. T. olvasó Közönség, ha ezen utánnam jött Szomszédnak (:mint magát nevezi): elmémnek pisláloló mtséssénél egy Lámpást gyűjtok, melynek világánál, ezen ő reá nézve idegen országból, a' maga tulajdon Hazájába, mint Monopoliumának helyére, azon dupla úti passussal, melyet az Egyházi részről ugyan régen megírt neki Esaiás Proféta *Rész 22. vers 16. 18.*, a' Secularis részről pedig Cornélius Néposnál Epominondás adott Diomedonnak Cap. IV° ilyen szokkal: „Tibi ignosco, sed egredere propere, ne alios corruptas cum me non potueris.” — vissza utazhasson.

Mivel pedig vagy semmitse, vagy igen keveset tapasztal az olyan utazó, a' ki tsak éjtszakai setétségben, vagy ha nappal is, de kotsinn aluva utazik: tehát hogy ez a' vizszautazás annál hasznosabb, és annál több tapasztalásoknak kútfeje légyen; ugyanazon utakon vezetem vissza ezen mi eltévedt utazónkat, a' melyeken ide jött, de úgy hogy a' melyeket akkor, akár a' setétség, akár az álmosság miatt nem láthatott, most a' Lámpásnak pisláloló világánál megláthassa; s így Itineratori tapasztalásait nevelhesse.

Iör Legelső statioja tehát, melyet a' setétben, vagy legalább aluva tett Sándor István Úr ez vala: „Hogy ez előtt valamikor egy Sztárai Mihály nevű ember Református, vagy Unitárius lett légyen, az valamint egyik, úgy a' másik vallásnak is igazságosabb vagy nem igazságosabb voltára, ditsősségére vagy gyalázatjára, vagy semmit se, vagy keveset tartozik. Ennél fogva az hogy Sztárai Mihály Református lett légyen, nem érdemel vitatást.” 's a' t. — Hadd vessen ezen első Statiora valami ki világosságot az én pisláloló Lámpásom! —

Legkisebb tzelja sem is vala az Apológia Írójának az által szerezni ditsősséget a' Protestáns vallásnak, vagy az által akarni mutogatni annak igazságosabb voltát, hogy Sztárai Mihály is egész haláláig ezt a' vallást követte és tanította légyen. Ez még igen tsekély erősség volna a' vallás igazságának és ditsősségének bebizonyítására. Ha valami ilyen forma tzelja lett volna az apologia Írónak, egyenesen a' Krisztusra és az Apostolokra apellált volna sokkal inkább, mint Sztárai Mihályra: de mondom erről most ez úttal nem is gondolkozott. Csupán tsak a' Historiai igazságnak kinyomozása és felfedezése vezérlette itt az Író pennáját, melyre néki Tek. T. Iankovich Úrnak említett gyanúja adott alkalmatosságot. — És valyon nem kötelessége é minden Magyarak a' Magyar Historiát, és különösen Magyar Papnak a' Magyar Ekklesiái Historiát a' mennyire tsak tőle telik tökéletesíteni? E' pedig tsak úgy eshetik meg, ha a' nevezetesebb Férjfiaknak történeteiket, magok viseleteket, 's karakterekkel együtt tetteiket a' setétségből napfényre hozzuk; mert a' Historia nagyobb részént tsak a' nevezetesebb embereknek emelt Emlék. — A' külső országai Tudósok, kik Ekklesiái Historia írásban fáradoztak, nem egyszer kétszer panaszkodtak már az eránt: hogy a' Magyar országai Ekklesiái Historia, 's különösen a' Reformatio Historiája is, az illető Magyarok által parlagon hagyattatván, ők annyival kevesebb bizonyost irhatnak arról. Megesmerete ezen hijjánosságot ama buzgó Magyar is, T. T. Iankovich Miklós Úr, még pedig sajnálkozva, a' Sociniánusok credetéről írt értekezésében *Tud. Gyűjt. 1829. K. VI.* — Már ezen közönségesen élesmert hijjánosságnak is, avvagy tsak egy kis részben lehető kipótolására nézve szedte össze az Apologia Író Sztárai Mihályról azokat a' melyeket tudott és koránt sem azért hogy azok által a' Protestáns vallást igazbabbita és ditsősségesebbitte, vagy pedig az Unitáriusokét gyalázza és kisebbitte.

És ilyen tzelja lévén már az Apologia Írónak, ő a' Magyar Ekklesiái történetekre nézve, nem lehet olyan indifferens, hogy vitatásra méltónak netartaná: valyon Sztárai Unitárius volt é vagy Protestáns? — Ha a'

vak Melesigenesen vagy Homeruson (:Tud. Gyűjt. 1824. K. III.): régenten 7 Városok perlekedtek, mindenik a' maga Szültjének tartván ötet, ama' vers szerént: Smyrna, Rhodos, Colophon, Salomis, Chios, Argos, Athenae.

Orbis de Patria certat Homere tua:

valyon nem szintűgy megérdemli é Sztárai is, hogy az ő Hazája Baranya, ötet Szülöttjének, a' Baranyai és Schlavoniai mai Protestánsok pedig, mint ide való első Reformátort az Úrban Attyoknak elesmérjék, sőt magoknak ha lehet revindicálják is? — Ha Nagy Sándor azt merete mondani: hogy többel tartozik Aristotelesnek mint Filepnek azért, mert „Hic quidem esse, ille autem bene esse dedit” — nem szintűgy elmondhatták é ugyanazt a' Baranyai első Protestánsok az ő test szerént való Szülékről, és ama Lelki Attyokról Sztáráiról azért, mert: Isti quidem esse, hic autem ipsis, Protestantibus esse dedit? — Ha a' Romai Catholicusok, vagy a' Protestánsok azt állítanak, avvagy tsak gyanítanak is, hogy Servetus, Blandrata, Sandius, Crellius, Socinus, Schlichtingius 's a' t. valósággal vagy Catholicusok, vagy Protestánsok voltak, és úgy is haltak meg, mint olyanok: valyon nem szöல்லná é meg Sándor István Úr, és nem számlálná é elő egyenként azoknak munkáikat melyek a' Hohér tűzét elkerülhették? És valyon hibázna é azzal, midőn így a' gyanút eloszlatván, az igazságot világosságra hozná? Sőt valyon nem volna é kötelessége úgy tselekedni? Ezzel ugyan igaz, hogy vallását sem ditsősségesebbé, sem igazabbá nem tenné: de legalább a' Történeti igazságot erőss lábra állítaná, 's részéről a' maga kötelességének eleget tenne. — És éppen tsak ennyit akart már tselekedni az Apologia Író is, midőn Sztáráiról értekezett.

Sokkal érdemesebbé tette volna tehát magát a' Jó Sándor István Úr, mind a' két Magyar Haza előtt, mind kívált Hite Sorsosi előtt, ha azt a' ditsekedve említett, de be nem bizonyított, 18 Százados continua Successiót, vagy ha az Unitária Vallás történeteinek, avvagy tsak egy kis résztskéjét is világosságra hozta volna az alatt az idő alatt míg ezentsak maga fejtől gondolt tzelomnak leírásával a' drága időt elveszté; annyival is inkább pedig, mivel az Unitaria Ekklesia történetei leginkább olyanok, a' melyek: obruta multa nocte teguntur, a' mint azt T. T. Iankovich Úr is, kit ismét tiszteletből említek, megesméri, így szolván említett értekezésében: „De mind ezeknél Socinus”, vagy is a' Sz. Háromság tagadók' vallásának, az úgy nevezett Ujj Ariánusok', Unitáriusok' története, leg mélyebb setétségben maradt, úgy annyira, hogy mivel törvényeinkben rölök még tsak emlékezet sintsen, és azért Hazánkban mint tiltott Eretnekek, sőt Pogányok, szinte mint a' Sidók tartattak — az volt a' Tudósoknak közönséges véleménye, hogy Unitária vagy Sociniána Ekkle'siák magyar országon nem is voltak, hanem tsak Erdélyben.” —

II^{or} Lássuk 2^{ik} Státioját Sándor István Úrnak. — Így szoll itt: „Ecclesiastica Historiai tudatlansága tetszik ki (:az Apologia Írónak:) akkor midőn ezt írja: Az 1531^{dik} esztendeig esmeretlen volt a' Sz. Háromság tagadók tudománya. Ekkor kezdette azt legelsőben Servetus megpendíteni, itt kezdődik hát ez a' tudomány közönségesen esmeretes lenni. — „Mert ha az Intolerans Bod Péternek, a' más vallásúaktól nem sokra betsüendő Ekklesiái Históriáján kívül, a' Sok Sandiust, Clericust, Volzogeniust 's a' t. tsak keresztül forgatta volna is, láthatta volna hogy az Antitrinitária vallást, mások is eleget pergették Servétus előtt is, 's megtanulhatta volna, hogy az 18 Seculumokon keresztül egész az Apostoloiktól fogva jön le szakadatlan Successióval szintén a' máinapig” — 's a' t.

Járjuk be tsak még egyszer ezen hosszú Státiót, most már Lámpással.

Midőn én 1531re teszem a' Sz. Hároms. tagadók tudományának Servétus által lett első meg pendítését: ugyan hogy hogy következik ebből az Ekkle'siai Historiába való mélységes tudatlanság? Vagy talám azt akarja ebből következtetni Sándor Úr, mintha soha nem is hallottam volna, hogy Servétus előtt is voltak már régenten olyan mesteremberek mint ő? — Mélységes titok! Ugyan ki ne hallotta volna legalább valami kis híret Ebionnak, Cerinthusnak az első Századba? Praxeásnak, Artemonnak, 's ennek társának a' Byzantiumi Cszimadia Theodotusnak a' 2^{dikba}? Noëtusnak Sabelliusnak, Somozatai Pálnak a' 3^{dikba}? Ariusnak 's az ebből sarjadzott sok Semi-Arianusoknak, Photinusnak, Macedóniusnak Priscillianusnak a 4^{dikben}? 's a' t. — Ezek igaz hogy mind egy lábíg Antitrinitáriusok voltak, ki kisebb ki nagyobb mértékben, és én ezeket jól is tudtam; de azt is tudtam ám, hogy ezek nem voltak úgy nevezetett *ujj Ariánusok*. Már pedig én tsak ezen utolsókrol akartam szollani. Bár nézze meg Jánosfalvi Sándor István Úr az Apológiám tizmjét lámpással, ott ezt fogja nyilván olvasni: Sztárainak az *Ujj Ariánismus* gyanúja alól való kimentése. Valyon é a' nevezet: *Ujj Testamentom*, nem felteszi é azt, hogy volt hát Ó testamentom is, már akár subjective, akár objective

vevődjön mindenik szó? Valyon éppen így, midőn Ujj Ariánismust beszéllek, mind a' Czimben, mind sok helyeken az Apológiában, szem által láthatta é, hogy tehát már ezen nevezet által feltettem, sőt állítottam hogy Servétus előtt is voltak hát Ariánusok, voltak Antitrinitáriusok, kiket hát relative Ó Áriánusoknak, régi Sz. Hár. tagadóknak lehetne nevezni? — Minthogy azomban a' Czim szerint a' Sztárai kimentéséhez zczélarányosan az ujjakról volt szükség szollani; miért hordtam volna elő a' régieket, az elsőbb Századokbelieket szükségtelenül? Nem következethetni tehát innen Ekklé'sia történeti tudatlanságot. — Könnyen által láthatta volna mind ezeket Sándor István Úr is, de nem volt Lámpása, vagy legalább kitogyván belőle a' kevés olaj, az 5 Szűzekével együtt elaludt. —

Valóba tsudálni lehet azt is, hogy hogy? fejejtkezhetet el oly hirtelen az én jó Szomszédom (:mert már tsak el kell fogadnunk Szomszédnak a' 121^{ik} lapja szerint: de azon meg jegyzéssel, hogy éppen az ilyen Szomszédokra nézve választotta magának Diogenes lakó Szobául a' könnyen odább görgethető hordot:) arról, a' mit ez előtt éppen tsak egy Levéllel, a' 66^{ik} lapomon olvasott? hol ezek a' világos szavaim állanak: „Servétus Mihály volt az első, ki a' *Reformátio után* (:de NB! a' reformátio után hát:) a' Sz. Háromságról való tudományt ostromolni kezdette”. — Minden mély vizsgálódás nélkül is, önként által láthatta volna ezen szavakból, hogy itt tsak az *ujj, tsak a' Reformátio után feltűnt Arianismus*ról volt a' szó. — De hihető, már itt körüljártába is, elfogyott volt az olaj 's kialudt a' Lámpás. — De légyen ez erre elég! Nem tsak a' józanon gondolkodó 's világos Lámpással bíró Fejek, hanem még maga a' Horáttól említett borotvátlan 's következőképpen setét Tribus Anticyris caput insanabile is megítélheti ezekből: ha valyon a' régi Sz. Háromság tagadokról való halgatásomból, méltán van é húzva az a' következő, hogy tehát azokról semmit sem is tudtam. (:plút au Dieu!):)

Egyébaránt, a' mi az Antitrinitária vallásnak az Apostoloktól fogva 18 Századokon keresztül mind e' mái napig szakadatlan Successióval való lejövetelét illeti: az ellen, mint a' Tud. Gyűjtemények körén kívül járó, vallást illető kényes kérdés ellen, nem szóllok 's nem is szólhatok, kivált ha azt elgondolom, hogy az Ó Testamentomban is sokszor láthatatlan volt az igaz Ekklé'sia is, 's az a' láthatatlanság az Antitrinitária vallással is, sok Századokon keresztül, 's kivált a' közép Századokban miért ne közölthetett volna? — Meglehet hát hogy titkon meg volt a' szakadatlan Successio, tsak hogy mi rövid látásu emberek, a' sziveknek és veséknek vizsgálói nemlévén, erről a' szakadatlan Successióról, szerentsére semmit se tudunk. — De annyival nagyobb köszönettel tartozánk Jánosfalvi Sándor István Urnak ha azt láthatóképpen szemünk eleibe terjesztené. — Én ugyan részemről meg engedem ezt a' 18 Századokon keresztül jött szakadatlan Successiót, ugy, mint ritkót és láthatatlant, ha az Antitrinitária vallás t. i. tsak némelyek egyes Személyekre és titkolódzó Lelkekre terjesztetik ki, és tsak azokban határozódik; mert én is sziveknek és veséknek vizsgálója nem lévén, elmémnek halvány métsessénél (mint tetsze nevezni) tsak a' mostan élőknek szívébe se látok, nem hogy a' 18 Századok alatt már elköltöztekébe és elis rottadtakéba pillanthatnék. Sőt annyira szabad szájára bocsátom könnyen hívő-ségemet, hogy azt is kész vagyok megengedni, hogy a' Peyrierius I'sák Prae-Adámiták is, mind egy lábíg a' Rakoviai Catechesishez ragaszkodva pengették már az Arianismust: és a' három Cyclusoknak egymással való sokszorozásából (28×19×15) született 7980 esztendőkből álló mesterséges és a' Chronológiában nagy hasznu Juliana Periodusnak, a' világ teremtetését megelőző 714, — vagy az Usserius calculusa szerint 710 elsőbb esztendeiben élt Prae-Adámiták is, a' Nap; Hóld; 's Indictio Cyclusait, már az akkori Sz. Háromság tagadok' eredeti és törskös Templomának oldalára jegyzették fel örök emlékezetül — a' késő Maradéknak a' Chronológiában könnyen megtörténhetők botlásoktól való megóvására és óltalmazására. — 'S ki tudja még a' jövőndöket? Prudens futuri temporis exitum Caliginosa nocte premit Deus: de megtörténhetik hogy előbb vége lesz az a' Juliana hoszsu Periodusnak; sőt előbb a' Plátó által meghatározott Föld Golyobisa élete' 26,000 esztendőkből álló egy Nagy Esztendejének is (Plato Nagy Esztendje) — mely idő alatt t. i. minden álló tsillagok az Eccliptica polusait körüljárni láttanak — * —, mintsem hogy ez a' continua successio félbeszakadjon; vagy ha a Plátó Nagy Esztendejének végződésével, omladékokká kell is válni a' Föld Golyobisának, nem meg leheté hogy a' félbe nemszakadatlan Successiot még akkor is: Impavidam ferient ruinae? De ha már ezek szerint a' praetendáló szakadatlan Successiot örömet meg engedem is: azt tsak ugyan sajnálom, hogy ama külömben sok érdemekkel tündöklő Magyar Hazafíjút Bod Pétert tsak *némely* (:vagy

* olvasd: Tud. Gyűjt 1825. K. IX. — és Katona Math. Geographiáját § 41. és 128.

holmi) Bod Péternek, Intoleránsnak, és Ekklesiái Historiáját más Vallásuaktól nem is sokra betsüendőnek, hirdeti lap 119. 120. — Nem akarok Bodnak is Apologetora lenni mint Sztárainak valék — de nints is neki arra semmi szüksége. Hiteles Irónak esmértetett ő nem csak a' maga Felekezetétől hanem a' Romai Catholikuskótól is számtalanoktól. Elég legyen rövidségnek okáért csak egyet említenem a' többek helyett is. Ama Nagy Tisztelendő és Tudós Gál József Ignácz Ur, hajdan a' Székes-Fejérvári Püspöki Lyceumba Egyházi Történetek Rendes Tanítója, most pedig tudtomra ugyan Budához közel Zsámbéki Plébánus és V. Archi-Diaconus: *Historiae Religionis et Ecclesiae Christianae Prolegomena* tizimű tudós és részrehajlást nem esmerő munkájában, mint hiteles *Kutft* a' Reformátusok' és Erdelyi Unitáriusok' történeteinek megismerésére, úgy ajánlja a' Derék Bód Péter munkáit, így írván *pag. 212 et 213 „Helveticae Confessionis addictorum, tum Unitariorum in Transilvania, fata habet Petrus Bod de Felső Csernátón”* elő számlálván egyszersmind az érdemes Bodnak némely munkáit p. o. Az Ekklesiái Historiáját, Smirnai Sz. Polycarpusát, és Historiam Unitariorum in Tránsilvania, inde a prima illorum origine ad occidentiora usque tempore ex monumentis authenticis concinnatam Lugd. Batav. 1776. 8 (mely utolsó könyvét, hogy magam is Protestans létemre még meg nem kaphattam sajnálom): — a' midőn ellenben ugyan ez az Auctor; az ajánlott Sandiusról Clericusról historról s azt *Pag. 198* így ítél *„Hi omnes circumspice cum cautela legendi, fontesque et Auctores qui citantur excutiendi, ne zizaniam cum tritico colligamus”*. — Nem csak némely vagy *holmi* Bod hát ez, kit csak éppen a' maga Felekezete betsülné, hanem olyan Bod kinek munkáit Sándor István Ur ellenére is a' más Vallásu Tudós Auctores is, nem megvetendőnek, nem éppen kevésre betsüendőnek tartanak. — Intolerantiáját is szintugy nem láthatom által előttem esmeretes munkáiból Bodnak, valamint a' magamét kérdésben forgó apologiámból nem láthatom.

Egy van még itt ezen hosszú Stációnn a' mi figyelemre és meg tzafolásra méltó t. i. „Hogy Constantius Császár — ki maga is Unitárius volt. — Levelében megfeddette Libériust azért hogy csak egyedül ő ellenkeznék az egész világ értelmével, a' Sz. Háromságról legelőszőr tanítani kezdő Athanásiussal tartván” lap 119. — E' szerént tehát Athanásius előtt sec. 4° esmeretlen lett volna a' Sz. Háromságról való Keresztyén tudomány!!! — Nemlévén itt helye a' hosszas disputationak csak azt említem rövidségnek okáért, hogy *Theophilus* Antiochiai Görög Püspök a' 2^{ik} Századba 169—182 a' *τρεῖς* nevezettel már élt in *Libro ad Autolicum II°*. — Így *Tertullianus* is, ama Carthagoi Keresztyén nagy orátor, a' 2^{ik} Század végén, és a' 3^{ik} elején, élt a' *Trinitas* nevezettel in *Libro adorsus Praxeam*, és *Cap. 25.* így szoll: *qui tres Unum sunt*. — Sőt már ennél régebben Cyprianus hasonlóképpen Carthágói Püspök 248—258 vallotta a' Sz. Háromságról való tudományt midőn in *Libro de Ecclesiae Unitate* így szöll: „De Patre et Filio et Spiritu Sancto scriptum est: *Et hi tres unum sunt*”. — Esmeretes volt hát már akkor nem csak a' Sz. Háromságról való tudomány, hanem még a' mester szó is (*Terminus*) *τρεῖς*, *Trinitas*, mellyel ez a' tudomány neveztetett.

De külömben is ha a' Sz. Háromságról való tudomány Athanásius előtt esmeretlen lett volna; miért tartották volna Praxeást és Noetust a' 2^{ik} Századba a' Keresztyének Eretnekeknek? Patrippassianusoknak nevezvén őket azért mivel a' Sz. Háromságnak Személyei között semmi valóságos külömbiséget nem tettek. — Így a' Byzantiumi cizmadia Theodotus, és az őtet követő Artemont ugyantsak a' 2^{ik} Századba — kik mindketten a' Krisztust pusztá embernek állítván lenni ezáltal a' Sz. Háromságot tagadták — miért rekesztették volna ki a' Keresztyén Ekklesiából a' Keresztyén Atyák, ha a' Sz. Háromságot még akkor magok se hitték volna? — Hát az Antiochiai Püspök ellen Samozatai Pál ellen — ki éppen azt állította a' Krisztusról a' mit Artemon, és így Sz. Háromságtagadó volt — miokon tartódtak volna magában Antiochiában két Synodusok a' 3^{ik} Században? melyek közül az utolsóban 270 körül tudományát kárhoztatták, Püspökségétől megfosztották 's helyébe mindjárt mást is választottak. *Turret. Compend. Hist. Ecl. sec. 3°*. Miért tselekedték volna ezt ha a' Sz. Háromságról való tudomány még akkor esmeretlen lett volna? — Mind ezek 's több ilyenek Athanásius ideje előtt sokkal történtek; hogy hogy lehetne hát azt bebizonyítani, hogy Athanásius volt az első ki a' Sz. Háromságról való tudományt tanította? Melyikönkbe van hát már itt az Ekklesiái Historiában való tudatlanság? ítélje meg akárki. — De legyen ez erről elég! bizzuk ezt a' Nagy Theologusokra. Mi pedig vegyük fel a' Lámpást 's menjünk a' 3^{ik} Statoria.

III^{dik} Statio. „Elárulja (igy szöll itt) vallásbeli esmeretlenségét is midőn az Unitária vallást lap 58 tévelygésnek, a' 92^{ken} eltántorodásnak, felfordulásnak motsoknak nevezi, és azt a' 81 és 82^{ik} lapokon — így okoskodván: Sztárai Mihály hitte a' Krisztust, tehát nem volt Unitárius — Krisztust nemhívőnek is tartja. Jesu bone! (ezekből így concludál) mekkora vallásbeli esmeretlenség!!”

Ugyan nézzük meg tsak ezeket jobban a' Lámpás világánál, hogyhogy következhetik ezekből az a' vallásbeli roppant esmeretlenség, ha szinte tulajdon pennából éppen ilyen köntösbe öltözve folytak volna is ezen szavak.

Hát ha azt mondtam hogy némelyek *eltévelyedtek*, a' Laskóiak közül némelyek *eltántorodhattak*, és hogy Pécs a' Moré Fülöp halála után *Unitáriusokkal fordult fel*: annyit teszen é ez, mintha egyenesen magát az Unitária vallást tévelygésnek, eltántorodásnak, felforduláságnak neveztem volna? Vagy ha már annyit tenneis, hogy következne ebből az a' vallásbeli nagy esmeretlenség? Talám tsak azért mert durváknak tetszenek ezen kitételek? Hiszen a' finum organumu ember, finumul veheti és magyarázhatja ezeket. Hát nem *eltévelyedneké* az ártatlan Juhok is? Nem *megtántorodnak* é a' kegyes Ásáfok is? *Sólt LXXIII.* Nem Sidókkal *fordul é fel* Lengyelország? az az nemsok Sidók vagynak é ott, még pedig betsületesek, kik a' Lengyel Haza oltárára ezen mostani háboruban is önként áldozatokat tettek. — Így nem az Unitária vallást neveztem én *Felforduláságnak*, távol légyen! kár vala hát arra srófolni: hanem Pécs-et neveztem Unitáriusokkal félfordultnak, az az, ha így nem akarja érteni: Unitáriusokkal tellyesnek. — Nem kell a' szókat elforgatni srófolgatni, nem kell lakodalmi köntösöktől megfosztani, mert úgy a' Menyekzöbe bé nem mehetnek.

De ha szinte a' maga erőltetett magyarázatja mellett áll is Sándor Ur; hogy következeti azon szókból a' vallásbeli esmeretlenséget? Hiszen úgy tudta nélkülös akaratja ellen önnön magát is, és egész Felekezetét is vallásbeli esmeretlenséggel vádolja, a' midőn *lap 123* így fejezi ki magát „Az első Századokban a' *Trinitáriusok* (N. B. oportet esse memorem! hiszen az első Századokba Athanasius előtt még hallatlan volt a' Sz. Háromságról való tudomány Sándor Ur szerént memoria! memoria!) „s majd azután megint az Antitrinitáriusok tartattak tévelygőknek, *ők nekünk* 's mi nekik voltunk *Eretnekek*!“. — Ha tehát nekem azért tulajdonítja a' vallásbeli esmeretlenséget, mivel (a' mint állítja) az Unitária vallást tévelygésnek, eltántorodásnak, felforduláságnak neveztem: mennyivel méltóbban illeti akkor ötet és egész Felekezetét ez a' híjjános mennyiség (negativa quantitas) az Esmeretlenség és tudatlanság midőn nem tsak tévelygésnek vagy eltántorodásnak, hanem a' mi még kedvetlenebb hang, *Eretnekeknek* is nevezi 's egész Felekezetével nevezeti felhozott szavai-ban a' Trinitáriusoknak roppant Seregét. — Hogy továbbá vallását egyenesen motsoknak neveztem volna, az sem igaz, ez is tsak Srófolva vagyon. Csak ennyi igaz — bár nézze meg akárki — hogy a *motskos gyantut* akartam le törölni Sztáirairól, és hogy ez így helyesen van mondva, alább ezen Statio végén meglátjuk.

De úgy gondolom hogy talám mindenek felett abból következeti vallásbeli nagy esmeretlenségemet, mivel ezen okoskodásom által: „Sztárai Mihály hitte a' Krisztust tehát nem volt Unitárius“ — azt láttatom feltenni hogy tehát az Unitáriusok Krisztustagadók, a' miknek pedig ők éppen nem akarnának tartatni, és éppen ezért veti ezen szókat utánna: Jesu bone! mekkora vallásbeli esmeretlenség!! — Mintegy azt veti hát ezen tsinos felkiáltással szememre, mintha azt se tudnám hogy ők hiszik a' Krisztust. Jól tudom én hogy hiszik ők azt. De hogy a' dolog Lelkére menjünk: nemaz itt a' kérdés hogy valaki hiszi é a' Krisztust? — ki ne hinné ezt hogy az ezelőtt 1831^{el} existált? hanem az: hogy Kinek? Milyennek hiszi azt valaki? Éppen azért önnön maga is a' Krisztus nemazt kérdezte Tanítványától: Hisznek-é engemet az emberek? — hanem ezt: „Engemet embernek fiát *kinek* mondanak, (v. állítanak) lenni az emberek? — Azok mondanák: Némelyek Keresztelő Jánosnak, némelyek Illyésnek, némelyek pedig Jerémiásnak, vagy egynek a' Próféták közül — Melyre Jézus: Ti pedig *kinek* mondotok lenni engemet? Felelvén pedig Simon Péter mondta: Te vagy ama Krisztus az Élő Istennek Fia” és tsak akkor nyerte asztán Péter ama helybehagyást: Bóldog vagy Simon, Jónának Fia! mert a' test és a' vér ezeket nem jelentette néked, hanem az én Mennyei Atyám.” *Mát. XVI. 13–17.* — Játék van hát ezen szavakba: Sztárai Mihály hitte a' Krisztust, 's az Unitáriusok is hiszik a' Krisztust. Hogy ők azt nem hinnék, én azt soha sem állítottam apológiamban ez is tsak srófolás. Híjjába következeti hát ezen általa más formába öntött okoskodásomból „Sztárai hitte a' Krisztust, tehát nem volt Unitárius“ azt a' vallásbeli nagy esmeretlenség, mintha azt se tudnám hogy ők is hiszik a' Krisztust. Milyennek vagy Kinek hiszik pedig azt? mindjárt meg fogjuk hallani alább önnön magának Sándor Urnak vallástételéből.

De mind e' mellett is tsak azt vallja Sándor Ur: hogy oly sok ezer Documentumok mellett, egyet sem láttam még, melyből megérthettem volna a' Szomszéd Unitáriusok vallását, melyet pedig az egész világ tud *Lap 121.* tsak én nem. Hogy hát én is tudhassam mit hisznek és tselekesznek az Ujj Ariánusok elő számlálja vallásoknak Hitágazatait a: 121, 122, 123 lapokon, Az Atyáról, Fiuról, Sz. Lélekről, Anyaszentegyházról, Fejedelmekről 's a' t. — Valóban szép leírása a' Keresztyén vallásnak és annak Szent Principiuminak, és nints

is semmi a' mit mondjak ellene, 's maga is Sándor Ur érezvén azoknak szépségét, azért kérdi az előszámlálás után Arcádiái ékesenszollással, nem tsak a' Józanon gondolkozoktól, hanem még az Apologia Irójától is „Mi már ezekben a' motsok?” Melyre nyílt szívvel felelem: Semmisem! positive ugyan, hanem negative van anynyiban a' mennyiben némelyeket elhagyott, melyeket a' Keresztyén vallás fundamentomos Igazságainak telyesen való elő adására, még mondani kellett volna. Engedje meg hát Sándor Ur, hogy némelyeket a' kimaradtak közül itt megemlítsek.

Legelsőnek tettem volna ezt: 1. Jan. 5. 7. *τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ Πατὴρ, ὁ λόγος, καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἐν εἰσι.* — Tudom ugyan hogy ezen 7^{dik} versnek authen ticitássa perbe idéztetett némelyek által. Tudom hogy Erasmus is kételkedvén eleinte ezen hely eránt, az Ujj Testamentomnak általa történt kétszeri kiadásából ki is hagyta ezt: de harmadszor adván ki az Ujj Testamen tomot, már akkor ennek authenticitássa felől ő is meg győződött 's elébbeni helyére vissza állította azt. — Ma pedig már elégséges, de itt elő nem számlálható okok és erősségek által, meg van ez a' Hely állapítva. A' Fiura nézve felhozott helyek közzül, melyekkel a' Fiuról vallást téssen, mindjárt a' legelső 1 Pétr. 1. 20. „Hi szüink a' Jesus Krisztusban, ki jöllehet e' világ fundamentominak felvettetése előtt *eleve tudatott*, de az utolsó időben megjelentetett néküink”. — homályosnak tetszik az Apologia Iró előtt. *Περιορουμενος*=előre rendeltetett. Már Erásmus az a Nagy Görög Literátor így fordította azt deákra: praeordinatus. A Görög Lexi conok is így magyarázzák a' Themát: *προγινωσκω*=an decerno. — De mi erő is van így ezen szoba hogy a' Krisztus *eleve tudatott*? Hiszen ezt nem tsak a' Krisztusról, hanem minden teremtetett dologról ellehet mon dani, hogy az Istentől eleve tudatott. Én is, Sándor Ur is bizonyosan elevetudódtunk, és ez utolsó időben megis jelentünk — de még azért Messiások nem vagyunk. —

Egyébaránt a' Fiura nézve felhozott helyek közzé illenének még ezek: *Ján. 1. 1. καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος* és *Rom. IX. 5. ὁ ὢν ἐπὶ πάντων Θεὸς ἐδόξωτος εἰς τοὺς αἰῶνας, Ἀμήν.* 1. *Τίμ. 3. 16. Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί.* 1. *Ján. 5. 20. οὗτος ἐστὶν ὁ ἀληθινὸς Θεὸς καὶ ἡ ζωὴ αἰώνιος* — 's végre *Ján. 1. 3. πάντα δι' αὐτοῦ ἐγενετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγενετο οὐδέν ὃ γεγενον.*

A' Sz. Lélekre nézve felhozott helyekhez illet volna még legalább tsak ez a' kettő 1^{ör} Hogy az Mindentudó Isten. 1. *Cor. 2. 10. 10. τὸ γὰρ πνεῦμα πάντα ᾔρουντα, καὶ τὰ βὰθη τοῦ Θεοῦ.* 2^{or} hogy az Személyis, nem tsak Istennek ereje subjective. *Akor. 5. 4. οὐκ ᾔρουνσω ἀνθρώπους, ἀλλὰ τὸ Θεοῦ.* — Mely helyeket Görög nyelven tsak azért írék, mivel itt azé az elsőség, azé az Authentia. A' fordítások lehetnének talám hibások is.

Miben áll hát már a' Sándor István Ur által leirt vallástételben a' Negativa Macula? abban. hogy ezen most felhozott helyek, vagy más ezekhez hasonlók abból kimaradtak, 's ezen leírása szerént még megáll az a' Nagy különbség a' Szomszéd Unitáriusok között és a' Protestánsok 's Catholicusok között, a' melyet Basnage Jakab már ezelőtt 120 estendővel megjegyzett ilyen szokkal: „Le Socinien croit ce que je crois: mais a' meme temps il rejette des dogmes fondamentaux, et des veritez essentielles a la Religion Chretienne. Il croit avec moi que Jesus-Christ est Homme; mais il ne croit pas qu' il est Dieu. Il croit que Jesus-Christ est mort; mais il ne croit pas, qu' il a satisfait pour le peché. Il croit qu' il y a un Dieu; mais il rejette la Trinité des Personnes dans une meme essence — Orez les veritez, comme fait le Socinien, le Christianisme, que nous professons, tombe de lui-même”. — Lásd *Basnage Entretiens sur la Religion Tom. 2. pag. 171. 172.*

Végre, ha mind ezek nem volnának is netsudálkozzon; annyival inkább kérem neboszszankodjon Sándor Ur ezen kifejezésén: hogy *Sztáiráról a' motsos gyanut*, vagy ha motskot is *akartam le törölni*, és ezért: hogy né melyek *eltévelyedtek*, vagy *eltántorodtak*. Jól tudhatja Sándor Ur ama régi mondást: Non eadem omnibus sunt honesta atque turpia. Legalább annyi bizonyos, hogy a' mely tselekedet a' Status törvénye ellen van, bár le gyen az, magában gondoltatván, nem rut, sőt szép is; de tsakugyan büntetést von az maga után, és motsok nak is tartatik ugyanabba a' Statusba. Így már magában gondoltatván nem rut, sőt szép dolog, és kötelesség is az emberi Nemnek szaporítása: mégis ha az nem a' Törvény szerént megy végbe, motsok az a' Nemzőkre nézve, sőt az ártatlan születendő is viseli a' motskos bélyeget, 's kirekesztetik még az örökösödésből (successio) is, ha tsak későbben vagy a' Nemzőknek törvényes egybekélések által (per subsequens matrimonium) vagy a' Királyi és Pápai Rescriptumok által nem törvényesítettik (legitimatur) — Eppen ezt lehet pedig mondani a' Vallásról és Ekkle'siai Jártasságról is. Mert nem a' Status van az Ekkle'siába, hanem az Ekkle'sia a' Státusba. A' Status törvényei által meg nem engedett vallás is tehát némi némű motsok ugyanazon Statusba mind addig mig maga által a' Status által nem törvényesítettik. — Ezeket előre bocsátván, most már azt mondom a' motsok-

ra: Én nem Amerikában vagy keleti Indiákon (a' hol vagyon az Unitáriusoknak törvényes hazája) irtam az Apológiát, 's nem is az ott lakóknak számokra: hanem Magyar ember ügyében ugyantsak Magyarok számára és éppen Magyar országon; hol a' törvények a' több Európai Statusok törvényeivel együtt (ha magát Erdélyt kiveszed) az Ujj Ariánusoknak nem tsak nem kedvezők, de kemények is. És mindenek felett éppen ezen körülállásra figyelmeztetve kell már megítélni: helyesen van-e mondva Magyar országon az *eltántorodás, eltévelyedés és a' motsoks gyanu letörlése*. — Még egy szót!

Valyon ha Enyedi Györgyről, arról az Erdélyi Unitáriusok híres Superintendenséről, kinek: *Explicationes Locorum difficilium Veteris et Novi Testamenti*" tizmű könyve, melyben a' Sz. Háromságról szóló Sz. Írásbeli helyeket, tétlájához képest tsudálatosan elmagyarázta — közönséges helyen megégettetett, 's az egész Német Birodalomba keményen megtiltatott —, ha mondom erről a' Férjfiuról azt állitaná, vagy tsak gyanyitana is valaki hogy ő Pogány volt: nem tartaná és nevezné-e ezt Sándor Ur motsoknak Erdélyben? hol a' Pogány vallás a' törvények által meg nem engedtetik, és nemigyekeznék-e ezen motskot régi buzgó Superintendenséről letörölni? Sőt nem örülne-e magának, és nem ditsekedne-e azzal ha abbéli kötelességét szerentséssel teljesíthetné? — No hát: *Quod aliis vitio vertis, id ne tu tibi laudi duxeris*, és meg fordítva: *Quod tu tibi laudi ducis id ne aliis vitio verteris!!*

Egyebánt hogy az Unitária vallásban is szintugy mint a' többiekben az illő arány szerint minden tekintetben jó és Derék emberek neveltetnek és neveltetnek, távol légyen tőlem hogy azt kétségsbe hozni akarnám. Ha még a' Pogány vallás is nevelt derék Férjfiakat, Nagy Patriotákat; miért nem nevelhetne sokkal inkább az ujj Ariána vallás is? *Hanc veniam petimusque damusque vicissim*. —

Most már ugy gondolom mindent bejártunk és meg értettünk a' mi a 3^{dik} Státionál ujra bejárni és megérteni való volt. ballagjunk hát a' lámpással tovább, a'

IV^{ik} Státiora. „Intoleráns (igy kiált itt fel a' Pericles embere) Intoleráns és szeretet nélkül való bigott is, mert ugy látszik egész írásából, hogy ő egyedül tsak ez hűben tartja a' vallásnak essentiáját, az is pedig tsak egyedül a' maga Felekezetének hűben.”

De valyon igaz-e ez, hogy én tsak a' pusztá hitben tartanám a' vallás essentiáját, és pedig tsak a' magaméban? Ellene mondhatatlan erősséggel be bizonyítja ezt Sándor István Ur magának (de tsak magának) onnan: mert, úgy mond, én a' 68 és 70^{ik} lapokon „arrogáns maiestással említettem, hogy Calvin Socint komolyan megintette hogy ne taníttana”. Minő fonák okoskodás ez? Minthogy Calvin Socint megintette hogy ne taníttana: — tehát az apologia Író tsak a' hitben tartja a' vallás essentiáját!!! — Bár 100 Lámpást gyujtsunk is, mégis a' Logicának legkissebb nyomára sem akadhatunk itten. De semmi! még se vessük el a' lámpást! meg leszsz legalább neki az a' haszna, hogy észre veteti velünk azt, hogy a' hova semmit se tettek le, ott ne is kereskedjünk mert ott semmit se találunk.

Szintén tsak ennyit nyomó erősségek a' többiek is, melyeket türelmetlenségemnek és bigottságomnak bébizonyítására öszvehord, p. o. hogy én „Radán Balást (N. B. nem Rádai) Mélius Pétert, bigott kevéséggel lelkestől testestől Protestánsoknak, 's az Unitáriusok nagy ellenségének; — és Szegei Istvánt fattyu elmésséggel 13 probás Reformátusnak neveztem; 's ditsekedtem volna azzal, hogy Deori Gáspár annyira gyűlölte légyen az Unitáriusokat, hogy még szóllást sem engedadni nekik Ekllesiájában”. — Hogy következik már ezekből reám nézve a' türelmetlenség? hogy a' szeretet nélkül való bigottság? Hát nem látta-e által hogy ezekben az Unitária vallás legkissebb gyalázzattal sem illettetik, hanem tsak a' történeti igazság adatik elő, 's ez mutatódik meg, ezek által tsak, hogy azon Férjfiak nem ujj Ariánusok hanem valósággal Protestánsok voltak? — a' minek Sztárai eránt való fő tétlómhoz képest, megkellett mutatodni. — Vagy talám ebből következteti leginkább türelmetlenségemet 's bigottságomat, mivel azokat az Unitáriusok nagy ellenségeinek nevezém? Igy sem jól okosodik. Hiszen én tsak azt adtam elő pusztán, a' mi meg történt (*rem in factis posita*) nem pedig a' magam érzését 's itéletét. Helybe hagyom-e p. o. a' Deczi tselekedetét vagy nem? azt tsak én tudom, és a' Sziveket vizsgáló, de Sándor Ur éppen nem. — Azomban ez is könnyen megeshetett, hogy az említett Férjfiak, külön választván a' Személyt a' tudománytól, nem az Ujj Ariánusoknak magoknak, hanem tsak az ujj arianizmusnak voltak nagy ellenségei; — 's így osztán őket is lehet-e kárhoztatni tselekedeteikért? annyival inkább engemet lehet-e? ki mind ezeket nem helybe hagytam, hanem tsak pusztán, mint történt, elő beszéltem.

Igaz ugyan hogy a' vallásbeli Indifferentizmusnak 's kivált a' közönségesnek (*Generalis Indifferentismus*)

magvetője vagyok, mivel az határos lévén a' Náaturalismussal, Deismussal, sőt az Atheismussal is, végre valótanságra vezet: de a' Syncretismusnak, a' Protestánsok' régen óhajtott, és sok helyeken munkába vett egyesülésének Calixtus Györgygel együtt kívánója voltam és vagyok. Sőt a' vékonyabb Indifferentismusnak (Indiff. Specialis) sem vagyok annyira ellensége hogy azt hinném, hogy a' magamén kívül más Keresztyén Felekezetek vallásába nem lehetne idvezülni. Félre tehát a' bigottsággal! — Éppen így itélek pedig a' Szomszéd Unitáriusok vallásáról is, 's nem is igaz az, a' mit Sándor Ur lap 119 monda, hogy t. i. én Sztárait az Unitária vallásból mint gyalázatos- és kárhuzatosból, úgy akartam ki menteni. Bár mutassa meg ha tudja, hol neveztem én vallását kárhuzatosnak. — Igaz, hogy megvetem a' meg győződsem szerint tévelygő tudományt, 's valyon ha a' Lelkiesmételre, és esküvésemre halgatok nem meg kell é vetnem? nem kell é attól őrizkednem? sőt másokat is őriznem? — De külön választom azomba a' Személyt tudományától, a' tévelygőt tévelygésétől, 's ha tudományát megvetem is, de személyébe az Isten képét, az embert betsülni és szeretni megtanultam, és tsupán tsak Mysanthropus' láthat Apologiámba Mysanthropiát. — Szeretem és betsülöm én az Unitáriusokat is; korántse hiszem — bár mint állítja Sándor Ur —, hogy azoknak szarvaik volnának; sőt hasonlóknak képzelem őket Erdélyben azon ártatlan Juh Nyájhoz; melyben a' szelid Juhok mind fegyvertelenek lévén leg feljebb is egy Vezető Kolompos vagyon vivásra 's döfésre termett szarvakkal felfegyverkezve közöttök. — De azért hogy őket, mint ember társaimat szeretem, valyon tudományokat belső meg győződsem ellen szeressem é? vagy átaljába minden vallást egyformának lenni tanítsak é? Generalis Indifferentista legyek é? Így igazán szánni lehetne azt az ártatlan nyájat, melyet nem a' történet — mint Sándor Ur gondolja — hanem a' gondviselés bizott az én vezérlésemre.

Illyen Felebaráti szeretettel bírván tehát már én, örömet elhiszem azt, a' mit Sándor Ur mond, hogy t. i. Erdélyben a' 4 testvér vallást, ezen emberi szeretetnek arany lántza, annyira ösze köti, hogy gyermekeik és Ifjaik egymásnak oskoláiban tanulnak, mint ezt magam is tapasztaltam Bécsben, hol a' Protestáns Theologikum Institutumban 1821^{ben} egy Unitárius Papságra készülő Ifju is, a' mennyire emlékezem Kolosvári Fi, és talán éppen Sándor István nevű (de a' kire mint akkori obscurus Ifjura kevés gandom lévén, tsak homályosan emlékezek) velünk Protestánsokkal együtt járta és hallgatta a Letzkéket: — de hogy a' 4 testvér vallásnak Apostolai, egymásnak templomában is minden különbség nélkül szolgálatot tennének egymás helyett — ha tsak ezen a' szolgálaton a' harangozást nem érti — nehezen hihetném el. — Valóban ha valamely Unitárius Apostolt akár egy R. Catholicus Pap állítana maga helyett az oltár eleibe a' Sz. Mise kiszolgáltatására, vagy Sz. Háromság Vasárnapján a' Pericopák szerint való predikállásra; akár egy Protestáns Predikátor a' maga Cathedrájába, a' Keresztyén vallás' fundamentomosabb Hitágazatainak magyarázására: úgy önnön magok nyitnának tágos kaput, 's készítenének széles utat Halgatóiknak, a' vallástalanságot maga után huzó Indifferentismusra, s könnyen meg történhetne, hogy úgy járnának, mint azok a' régi mesebeli Építők, kik a' mit nappal építettek, azt az éjjeli ellenségeik által minden reggel széjjel szorva 's elpusztitva találtak, és így szüntelen építvén, semmit sem építettek. A ki szüntelen egyet lép hátra és egyet előre, az bár egész nap lépegesen is tsak egy helybe marad. De hagyjuk el már ezen tsiklandós Státiót is, és siessünk az utolsóra.

V^{dik} és utolsó Statio. Ujjabb okot keres itt ismét a' Pericles jó embere a' gyalázásra. „Ez ugymond, írásbeli finomsággal nem bíró (az az durva) Író is” — 's valyon miért? okát adja „mert, ugy mond, az első lapon nem fontos, demázás értekezést említ; — mert a' 60^{ik} lapon ezen barbarismussal kiált fel: valyha ez igyekezet és tehetség menyegzőjében fáradságom jutalmául magam is Násznagyi áldomást ihatnám!; — mert a' 89^{ik} lapon Karódi mindöszveis tsak tendéns, legfeljebb intendens lehetett; — mert a' 97^{ik} lapon Sztárai, halála után lett Unitáriussá, a' midőn Unitásokká (N. B. nem Unitáriusokká hát. Monas) resolválódott, 's a' t. Lássuk ezeket, és a' Sándor Ur finum kitételeit is lámpással.

Hogy az ezen mondások alatt fekvő gondolatokat tsinosabb öltözetben is lehetett volna a' Játék Szinre fel léptetni, azt én meg engedem: de azomba azt sem gondolom, hogy ez az együgyű öltözet is, a' mások szemei előtt botránkoztató volna. Sokszor kellemetesebb Vénus negligébe, mintha minden tzifraságaiba felöltözve jelenik meg; mert ekkor tsak ruháit 's aszszonyi ékességeit, amakkor pedig önnön szépségét tsudáljuk. Egyébránt a' szem structurájától függ a' látás. A' Klimius emberei a' Napot is négy szegünek nézték. — Én a' szók válogatásával nem sokat törődtem, tsak a' dolog lelkén gondolkodtam tudván hogy: Verba provisam rem non invita sequuntur. Hor.

Hogy nálam tsinosabb és finumabb Magyar-Írók számosan vagynak, azt ditsekedve vallom meg, és örülök

Nemzetem ditsősségének: — de hogy azon Írásbeli finumsággal bíró számos Írók között, avvagy tsak a' sub-selliumon is Jánosfalvi Sándor István Ur helyet érdemelhetne; ezt tudom, hogy velem együtt tagadni fogja minden, valaki ezen 4 Levélkéből álló, betsületet ok nélkül sértegető, durva kifejezésekkel nyüzgő írását megtekinti. Bár hozzunk elő egynehány sorokat abból, melyek ötet arra emlékeztessék hogy: Turpe est Doctori, cum culpa redarguit ipsum.

Mely különös és követésre méltó Írásbeli finumságának adá mustráját p. o. *Lap. 119* így szólván: „Ez tsu-foló és ki piszszegető megtzáfolást igazán érdemlene” (Kár volna hát a' gyermekekhez illő piszszegetés helyett, a' valóságos tzáfoláshoz nemfogni!! De kétség kívül nem az akarat, hanem a' tehetség hibázott) — *Lap 120* „némely Bod Péterek” nem érdemlé a' közönségesen betsült Bod is ezt az Epithetumot! Továbbá ugyanott így kiált fel: „Jesu bone! mekkora vallásbeli esmeretlenség! ha nem tudnám hogy Pap azt gondolnám, hogy azon Magyar országi Parasztok közzül való, kik régebben azt gondolták, hogy az Unitárius embernek szarvai vagynak”. — *Lap 121.* Egy ez (így szoll) a' 7 alvók közzül, ki az Intoleráns és miveletlen században régen elaludván, most ébredt fel, 's az akkori humorral és miveletlenséggel szóllal meg”. — *Lap. 123.* Így fejezi ki magát „azt kérdem nem tsak a' józanon és tisztán gondolkodóktól, hanem magától Gyöngyösitől is”. — *Lap 124.* Bigott kevélységgel, fattyu elmésséggel tisztel meg. Ugyanott „A' vallás gyűlölés Lelke bélyegezi ötöt” — *Lap 125* „Szánni lehet ötöt, és azt az ártatlan nyáját, melyet a' történet vezérlésére bizott”. 's a' t.

Azt kérdem már most az Írás bel finumságnak sürgetőjétől: Hol van ezen Soraiban a' finumság? Hogy hangzanak ezek minden jó ízlésű embernek füleibe? A' szabad pennájú Erásmus ezelőtt 300zaddal így felelt volna ezeknek hallására:

Tale sonant incompta nimis tua verba Minister!
Quale sonat sylvis vox irrudentis onagri
Quale boat torvus, pecora inter agrastia Taurus
Qualeque testicolis Gallus, genitalibus orbus
Concipit. —

's ugyan hogy tetszenének osztán ezek Sándor István Urnak? — Híjjába protestálna az egészsz világ előtt, hogy ezek igazán finumság nélkül való, sőt éppen durva kifejezések: mert ő is viszont az egész világ hallattára azt kiáltaná:

Talia nam tali dabantur praemia voti.*

De én a' 19^{ik} Században élvén, távol légyen hogy Századom' gyalázatára, ily miveletlen Századhoz illő szok-kal felelnék Jánosfalvi Sándor István Urnak, ha szinte érdemes volna is arra. — Neque enim nos ii sumus, quos iuvat invidiam creare Viris, qui secus quam nos agendum aut sentiendum sibi esse indicant.**

Másra bizván hát a' kipiszszegetést, noha Golya tollból készült pennámból vastagobb vonásokat is várhatna méltán Sándor Ur, mindazáltal most megelégszem azzal, ha azt mondom: hogy az egész világ megitélheti avvagy tsak az elébb felhozott szavaiból is Sándor István Urnak Írásbeli finumságát, és rá esmérhet hogy azon sorokban:

— — — Davusne loquatur an Herus?
Colchus an Assyrius, Thebis nutrius an Argis? *Horat.*

Az ilyen Írásbeli finumsággal ugyan, még a' miveletlen Századokba se nyert vólna a' jó Sándor Ur, nem mon-dom Doctori vagy Licentiátusi; de még Baccalaureusi (Battalarius) titulust sem.*

És ez a' Férfiu már az a' ki minden kimivelt Lelküeknek képekbe, bátorokda ilyen végső eldöntő Senten-tiát hozni reám a' maga fejéből „Ezzel ugymond, és a' többivel is, nem nyér egyéb áldomást fáradsága jutal-

* Lásd Erasmi Colloquia. Conflictus Thaliae et Barbariei. pag. 843.

** Moshemii Dissertationes ad Hist. Eccl. pertinentes. Dissert VI^a contra Paulum Maty. in Dogmate Trinitatis. Tom. 2. pag. 404.

* Erasmi Colloquia in Convivio Religioso pag 149. in notis. et Colloquio de Jurive pag 579 in notis.

mául, mint egy minden kimivelt Lelküektől való nótáztatást, 's nem hall egyéb reflexiót, akár fontos, akár má'sának vélt értekezésére, mint ezt: Megmértettél és hijjánosnak találtattál". — No no! édes jó Szomszédom! Nem kell mégis minden kimivelt Lelküeknek képébe mérni és ítélni! mert hát ha azok nem mindnyájan hisznek az idegen Fontnak, 's a' magok Fontjokon újra mérnek újra ítélnek? De ugyan milyen font is lehet az melyet én általa megmértettvén hijjánosnak találtattam? mert az a' font, melyel némely ravasz Sidók az együgyü Falusiaktól a' drága mézet magoknak be mérik, ritkán szokott autentisch lenni. Talám Sándor Ur is ilyen Sidó fonton mért; mert írásából ugyan, ugy látszik, tőle Themis ijedtében fontjával együtt anynyira szaladt mint napkelettől a' nap enyészet.

Én sok kimivelt Lelkü embereknek, még pedig nem tsak a' magam Felekezetéből valóknak; e' tárgyban hozzám küldött Leveleikből betudnám bizonyítani, hogy azok más fontal, más képpen mértek, és fáradtságom jutalmául éppen más áldomást szántak, sőt adtak is, mint Sándor István Ur. De legyen elég a' többek helyett egy nagy tekintetű és Tudományu Férjfiunak, t. i. Tek. I. W. Jankovich Miklós Urnak (— Kit mint esmeretes Tudóst, 's a' Magyar Tudós Ujj Társaságnak is egyik nevezetes Tagját, talám tsak clesmér Sándor Ur is kimivelt Lelkünek lenni, 's talám nem fogja a' józanon és tisztán gondolkodó Fejek közül excommunicálni, mint én velem akara tselekedni, hogy legalább pro solatis Sotium haberet malorum.) betses Levele, melyet ezen tárgyba Bélyei Predikátor T. Etsedi Jó'sef Urnak küldött a' velem közlés végett. Pirulvaírom ugyan ide sorait, de kéntelenítetem megtslekedni attól tartván hogy Sándor Urral különben elnem hitethetem azt, hogy a' kimivelt Lelküek merőben ellenkeznek ő vele a' mérésben és az áldomás osztogatásban. Imé tehát T. T. Jankovich Urnak sorai szóról szóra, betűről betűre, a' melyek t. i. ide tartoznak:

„Mínthogy én Gyöngyösi Bénéjám Urral, a' ki az 1830 eszt. Tud. Gyűjtemény V^{ik} Kötetében Sztaray Mihály Apológiáját írta vólt, esmeretes nem vagyok — de eő nékie felette sokkal tartozom, mind azért hogy eő volt az az egyetlen, a' ki Sztaray Mihály', és általa az első Reformatio Historiájának ügyét szívére vette — mind pediglen a' ki legelső Sztaray Hazáját világosságra hozta, a' kit eddig a' Tudóssak mind Ungvár Vármegyei Sztárainak gondoltak lenni; — de leginkább mivel az én gyanu Argumentumomból kimozdított, hogy tudniillik Sztaray nem a' Sociniánus valláson lévő Gyulavárra, hanem tsak a' Baranyai Gyula Helysége által költözött: — Igen ohajtanám ne terheltessem néki tudós háládatosságomat és nagy köszönetemet Levele által kijelentvén — ezen két Darabból álló Sallustius exemplárjait, a' Sociniánusokról irt különös értekezéssel együtt, mint háládatosságomnak zálogjait által küldeni, sőt azomban kéрни is: hogy ezen jeles tsillagját a' Reformatiónak továbbiis nyomozván, annak minden viszontagságairól bennünket tudossíttson, és érdemekkel telyes Magyar Hősünknek, valamint is a' Nagy Zrínyi Péter' és György' — melyek eránt nálam is sokat találni lehet — életeket meg írná, 's azzal a' Reformátionak azon homályos idejét, mely 1515 kezdődik szinte 1565^{ig} midőn az elválás történt, világosságra hozza.” — Eddig T. T. Jankovich Ur.

Láthatja ezekből Sándor István Ur, hogy nem jó vala hát a' mások nevébe is méregetni, és áldomást osztogatni; láthatja hogy a' több kimivelt Lelküek közt, ez a' Competens Bíró is mely nemes Lelküességgel el-esmérí, hogy nem éppen megvetendő vala értekezésem. Egy ilyen Férjfiunak helybe-hagyása, elég, sőt bőv-ségesebb jutalom is nekem, mint sem hogy még a' Sándor István Urét is elvállalhatnám, vagy tsak kívánhatnám is. Tuum plausum nec desidero. *Bhaedri Fab. Lib. 5. Prologus.*

És ezek szerint már minden Statiokat Lámpással is be járván, 's vizsgálódásainkat elvégezvén; most már amaz öszvebékelt régi két Testvéreknek példájok szerint *I. Mos. 33.* miis, nem tsak mint jó Szomszédok, hanem mint Testvérek térjünk vissza Hajlékinkhoz ki Seirbe, ki Suchótba. — Adieu! —

Lampas

Jánosfalvi Sándor István Urmak, a' Kolosvári Unitá-
riusok Bapjának. Meggyújtotta Gyöngyösy J. P. Benjámin
Zalaiat Breditát. —

Szerintese Redactor Ur.

Mivel a' tüllo' lapon követhető tulinna ezen tíffa igazítva-
nak, talam igen kemény volna vagy illesten: kérem a' Szerin-
tes Urat, hogy méltóságos azt, ha jónak látja megválog-
tatni és ezzel fel szerelni, a' melyet ezen lapra elől
fel jegyzék. A' mely esetbe ostan az alott lévő jegyzék is
egészen elfog maradni. — Egyetvárs bizon ennek megvál-
tatását a' Ter. Redactio bölgyöfögre. — Pak aron kö-
nyörgök, hogy mivel az alkalmasfögg nem létele miatt ezen
felteveléssel eddig is már nagyon elterven, azonban a' fele-
lete mindenfelől független, méltóságos ezt minél előbb
a' vizsgálata alá vetni hogy minél előbb kijöheszen.

Ha pedig a' könyvtarafa meg nem engedőne: a' mit éppen
nem reménylök, úgy méltóságos ezt tíffa adni Rákhevi
Notárius Kemény, Károly István Urmak, ki ezt kezemhez
fogja foglaltatni, hogy így róla már úton módon gondos-
kodhassam, s magamat a' méltosán vádalkalól a' világ
előre kiemeshessen. — Alázatos tisztelettel mellettem wa-
radok

A' Szerintese Urmak Zalaiában
29^a May 1831.

hivtiszteleje Gyöngyösy
B. Benjámin Z. Breditát
mft.

KECSKEMÉTI ALEXIS JÁNOS VILÁG- ÉS TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE, POLITIKAI FELFOGÁSA¹

„A bibliamagyarázó művek szerzői közül gazdag — bizonyos mértékig polgári szemléletűnek mondható — társadalmi-politikai mondanivalójáért leginkább Kecskeméti Alexis János *Az Dániel próféta könyvének magyarázatja* (Debrecen 1621) című munkája érdemel figyelmet.”² Ezekkel a szavakkal foglalja össze a magyar irodalomtörténeti kézikönyv második kötete Kecskeméti prédikációs kötet formájában készült biblia-magyarázatának jelentőségét. A fenti rövidke ismertetés a XVII. század eleji protestáns hitvitázó-teológiai irodalom képviselői között jelölte ki helyét, de e szűkszavú tájékoztatás is sejteti, hogy nem jelentéktelen, s a maga korában progresszív vonásokat mutató műről van szó. A figyelmet elsősorban az indokolja, hogy biblia-magyarázatai során bőven talál alkalmat arra, hogy korának társadalmi viszonyairól, politikai életéről véleményét nyilvánítsa. A dánieli könyvek aktualizáló magyarázatait át megelevenednek előttünk a XVII. század eleji Magyarország legégetőbb problémái, valamint a sárospataki polgárság hétköznapi életének gyarlóságai és az eléjük állított protestáns erkölcsi normák rendszere. Meggyőződésünk, hogy Kecskeméti prédikációgyűjteménye a XVII. század elejének egyik legjelentősebb, eszmei szempontból feltárára érdemes alkotása, mely méltó helyet érdemel a korabeli Alvinczi Péter, Kecskeméti C. János,³ Milotai Nyilas István, Margitai Péter prédikációs kötetei között.

A címlap és Margitai Péter bevezetőjének tanúsága szerint Kecskeméti A. János a dánieli könyvek magyarázatait⁴ a sárospataki egyház papjaként írta meg. Munkáját

¹ Az itt közölt dolgozat egy nagyobb tanulmány része, előadásra került az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportja és az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei 1971. decemberi vitáulésén.

² *Pirnát* Antal: Protestáns hitvitázó-teológiai irodalom c. fejezet „A magyar irodalom története” 2. kötetében. Bp. 1964. 65.

³ *Bod* Péter (Magyar Athenas, Nagyszében 1766. 141.) és *Horányi* Elek (Memoria Hungarorum, Viennae 1775. II. 344–345.) azonosnak vélték Kecskeméti A. Jánost az ugyancsak e korban élő Kecskeméti C. János református lelkésszel. A két egykorú Kecskeméti János személye és munkássága világosan elkülöníthető a birtokunkban levő adatok alapján, bár mindkettőjük neve előfordul az egyszerű Kecskeméti János formában is, a megkülönböztető Alexis, Elekes, Elek, vagy a másíknál a Claudicans, Sánta nevek használata nélkül.

⁴ „Az Daniel Propheta Könyvenek, az Szent iras szerint valo igaz magyarázatya, Mellyet rövid Praedicationokban foglalt volt *Kecskeméti A. Janos*, az Patachi Ecclesianak Lelki Pasztora, es abban az üdőben Szeimplin Varmegyeben levő Ecclesiának Seniora, etc.” RMK I. 510.

özvegye tette közzé. A mű Debrecenben 1621-ben jelent meg és „Nyomtattatott Rheda Peter által.” Margitai Péter⁵ az özvegy tanácsára ajánlotta a prédikációs kötetet Rákóczi Györgynek, mint Borsod megye főispánjának és Bethlen Gábor fejedelem főtanácsosának, aki Kecskeméti hátramaradt családjáról is gondoskodott.

A prédikációs kötet jó idővel létrejötté után került kiadásra. Keletkezési idejét megközelítő pontossággal 1609 és 1614 közé kell tennünk.⁶ Kecskemétit — wittenbergi tanulmányainak hatására⁷ — kezdettől foglalkoztatták Dániel könyvének aktuális egzegétikai lehetőségei, a mű végleges formába öntésének időpontja azonban 1608 utánra tehető. E feltevésünket egyrészt az indokolja, hogy Kecskeméti II. Mátyás, az új Habsburg-király megválasztását (1608) már megtörtént eseményként említi,⁸ másrészt Bocskai István idejét, mint közeli múltat emlegeti.⁹ Ezt erősíti az a tény is, hogy 1609 és 1614 között volt a sárospataki első papi hivatalban s e prédikációs kötetét Sárospatakon készítette.¹⁰

A sárospataki papságból Nagybányára távozott; itt hangzottak el azok a prédikációi, melyekről Szenczi Molnár Albert tudósításából értesülünk. Szenczi Molnár Albert Imádságos könyvecskéjének¹¹ ajánló sorai arról tájékoztatnak, hogy Rákóczi György a János jelenésére írott Kecskeméti-prédikációk kiadását kérte tőle.¹² Ismertes, hogy Heidelberget Tilly zsoldosai 1622-ben dúlták fel; Szenczi Molnár Albertet is megkínózták. Kecskeméti prédikációinak kézírata valószínűleg ekkor pusztult el. Nem véletlen, hogy Kecskeméti második munkája alapjául János jelenéseit választotta. Dániel és a Jelenések könyve, e két bibliai apokalipszis alapján kifejtette a keresztény egyház sorsát. A négy birodalomról a XVI. században is Dániel és a Jelenések könyve alapján írtak.¹³

A ránk maradt prédikációs kötet szerkezeti egységét Dániel bibliai históriájának

⁵ Margitai Péter 1595-től 1598-ig együtt tanult rokonával és barátjával, Kecskeméti A. Jánossal a wittenbergi egyetemen. Szabó, Géza: Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613. Halle/Saale, 1941. 128–129., 144. lapokon. Thury Etele: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve 1555–1608. Iskolatörténeti Adattár. Pápa, 1908. II. köt. 28.

⁶ Feltevésünknek ellentmondani látszik egy, a prédikációs kötet 738. lapján lapszéli jegyzetben fellelhető későbbi évszám: 1617. E helyen Kecskeméti helységek neveivel és évszámokkal bizonyítja a reformált egyházat ért különböző ellenreformációs támadásokat (a híveket megfosztják tanítóiktól, tömlőccel kényszerítik a bálványozásra, kirekesztik templomaikból): „Mint aHomonnan, bUngvarat, cVaranon s-töb helyeken-is vagy on csak most az dolog, s-vala nem regen csak az mi emlekozetunkre szegeny Hazankban, Patzinban, dKartsan, Madon, Liszkan; Tavolybadkan penigh tülönk, eSzentzen, Nagy Szombatban. . .” Lapszéli jegyzet e szövegrészhez: a1612, b1613, cA.1617, dA.1594, eA.1604. Úgy véljük, hogy e példák később — valószínűleg Kecskeméti J. által — a saját alárendezés idején kerültek a kötetbe, hiszen Margitai bevezetőjéből tudjuk, hogy Kecskeméti A. János szándéka az volt, hogy prédikációit „jövendőben recognoscalvan, az egy-ügyü híveknek eppületekre szem eleibe ki bocsassa es közönségesse tegye.”

⁷ Dániel wittenbergi népszerűségének jó bizonyítéka az a tizenhárom disputáció, mely 1601-ben jelent meg: Daniel Propheta, Disputationibus XIII et praefatione Chronologica breviter explicatus à Salomone Gesnero, SS. theologiae doctore in Academia Wittebergensi. Wittebergae, 1601. Debreceni Ref. Koll. Nagykönyvtárában.

⁸ Kecskeméti A. János i. m. 791.

⁹ Uo. 347.

¹⁰ Predikációs kötetének egyik adata nagy valószínűséggel az 1609. évre utal. Kecskeméti A. János i. m. 845. Értékelését ld. Gomba Szabolcsné: Kecskeméti A. János: Az Daniel Propheta Könyvének, az Szent iras szerint valo igaz magyarázattya c. predikációs kötetének irodalomtörténeti elemzése. Egyetemi doktori értekezés. Debrecen, 1971. 58–60. l.

¹¹ Heidelberg 1621. RMK I. 514.

¹² Incze Gábor sorozatának (A reformáció és ellenreformáció korának... egyházi írói) XII. kötetében: Szenczi Molnár Albert, Bp. 1939. 219.

¹³ M. Okál, La politique d'Aristote et le Libellus de partibus rei publicae et causis mutationum regnorum imperiorumque de M. Rakovsky. Zbornik Fil. Fak. Univ. Komenského I (1969) 81. l.

pontos követése biztosítja. Kecskeméti a bibliai történetnek megfelelően tagolta részekre kötetét és a részletes kifejtést 89 prédikációban végezte el.¹⁴ A prédikációs kötet első felében Dániel története, a második részben Dániel látomásai állnak az egzegézis közepontjában. Emellett azonban a mű gondolati szempontból — a korabeli prédikációkhoz hasonlóan — szerteágazó. A szerző nemcsak prédikációként, de egy-egy prédikáción belül is az adott bibliai fejezet alapján a legkülönbözőbb tudnivalókat tárgyalja: a bibliai szöveg egzegézise kapcsán, az analógiák ürügyével fejtette ki saját korára vonatkozó észrevételeit. A kötet elemzése során összegyűjtöttük és rendszerbe foglaltuk Kecskeméti gondolatait, kommentárjait. Így gazdag kortörténeti anyag került napvilágra, melynek értékét növeli a szerző sok tekintetben polgári szemléletmódja. Munkánk során megvizsgáltuk Kecskeméti nézeteinek összefüggéseit a kor külföldi protestáns teológusainak, hazai vonatkozásban elsősorban Bornemisza Péter, Magyarai István és Károlyi Gáspár eszmevilágával. Az összehasonlító szempontok alkalmazásával igyekeztünk teljes képet kapni Kecskeméti világ- és történelemszemléletéről, annak forrásairól, viszonylag demokratikus és polgárias vonásokat mutató társadalomszemléletéről, valamint etikai állásfoglalásaiban a művelődés, nevelés és a gyakorlati élet számos kérdésében vallott nézeteiről, keresve azt az újat és többletet, amit a XVII. századi szerző prédikátor-elődeihez képest adott.

E tanulmányunkban nem nyílik lehetőség a prédikációs kötet elemzése alapján összeállított teljes Kecskeméti-portré bemutatására. Nem foglalkozhatunk Kecskeméti biográfiájával sem, amelyet egyébként a vonatkozó adatok összegyűjtése és kritikai megvizsgálása alapján a teljesség igényével igyekeztünk összeállítani.¹⁵ A továbbiakban Kecskeméti világ- és történelemszemléletének, valamint politikai nézeteinek eredetét nyomozzuk, majd társadalomkritikájának főbb vonásait próbáljuk felvillantani, ugyanis a mű — szerzőjének erős társadalmi-politikai érdeklődése folytán — kitűnő szociográfia.

Kecskeméti világ- és történelemszemlélete

Kecskeméti műveltségét a „protestáns Európa” két, ebben az időben legfontosabb művelődési centrumában, Wittenbergben és Heidelbergben alapozta meg.¹⁶ Világ-szemléletének gyökereit kutatva csaknem egy századdal előbbre kell visszapiantanunk. A magyar reformáció történelemszemlélete a XVI. század elején Wittenberg hatására kristályosodott ki, a nyomok Lutherig vezetnek. Luther világszemlélete sem minden elemében új képződmény, évszázados hagyományokra épülő világkép ez, amelyet reformátori felfogása jegyében árértékelt és új motívumokkal gazdagított. A Me-

¹⁴ Kecskeméti prédikációinak szerkezete: 1. bibliai textus, lapszálon hivatkozásokkal. 2. Összegezés. 3. Az adott bibliai rész magyarázatának haszna. 4. Részek: a bibliai rész felbontása, tárgyalási csoportosítása. 5. Kifejtés és menet közben a szükséges tanulságok levonása.

¹⁵ Gomba Szabolcsné i. m. 4–13. l.

¹⁶ Kecskeméti wittenbergi tartózkodásáról három pontos feljegyzés tanúskodik. Ld. Wészprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Bp. 1960. I. 387. Szabó, Géza i. m. 144. Thury Etele i. m. a 28. és 36. lapokon.

lanchthontól kidolgozott történelmi világkép biblikus alaptónusát Luther adta meg. Luther az ótestamentumi Dániel könyvének magyarázatait a középkori történelem-értelmező hagyományok jegyében írta meg.¹⁷ Eszerint a világtörténelem egységes és zárt folyamatban pereg le, isten előre megállapított, változhatatlan terve alapján. A világ fennállásának ideje az Illés prófétának tulajdonított jövendölés alapján hatezer év, ezen belül az utolsó négyezer évben a Dániel könyvének látomásaiban egymást meghatározott sorrendben követő négy világbirodalomban folyik az emberiség történelme a világ végéig. A hatezer éves történelmi folyamat politikai beosztásának kialakulását a dánieli két látomásra támaszkodva a rabbinisztikus spekulációk indították meg. A dánieli könyvek alapján Izrael elnyomatásának idejét — post eventum — a négy egymást követő birodalom rendszerébe foglalták. Dániel könyve is — mint minden apokalipszis — jogot formált arra, hogy olvasóit a jövőről „tájékoztassa”. Általában nem a feltüntetett szerzőktől származnak, „így például Dániel könyvének szerzője 164-ben, röviddel Antiokhosz Epiphanész halála előtt, az állítólag Nabukodonozor idején élő Dániellel jósoltatta meg a perzsa és a makedón birodalom felvirágzását és bukását, majd a római világuralom kezdetét, hogy jóstehetségének e bizonyítékai alapján az olvasót fogékonyra tegye végső próféciája iránt, amely szerint Izrael népe túl fog élni minden szenvedést és végül győzedelmeskedik.”¹⁸ E világszemlélet következő lépése a négy birodalomnak az egész világtörténelemre való alkalmazása volt, amikor Sulpicius Severus és Hieronymus a rabbinizmus világképének elemeit átvéve, a négy birodalomról szóló elméletet a világ végéig tartó római birodalom elvével merevítette meg. Augustinus már szerves egységbe fogta a hat teremtnap és a négy monarchia kettős konstrukcióját. Augustinus szerint a történelemben isteni világterv vonul végig „nem vaktában és véletlenül, hanem a dolgok rendje és ideje szerint, mely előttünk rejtett, de Isten előtt jólismert.”¹⁹ A nagyhatású Isidorus- és Beda-művek megőrizték e felfogást. Augustinus történelemszemlélete a kereszténység világszemléletében egyeduralkodóvá vált. Augustinus átvette Hieronymus azon tanát, mely szerint a világ végéig tartó negyedik birodalom a római. Mivel eszerint a római birodalmat ötödik nem követheti, csak az utolsó ítélet várható, kialakult a negyedik birodalom folytonosságának fikciója, mely a szent német-római birodalomban nyert igazolást. Luther és a hatására kialakult wittenbergi történelemszemlélet ezen az augustinus-bedai történelemszemléleten alapul. A világtörténelem zárt folyamatának kerete a dánieli könyvekben kijelentésileg megalapozott négy birodalom, melyből a jelenkor a negyedik, a római birodalom fennállásának ideje. A világnak ebből a zárt rendszerben való szemléléséből következett és mindinkább elterjedt a világ elöregedésének, a világ közeli végének tudata. Az utolsó ítélet pontos

¹⁷ Goetz, Werner: *Translatio imperii. Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der politischen Theorien im Mittelalter und in der frühen Neuzeit.* Tübingen, 1958. 369. *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történelmi világképe. Debrecen, 1943. 21. A wittenbergi világkép összefoglalása során elsősorban *Kathona Géza* idézett munkájára támaszkodtam.

¹⁸ Engels: Az őskereszténység történetéhez. Karl Marx – Friedrich Engels: *A vallásról c. kötetben.* Bp. 1961. 258–259. Vö. *Otto Eissfeldt*: *Einleitung in das Alte Testament.* 2. Aufl. Tübingen, 1956. 643.

¹⁹ Lotz János: *A történelmi világkép.* Pécs, 1936. 26.

idejének meghatározására is történtek kísérletek.²⁰ Mind Luther, mind Melanchthon a római birodalom fokozatos elgyengülésében a közelgő világvég jeleit látta, a korabeli világ természeti és társadalmi jelenségeiben a világvég jeleit vélte felfedezni. Luther szerint az utolsó ítélet közelségének legbiztosabb jele a bibliai jóslatok szerint a kereszténységre rátört két világvég előtti ellenség: a lelki és testi Antikrisztus, illetőleg a pápa és a török valósága. Luther az ítélet napját várva, meggyőződéssel hitte, hogy az emberiséget az örök kárhozattól csak a reformáció elfogadása mentheti meg.²¹

A XVI. századi Wittenbergben és az onnan hazainduló magyar protestáns lelkészek tudatában a bibliai próféciaikkal és így a dánieli könyvekkel kapcsolatban a leghalványabb kételynek sincsen helye: „Mind azok az mellyeket az Daniel be foglalt az ü irasaban; Mennyei dolgok, semmi ebben emberi talalmany, hejaban valosagh, hazugsagh nincsen; de mindenek felette igen igazak, valamiket szamlal az Juda Orszaganak jövendő romlasarol; ez vilagi Monarchiakrol, birodalmakrol; el kezdvén az Babiloniai birodalomtul fogva mind ez Vilagnak utolsó. . . megh itilteteseröl, es az embereknek allapattyokrol az eletnek utanna.”²² Így foglalja össze Kecskeméti János Dániel könyvének méltóságáról és hitelességéről vallott véleményét. E wittenbergi szemlélet egyes motívumai végigkísérik XVI. századi vallásos költészetünket. Szerkezeti rendszerét már 1544-ben, Batizi András „meglott és megleendő dolgokról” írt históriájában teljes egészében megtaláljuk.²³ Dézsi András „Világ kezdetitől lött dolgokról”²⁴ című versének felépítése is Illés próféta jövendölésén alapszik. De a nyomokat tovább kísérhetjük Nagybankai Mátyás, Szkárosi Horvát András, Battyáni Orbán, Szegedi Gergely és sok más énekszerző munkáiban. A történeti énekek új történetfelfogása a magyar prózában 1559-ben, az első magyar nyelven megjelentetett történeti műben, Székely István világkrónikájában tűnik fel először, szilárd keretet adva munkájának. Kecskeméti gondolkodásmódjának — némi árnyalati eltéréssel — ugyanaz a reformátori közkinccsé vált, lezárt történeti koncepció az alapja, mint Székely István világkrónikájának, vagy Károlyi Gáspár 1563-ban megjelent „Két könyvének”. Károlyi Gáspár gondolatait a századfordulón Magyar István, majd Kecskeméti János újította fel. Protestáns íróink ezzel a koncepcióval igyekeztek történetileg igazolni a protestáns hit létjogosultságát és a katolikus hit eretnek voltát.²⁵ A reformáció korának tudós embereihez hasonlóan Kecskeméti is fontosnak tartotta, hogy kortársaival megismertesse a világ isten által megszabott rendjét. Kecskeméti a sárospataki első papság elnyerésekor wittenbergi tanulmányainak hatására, saját korának háborús pusztításait átélve, Dániel könyvének értelmezésében látta a legtöbb lehetőséget a korabeli problémák értékelésére. Műve igazolta választásá-

²⁰ Maga Luther is megpróbálta a világ végének idejét pontosan kiszámítani. *Bán Imre*: Dante és a joachimizmus. Klny. Dante a középkor és a renaissance között című Dante-Emlékkönyvből. 1966. 224. Vö. *Luthers Werke, Tischreden II.* k. Weimar 1913. 492–493. és II. k. 1914. 172–173.

²¹ A magyar irodalom története. Bp. 1964. I. k. 334.

²² *Kecskeméti A. János* i. m. 5.

²³ RMKT II. 95–96.

²⁴ RMKT V. 7–20.

²⁵ *Gerédy Rabán* kísérő tanulmánya Székely István Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó 1559. faksimile kiadásához. Bp. 1960. 24.

nak helyességét: prédikációiban az örökölt protestáns világszemlélet jegyében reálisan tudta vázolni korának történelmi és társadalmi problémáit.

Kecskemétinek a dánieli négy birodalom értelmezéséről vallott felfogását vizsgálva tegyük fel a kérdést: történeti koncepciója pontosan egyezik-e a wittenbergi forrással és az e felfogást tükröző magyarországi előzményekkel. A Kecskeméti-kötetet sajtó alá rendező Margitai Péter felfogását illetően egyértelmű igennel válaszolhatunk.²⁶ Nem ilyen egyértelmű az egyezés Kecskeméti magyarázatai és a hagyományos felfogás között, bár lényeges elemeit tekintve a kitaposott úton jár ő is. Vitán felül elfogadja a három első — asszir, perzsa, görög — birodalom hagyományos értelmezését. Mivel legnagyobb problémát a negyedik birodalom megfejtése jelentette az írásmagyarázóknak, Kecskeméti szükségesnek tartja ismertetni a különböző elképzeléseket és végül ő maga is állást foglal.

Egyik ilyen korabeli véleményként Kecskeméti pontosan előadja a Luthertől és Melanchthontól is elfogadott felfogást, mely szerint a negyedik birodalom a római birodalommal azonos és saját korában a németek kezében van. A *translatio imperii Romani* elvét igazoló felfogást Kecskeméti pozitívan értékeli, hiszen ezt követi „az szent Jeronymus Doctor. Mely magyarázatnal semmi világosab nincs.”²⁷ Ő maga azonban nem teszi magáévá a negyedik birodalomnak a rómaival történő azonosítását, de mielőtt állást foglal, felhívja hallgatói figyelmét arra, hogy ha mégis ez utóbbi magyarázat lenne igaz a világbirodalmak értelmezésére, akkor a német birodalom napról napra közelgő veszedelme várható, óvja tehát nemzetét, hogy jövőjét a német birodalom érdekeihez kapcsolja.

Kecskeméti már a századforduló képzett egzegétája. Tremellius, Junius és Polanus, „a mostani időben” levő írásmagyarázók vélekedésével értve egyet, a negyedik birodalmat a Szeleukidákéval azonosítja,²⁸ de híveinek szabad választást biztosít az értelmezések tekintetében.²⁹ Annak, hogy a választás lehetőségét nyitva hagyja, két oka lehet. A jelenbe nyúló értelmezés egyértelmű elvetését kényessé teszi, hogy ez a német birodalom érvényben levő politikai berendezkedésének, a kijelentésre alapozott augustinusi világképpel szerves rokonságot tartó rendjének, a *Sacrum Imperium Romanum*-nak a megtagadását jelentené. Bécs közel van, a határozott, egyértelműen negatív állásfoglalás nem lenne politikai lépés. A másik szempont pedig, ami Kecskeméti rugalmas magatartását indokolja, az lehetett, hogy igen sok „jámbor, tudós, bölcs” ember, a korabeli írásmagyarázók között sem dőlt még el a kérdés.

A fentiekhez hasonlóan eltér Kecskeméti a wittenbergi hagyományoktól a Dániel könyvének hetedik részében jelzett negyedik állat értelmezésében is, mivel ezen sem a római vagy a török birodalmat, hanem a Szeleukidák birodalmát érti. A tőle megszokott

²⁶ Kecskeméti A. János i. m. *Dedicalas*.

²⁷ Uo. 172.

²⁸ Immanuel Tremellius, aki 1561–67-ig az ótestamentum tanára volt Heidelbergben, fő művét, az ótestamentum latin fordítását rövid magyarázatokkal vejevel, Franciscus Juniusszal együtt adta ki. Ennek öt kötete 1575 és 1579 között jelent meg. (Vö. RGG 3. Aufl. Tübingen 1962. 6. Bd. 1010.) Kecskeméti feltehetőleg e magyarázatos bibliafordítást, valamint az ugyancsak kortárs Amandus Polanus bázeli teológus egzegétikai írásait ismerhette. (Vö. RGG. 5. Bd. 426.)

²⁹ Kecskeméti A. János i. m. 178.

alapossággal ismerteti az eltérő álláspontokat és sorakoztatja fel ellenük érveit. Ezek legfontosabbika az, hogy a dánieli látomások, illetőleg a Nabukodonozortól látott állókép mögött az egymást felváltó birodalmak csak az akkori babiloni birodalom területének későbbi sorsára vonatkozhattak, és a jóslatok a Krisztus születése utáni időre már nem terjedhettek ki. Kecskeméti ezt az állásfoglalását — amelyben nyomát sem találjuk meg a római birodalom folytonossága igazolásának — a kálvini értelmezéssel érezzük rokonnak. Kálvin — mint ismeretes — e bibliai magyarázat kijelentésbeli erősségeit sorra megdöntötte.³⁰ Az állókép négy birodalma és a négy állat a kálvini értelmezés szerint is a babiloni, persza, makedón és római birodalommal azonos, az eltérés tehát a hagyományos értelmezéstől a római birodalom folytonosságának tagadásában van. Kálvin szerint a jóslatok csak Krisztus születéséig szólnak. Tagadja a török világégés előtti büntető küldetését is és a negyedik szörny hirtelen kinőtt szarvacskáját Julius Caesarral és az öt követő császárokkal azonosítja.³¹ Kecskeméti elmondja, hogy nem kívánja felettébb vizsgálni mások ítéletét e kérdésben, de kora írásmagyarázó doktoraival értve egyet, a negyedik állaton a szíriai Szeleukidák birodalmát érti. A hirtelen kinövő szarv — Kecskeméti szerint — nem a törököt és nem a római pápát jelenti, hanem csakis azt, aki „bőtü szerint példaztatik ezzel: az Antiochus Epiphanest”, aki a zsidókhöz igen kegyetlen volt.³²

A birodalmak értelmezése tekintetében tehát nem beszélhetünk Kecskemétinél a wittenbergi tradíciók feltétel nélküli, pontos követéséről, mint ahogyan Károlyi Gáspár Két könyvének, vagy Bencédi Világkrónikájának³³ esetében tehetjük.

Kecskeméti protestáns elődeihez és kortársaihoz hasonlóan, magáévá teszi a „senectus mundi” megrázó élményét. Margitaival egyezik véleménye abban, hogy az utolsó napok már Krisztus első megtestesülésekor megkezdődtek.³⁴

Magyari István úgy véli, hogy a fennálló birodalmak némelyikének ötszáz év a fennállási ideje, így hazánké is.³⁵ Kecskeméti cáfolja azt a felfogást, amely szerint minden ország fennállásának meghatározott ideje van, ötszáz, hétszáz, vagy százhusz esztendő. Szerinte az országok fennállásának ideje kizárólag isten titkos tanácsában van meg. Megfeddi azokat, akik a planéták nézéséből, csillagok forgásából akarják megjósolni az országok romlását. Elutasít minden pontos időhöz kapcsolódó jóslatot,³⁶ de a világégés közeli eljövételében bizonyossággal hisz. A dánieli könyveknek az ismert négy érchez hasonlítható birodalmi mindenesetre Kecskeméti korában is az értékelés alapjául szolgáltak. Kecskeméti úgy látja, hogy kora „vas idő”, telve kegyetlenségekkel, háborúk-

³⁰ *Kathona* Géza i. m. 41.

³¹ Ioannis Calvini Praelectiones in Daniele Prophetam. Corpus Reformatorum LXIX. 50.

³² Antiochosz Epiphanész erőszakos görögösítése, a hellenisztikus kultúrát erőszakkal terjesztő uralkodása vezetett Palesztinában a Makkabeusok felkelésére.

³³ Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 49., valamint a 320–321. lapokon.

³⁴ *Kecskeméti* A. János i. m. 397.

³⁵ *Magyari* István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sárvár 1602. Kiadta Ferenczi Zoltán. Bp. 1911. 162–163.

³⁶ *Kecskeméti* A. János i. m. 399.

kal, keresztények üldözésével,³⁷ s ezért újra és újra szembeszáll prédikációi során az aranykort hirdető katolikus ellenfél lényegében reneszánsz felfogásával.³⁸

Az utolsó időnek és a végítéletnek ez a rendületlen hite adja Kecskeméti szájába azokat a zordon prófétai fenyegetéseket, amelyekkel mind a világi, mind az egyházi nagyságok bűneit feddi a protestáns prédikátori hagyományoknak megfelelően, s a bűnöket leplezetlenül feltárva jósol azokra ítéletet. E világvégyvárásnak, a Krisztus második eljövetelebe vetett hitnek ilyen formán pozitív erkölcsi hatása lehetett. A bűnöket a végítélet előtt számbavéve, javulásra és megtérésre buzdít. Egész nemzetének, azoknak a híveinek, akik Sárospatakon, Zemplén megyében az Antikrisztus kegyetlen üldözéseitől szenvednek, közeli megszabadulást hirdet. Távol áll azonban Kecskemétitől, mint a hasonló elveket valló prédikátoroktól minden olyan külső politikai akció, amivel a szabadító végítéletet ki akarná kényszeríteni.³⁹ Mint könyve elején megmondja, Dániel könyvének magyarázatához azért kezdett, hogy vigasztalást nyújtson a nyomorúságok idején.

Kecskeméti a Bibliában körülírt Antikrisztust Lutherhez hasonlóan a pápával azonosítja. Az önmagát istenítő hatalmasság az utolsó idő nagy lelki ellensége. Kecskeméti e téren is járt úton halad. A zsidók történelmük legkegyetlenebb szenvedéseit a „bálványozást” erőszakkal kényszerítő IV. Antiokhosz Epiphanész idejében élték át.⁴⁰ Kecskeméti a zsidó történelemnek ezt az időszakát pontosan megegyezőnek tartja saját korával.⁴¹ Mind Antiokhosz Epiphanész, mind a pápa pusztulásáról egyezőek a bibliai jóslatok.⁴²

Jellegzetesen wittenbergi hatást kell látnunk Kecskemétinek az ellenségről vallott felfogásában. Kecskeméti, passzív magatartásának eredetét ismerve, nem vádolhatjuk hazafiatlansággal, amikor az ellenséggel való hadakozás idején legfőbb gondja nem a kellő felkészülés hirdetése, hanem könyörgésre buzdít azért, hogy isten fordítsa el az ellenséget hívitól.⁴³ E felfogás Luther reformátori meggyőződésével azonos, aki mindvégig azt vallotta, „hogy a török elleni fegyveres fellépést előzze meg a nélkülözhetetlen lelki felkészülés.”⁴⁴ Kecskeméti a reformátori felfogás jegyében eleget is tesz prédikátori hivatásának, amikor hívei elé tárja bűneiket, a korabeli feudális társadalom jellegzetes vétkeit, hogy bűnbánatra és imádkozásra serkentve ráébressze őket arra, hogy isten az ellenséget büntetésképpen küldte reájuk. A wittenbergi indíttatás, Kecskeméti vallásos világszemlélete magyarázza azt az ellentmondást, hogy míg egyfelől aktívan látja és láttatja a történelmi és társadalmi problémákat, addig — másfelől — a kor fonáságait, romlottságát feltárva passzív magatartást hirdet.

De mikor imádkozásra és tűrésre biztat háború idején, ugyanakkor józan gya

³⁷ Uo. 154.

³⁸ Uo. 485.

³⁹ Nagy Géza: A református egyház története (1608–1715). Kézirat. Ref. Koll. Könyvtára, Debrecen, 379. l.

⁴⁰ Dániel könyve és a kis próféták. Kiad. a Magyarországi Református Egyház Zsinata Sajtóosztálya. Bp. 1966. 17.

⁴¹ *Kecskeméti A. János* i. m. az 594. és 866. lapokon.

⁴² Uo. 597.

⁴³ Uo. 16.

⁴⁴ *Kathona Géza* i. m. 35.

assággal a hadviselés hibáira is rámutat.⁴⁵ Persze Kecskeméti nem vett részt csatákban, a hadviselésre vonatkozó jótanácsoknak olyan széles skáláját sem találjuk nála, mint Magyarai István munkájában.⁴⁶

A Luther történelemszemléletét rendszerező Melanchthon két történelemformáló tényezőt ismer, az egyházat és az imperiumot. Míg az egyház történelmi feladata az isteni tan tévedésektől mentes konzerválása, addig az államhatalom, isteni rendeltetéséből következően, tisztos törvényeket szabva, a rendet és az igazságot védelmezi, a gonoszokat megbünteti és isten egyházát oltalmazza. Kecskeméti véleménye szerint sem a vak szerencsének, a véletleneknek tulajdoníthatók a történések, hanem isten akarata irányít mindent.⁴⁷ Amelyik birodalom nem felel meg rendeltetésének, annak hatalmát isten — aki a történelemben állandóan jelen van és örökdik az általa megszabott rend felett — elveszi és másnak adja.

Kecskeméti azért is igen fontosnak ítéli Dániel könyvének magyarázatát, mert abban isten nagy dolgot, a birodalmak változásait akarta megjelenteni. Ezek az istentől küldött álomlátások a világi birodalmak változásainak jelképei. A biblia és a történelem példái bizonyítják, hogy a világi uraság, gazdagság nem állandó. Kecskeméti korában a világi urak és fejedelmek nem teljesítik történelmi hivatásukat, mely az isten törvénye által megszabott rend megtartása és biztosítása lenne.⁴⁸ Kecskeméti az ország bűneinek tudatában azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Magyarország névtelenül tűnjék el a nemzetek sorából. Félelme csak fokozódik, mikor a szétdarabolt ország helyzetét a magyar múlttal veti össze⁴⁹ és isten méltó büntetését látja abban, hogy Magyarország kevés híján tartományá lett.

A történelemalakító impérium fogalmi körébe tartozik a melanchthoni történelem-konceptió szerint a törvényes világi helyzetben megtartó *politia* és az *oeconomia*, amelynek feladata a tisztos családi állapot biztosítása.⁵⁰ Ennek a felfogásnak a jegyében vallja Kecskeméti, hogy a fejedelmek „oltalmaznak az együgyü kösseget, vigyazzanak az Politianak es az Ecclesianak közönseges meg maradasara.”⁵¹ A fejedelmeknek és a szegény községnek egyaránt szóló tanulságok azt kívánják bizonyítani, hogy megoldást csak a bűnök elhagyása és az istenhez való könyörgés hozhat, hogy legyenek igaz, tudós, bölcs és hasznos fejedelmek, „az kik legyenek mind az Politianak, mind az Ecclesianak oltalmazasara.”⁵² Isten igaz hívei (a protestánsok) a nyomorúságok idején bizonyosra vehetik, hogy gondviselőjük kiszabadítja őket a gonosz fejedelmek kezéből.

Melanchthon a történelem tanulmányozását elsősorban erkölcsi szempontból tartotta fontosnak.⁵³ Kecskeméti munkájában megtaláljuk e felfogás hű mását: a régi históriákat

⁴⁵ Kecskeméti A. János i. m. a 349. és a 410. lapokon.

⁴⁶ Magyarai István i. m. 244.

⁴⁷ Kecskeméti A. János i. m. 119–120.

⁴⁸ Uo. a 152. és 410. lapokon.

⁴⁹ Uo. 153.

⁵⁰ Kathona Géza i. m. 12.

⁵¹ Kecskeméti A. János i. m. 799.

⁵² Uo. 804.

⁵³ Borzák István: A magyarországi Melanchthon recepció kérdéséhez. ItK 1965. 440.

azért írták meg, „hogy azokból az emberek intessenek életöknek meg jobbitására.”⁵⁴ A történelem megismerése segíthet a nemzeti problémák megoldásában; a rég elveszett birodalmak sorsán okulhatunk.⁵⁵ A zsidó történelem példái Kecskeméti számára is azt bizonyítják, hogy isten a tízparancsolat alapján igazságosan bíraskodik a történelemben, a kor humanista szemléletével ellentétben, amely az országok szomorú állapotát „szerencsének vagy történésnek tulajdonítja”.⁵⁶

A történelem másik formáló tényezője, az egyház a világi birodalmakkal ellentétben örök. A történelem számos példája bizonyítja, hogy a mulandó birodalmak mellett az igaz egyház változatlanul fennmarad.⁵⁷

A világtörténelemnek e protestáns szemlélete hatja át Kecskeméti egész munkáját és inspirálja a korabeli vétkes fáradhatatlan feddésére. Ami a dánieli jóslatok kritikátlan elfogadását illeti, a XVII. század elején élő sárospataki prédikátor csak egy a sok közül: Dániel jövendölése — *ex eventu* — „a perzsa királyokról, Nagy Sándorról, az egyiptomi és szíriai királyokról, valamint álomlátása Antiochos Epiphanésről, az „Antikrisztus példányképéről” és a négy világbirodalomról elmondhatatlan zűrzavart okozott a későbbi koroknak még tudományos igényű történetírásában is — szinte a felvilágosodásig.”⁵⁸

Kecskeméti politikai felfogása

Kecskeméti művének kiemelkedő tanulsága a mai olvasó számára, hogy korának minden politikai kérdését tárgyalja prédikációi során. Ezt nem valami magasabbrendű szisztémába ágyazva teszi, hanem a realitás szorítása alatt kénytelen politizálni. A Bocskai-szabadságharc és a rákövetkező évek idején prédikatori székében feladata volt kora eseményeinek értékelése és ellentmondásainak magyarázása. Politikai éleslátását leginkább a korabeli magyar történelem központi problémájának, az *államegység* válságának, az ország és a *Habsburg-birodalom*, valamint a *török hódító* viszonyának az adott helyzetben lehetséges megítélésén tudjuk lemérni.

A tizenöt éves török háború és a Bocskai-szabadságharc idején e két hatalomnak a nemzeti érdekek szempontjából történő megítélése lényeges változásokon ment át. A XVI. század közvéleménye Báthori István fejedelemsége előtt tévesen ítélte meg a Habsburg-monarchia és a török hatalom kérdését.⁵⁹ A nagy nemzeti cél a török kiűzése volt az ország területéről. A magyarság ősi, természetes ellenségének tekintette a törököt; a köztudatban elevenen élt ez a török iránti ellenszenv, az ország felszabadításának és a pogány ellenség kiűzésének a vágya. A szétdarabolt, az állandó harcokban elgyengült

⁵⁴ Kecskeméti A. János i. m. 388.

⁵⁵ Uo. 389.

⁵⁶ Uo. 650.

⁵⁷ Uo. 184.

⁵⁸ Borzák István: Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960. 410 – 411.

⁵⁹ Makkai László: Erdély története. Bp. 1944. 286.

ország erre a feladatra egyedül nem vállalkozhatott. A magyarság évtizedeken keresztül bízott abban, hogy a Habsburgok valóra váltják ígéreteiket, segítségükkel majd ki- szorítják a pogány ellenséget az országból, és létrejöhet Magyarország állami egysége. Báthori István az egyik első vezető politikus, aki arra a felismerésre jutott, hogy a Habsburg-király éppen olyan ellensége a magyaroknak, mint a török.⁶⁰ Báthori politikai koncepciójának leglényegesebb vonása az volt, hogy önerejű magyar politika folyta- tására törekedett. Politikai elképzeléseinek következetes véghezvitelét nagy mértékben segítette a lengyel királyi trón elnyerése. Halála után a lengyel orientáció reális lehetőségei megszűntek. Súlyosbította a helyzetet, hogy a porta és Erdély közötti jó kapcsolatok ellenére a török pusztításai mindennaposak voltak. A határmenti harcok hatására egyre inkább meggyőződésé vált, hogy a törökkel nem lehet békében élni. A török ellen szövetséges kellett, és ezt a szövetségest — korántsem egyöntetű vélemény alapján — a Habsburg-birodalomban vélték megtalálni. Básta rémuralma Erdélyben, Belgiojoso erőszakosságai a királyi Magyarország területén megváltoztatták a német párton állók egy részének véleményét. Bocskai István ugyancsak a körülmények kényszerítő hatása alatt, a szabadságharc teljes külpolitikai elszigeteltsége következtében kénytelen a török- kel kötött szövetség mellett dönteni.⁶¹ A két ellenség tudatosulásával párhuzamosan egy új, ezen túlmutató szemlélet is kialakulóban van.⁶² Bethlen Gábor az elsők egyike, aki merészen tudatosította magában és másokban is a két ellenség újfajta rangsorolását. Ez az új szemlélet veszélyesebb ellenségnek tekintette a németeket és enyhébben ítélte meg a törököt, mivel a török az ország ügyeibe nem avatkozott, míg a Habsburgok a magyar önkormányzatot és lelkiismereti szabadságot veszélyeztették.

Az egykorú magyarság politikai vezetőit győtrő török és német probléma Kecskeméti munkájában is elválaszthatatlanul összefonódott. Munkáját éppen az teszi jelentőssé, hogy józanul ítélte meg az országnak mind a törökökhöz, mind a németekhez fűződő kapcsolatait. Kimondja: a magyar érdekeket nem szabad összekapcsolni a meggyengült német birodalom érdekeivel, sőt annak Magyarország ellen irányuló hatalmi törekvéseit a török szövetséggel szükséges ellensúlyozni. Protestáns vallási elfogultsága fokozza ellenállását az erőszakosan katolizáló Habsburg birodalommal szemben, így nemzeti érdekeken túlmenően vallási érdekei is erősítik németellenességét.⁶³ A dánieli birodalmak értelmezéseinek során arra hívja fel a figyelmet, hogy a német birodalommal való összefogás nem érdeke az országnak. Nabukodonozor látomásának vas- és cseréplábai a Luther-Melanchthon-i felfogás szerint a római birodalomnak a német és török császár- ságra való szétszakadását jelképezik, a két láb anyagának összekeverhetetlen természete pedig azt példázza, hogy e két birodalom egymással nem fér össze, olthatatlan háborúság a sorsuk. Ezért óv Kecskeméti a német szövetségtől: „Ha ez igaz, hogy az vas labon kell ertennünk az Török birodalmat s az agyagon az Nemet birodalmat, nevéssük az Romai Imperiumban-is megh maradasunkat: Mert az Török birodalma miat el kell az Nemet

⁶⁰ Uo. 287.

⁶¹ Benda Kálmán: A Bocskai szabadságharc. Bp. 1955, 36–42.

⁶² Makkai László i. m. 334.

⁶³ Kecskeméti A. János i. m. a 413. és 866. lapokon.

birodalomnak romlania, minek előtte eljön az Ur Jesus Christus az itiletre.”⁶⁴ Kecskeméti nem áll egyedül korabeli protestáns irodalmunkban Habsburg-ellenes felfogásával. Magyarai István az ország romlásának okait számba véve, ismételten visszatér a segítség ürgyén pusztító, dúló német zsoldosok problémájára.⁶⁵

Ezeknek az éveknek az országgyűléseit a protestáns rendek küzdelmei jellemzik, melyek során az 1606. és 1608. évi eredményeket a király és a katolikus főurak ellen kell védelmezniük. A békeponthoz német részről történő megtartása dolgában Kecskeméti is bizalmatlan,⁶⁶ noha a magyaroknak létérdeke a béke fenntartása. A császári diplomácia nem egyszer próbálkozott a törököt Magyarország ellen ingerelni. Kecskeméti előtt még az a rémkép is felmerül, hogy az érdekkülönbségeik miatt most egymással szemben álló országok egyszer majd a magyarok ellen fognak össze.⁶⁷

Míg a németekkel szemben Kecskeméti egyértelműen elutasító álláspontra helyezkedik, addig a *török megítélésében* taktikus; egyszer ellenséget lát benne, máskor a nemzeti és protestáns egyházi érdekek támogatóját. A török és a magyarság viszonyának értékelését illetően Kecskeméti munkájában négy felfogást tudunk világosan megkülönböztetni. A továbbiakban e sokszor egymásnak is ellentmondó rétegek forrásait nyomon kövesszük.

1. Kecskeméti közönsége — a sárospataki polgárság — szemében, ha nem is közvetlen élmények alapján, a török naponként pusztító, csalárd és hitszegő ellenség. Rabolva portyázik, terjeszkedése rabsággal fenyegeti az ország lakosságát. Kecskeméti ismerte a közhangulatot és prédikációi során számtalanszor panaszkodik a török pusztításait. A protestáns írói gyakorlatnak megfelelően történelmi példáit a jelen török problémájával állítja párhuzamba.⁶⁸

2. Hogyan motiválja a török megítélését Kecskeméti wittenbergi eredetű világszemlélete? Wittenbergi iskolázottságú elődeihez hasonlóan a korabeli magyar eseményeket isten transzcendens világtervének részeként szemléli ő is. Kecskeméti — mint Magyarai István — meggyőződéssel hiszi, hogy az ellenséges támadásoknak, az ország pusztulásának legfőbb oka a magyarság számos bűne mellett az igaz hittől való elszakadás, a katolikus bálványimádás.⁶⁹ A magyar protestáns történelmi gondolkodást alapvetően meghatározó wittenbergi szemlélet a török pusztításban látta a világra bocsátott isteni büntetést, elsősorban a hamis kultusz és az evangéliumüldözés bűnéért.⁷⁰ Kecskeméti hasonló meggyőződéssel hiszi, hogy a török isten büntetésének eszköze.⁷¹ A kortárs Magyarai István véleménye szerint is a török elleni harc mindaddig eredménytelen lesz, amíg az ország bűnbánatot nem tart és a bálványozásról vissza nem tér az igaz hitre.⁷²

⁶⁴ Uo. 172.

⁶⁵ Magyarai István i. m. a 162–163. és 166. lapokon.

⁶⁶ Kecskeméti A. János i. m. 827.

⁶⁷ Uo. 455.

⁶⁸ Uo. a 24. és 788. lapokon.

⁶⁹ Uo. 874.

⁷⁰ Kathona Géza i. m. 6.

⁷¹ Kecskeméti A. János i. m. a 16. és 816. lapokon.

⁷² Magyarai István i. m. 58–63.

3. A korabeli protestáns egyházi felfogás a pogány uralmát, a török fennhatóságot elviselhetőbbnek tartotta, mint a németek „testi-lelki” elnyomását.⁷³ A török fennhatóság alatt élő protestánsok véleménye nem ilyen egyértelműen pozitív. A hódoltsági élet mindennapjai küzdelmesek voltak, nem egy protestáns pap menekült el e területekről a török zsarolások elől.⁷⁴ Kecskeméti János mindvégig keresztény fennhatóság alatt élt, közvetlen tapasztalatai a török uralomról feltehetőleg nem voltak. Annak ellenére, hogy a törököt ősi ellenségnek és isten büntető eszközének tartotta, a hitélet gyakorlása, a protestáns egyház megmaradása szempontjából mégis hasznosnak ítélte.⁷⁵ A török okozta nyomorúság tényeinek leírásán túl e kedvezmények miatt bizonyos fokú „tárgyilagosság” jellemző, Bornemisza Péterhez⁷⁶ hasonlóan, Kecskeméti Jánosra is.⁷⁷

4. Kecskeméti török értékelésének negyedik szála már felülemelkedik a szűk egyházi szempontokon: a török—magyar viszonyt az egész nemzet érdekeinek szempontjából teszi mérlegre. E kérdés politikus megítélése révén vált tolla alatt a dánieli könyvek értelmezése aktuális nemzeti érdekek tudatosítójává. Világosan látta, hogy magyar politikai érdekek fűződnek a törökkel való viszony fenntartásához: „Kedvez valamit az Nemet nemzetseg mi nekünk, mert lattyá az természet szerint valo Pogannak engedelmességet nemzetünkhöz: De ha à nem volna, meg hidgyed külömben fogna az Nemet nemzetseg hozzank. Így azért Isten, az Poganyok által tartoztattya azoknak gonosz szandekokat.”⁷⁸ Kecskeméti felfogása a kor legjelesebb politikusainak, Bocskainak, majd Bethlennek török koncepciójával mutat rokonságot. A dánieli könyvek magyarázatait Kecskeméti Bethlen fejedelemségének ideje előtt írta. Politikai koncepciójának helyessége, a törökkel kapcsolatos álláspontjának realitása a későbbi évek eseményei során, Bethlen Gábor alatt igazolódott.

A magyar államegység kérdése

Kecskeméti a bajokból való kiutat nemzete számára „az egység” megteremtésében látta. A belső erők összefogása, az egyetértés az ország létérdeke a két ellenség között,⁷⁹ hiszen köztudott — írja Kecskeméti, — hogy az egység a kicsiny dolgokat is nagyvá teszi, a visszavonás azonban a nagyokat is elrontja.⁸⁰ Károlyi Gáspár Két könyvében is megtaláljuk e sallustiusi szállóige megfelelőjét: az ország megvételeire nincs jobb alkalmunk az ellenségnek, mint mikor a „fő fő népek” egymással viszálykodnak.⁸¹

A történelmi és a bibliai példák egyaránt azt bizonyítják, hogy a mértéktelen tisztes-

⁷³ Nagy Géza i. m. 93. l.

⁷⁴ Uo. 93.

⁷⁵ Kecskeméti A. János i. m. 748.

⁷⁶ Bornemisza Péter isten szolgájának tekintette a török császárt, akiben a reformáció terjedésének elősegítőjét látta. Schulek Tibor: Bornemisza Péter. Sopron, 1939. 287. (P.V. 444.)

⁷⁷ Kecskeméti A. János i. m. 754.

⁷⁸ Uo. 767.

⁷⁹ Kecskeméti A. János i. m. 591.

⁸⁰ Uo. 590.

⁸¹ Károlyi Gáspár: Két könyv, Bp. 1931. 17. l. Magyar irodalmi ritkaságok c. sorozat 5. köt.

ségkívánás, uralkodni vágyás, belső egyenetlenség még erős birodalmakat is romlásba vitt, hogyne fenyegetné hát pusztulással Magyarországot. „Bizony a mi coronankat is ez veszte”⁸² — állapítja meg Kecskeméti — „Mert az mi nemzetünk egymásra valo iregységből, tulaydon nemzetseghet megh utalvan, az Coronat másnak ada.”⁸³ A korona német király kezében nem megnyugtató megoldás, csak az ország pusztulásának, süllyedésének jelképe. E romlás pedig mindenekelőtt a főrendek ádáz vetélkedésének következménye.

Mi a magyarság teendője ebben a helyzetben? Kecskeméti jó érzékkel Dániel bibliai történetében találja meg a megoldás kulcsát a két hasonló történelmi helyzet azonosítása során. Dániel könyvének sikerült adaptációjában Kecskeméti eredeti munkáját kell látnunk. Dániel, aki hitét és az isteni törvényeket az idegen uralkodók alattvalójaként mindvégig megtartja, a legfantasztikusabb próbákat is kiállja, erkölcsi fölényével mégis kivívja ellenségeinek elismerését és jóindulatát. Dánielt viszontagságos élete során az isteni törvények megtartása védte meg. Kecskeméti felfedte a két ellenség között sínylődő magyarság történelmileg és társadalmilag kilátástalan helyzetének, ill. Dániel bibliai sorsának hasonló vonásait. Kecskeméti a nemzeti lét reménytelen voltából a vallás perspektívájába menekülve, a Dánielt is megóvó hitet és az erkölcsi törvények megtartásával járó isteni jutalmat kínálta. Dániel könyvének irracionális jóslata szerint a „hívek” végül is elégtételt nyernek. Kecskeméti korában éppúgy, mint a dánieli könyvek keletkezésének idejében a jutalmazás reményének elüthetése a társadalom szabályozott életét biztosíthatta. Jól látta, hogy a nemzet megmaradása és az erkölcsi élet tisztasága szorosan összefügg egymással. Kecskeméti könyvének olvasása során fedezhetünk fel hibákat, tévedéseket, akár szemléletében, akár történelmi adatainak pontosságában, de azt látnunk kell, hogy a nemzet jövőjének és erkölcsi tisztaságának összetartozását mindvégig következetesen, szinte Berzsenyi hevével védte. „Noha nagy az Romai Anti-Christusnak az természet szerint valo ellensegnek, Töröknek, Tatárnak az ő erejük, de mindazonaltal. . . Jesus Christus mellettünk vagyon.”⁸⁴ Így képes a XVII. század elején az emberi megmaradás racionális törekvéseit egy irracionális hit elősegíteni.

Végül megpróbáljuk felvillantani azokat a kérdéseket, amelyek részletes kifejtésére e tanulmányunk során nincs lehetőség.

Kecskeméti könyvében jelentős helyet foglal el a katolikusokkal folytatott polémia. Az ellenreformáció terjeszkedése Kecskemétit vitára, egyháza megszerzett állásainak védelmére készíteti. Értékes anyag állt össze Kecskemétinek a fejedelmekről vallott nézetiből is. Az ideális fejedelem portréjának megrajzolása során választ keres például arra a kérdésre, hogy eleget tesznek-e Magyarországon az impérium-hordozó fejedelmek isteni küldetésüknek, avagy gonoszságuk miatt alkalmatlanok a „dominium rerum corporalium” szabályozására és a „defensio communis societatis” biztosítására? Támogatják-e az egyházat feladata teljesítésében? De tisztázza az alattvalók kötelességeit is

⁸² *Kecskeméti A. János* i. m. 825.

⁸³ *Uo.* 428.

⁸⁴ *Uo.* 891.

fejedelmek iránt. A kor jellegzetes, feudális bűncinck számbavétele során Kecskeméti nem tesz mást, mint protestáns író elődei, s e tekintetben a hozzá legközelebb álló előd: Bornemisza Péter. A felvetett problémák a generációs különbségek ellenére is időszerűek. Kecskeméti átvette az elődök stafétabotját, mert a kor társadalmi berendezkedése, problémái változatlanok. E tények tették indokolttá és aktuálissá e legjobb XVI. századi hagyomány továbbvitelét. Kecskeméti a jobbsággyal folytatott visszaélésekről is elmondja véleményét. Hiteles helyzetképet kapunk itt a XVII. század elején élő jobbság kiszolgáltatottságáról, a földesurak és tisztartók visszaéléseiről, a robotterhekről. Figyelemre méltó megállapításai vannak a tudásról és a tudás birtokosairól. A tudás, az értelem dicsőítése könyvének visszatérő motívuma. Kecskeméti mint az iskolai oktatásban résztvevő kortárs tette mérlegre a magyarországi iskolák problémáit. A hazai iskolázás értékelése során foglalkozott a papok, tanítók helyzetével. Mérlegre tétetnek a mindennapi élet legapróbb részletei is. Az asszonyok intése és kötelességeik felsorolása nyomán előttünk áll a XVI–XVII. század protestáns női ideálja. Kecskeméti figyelme a gyermeknevelésre is kiterjed. Részletesen bizonygatja a szerelmi költészet erkölcsromboló hatását. Végül érdekes kép bontakozik ki a varázslással, álomfejtéssel és csillagjós-lással kapcsolatos észrevételeiből is. Kecskeméti műveltségi körének részletes elemzése, úgy gondoljuk, a reformáció korára általánosan is jellemző tanulságokkal szolgálhat, például az antik irodalom reformatori szempontú továbbélésével kapcsolatban.

Összefoglalásképpen áttekintjük, hogy mit tett Kecskeméti a munkája alapját tevő Dániel könyvével. Bibliamagyarázatai során egyrészt az egyik legfontosabbnak tartott bibliai könyvet ismertette meg hallgatóival, másrészt jó érzékkel kihasználta a történet allegorikus értelmezési lehetőségeit is. Dániel megszemélyesítője lett a tudós, bölcs papoknak, az üldözött híveknek, az isteni gondviselés segítségével jó és gonosz uralkodókat, helytartókat, változó világi birodalmakat túlélő egyháznak. Jeképe lehetett a világi uralkodók mellett működő jó tanácsadóknak. Dániel könyve példázta a tudós emberek megbecsülését, de figyelmeztetett méltatlan elhanyagolásuk helytelenségére is, így Kecskeméti ábrázolva láthatta könyve tárgyában saját és protestáns paptársai helyzetét is. Az ótestamentum jó és gonosz uralkodóinak cselekedetei lehetőséget kínáltak a fejedelmi vétkek ostromozására és a Bocskai halálát követő időben egy ideig hiába keresett ideális uralkodó megajzolására. Kecskeméti folytatta a Farkas Andrástól megkezdett utat,⁸⁵ a korabeli magyar eseményeket a bibliai mintához mérte és benne mintegy jóslatszerű előképét látta a magyar nép sorsának. A zsidó történelem példáit, a bibliai históriákat, olvasmányait, tapasztalatait a magyarországi társadalmi helyzetre vonatkoztatta, kötetének mindvégig jellemző vonása aktualizálásra törekvése. A török éppúgy, mint a magyar–német viszony kérdése a mindennapok közvetlen tapasztalatokból táplálkozó problémája volt. A kor minden társadalmi rétegére kiterjesztve mutatja be a közromlottságot, és a megoldást a protestáns erkölcsi normák megtartásától reméli. Mindezt személyválogatás nélkül, bátran teszi.

Kecskeméti reális politikai, társadalmi meglátásai teológiai szemléletének keretében

⁸⁵ Horváth János i. m. 38.

jelennek meg. E kor embere még nem kutatja az események igazi okait, nem ismeri a természet törvényeit. Kiszolgáltatottságában, a földi szenvedésekkel teli világban nagy szüksége volt a vallás bizonyosságára. A kor prédikátorait, tanítóit az tette nélkülözhetlenné a kor embere számára, hogy a földi dolgok bizonytalanságával szemben az istentől rendelt társadalom és az egyház maradandóságának bizonyosságát kínálták. A protestáns ember abban különbözött elődeitől, hogy bár élete egyetlen istenélmény volt, látta azt is, hogy ezt a valóságban, a földön kell átélnie.⁸⁶

A magyar irodalomtörténeti kézikönyv második kötete — mint arra már fentebb utaltunk — Kecskeméti a jelentős protestáns hitvitázók között tartja számon. Munkánk talán sikerült bizonyítanunk azt a meggyőződésünket, hogy Kecskeméti Alexis János korának nemcsak jelentős hitvitázója, hanem igen figyelemre méltó politikai gondolkodója is volt.

SUMMARY

Joannes Alexis Kecskeméti was a Protestant clergyman who lived at the beginning of the 17th century. He wrote two books of sermons commenting on Prophet Daniel's Book and the Book of Revelations. Sorry to say, only one of his works remained for the posterity: „Commentaries of Prophet Daniel's Book” (Debrecen, 1621. — RMK (Old Hungarian Books)510.). These commentaries are remarkable because of their social and political contents. Kecskeméti, interpreting Daniel's Book which is supposed to be one of the most important acquainted to his Protestant audience. He drew teachings of stories from this book according to the Protestant comprehension. But Kecskeméti also made most of the possibilities of Daniel's history for the allegorical explanation. Daniel's history and personal lot gave Kecskeméti plentiful openings. Daniel personated the scholarly preachers, the persecuted Christians and the Church in Kecskeméti's work. The good and bad actions of the biblical rulers made possible the scourge of the monarchs' sins in the 17th century, and Kecskeméti drew the ideal ruler on the basis of the Bible who was searched for in vain by Kecskeméti in his own age.

Kecskeméti, continuing the initiative of his Protestant ancestors, compared the events of his own age with those of the Bible and in these biblical events he saw the future fate of the Hungarian people. In Kecskeméti's book the biblical events became timely and he referred them to the Hungarian history. Kecskeméti wrote about the Turkish problem, the Hungarian-German relations and the political concord of Hungary. He looked for the solutions of the Hungarian problems of his age, therefore he offered positive and negative examples for his contemporaries. He presented men of loose morals in every circle of society and expected to solve the problems by keeping the Protestant moral standards. In his book he fought hard against Catholicism.

Kecskeméti's actual social and political perceptions appear within the framework of religion according to the general opinion in the 17th century. Joannes A. Kecskeméti was one of the most important Hungarian Protestant writers in the first half of 17th century.

⁸⁶ Turóczi-Trostler József: A magyar irodalom europaizálódása c. tanulmány a Magyar irodalom — Világirodalom c. kötetben. Bp. 1961. 2. köt. 17.

Lengyel Imre

A SVÁJCI FELVILÁGOSODÁS ÉS DEBRECENI KAPCSOLATAI

I.

A felvilágosodás európai útja, behatolása Svájcba és hazánkba

Alig van olyan széles kiterjedésű és az egész európai horizontot elfoglaló eszmeáramlat, amelynek olyan nagy hatása lett volna, mint a felvilágosodásnak a XVIII. században. Voltak hadjáratok, békekötések, emlékezetes események ebben a században is, de jelentőségük messze elmarad ennek a szellemi irányzatnak a győzelme mögött.

A felvilágosodás lényege az emberi gondolkodás felszabadulása az egyház tanításai, főleg a túlvilág, a csodákba vetett hit kötöttségei alól és átlépés a józan értelem megvilágította természeti valóságba. Ez egyben az emberi élet céljának a földi világba való áthelyezését jelentette. Hosszabb távlatban a felvilágosodás felszabadította az egyént, viszont az addig uralkodó egyházat az állam céljainak szolgálatába kényszerítette.

Az új eszmeáramlat Angliában keletkezett, ahol 1688-ban a forradalom legyőzte az abszolutisztikus kormányformát. Egyidejűleg Hollandiában is szabadabb szellem került uralomra. A fejlődést előmozdította, hogy az ortodox ellenreformátor jezsuiták és a belső reformokra hajlandó jansenisták között párbeszéd jött létre, amely az egész katolikus világban új irány megteremtését tette lehetővé.¹

Az angol deisták (*Toland, Collins, Tindal, Chubb, Woolston, Bolingbroke*) megtámadták a keresztyén csodákat, bizonyítékaikkal lerombolták tekintélyüket, s a természetes vallás uralmát hirdették meg. Az angol deista irodalom eredményei francia és német nyelven eljutottak egész Európába, elsősorban Franciaországba, Németországba, s ezekből az országokból többek között Svájcba. A deisták hatását kiegészítették és fokozták Angliában az olyan kiváló gondolkodók, mint *Locke*, aki fegyverszünetet akart létrehozni a hit és tudás között, *David Hume*, *Gibbon*, Franciaországban *Montesquieu*, *Voltaire* és az enciklopédisták. Külön meg kell említenünk *Descartes* nevét, akinek filozófiája már a XVII. században jelentős szerepet játszott a felvilágosodás genezisében.

Németországba *Christian Thomasius* és *Gottfried Thomasius* irodalmi működésével tört be az új irányzat, amelynek átfogó alapját *Wilhelm Leibniz* alkotta meg. Műveiben kifejtett nézetei szerint az embernek nem kell elmenekülnie ebből a világból, hanem

¹ Ulrich Im Hof: Aufklärung in der Schweiz. Monographien zur Schweizer Geschichte. 5. k. Bern, 1970. 13. l.

abban az értelem szerint kell élnie és hatnia. Christian *Wolff* a leibnizi tanokat iskolásabb formába öntötte és belevitte a teleológiát. Eszerint a világ minden ember hasznára és javára teremtdött, és az ember a józan emberi értelem és logikai következtetés útján eljuthat az igazság birtokába.²

A felvilágosodás nagy százada, a XVIII. század jelentős változásokat hozott Európa államainak szerkezetében. A spanyol örökösödési háborúval Franciaország uralmi törekvései kudarcot vallanak, létrejön a hatalmak egyensúlya. A svájci államszövetség, amely már 400 éves közös múltra tekinthet ekkor vissza, és amelynek már a XVI. század óta megvolt a szilárd államformája, a burgundi és milánói hadjáratok folyamán számottevő tekintélyre tett szert, hiszen a svájci katonáknak mindenütt elismeréssel adóztak, és soraikból nagy hadvezérek kerültek ki. Az olasz hadjáratokban szenvedett vereségek, az ezt követő felekezeti megosztás és nem utolsósorban a szövetségi államforma azt eredményezték, hogy a semlegesség Svájc külpolitikájának alapvető jellegévé vált. Kitűnően bevált ez a politika a harmincéves háború folyamán. Ha voltak is az egyes kantonoknak belső problémáik, a paraszt- és városköztársaságokból, két egyházi és egy világi fejedelemségből álló szövetség nagy tekintélynek örvendett, amit csak növelt a Franciaországgal való szövetség. Franciaországban ekkor a monarchia volt az uralkodó rendszer, amely udvari, társadalmi formáival, központosított közigazgatásával hatással volt Svájc fejlődésére. Itt a vezetés a tehetős családok, a patríciusok kezében volt, akik azonban széles tömegek támogatását élvezték.³

A svájci felvilágosodás, amely csak részben függött össze az államszövetség történetével, a XVIII. század első felében angol és francia forrásokból táplálkozott. A német hatás a század közepén és második felében vált döntő jellegűvé, német részről *Gottsched*, svájci részről *Bodmer* és *Breitinger* nagy szellemi csatájának megvívása után. Mindenesetre Svájc szerepe az európai felvilágosodás fejlődésében igen számottevő, s tanulmányozása a magyar tudománytörténet számára is jelentős eredményeket tár fel.

A felvilágosodás európai útja során hazánkba is eljutott. Külföldön járó főuraink érdeklődéssel fordultak a felvilágosodás új gondolatrendszere felé, s olykor kedvtelésből (*Fekete János*), olykor meggyőződésből (a *Telekiek*) híveivé váltak. A bécsi magyar testőrök pedig lelkesedésből vállalkoztak a felvilágosodás eszméinek terjesztésére. Volt azonban a felvilágosodás hívei között egy plebejusnak nevezhető réteg, amelynek képviselői külföldet járt magyar diákok voltak. Különösen a protestáns főiskolák itthoni tanulmányait befejező növendékei hosszabb-rövidebb tanulmányútjukon tervszerűen tanulmányozták az újabb tudományos eredményeket, hogy hazájukba visszatérve szószói lehessenek az új gondolatoknak és törekvéseknek. Hitbeli meggyőződésüknek megfelelően elsősorban Svájc, Hollandia és Németország református főiskolái, egyetemei jöhettek szóba a külföldi tanulmányutak tervezésénél. Különösen nagy kedvezményekben részesítették a magyar tanulókat Svájcban és Hollandiában, ahol a szorongatott hittársaknak így akartak segíteni az ifjú papok képzésében. „A »világosság« jegyében

² Emil *Ermatinger*: Das Zeitalter der Aufklärung. 106. l.

³ *Im Hof* i. m. 8. és kk. l.

megújulni kívánó európai szellem útjának szilárdan kiépített elágazásai vezetnek Genfen, Bázelen, Zürichen keresztül Debrecen és Sárospatak, majd még tovább az erdélyi városok, Kolozsvár, Nagyenyed és Marosvásárhely felé” — írja *Dezsényi Béla* a svájci és magyar kapcsolatokat áttekintő nagyszerű munkájában.⁴

II.

1. A svájci felvilágosodás

A felvilágosodás Svájcban az egész XVIII. századra kiterjedő folyamat, s mint ilyen ezt az időszakot Svájc történetében a történelem nagy századává alakítja. A felvilágosodás Svájcban az egyházi ortodoxia ellenlábasként jött létre. Az abszolút kormányformára való törekvés, amely a XVII. sz. végén, a XVIII. sz. elején és még jó ideig a század jellegzetes vonását alkotta, itt az egyházi ortodoxiában találta meg megfelelőjét. A svájci államszövetség már az 1531-i második országos béke óta katolikus és protestáns, és pedig református tömbre tagolódott. A katolikusokat a tridenti zsinat törvényei kötötték gúzsba. A reformátusokat, akik egységes álláspontot foglaltak el a katolikusok ellen, az 1566-i második helvét hitvallás kötötte össze erős kötelékkel. A református ortodoxia jelentős támogatását találta a formula *concensus*-ban, amelyet Svájc református kantonjai századokon keresztül kötelezőnek vallottak magukra nézve. Ennek főbb tételei voltak: Krisztus csak a kiválasztottak (kálvinisták) számára halt meg, a sorsa mindenkinek előre meg van határozva, a biblia Isten szószerinti kijelentése. Szigorú ellenőrzés akadályozta bármilyen ellenvélemény alkotását.⁵ Ennek a régi ortodox református szellemnek a lényege még a XVIII. sz. egy részében is az volt, hogy vallás és polgár, egyház és állam a legszorosabban összetartoznak. A vallás polgári kötelesség, és minden polgárjog alapja. A keresztelestől a temetésig egyházi cselekmények és hatások rendszere áll fenn, amely alól az állampolgár nem vonhatja ki magát.⁶

A svájci ortodox vallási felfogás külső jelei a svájci barokkban nyilvánultak meg. A katolikusok hatalmas templomokat, kápolnákat építettek. A reformátusok díszes keresztelő edényeket, grandiózus orgonákat használtak, a tehetős polgárok díszes sírokba temetkeztek. Világi viszonylatban gazdagon díszített városházák, ékes öltözetek és lenyűgöző szertartások alkották az ortodoxia jellemvonásait. Uralma legtovább a katolikus tömböktől körülvett Szt. Gallen városköztársaságban tartott, ahol csak 1794-ben, a század utolsó évtizedében győzött az új irány.⁷ Elég sokáig tartotta magát Bernben. A legkorábban Zürichben húzta ki a talajt az ortodoxia lába alól a *Bodmer* és *Breitinger* vezette új szellemi irányzat.⁸

⁴ *Dezsényi Béla*: Magyarország és Svájc. Bp. 1946. 76. 1.

⁵ Jellemző, hogy az utolsó eretnekegetés a katolikus Luzernben 1747-ben, a református Glarusban 1782-ben volt. *Im Hof* i. m. 10. és kk. 1.

⁶ *Paul Wernle*: Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert. 3. köt. 1923—1925. I. k. 90. 1.

⁷ *Im Hof* i. m. 12. és kk. 1.

⁸ *Wernle* i. m. III. k. 19. és kk. 1.

Ez ellen az egyházi ortodoxia ellen visszahatásként a felvilágosodás először az ésszerű ortodoxia formájában intézett támadást, amelynek keletkezésében angol, francia és holland hatások érvényesültek. Az angol deisták említett hatása megingatta a keresztyénség csodás bizonyítású alapjait. A deista irodalom kiemelkedő darabjait Angliában tanuló svájci teológusok hozták magukkal a század elején. Egyik legfontosabb bázisa a bázeli Frey-Grynaeus Intézet könyvtára volt. — Csaknem egy időben az angol deizmus beszívargásával érezhetővé vált a szabadkőművesség hatása is. *Bodmer* és *Breitinger* 1722-ben megjelent „Discourse der Mahlern” folyóiratának címlapján egy kőműves mester látható sapkával a fején. Maga a folyóirat az angol *Spectator* mintájára fogant.

De a francia felvilágosodás is közrejátszott a svájci felvilágosodás kialakulásában. *Descartes* tanai már a XVII. sz. végén megdőntötték az aristotelesi tanok hitelét Svájcban. Jelentős szerepe volt a fejlődésben *Pierre Bayle* „Dictionnaire historique et critique”-jének, amelyet Genfben már 1718-ban a kávéházakban olvasgattak, bár a városi tanács genfi kiadása ellen erőlesen tiltakozott. Bázelen egy újabb kiadása 1738-ban éppen a tanács támogatásával vált lehetségessé, bár az egyházi körök elleneztek. Külön meg kell említenünk a hugenották szerepét, akik a nantesi ediktum érvénytelenítése után nagyszámban özönlöttek Svájcba, és a magasabb műveltséget, ugyanakkor a dogmáktól mentes, mélyebb hitbeli meggyőződést és kritikai készséget hozták magukkal a svájci felvilágosodás gazdagítására.

A holland hatás a szabadabb szellem erőteljesebb hangsúlyában, de főleg a természetjog gyors térhódításában nyilvánult meg. *Hugo Grotius* tanai hamar gyökeret vertek Svájcban, s annak terjesztésére sokat tett *Barbeyrac* H. *Grotius* művének franciára való fordításával.

Az ésszerű ortodoxia kialakulásához a feltételek a hazai viszonylatban kedvezően fejlődtek. A formula concensust pl. Genfben már 1706-ban felmondták, és ahogyan a protestáns világban az anglikánok kiválásával a szabadabb szellem győzött, a felekezeti kötöttség Svájcban is meglazult. Hozzájárult a folyamat kibontakozásához az a triumvirátus, amelyet Jean-Alphonse *Turretini* (1671—1737), 1697 óta a genfi egyetem teológiai professzora, Jean-Frédéric *Osterwald* (1663—1747), 1699 óta a neuenburgi lelkész, a zsinat dékánja és Samuel *Werenfels* (1657—1740) 1699 óta a bázeli egyetem teológiai professzora alkottak. Az általuk képviselt álláspont ellentmondásos alapon átmenetet alkot az ortodoxia és a felvilágosodás között. Lényege a teológia redukciója az egyházi életben. Arra törekedtek, hogy az egyházat visszavezessék olyan humánus keresztyén-séghez, amely tágabb teret enged az értelemszerű gondolkodásnak, ugyanakkor a hitvallások tekintélyének megőrzésével gátat emel a dogmák túlságos hangsúlyozásának. A hangsúlyt a morális elemekre és a keresztyéni élet gyakorlati részére helyezték át. Tervszerűen gondoltak a felekezeti korlátok megszüntetésére a protestantizmuson belül. *Turretini* pl., akit baráti kapcsolat fűzött a természetjogász *Barbeyrac*-hoz és a kísérletező természetbúvár *Robert Chouet*-hoz, lehetővé tette Genfben evangélikus és anglikán istentiszteletek tartását. Hazai és külföldi protestáns teológusokkal kapcsolatot tartott fenn. Működésének jelentősége, hogy *Kálvin* városában, Genfben, *Kálvin* egyházát megszabadította a kálvini skolasztyikától.

Jean-Frédéric *Osterwald* a svájci protestáns liturgia fejlődésének történetében játszott jelentős szerepet. Angol hatás alatt új liturgiát dolgozott ki. Bizonyos mértékben rokon-szenvezett a pietistákkal. Reformjait „Catéchisme ou instruction chrétienne” (1702) c. munkájával kezdte. *Hübner* bibliai történeteinek mintájára „Abrégé de l’histoire sainte” c. művében a biblia tartalmát kilenc fejezetben foglalta össze. Kátéjával háttérbe szorította és megszüntette a heidelbergi káté egyeduralmát. A liturgiával függ össze az énekeskönyvek reformja, amely az egyes városköztársaságokban szinte az egész század folyamán tartott.

Az ésszerű ortodoxiának harmadik nagy képviselője, Samuel *Werenfels* Bázelen az enyhébb, liberálisabb és humanusabb teológiai oktatást vezette be. Az *Erasmus* óta eltűnt humanizmust élesztette fel, s igaz emberséggel harcolt a skolasztika minden megnyilvánulása ellen minden tudományágban. Az ősi keresztyéni egyszerűséghez akarta visszavezetni az egyházat. A hit dolgában az értelemnek adta az elsőséget. Élete vége felé a *Wettstein*-ügy miatt háttérbe szorult. Az ésszerű ortodoxia sok emberben felébresztette a vágyat a biblia szövegének tanulmányozására vagy a meglevő fordítások szövegének revideálására. Foglalkozott bibliafordítással Neuenburgban *Osterwald*, Bázelen Johann Jakob *Wettstein*, Simon *Grynaeus*. Zürichben Johann Jakob *Breitinger* vezetésével bizottság foglalkozott a zürichi biblia megreformálásával. Közülük a legnagyobb feltűnést Johann Jakob *Wettstein* újszerű újszövetségi fordítása keltett, amely az 1730-as években izgalomban tartotta nemcsak Bázelt, hanem a környező városokat és kantonokat is, és végül a fordító Bázeltől való száműzetésével fejeződött be.

Az ésszerű ortodoxián kívül a pietizmus is közrejátszott a felvilágosodás győzelmes előhaladásának folyamatában. Ezt *Teucher* az emancipációra vágyó polgárság előfutárának nevezte, amely az egyházi és állami ortodoxia ellen irányult.⁹ Azt mások is elismerik, hogy a pietizmus erősen szubjektív jellege folytán a modern szellem első felvillanása a felvilágosodás előtt. A svájci pietizmus nemcsak német, hanem francia forrásokból is táplálkozik.¹⁰ A pietista mozgalom a század elején az ortodoxia ellen támadt, s ezzel a felvilágosodás egyik segédcapatává vált. A magánösszejöveteleken történő egyéni megnyilatkozások a személyiség kibontakozását tették lehetővé, ezzel főleg a vallás gyakorlatára került hangsúly. A személyi ösztönzés, a lelkiismeret és a türelem fontos szerepet játszott a pietizmusban. Később a herrnhutiak csoportjának fellépésével szeparatista mozgalmak forrásává vált, haladó jellege megszűnt, s a század elejétől kezdve a pietizmus részéről vívott kemény csaták a század második felében véget értek.

Az eddigiek folyamán aránylag kevés szó esett a katolikus felvilágosodásról, amelynek világszerte általában két arca volt: egyfelől az ésszerű ortodoxiához hasonlóan bizonyos belső reform volt előkészületben a mélyebb emberiség értelmében, másfelől a katolikus monarchák harcoltak az egyház függetlensége ellen. Svájcban inkább a század második felében került sor ellentétekre az állami és egyházi vezetés között egyes kérdé-

⁹ Dr. Eugen *Teucher*: Die schweizerische Aufklärung als Wegbereitung der sozialen Emancipation 1712–1789. Basel, 1935. 36. l.

¹⁰ *Wernle* itt főleg Pierre *Poiret* és Antoinette *Bourignon* közvetítésére gondol. i. m. I. k. 141. l.

sekben. Az bizonyos, hogy a katolikus felvilágosodásnak erősebb ellenfele volt, mint a protestáns felvilágosodásnak, s így ott a világi erők győzelme hamarabb bekövetkezett.¹¹

A felvilágosodás folyamatában az eszmeáramlatok szövevényes formában jelentkeznek az egyes városköztársaságok, kantonok helyi körülményeinek megfelelően. Egyben azonban általában megegyeznek, hogy a küzdelem ún. „Gelehrtenrevolution”, „tudósok forradalma” volt. Tudósoknak a felvilágosodás híveit nevezték. Legnagyobb részük professzorokból, magasabbrendű oktatókból, általában értelmiségiekből állt, akiknek kevés kapcsolatuk volt a társadalom mélyebb rétegeivel, a parasztsággal vagy a század vége felé egyre erősödő munkássággal, de megengedhették maguknak, hogy az észszerűség, a józan ész problémáival foglalkozzanak azon a szakterületen, amelynek a művelésére hivatottak voltak.¹²

2. A felvilágosodás Zürichben, Bázelen és Bernben

A svájci felvilágosodás az egyes városköztársaságok sajátos gazdasági viszonyainak, földrajzi fekvésének, társadalmi rétegződésének megfelelően alakult. A legintenzívebb fejlődés a haladás irányában Zürichben tapasztalható. A zürichieknek mindig volt érzékük az új, a gyakorlati dolgok iránt. Ez a város földrajzi fekvéséből, talán a tájból, kelta eredetéből, történetéből adódik. Zwingli reformációja is különbözött Genf vagy Wittenberg vallási reformjától. A város társadalmi struktúrája más, mint Bázél vagy Berné, a vezető réteg szellemi arisztokráciából tevődik össze. — Ezt érezhette meg Ewald Christoph Kleist, a porosz verbunkos tiszt, amikor hízelgő véleményét a zürichiekről a század közepén megfogalmazta.¹³ A zürichi felvilágosodás, amely időbelileg a teljes XVIII. századot felöleli, és eszmeáramlatok rendkívül bonyolult képletét mutatja, főleg három aspektusban érdemel figyelmet: teológiai, irodalmi és természettudományi szempontból.¹⁴

Az események sorrendje nem időbeli, hanem inkább fontossági. A szabadabb gondolkozás első feltétele a teológiai liberalizmus volt, amely az ortodoxia ellen folytatott harc során Johann Conrad Wirz zürichi első lelkészé váló megválasztása után következett be. Wirz két irányban hadakozott: a dogmákba merevült vaskalaposok és az egyre radikálisabb korszellem ellen. A harc előbbi szakaszában jelentős szerepet juttatott Johann Jakob Zimmermann-nak (1695–1756), aki 1731-től a Karlsschuleban a természetjog és egyháztörténelem tanára lett. A holland Philipp van Limborch, Johannes Clericus és Hugo Grotius valamint a svájci triumvirátus: Osterwald, Turretini és Werenfels nagy hatással voltak fejlődésére. 1737-től a teológia vezető professzorának tisztét látta el. Minden

¹¹ Im Hof i. m. 57. és kk. l.

¹² Wernle i. m. II. k. 406. l.

¹³ „Zürich ist wirklich ein unvergesslicher Ort, nicht nur wegen seiner vortrefflichen Lage, die unique in der Welt ist, sondern auch wegen der guten und aufgeweckten Menschen, die darin sind. Statt dass in ganz Berlin kaum drei bis vier Leute von Genie und Geschmack antrifft, trifft man in dem kleinen Zürich mehr als 20 bis 30 derselben an, und sind dabei lustige und witzige Schelme”. Idézi Ermatinger i. m. 372. l.

¹⁴ Helyszűke miatt az ismertetésnél nem törekedhettünk teljességre, meg kellett elégednünk azzal, hogy a debreceni diákokra elsősorban ható, kiemelkedő egyéniségekről feltétlenül szót ejtsünk.

teológiai munkásságában mindig a vallás-erkölcsi hasznosság és a józan értelem vezette. Véleménye szerint a vallás oktatásának az értelemmel meg kell egyeznie. Az ortodoxia a nyílt összecsapásra a Karolinumban tartott ünnepi beszédét használta fel, melynek címe: „De imperfecta et umbratili rerum divinarum. . .” volt. *Zimmermann*, aki a küzdelemben alulmaradt, a beszédben hangoztatott arminiusi elvekből engedett, mert nem volt harcos egyéniség. Egyébként is egyik fő jellemvonása a türelmesség volt. De az ortodoxia nem sokra ment győzelmével, a predesztináció tana egyre inkább háttérbe került. *Zimmermann* legjelentősebb művében az emberiség kiemelkedő egyéniségeit védelmezi az eretnesség vádjá ellen, megbírálvá az i. u. négy évszázad csodás cselekményeit. Életrajzában elmarasztalja korát, mert hiányzik belőle a libertas sentiendi és a tolerantia. Ha rajta állna, vallási dolgokban mindenki úgy vélekedhetnék, ahogyan tud és akar. Síkra szállt az evangélikusok és reformátusok egyesülése, a protestantizmus egysége mellett. — Igehirdetésében az angol módszer (*Tillotson*) híve volt. Jelentősége abban rejlik, hogy kiterjedt levelezést folytatott hazája és a külföld legkitűnőbb tudósaival, köztük Jakob Christoph *Beck* bázeli kartársával, és keze alól került ki a század második felének felvilágosodott lelkész-nemzedéke, amelynek tagjai már szinte kivétel nélkül az új eszméáramlat hívei voltak. Működésük nyomán nagy változások történtek a zürichi egyházban. A dogmák tárgyalása helyére a gyakorlati buzgóság lépett, de ez is sokat hanyatlott az istentiszteletek kötelező látogatásának a század közepén való eltörlésével. Megváltozott a liturgia, új bibliai szövegekhez fűzték a gyakorlati élet erkölcsanát az igehirdető papok. Nem csoda aztán, hogy a zürichi fiatalok a felvilágosodásról mint második reformációról beszéltek.

Az egyházi megújodáshoz hasonlóan jelentős eredményt ért el a svájci felvilágosodás irodalmi téren. Elszigetelt jelenségként ide számít már Beat Ludwig von *Muralt* (1665—1749) „Lettres sur les Anglois et sur les Francois et sur les Voiages” c. felvilágosult műve, amely 1725-ben jelent meg, de kéziratban már korábban széles körökben ismert volt.

A zürichi irodalmi felvilágosodás két névhez, Johann Jakob *Bodmer* (1698—1783) és Johann Jakob *Breitinger* (1701—1776) nevéhez fűződik. *Bodmer* teológusnak szánták, kereskedelmi pályával próbálkozott, s végül történész, zsurnaliszta lett. Az angol irodalom hatása alatt *Addison* és *Steele* „Spectator” c. folyóiratának mintájára 1721-ben „Discourse der Mahlern” címen folyóiratot alapított azzal a céllal, hogy az erényt, a jó ízlést bevezesse a svájci hegyek közé. Valóban a lap erkölcsi, filozófiai és művészettörténeti kérdésekkel foglalkozott. A folyóirat írógárdája *Wolff* és *Leibniz* filozófiája alapján európai méretű harcot vívott a lipcei Johann Christoph *Gottsched*-dal. A zürichiek alapelve az volt, hogy a költészet nem az értelem, hanem a kedély és képzelet dolga. Ezért követelik többek közt, hogy a költői nyelv szemléletes legyen. A harc, amely a 20-as évektől a 60-as évekig tartott, a zürichiek győzelmével végződött. Az új német irodalom kiválóbb képviselői, *Klopstock* és *Wieland* a zürichiek mellé álltak, amit a század közepén hosszabb-rövidebb zürichi látogatással bizonyítottak. *Bodmer*, mint a hazai történet kutatója, mélyreható forrástanulmányokat végzett. Különösen érdekelte a középkor költészete. Másfelől azonban angol hatás alatt szívesen fordult biblikus témák, az emberiség általános kultúrhagyományait képező alkotások felé. *Bodmer* szá-

mára, aki négy fontos európai nyelven beszélt, az európai kultúrákban való tájékozódás nem jelentett különösebb nehézséget.

Az új eszmék terjesztésére a 20-as évek kezdetétől fogva *Bodmer* szívesen használta fel az általa alapított egyesületeket, amelyek közül különösen kiemelkedett a Helvetische Gesellschaft. Ezekben az egyesületekben találkoztak a zürichi fiatalok, és megvitatták az új gondolatokat és feladataikat a haladásért folytatott harcban. Az alsó híd a Városházánál és a szállodánál, a Sihl és Limmat közti sétány volt a zürichi agora, ahol a heves viták folytak.¹⁵ *Bodmer* és követőinek nagy korszaka 1740–60-ig tartott. Közben Svájc kapcsolatai erősödnek Franciaországgal. A kereskedelem és ipar fejlődése folytán egyre nagyobb a fényűzés. A *Bodmer* által létre hívott erők nem tudnak egységesek maradni. A fiatalságban hasadás állt be. Az egyik csoport Párizs felé tekintett, a másik a helvétika, a túlzó patriotizmus útjára lépett. *Bodmer* életművének jelentőségét azonban mindez nem csökkenti, hiszen egy félévszázadon át tanította a zürichieket a hazai történelem és táj ismeretéből fakadó hazafiságra és az emberiség nagy kulturális hagyományainak megértésére, tisztelésére.

A zürichi felvilágosodás másik harcos egyénisége Johann Jakob *Breitinger* teológus, filológus, a görög nyelv és szónoklattan tanára volt a Carolinumban, Zürichben, a legmagasabb fokú oktatási intézményben, ahova hatéves latin iskola után vették fel a növendékeket. Ehhez jött VII. osztályként a Collegium humanitatis, majd pedig a filológiai, filozófiai és teológiai osztály. *Breitinger* már korán kitűnt erős kritikai érzékével úgy, hogy a hatóság őt és barátját, Kaspar *Hagenbuch*-ot nyomatékosan figyelmeztette a kritikai tanulmányok mellőzésére és inkább a reáltantárgyakkal való foglalkozásra. *Bodmerral* már 19 éves korában kapcsolatban volt, s professzori működése folyamán még szorosabb viszonyba került vele. Tanulmányai, amelyek főleg a „Discourse der Mahlern” c. folyóiratban láttak napvilágot, az irodalmi felvilágosodás eszméinek tisztázásához jelentősen hozzájárultak. „Von dem Einfluss und Gebrauche der Einbildungskraft, zur Ausbesserung des Geschmackes” c. cikkét a közben Halléből elűzött Christian *Wolff*-nak ajánlotta. Ebben is, többi művében is *Descartes*, *Locke* és *Wolff* filozófiájára épített esztétikai elveit fejtegette. Költői műelméletét „Critische Dichtkunst” (1740) c. művében adta elő, amelynek megalkotásában különösen *Leibniz* filozófiájának szelleme vezette. *Breitinger* az értelem megvilágításától a szív megtisztítását remélte, és hitte, hogy a dolgok igazi értékéről való meggyőződéssel lehetséges az ember akaratát a jó felé fordítani. Az emberek többségénél ez a filozófia útján nem megy, ezért más eszközöket kell keresni. Például Menenius *Agrippa* meséjét, *Pope* tankölteményét és a bibliai példázatokat hozza fel. *Breitinger* meggyőződése, hogy az emberi életet az értelem és emberi méltóság szerint az igazra és jóra kell alapozni, de ő ebben a fő szerepet nem a vallásnak, hanem a költészetnek tulajdonította.¹⁶

Breitinger 1735-től a logika professzora is volt, s így elsősorban érezhette, hogy az értelem megvilágosításában fontos szerep jut a gondolkozás, a logika törvényeinek. Ezért 1735-ben kiadta a „Principia artis cogitandi” c. munkáját, amelyben lényegileg

¹⁵ Max *Wehrli*: Das geistige Zürich im 18. Jahrhundert. Zürich, 1943. 21. l.

¹⁶ *Wernle* i. m. II. k. 243. l.

Wolff-ra támaszkodik, azonban fordulnak elő benne Locke, Bacon, de Crousaz, Clericus, Buffier és Thüinig-idézetek. Fő igyekezete az, hogy a régi dialektikát mint mechanikus mesterkedést az újabb filozófiai eredményekkel pótolja.

Breitinger egyházi viszonylatban is jelentős munkát végzett a felvilágosodás érdekében. Bár maga sohasem prédikált, az igehirdetésben a gyakorlati szempontok hangsúlyozására tanította növendékeit. Általában az utolsó évesek, az ún. expektánsok csoportvezetője volt, s ilyen minőségében nagy hatást gyakorolt a végző teológusokra. Vezetése alatt folyt le a zürichi biblia revíziója. Még az 1772-ben elkészült „Biblisches Realregister” szerkesztésében is benne volt a keze. Általában mindenütt közreműködött, ahol a haladásról volt szó. 1720–1776-ig pl. minden vitán részt vett. Ha felmerült valahol egy haladó gondolat, rögtön a megvalósítás eszközeinek előteremtésén fáradozott. Elnöke volt a jórészt fiatal teológusokból álló Asketische Gesellschaft-nak (1768), amelynek soraiból számos haladó szellemű fiatal emelkedett ki.

Nagy lelkesedéssel minden alkalmat felhasznált a klasszikus ókor irodalmának, különösen a görög irodalom megismertetésére. Évtizedekig vezette a zürichi fiatalságot az antik irodalom és művészet szépségeinek feltárásában. Hatása alatt Johann Jakob Hess, későbbi zürichi antistes, többre becsülte az antik hősöket, mint a keresztyén világ kiemelkedő személyiségeit. Fiatalkori barátja, Johann Kaspar Hagenbuch (1700–1763), teológiai professzor, az ő hatása alatt többet foglalkozott régészettel, mint teológiával, s neve kiváló epigráfusként maradt fenn. Hogy a klasszikus ókor műveltségével Zürich minden felvilágosult polgára szívesen foglalkozott, az elsősorban Breitinger érdeme. Ha ehhez az érdeméhez irodalomelméleti nézeteinek Svájc határain túl kivívott győzelmét, valamint a korhadó egyházi ortodoxia elleni belső támadását hozzászámítjuk, meggyőződhetünk arról, hogy a zürichi felvilágosodás másodembereként számontartott képviselője jelentős munkát végzett.

A zürichi felvilágosodás képletéhez szervesen hozzátartozik a természettudományok fejlődése, amely természetesen korábbi hagyományokra vezethető vissza. Így az 1648-ban itt letelepedett lelkész és matematikus, Michael Zingg tekinthető a felvilágosodás egyik előfutárának. Csillagászzal és a természettudományokkal való foglalkozása teológiájára is rányomta a bélyegét. Ezért a papi rendből eltávolították. A természettudományok általában kívülről adtak lendületet a hivatalos egyházi ortodoxia elleni támadásnak. Figyelemre méltó, hogy a zürichi természettudósok szinte egytől egyig papi emberek voltak, így a Scheuchzer-testvérek, Johannes Gessner stb. A zürichi természettudósok körében Newton a tekintély. A kopernikusi világkép ellentétben áll az egyház felfogásával. Ezt még 1720-ban is törésre javasolta Johann Bernoulli I. Jakob Scheuchzernek egyik természettudományi munkájából, amikor tanácsát kérte.¹⁷ Scheuchzer megfogadta bázeli bölcs barátja tanácsát, s Kopernikus tanait csak ott csempészte bele könyvébe, ahol matematikusokhoz szólt a matematikusok nyelvén. A két Scheuchzer-testvér, Johann Jakob (1672–1733) és Johannes (1684–1738) egymást követték mint a matematika professzorai, majd mint városi orvosok, és vállvetve vívták harcukat az

¹⁷ Jellemző Scheuchzer ironikus válasza: ...hallgatni kell a cenzúrára, s majd rendelettel kényszeríteni fogják a napot, hogy forogjon a Föld körül. *Im Hof* i. m. 27. l.

egyházi ortodoxia ellen. Ez gyakran nem folytatható a nyílt színen és nyílt sisakkal. Johann Jakob *Scheuchzer* természettudományi műveit ilyen címek alatt bocsátotta közre „Hiobs heilige Naturlehre”, „Physica sacra oder Kupferbibel”, vagy hogy egy másik nevet említsünk, Johann *Gessner* „Von dem Nutzen der Messkunst in der christlichen Religion...”. *Scheuchzer* Svájc első természettudományi leírását „Beschreibung der Naturgeschichten des Schweizerlandes” (1704–1708) és „Itinera Alpina” (1720) c. munkáiban adta. Előadásaival, műveinek tartalmi és formai kiválóságával lenyűgözte tanítványait. 1710-ben tartott professzori székfoglalójában a matematikának a teológiában való hasznáról tartotta előadását, amelyben a kronológia, földrajz, aritmetika és geometria hasznos voltát bizonyította az özönvízzel és Salamon templomának építésével kapcsolatosan. „Physica sacra”-jában a biblia természettudományi világának megmagyarázására törekedett. Jó barátságban volt a neuenburgi hugenotta Louis *Borguet*-val, a filozófia és matematika professzorával, akivel versengve kutatták a Jura fossziliáit.¹⁸

A *Scheuchzer*ek munkáját fiatalabb tudóstársuk, Johann *Gessner* (1709–1790) folytatta, aki a természettudományi ismeretek terjesztésére megalakította a Naturforschende Gesellschaft-ot. Mint Albrecht von *Haller* barátja vele együtt gyönyörködött az Alpok szépségeiben. Ezenkívül felkutatta ásvány- és vízforrásait. Matematikai munkássága is figyelmet érdemel. Egy másik társaság, a Physikalische Gesellschaft alapításában Leonard *Usteri* (1741–1789), a Carolinum professzora működött közre.

A természettudományi ismeretek gyakorlati kivetítődésekként intenzív kertkultúra fejlődött ki Svájcban, ugyanekkor a földművelés fejlesztése is szívügyévé vált számos svájcinak. Ezen munkálkodott Johann Caspar *Hirzel* (1725–1803) orvos, a városi kistanács, majd a nagytanács tagja. A Helvetische Gesellschaft évi összejövetelein leírást adott és emlékbeszédet tartott a felfelé törekvő parasztság képviselőjéről, *Kleinglogg*-ról.¹⁹ A természettudományi ismeretek terjedése a vallási megkötöttség alóli felszabadulás mellett együttjárt a svájci táj szépségeinek felfedezésével, az egyszerű falusi élet iránt való rajongással, valamint természeti leírások és költői művek keletkezésével. A svájci költészet ebben a vonatkozásban az említett Albrecht von *Halleren* kívül Salomon *Gessner*, Johann Caspar *Lavater* irodalmi munkássága folytán sok maradandó értéket alkotott.

A zürichi felvilágosodás terjesztésében jelentős szerepük van a különböző egyesületeknek és társaságoknak. A Helvetische Gesellschaft-ot, amelynek mozgósító ereje több kantonra is kiterjedt, 1727-ben alapították. 1743-ban alakult a Wachsende Gesellschaft, 1750-ben a Dienstagskompanie, 1762-ben a Helvetisch-Vaterländische Gesellschaft zu Gerwi, 1765-ben ennek folytatása a Helvetisch-Vaterländische Gesellschaft, ugyanebben az évben a Moralische Gesellschaft. Legszármottevőbb a Helvetische Gesellschaft volt, amelynek évi összejövetelein a mindenkor elnök beszélt a legégetőbb időszzerű kérdésekről. A társaság alapelvét Johann Georg *Zimmermann* (1728–1795) fogalmazta meg „Vom Nationalstolze” c. művében. Mindenki gyűlöli a másik embert, ezt kell kiküszöbölniük a Helvetische Gesellschaft tagjainak. Mindamellett a Társaság nem lelkesedett a francia forradalom jelszavaiért, mert tagjai jórészt tehetősek voltak. Kialakult

¹⁸ *Wernle* i. m. I. k. 177. és II. k. 7. l.

¹⁹ Ez a hőse „Der philosophische Bauer” c. munkájának. 1761.

azonban a tagoknak már egy fiatalabb rétege (*Pestalozzi* és társai) akiket már áthatott a francia forradalom szelleme.²⁰ Az egyesületi gondolat megvalósításával, Svájc egészére kiterjedő szervezkedéssel a zürichi felvilágosodás hozzájárult a felvilágosodás táborának növekedéséhez.

A zürichi felvilágosodás vezetői tisztában voltak azzal, hogy a haladó gondolat győzelméhez elsődlegesen hozzátartozik az iskolaügy alapos reformja. A század első felében előkészített reformokat a század második felében *Breitinger* valósítja meg. 1775-re már ipariskolát szerveznek. A Leányiskola 1774-ben kezdi meg működését. Az új tanintézmények számára jó tankönyveket szerkesztenek és adnak ki. Az iskolareformokért folytatott harcban kitűnik Johann Jakob *Steinbrüchel* (1729–1796), aki 1776-ban követte több tisztségében *Breitingert*. Jelentős indításokat kapott a zürichi felvilágosodástól Johann Heinrich *Pestalozzi* (1746–1827), aki ugyan már a század végén és a következő század elején vált a nevelésügy fáklyavivőjévé.

Kisebb szerep jutott a svájci felvilágosodásban Bázelnak, ahol főleg az egyetem és professzorainak állásfoglalása szabta meg a fejlődés irányát. E tekintetben szólunk már *Werenfels* munkásságáról, aki az ortodoxia merev nézeteivel ellentétben liberálisabb keresztyénség képviselője volt. Tekintélye, a fiatalabb professzorokra való hatása a század egész első felében érezhető. Az egyetem összetételéből folyóan (teológiai, bölcsészeti és orvostudományi kar) sokoldalú képzés színhelye volt a bázeli egyetem, ahová *Descartes* s nem sokkal később *Christian Wolff* tanai korán behatolhattak. A természetjogot már 1706-tól, s 1734-től a hazai történelmet is előadták. Éppen az a tény, hogy a teológián kívül a többi karokon sok más, racionálisabb stúdiummal is foglalkozhattak a teológusok, előmozdította fiatal teológusoknak a felvilágosodás eszméihez való közeledését. Az egyes tudományzajok jelentős képviselői voltak matematikában a *Bernoulliak*, a történelemben Jakob Christoph *Iselin*, a teológiai tudományokban Jakob Christoph *Beck*, Johann Ludwig *Frey*, az orvostudományban Emanuel *Koenig* és Johann Rudolf *Zwinger*. A matematikának csak Bázelen volt tanszéke.

Bázelen egyébként a város társadalmi összetétele tette bonyolulttá a helyzetet a felvilágosodás terjedése szempontjából. Az egyetem felvilágosultabb vezetői többé-kevésbé elszigetelt törekvések szolgálatába szegődtek. A városi lelkészek, nagy mértékben az első lelkész, az antistes vezetésétől függöttek. Külön tömböt alkotott a városi vezetőség, amely a tehetős polgárság tagjaiból került ki. Az egyetem és város vezetői között időnként feszült volt a viszony. A szellemi és várospolitikai vezetők közt fennálló versengés nem egyszer világnézeti viszonylatban is éreztette hatását. Az ellentétek növeléséhez és sokrétű megnyilvánulásához a már említett *Wettstein*-ügy, a *Bayle*-szótár 1738-i bázeli kiadása nyújtottak alkalmat. Érdekes, hogy a felvilágosodás képviselőit mindkét csoport tagjai között megtalálhatjuk.

Ezenkívül megállapítható, hogy a városi közönség körében jelentős francia hatás érvényesült. Bázelen a hugenotta menekültekből és a franciául beszélő polgárok rétegéből már korábban francia gyülekezet alakult, amelynek lelkészei, többek között

²⁰ *Teucher* i. m. 73. és kk. 1.

Jean-Rodolphe *Osterwald*, Abraham *Du Paquier* igen jó szónokok voltak. Ha valaki jó prédikációt akart hallani, a francia gyülekezet istentiszteleteire járt. De a városi polgárság is széles körben beszélte a francia nyelvet. Két bázeli felvilágosult elme, Isaak *Iselin* és Johann Rudolf *Frey* franciául leveleztek. Ugyanakkor Zürichben bizonyos ellenérzés volt tapasztalható a franciákkal szemben.

Viszont egyetemi körökben erős volt az angol hatás, amelynek bázisa a Collegium Erasmianum épületében működő Frey—Grynaeus könyvtár volt. Ennek anyagát Johann Ludwig *Frey* (1682—1778) és Johannes *Grynaeus* (1705—1744) professzorok és főleg elődeik gyűjtötték össze és bocsátották a tanulóifjúság rendelkezésére. Ez a könyvtár az angol deista irodalom darabjait tartalmazta, s mivel a vele kapcsolatos alumneum a külföldi diákok, természetesen a magyarok szálláshelye volt, az új eszméáramlatoknak nagyon fontos forrásává vált.

A bázeli felvilágosodás úttörőjéről mint az ésszerű ortodoxia képviselőjéről, Samuel *Werenfels*-ről már volt szó. A mi *Maróthink* megjelölése szerint létezett közelebbről egy bázeli triumvirátus, ennek további tagjaiként Johann Ludwig *Frey* és Jakob Christoph *Iselin* professzorokat nevezte meg. Valóban *Frey*, a történelem, majd a teológia professzora, szabadabb szellemben tanított. Ugyanez mondható el Jakob Christoph *Iselin*ről. Mindössze a *Wettstein*-perben tanúsított magatartásuk nem egyeztethető össze felvilágosult törekvéseikkel. Johann Jakob *Wettstein* (1666—1741) bázeli újszövetségi kéziratok összehasonlítása során több hiányosságot fedezett fel, amelyeknek nyilvánosságra való hozataláért az 1729-i badeni egyházi tanácskozáson Bazel küldötteit a berni és zürichi követek megtámadták. Az ügy megvizsgálására összeállított bizottság, az ún. Collegium Biblicum megállapította, hogy bár *Wettstein* a főbb tételekben ortodoxnak bizonyult, a szövegek magyarázatánál itt-ott szabadabb szellemben dolgozott, s közben véleményét másokról nem rejtette véka alá. Ezért 1730 tavaszán állásától megfosztották, s ahelyett, hogy a bázelieliek büszkéek lettek volna arra, hogy a modern szövegkritika első és egyik kiváló képviselője soraikból került ki, száműzték városukból.²¹

Jakob Christoph *Iselin* (1681—1737) rövid marburgi működés után 1706-tól a bázeli egyetemen főleg történelmi előadásokat tartott. Érdeme, hogy ezekben eredeti források alapján fogott a hazai történelem ismertetéséhez, s így hallgatóira nagy hatással volt.

Teológiai előadásaiban és műveiben a mérsékeltlen haladó irányzat hívének bizonyult Jakob Christoph *Beck* (1711—1785). Viszont Svájc határain túlra is kiterjedő levelezésében, az általa szerkesztett folyóiratban a felső- és középfokú oktatást érintő szervezési kérdésekben a felvilágosodás elveit igyekezett érvényesíteni. „Fundamenta theologiae naturalis” (1757) és „Synopsis institutionum universae et revelatae” (1765) c. munkáiban azokhoz a teológusokhoz csatlakozik, akik a természetes teológia tételeivel szilárd alapot akartak nyújtani az isteni kijelentéshez a dogmák mellőzésével. Az említett második műben erősen túlteng az enciklopédikus és gyakorlati elem. Lényegében azonban teológiai vonatkozásban alig lép túl a *Werenfels* képviselte állásponton.²²

Annál jelentősebb viszont az, amit az egyetem szervezése, a szellemi kapcsolatok fej-

²¹ Wernle i. m. I. k. 524. és kk. I.

²² Uo. I. k. 528. I.

lesztése és az oktatási reformok megvalósítása terén végzett. A század elején meglehetősen hullámvölgybe jutott bázeli egyetem felvirágoztatásán Johann Rudolf *Thurneysen* és Anton *Birr* professzorokkal együtt sokat fáradozott. Szerkesztette a „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen” c. folyóiratot (1735–36). Levelezésben állt a zürichiek közül Johann Jakob *Zimmermann*-nal, különösen 1737–1756-ig váltottak sok levelet, amelyekben egymás terveiről, a fontosabb eseményekről tájékoztatják egymást. Úgyszintén eleven volt a levélbeli kapcsolat *Beck* és *Breitinger* közt a század derekán. Johann Kaspar *Hagenbuch*nak, a zürichi régésznek 1741–62-ig 42 levelet írt. Fenntartotta a kapcsolatot a berni professzorokkal is. Különösen kedvelte a magyar ösztöndíjas diákokat, akiket nemcsak bázeli tartózkodásuk alatt, hanem hazájukban való visszatérésük után is szívesen támogatott tanácsaival, publikálási lehetőségek nyújtásával.²³

Beck állandóan figyelemmel kísérte az oktatásügy helyzetét Bázelen, s ahol csak szükség volt közreműködésére, szívesen állt rendelkezésre. A század 60-as éveiben ilyen vonatkozásban szorosan együttműködött Isaak *Iselin*-nel, a bázeli felvilágosodás egyik legjelentősebb képviselőjével, aki a legjobb véleményrel volt *Beck* szándékai és törekvései felől. Több nevelésügyi reformot együtt készítettek elő.²⁴

Általában jellemző a bázeli felvilágosodásra, hogy sok kevésbé neves fiatal egyetemi hallgató lelkesedett a haladó eszmékért, akik életre szóló indításként vitték magukkal az itt megismert eszméket. Így Bazel is melegágyává vált a fejlődést előmozdító gondolatoknak. Az ifjabbak közül megemlíthetjük Christoph *Merian* (1712–1743) nevét, aki nagy tisztelője volt Jean Frédéric *Osterwald*nak. Meglátogatta Jean Alphonse *Turretinit* is Genfben. Majd két zürichi felvilágosult ifjú, Salamon *Hirzel* (1714–1774) és Johann Jakob *Ulrich* (1714–1788) kíséretében külföldi tanulmányútra indult. Hazatérése után a bázeli Theodor-templom lelkésze lett.

A hasonnevű Emanuel *Merian* (1732–1818), bázeli első lelkész, *Beck* teológiája szintjén hajlandó volt reformokra, új énekeskönyv, káté és liturgia bevezetésére. A további fejlődés folyamán azonban szembefordult a felvilágosodás eszméivel. Meghiúsította a német felvilágosodás mélyebbre hatolását a század végén.²⁵

A teológusokon kívül számos természettudós terjesztette a felvilágosodás gondolatait. Közülük az elsők között kell megemlékeznünk a *Bernoulli*-családról, amely aránylag rövid idő alatt mintegy nyolc kiváló matematikust adott a tudós világnak. A baseli egyetem büszkeségei voltak többek között Jakob *Bernoulli* I. (1654–1703), Johannes *Bernoulli* I. (1667–1748), mindkettő bázeli professzor, Niklaus *Bernoulli* I. (1687–1759), matematikus, jogász és filozófus, aki 1722-től Bázelen munkálkodott és közreműködött a „Lexicon Basiliense” újabb kiadásán, Niklaus *Bernoulli* II. (1695–1726), matematikus és jogász volt Bernben, majd Szentpétervárott, Daniel *Bernoulli* (1700–1782) tízszer nyerte el a párizsi Akadémia matematikai díját, és 1733-tól az anatómia és botanika professzora lett Bázelen, Johann *Bernoulli* II. (1710–1790) szintén matematikus és

²³ A levelezés részleteiről l. „Die Korrespondenz des Basler Professors Jakob Christoph Beck. 1711–1785.” Bearbeitet von Ernst Staehelin. Studien zur Geschichte der Wissenschaften in Basel. Herausgegeben von der Universität Basel. XVIII, Basel, 1968.

²⁴ *Staehelin* i. m. 34. és kk. l.

²⁵ *Wernle* i. m. I. k. 528. és kk. l.

jogász volt, Johannes *Bernoulli* III. (1744–1802) jogot tanult, majd a berlini Obszervatórium igazgatója lett.

Az orvosképzés egyik tekintélyes oszlopa, Emanuel *Kcenig* tanítványait jól kézben tartotta, rövid idő alatt sok értékes stúdiumot adott elő hallgatóinak. A könyvtárbizottságnak is tagja volt. Johann Rudolf *Zwinger* (1692–1777) orvosprofesszort 1723-ban a német természetkutatók Akadémiájának tagjává választották. A gyakorlati orvostan professzora volt, szerette és támogatta a magyar diákokat. *Hatvani* István kedvelt tanítványai közé tartozott.

A bázeli felvilágosodás képéhez szorosan hozzátartozik világi vonalon Isaak *Iselin* (1728–1782), az örökös városi írnok munkássága. Fejlődésében eleinte a francia hatás érvényesült, különösen *Montesquieu* hatott rá. Majd *Wolff* és *Leibniz* műveinek tanulmányozásához fogott, de ugyanakkor befogadta az angol deizmus hatását is. A felekezeti gyűlölködések fölé emelkedett s az amerikai polgárháború idején a négerekkel érzett együtt. A filozófiai problémákon kívül gazdasági kérdésekkel is foglalkozott. „Patriotische Träume eines Menschenfreundes” (1755) c. művében az állam fogalmát taglalja az individualizmus és a hazaszeretet fogalmából kiindulva. E munkájának hatása *Schiller-nél* és *Pestalozzinál* is felismerhető. „Philosophische Mutmassungen über die Geschichte der Menschheit” (1754) c. munkája gyakorlati célok szolgálatában állt. Kapcsolatban volt a zürichi felvilágosodás követőivel is. Az egyetem fennállásának 300 éves évfordulóján, 1760-ban Salomon *Gessner* és Salomon *Hirzelt* látta vendégül, s ekkor született meg a Helvetische Gesellschaft kantonok fölötti koncepciója. Hivatali ténykedésében az emberiség vezette, megreformálta a baseli börtönök ügyrendjét. Az iskolai reformok terén hasznosan munkálkodott. Szoros kapcsolatban állt a francia egyházközséggel, amelynek lelkészéhez, *Mouchonhoz* meleg barátság kötötte. Az ő nevéhez fűződik 1765-ben a „Gesellschaft zur Beförderung des Guten und Gemeinnützigen” nevű társaság megalapítása. Baráti köréhez tartozott a szintén franciás műveltségű Johann Rudolf *Frey*. Isaak *Iselin* hazafias alapon, a felvilágosodás szellemében számos gondolattal járult hozzá a következő század fejlődéséhez.

A felvilágosodás Bázelen, többé-kevésbé elszigetelt jelenségektől eltekintve, nem ívelt olyan magasra, mint Zürichben, sőt alig emelkedett magasabbra, mint a század elején *Werenfels* idejében. Ebben közrejátszhatott a pietizmus hatása. Ez a mozgalom időnként igen megerősödött Bázelen, bár eleinte mint az ortodoxia ellensége, javára volt a felvilágosodásnak.

Bernről általában azt lehet megállapítani, hogy a század folyamán mindvégig ortodox maradt, aminek az a magyarázata, hogy sem a teológusok, sem a világiak közt nem volt olyan kiemelkedő egyéniség, akit akár *Zimmermann*-nal, akár *Werenfels*-zel össze lehetne hasonlítani. A másik magyarázatot abban leljük, hogy mint Bázelen, Bernben is időnként igen erős volt a pietista befolyás, ami a professzorok körében is éreztette hatását.

Egyébként a főiskolán az egyik legmozgékonyabb professzor Johann Georg *Altmann* (1695–1758) a szónoklattan és történelem előadója, később a görög nyelv és erkölcsan tanszékére ment át. Szerkesztette a „Bernisches Freitagsblättlein”-t, aztán a „Bernischer Spectateur”-t. Állandó kapcsolatban volt a zürichi felvilágosodás képviselőivel, főleg

Breitingerrel, akivel 1740-től kezdve együtt szerkesztette a „*Tempe Helvetica*” című folyóiratot (1735–1743). Teológiai, régészeti és filozófiai cikkei jórészt ebben a folyóiratban jelentek meg. 1739-ben *Gabriel Hürnerrel* együtt megalapította a német nyelv ápolására a *Deutsche Gesellschaft*-ot. A felvilágosodás nagy irodalmi vitájában *Altmann* két felé, *Gottsched*, másfelől *Bodmer* és *Breitinger* felé kacsingatott, aminek a zürichiekkel való teljes meghasonlás lett a következménye. Professzortársaival való kapcsolata sem volt teljesen kielégítő. Különösen elmérgesedett *Samuel Scheurerhez* (†1747) való viszonya, aki a görög és héber nyelv professzora volt. A teológia tanszékét 1735-ben foglalta el.

Erős berni gyökerekkel rendelkezett a svájci felvilágosodás egyik kiemelkedő alakja, *Albrecht von Haller*, a nagy természettudós, filozófus és költő. Mint természettudós az anatómia, fiziológia és botanika terén alkotott figyelemre méltót. Univerzális szemlélete főleg „*Kleine Schriften*” c. művében nyilatkozik meg. Nevezetes 1728. évi utazása az Alpokban, amelynek során a zürichi *Johannes Gessner* kíséretében beutazta, és a svájciak számára felfedezte az Alpokat. Az utazás alatt rővénnyeket, ásványokat gyűjtött, és verseket írt. 1734-ben pályázott Bernben a szónoklattan és történelem tanszékére. A pályázat meghíúsultával Göttingába hívták meg professzornak. Itt szerkesztette a „*Göttingsche Gelehrten Anzeigen*” c. folyóiratot. 1753-ban hazatért szülőföldjére, Bernbe, ahol mint közigazgatási tisztviselő, majd az Aigle melletti *Roche* sőtügyi főigazgatóságán dolgozott. Írt Svájc rővénnyzetéről, az emberi test fiziológiájáról. Idősebb korában államregények jelentek meg tőle: „*Uson*” (1771), amely a patriarchális monarchiáról, „*Alfred*” (1773) pedig a parlamentáris monarchiáról szólt. „*Fabius und Cato*” (1774) c. művében a berni köztársaságot dicsőítette. A legnagyobb hatást azonban költeményeivel érte el. Ezekben a svájci táj szépségei mellett dicséri a nép egyszerű fiainak tiszteletreméltó jellemvonásait. Zürichi barátai egytől egyig a felvilágosodás híveihez tartoztak. Érdekes, hogy *Rousseau-nak* egész életén át ellensége volt, s nem szűnt meg ellene hadakozni. E tekintetben a fiatalság nem követte, hiszen Bernben a fiatalokból *Rousseau*-kör alakult, amelynek élén egy berni nő, *Julie Bondeli* állt. — *Haller* a valóság, a svájci táj szépségeinek, a nép nemes tulajdonságainak költői eszközökkel való ábrázolásával jelentős mértékben hozzájárult egyfelől a svájci hazaszeretethez, másfelől annak a meggyőződésnek a kialakulásához, hogy ez a föld az ember számára nem siralomvölgy. Ennek megfelelően a felvilágosodás erkölcstana mindent jónak tart, ami az embert boldoggá teheti.

A fiatalok közül kivált *Johann Ith* (szül. 1747), aki 1781-ben a filozófia professzora lett. *Ith* legkitűnőbb tanítványa *Philipp Albert Stapfer* volt, a helvetika későbbi kultuszminisztere.

A felvilágosodás legnagyobb ellenségeiként Bernben *Johann Stapfert*, az előbbi *Stapfer* nagybátyját és *David Kochert*, a *Seminarium Philologicum* professzorát tartották számon. Részben nekik tulajdonítható, hogy a felvilágosodás szelleme Bernben nem tudott érvényesülni.

3. A svájci felvilágosodás főbb jegyei és eszközei

Ha már most a teológia átváltozásának, a városok szerinti fejlődésnek áttekintése után a svájci felvilágosodás főbb jegyeit és a felhasznált eszközöket kívánjuk összefoglalni, akkor az első közt kell említenünk az antik hatást. A felvilágosodás mozgalmának vezetői mindenütt lelkesedtek a klasszikus ókor, különösen a görög művészet, irodalom nagy alkotásaiért. Sokan közülük valamelyik klasszikus nyelv professzorai voltak, de akadtak olyanok is, akik a papi hivatás gyakorlása közben fordultak a klasszikus írók műveinek olvasásához. Baselben Johann Rudolf *Burckhardt* (1738–1820) a teológia elvégzése után fogott a klasszikus írók műveinek tanulmányozásához. Számos görög és latin auktor művét adták ki újonnan, vagy írtak hozzá magyarázatokat. Régi kiadásaiik keresett cikkek voltak a könyvaukciókon. A klasszikus írók műveinek tanulmányozása szinte elhomályosította a keresztyénség hőseinek tisztelését. Így történt ez részben Albrecht *Hallernél*, vagy a schaffhauseni Johann *Müllernél*. Jakob *Wegelin*, szt. galleni professzor *Lykurgus* spártai törvényhozásáról szóló könyve írása közben teljesen spártai gondolkodásúvá vált.

Az antik tanulmányokkal való foglalkozás jelentősen előmozdította a régészet és történelem iránti érdeklődést. Így volt ez a zürichi Johann Kaspar *Hagenbuch* esetében. De egész Svájcban megindult a római kori emlékek feltárása és gyűjtése. A tárgyi emlékek és a klasszikus szövegek tanulmányozása egyben az ókor szellemének felidézését is jelentette. A zürichi fiatalok a század 60-as éveiben a római szabadságszeretet szellemében szövetkeztek a hatalom ellen.

Mi sem természetesebb annál, hogy mindez a hazai történet iránti érdeklődéssel és lelkesedéssel járt együtt. A svájci egyetemeken és főiskolákon korán felállították a tan-székeket a hazai történelem számára, amelynek birtokosai legelőször is a források mélyre-ható tanulmányozásához, majd ezek kiadásához kezdtek. A történelmi tanulmányokkal foglalkozók közül különösen kiemelkedik Johannes *Müller*, akit az újabb svájci történet-írás megalapítójának tekintenek. Érdeme, hogy a felvilágosodás híveiről, a „*Helvetische Gesellschaft*” schinz-nachi találkozóiról eleven képeket örökölt meg, amelyek aztán az események korhű dokumentumaivá váltak.

Erre az évszázadra esik Ägidius *Tschudi* *Chronik* c. művének megjelenése. Ebben a bázeli Johann Rudolf *Iselinnek* vannak különös érdemei, aki a XVI. századi kiváló svájci történetíró forrásértékű tanulmányait korhű dokumentumokkal éppen a mi *Maróthinnak* svájci tartózkodása idején (1734–36) adta ki két kötetben, s ezzel jelentősen hozzájárult nemcsak a hazai történelem iránti érdeklődés felkeltéséhez, hanem a történelmi kutatá-soknak eredeti forrásmunkák alapján való folytatásához.

A felvilágosodással függ össze egy új tudományágnak, a természetjognak a születése. A reformációval az egységes filozófiai gondolkodás, de különösen a jogi gondolkodás szétesett. A XVI. század gondolkodói rájöttek az emberrel veleszületett értelem léte-zésére, erre próbáltak Hugo *Grotius*, Samuel *Pufendorf*, *Leibniz*, *Thomasius*, *Wolff*, *Cumberland*, *Locke*, *Spinoza*, s az olasz *Gravina* egy új gondolkozási rendszert felépíteni, amit természetjognak neveztek. Az új tudományág hívei gyorsan elszaporodtak. Az ész-

szerű ortodoxia képviselői kivétel nélkül természetjogászok voltak. Véleményük szerint a józan ész (der gesunde Menschenverstand, a bon sens) egybeesik a keresztyén erkölccsel. Egységesen elvetik a politikai abszolutizmust. A törvényes uralkodó rendeletei nem lehetnek ellentétben az emberi szívbe írt törvényekkel. A természetjogi írók latinul megfogalmazott tanait François de Salignac de la Mothe Fénelon „Aventures du Télémaque” (1699) c. művében regény formában népszerűsítette. A francia Svájcban három jelentős személyiség terjesztette a természetjogot: Jean Barbeyrac, aki a holland és angol természetjogászok műveinek franciára való fordításával szerzett érdemeket. Az ő tanítványa volt Jean-Jacques Barlamaqui, genfi jogi professzor és Emer de Vattel. A két utóbbi sokat foglalkozott az elődök nyomán a háború és béke, a semlegesség, a különböző államok egyenjogúságának kérdésével. Nézeteik nagy érdeklődésre találtak Észak-Amerikában a függetlenségi mozgalom hívei között. A természetjogot egyébként Svájc minden egyetemén és főiskoláján előadták.²⁶

A természettudományok és a matematika felvirágzása a felvilágosodás korában olyan előzményekre vezethető vissza, mint Francis Bacon tételei az induktív módszerről, a megfigyelésről és kísérletezésről. Egy emberöltő múlva Descartes a teljes emberi kétkedés szellemének csinált szállást az emberi művelődésben. Ezek a tudományos tételek hamar bebocsátást nyertek Svájcba, bár egyházi körökben természetesen ellenzésre találtak. Ugyanez volt a helyzet a Kopernikus–Newton-féle világkép elterjedésével, amint erre a zürichi felvilágosodás történetével kapcsolatosan utaltunk. Baselben 1675-ben az egyetem megtiltotta Peter Megerlin professzornak a kopernikusi tétel előadását, és nem sokkal később, 1681-ben megtiltotta „Systema mundi copernicanum argumentis invictis demonstratum” c. művének kinyomtatását is.²⁷

Genfben csaknem egyidejűleg, pontosan 1669-ben Robert Schouet a hét minden szerdáján kísérletekkel egybekötött előadást tartott, amelyen a városi közönség is részt vett. Nem támadták, mert a város közéletében is szerepet játszott olyannyira, hogy 1699-ben polgármesterré választották.

Fontos viták folytak a felvilágosodás svájci természettudósai közt az élet keletkezéséről, a test és lélek viszonyáról. Haller foglalkozott a természettudomány kutatójának azzal a jogával, hogy a természeti folyamatok mechanisztikus magyarázatát is elvégezze a vallás veszélyeztetésére való tekintet nélkül. A felvilágosodás természettudósai a folyamatok törvényszerű okait kutatták, s ebben az eljárásukban a tapasztalatból indultak ki. Ezt hirdette és alkalmazta már a két Scheuchzer, de legkövetkezetesebben Albrecht Haller. Általában divatba jött még az elméleti felismerések gyakorlati alkalmazása, ez megnyilatkozott különösen a matematika gyakorlati felhasználásában. Feltérképezték Svájcot; a biológiát, kémiát a földművelés, a matematikát és fizikát az építészet, a hídépítés, nem kis mértékben az órapar szolgálatába állították.²⁸

Általában a matematika mindig és mindenütt vezérszólam a fizikai világ megismerésében. Ez a francia matematikusokon kívül kétségtelenül a bázeli Bernoulliak érdeme. Ennek

²⁶ Im Hof i. m. 18. és kk. 1.

²⁷ Igaz, hogy a könyv a következő évben Amsterdamban megjelent, Megerlint azonban elmarasztalták.

²⁸ Im Hof i. m. 28. 1.

a belga származású hugenotta családnak a tagjai 28-szor nyerték el a francia Akadémia matematikai díjait. Kutatásuk kapcsolódik *Leibniz* és *Newton* tanaihoz, de az analitikus mechanika terén korszakalkotó munkásságot fejtettek ki, s nagyban hozzájárultak a függvény fogalmának tisztázásához.²⁹

A svájci felvilágosodás további jegyei közé tartozik a nevelés ügyével való szorgos foglalkozás. Ezt részben az is szükségessé tette, hogy a dogmatikus oktatás mellőzésével idő szabadult fel, s mind a nevelők, mind a gyülekezeti lelkészek ennek minél tökéletesebb kihasználására törekedtek. A nevelők száma gyarapodott azzal, hogy többen ott hagyták a papi szolgálatot és nevelői állást vállaltak, gyakran a kor szokása szerint, házitanítók lettek, mint pl. *Maróthi* György barátja, Samuel *Wettstein* Bázelen, vagy *Johannes Frey* ugyanott. A papok azon kívül, hogy maguk is szívesen tanítottak, mint pl. *Abel Merian*, a bázeli antistes fia, Bretewillben, nagyobb figyelemmel kísérték az iskola munkáját, vagy teljesen felhagytak a papi pályával, mint *Johannes Niederer*, akit 1796-ban szenteltek pappá Bázelen, de *Pestalozzi* intézetéhez csatlakozott, s annak egyik jelentős vezetője lett.

Csaknem minden városköztársaságban mozgalom indult az oktatásügy megjavítására. Bázelen *Isaak Iselin* és *Jakob Christoph Beck* a 60-as években munkálkodtak közösen az alsóbb és középfokú oktatás javítása érdekében. Zürichben *Breitinger* dolgozta ki az oktatási reformokat, amelyeknek megvalósítása érdekében a zürichi Tanács 1773-ban intézkedett. Bernben a XVIII. század utolsó évtizedeiben valósulnak meg az iskola-reformok fiatal berni aufklärísták, *Philipp Albert Stapfer* és *Johann Georg Fisch* közreműködésével. A főiskoláknál nehezebb volt a helyzet, mivel ezek elsősorban lelkész-képző intézmények voltak, s ezt a nevelési célt továbbra is fenntartani igyekeztek. A megoldás itt a felvilágosodott szellemben oktató professzorok alkalmazásában mutatkozott. A fizikai világ megismerését követően az újabb gazdasági és társadalmi körülmények szakiskolák életre hívását követelték meg, ahogyan Zürich iskolatörténetében láttuk. Nagy figyelmet keltett még a század közepén a luzerni *Franz Urs Balthasar* által javasolt iskolaforma, amelyet „Patriotische Träume eines Eidgenossen von einem Mittel, die veraltete Eidgenossenschaft zu verjüngern” c. könyvében fejtett ki. Ebben bentlakásos szeminárium felállítását javasolta, ahova az egyes kantonok 10-10 ifjút küldtek volna általános közigazgatási kiképzésre. Szintén bentlakásos iskolát alapított *Martin Planta* Haldensteinban, hangsúlyl a modern nyelvi képzésen. Általában a felvilágosodás nagyon sokat tett a pedagógia fejlődése érdekében. A siker azonban szerényebb volt, amint *Pestalozzi* intézetének kezdeti kudarca is mutatja.

A pedagógiai reformerek követelték a nőnevelés fejlesztését, de a korszellem is ráirányította a figyelmet erre a fontos kérdésre. Hiszen a külföldről Svájcba települtek körében szabadabb társasági formák valósultak meg már 1720-tól kezdve, amelyek átalakították az egyszerűbb svájci körök nőtagjainak társadalmi helyzetét és mozgáskörét. A svájci nők elsősorban háziasszonyok voltak. A század közepén a zürichi lányok

²⁹ *Vekerdi* László: A matematikai absztrakció fejlődéstörténetéből. IV. A „fény százada” és a forradalom kora. Világosság. 1966. VII. évf. 1. sz. 16. és kk. 1.

már irodalmi kérdésekről vitatkoztak. *Klopstock* körül már mindkét nembeli ifjúság tette a szépet. *Goethe Wilhelm Meister* c. regényének első fogalmazását a zürichi *Barbara Schulthess Wolff*-nak ajánlotta. A berni *Julie Bondeli* körül a felvilágosultak egyik csoportja gyülekezett. Genfben *Suzanne Necker-Curchod* és lánya, *Germaine de Stael* és unokanővére, *Albertine Necker-de Saussure* álltak a társadalmi élet középpontjában. A felső réteg leányainak nevelését a francia Svájcban, való tartózkodás jelentette, a középső és alsó rétegek megmaradtak az elemi oktatás színvonalán. Ezért volt szükség arra, hogy *Leonhard Usteri* Zürichben leányiskolát alapítson, s ezzel a svájci nőnevelés alapját vesse meg.

A természettudományos fejlődés hozzájárult Svájcban a hazai táj fokozottabb mértékben való megismeréséhez, festészetben és költészetben való szorgosabb ábrázolásához. *Johann Heinrich Füssli*, *Johann Conrad Gessner* színei, *Salomon Gessner* idilljei, *Albrecht Haller* Alpokat dicsőítő himnuszai, *Johann Caspar Lavater* dalai szegényebbek lettek volna Svájc természeti szépségeinek a felvilágosodásban fogant megismerése és meg tapasztalása nélkül. *Hallernek* a 20-as években az Alpokban történő vándorlása, valamint a *Johann Caspar Hirzel* zürichi orvos szervezte utazás a Zürichi-tavon *Klopstockkal* 1746-ban jelentős állomásai ennek a folyamatnak, amely aztán a városlakóknak a szokásaiban, vidéki kirándulások formájában folytatódott, és a primitívebb falusi élet, a falusi ember természetes életkörülményei iránti érdeklődésben és lelkesedésben nyilvánult meg.

Mindez együttjárt azzal a hagyományos szabadságszeretettel, amely a svájci népnek a történelem folyamán olyan sajátos jellemvonását alkotta. A szabadságszeretetnek a vallásos megkötöttség alól való felszabadításáért a felvilágosodás sokat tett. Az első lépés az istentiszteletek látogatásának nyűge alól való felszabadulás volt. A század közepe táján már csaknem minden városköztársaságban megszüntették a kötelező templombajárást. Helyébe vasárnapi vigalmak, katonai gyakorlatok és a társas élet más felszabadultabb formái terjedtek el és váltak uralkodóvá.

A svájci felvilágosodásnak fontos vonása volt a tolerancia, a türelem, amelynek alapját az emberiség alkotta. Megnyilatkozott ez részben abban, hogy reformátusok és luteránusok közeledtek egymáshoz. Vidéken egymás templomait használták. Félték azonban a radikálisabb törekvésektől. Bázelen 1730-ban az egyház teljes erővel üldözte *Johann Jakob Wettsteint* szabadabb bibliafordításáért; Neuenburgban 1760-ban *Ferdinand-Olivier Petitpierre-t*, aki a túlvilági büntetés elvét tagadta; Zürichben *Jakob Heinrich Meistert* 1769-ben, aki könyvében túlságosan liberális gondolatokat nyilvánított a vallás alapelveiről. Viszont *Isaak Iselin* a kolostorok megtartása és a babonáság megtűrése mellett foglalt állást a túlzó újítás embertelensége miatt.³⁰

A felvilágosodás ösztönözte a türelmességet nagyon kifejező módon énekelte meg *Joseph von Beroldingen* kanonok „Toleranzlied” c. költeményében;

³⁰ *Im Hof* i. m. 16–17. és 63. l.

Singt vereint die reinen Freuden
Die ein Schweizerherz gewinnt,
Wenn es Leute von den beiden
Glaubslehren einig find't.

Seht! Es drücken beide Stände,
Geist- und Weltlich, sich die Hände
Reformierte Schweizertreu
Ist mit Röm'scher einerlei.³¹

Hátra van még azoknak az eszközöknek és módszereknek az áttekintése, amelyek a felvilágosodás győzelmét elősegítették. Ezek között elsősorban kell megemlítenünk az egyre népszerűbbé váló folyóiratokat. A XVIII. század egyébként is a folyóiratok születésének a kora. Franciaországban ugyan a „Journal des Savants” 1660-ban, Németországban a lipcei „Acta Eruditorum” 1682-ben indult meg. Svájcban az első folyóirat a „Mercurius historicus” volt, amely 1694-ben jelent meg. Ezt követte a „Discourse der Mahlern” 1721-ben. Megemlítendő továbbá a „Suisse”, amelyet 1732-ben Louis Bourget, hugenotta menekült adott ki. Ez a folyóirat mindenről beszámolt, amit svájciak írtak. Kereken egy félévszázadon át volt összekötő kapocs Svájc szellemi életében. A 30-as években a többi városköztársaságban is sor került folyóiratok kiadására, így Bázelen Jakob Christoph Beck szerkesztette a „Neue Zeitungen von von Gelehrten Sachen” c. hetilapot 1735-től kezdve. A berni Johann Georg Altmann „Tempe Helvetica” címmel adott ki folyóiratot az előbbivielegyidőben. A század második felében Iszaak Iselin szerkesztette a legjelentősebb felvilágosult folyóiratot, az „Ephemeriden der Menschheit” címmel 1776-tól. A zürichi teológus ifjúság körében a felvilágosodás eszméinek terjesztésére különösen sokat tett a „Beiträge zum vernünftigen Denken” c. folyóirat, amelyet Heinrich Corrodi, Salomon Klausner és Heinrich Rudolf Maurer szerkesztett. A „Helvetische Gesellschaft” sajtóorgánuma az 1744-ben alapított „Freimüthigen Nachrichten von neuen Büchern und andern zur Gelahrtheit gehörigen Sachen” c. folyóirat volt, amely 1763-ig élt. A vezetés szerep ezúttal is a zürichiek kezében volt, hiszen itt az évszázad folyamán mintegy 14 folyóirat jelent meg. A folyóiratok jelentősége abban rejlett, hogy a szellemi élet legfrissebb eseményeiről számoltak be, és általában nagy olvasótáboruk volt.

A folyóiratok mellett az egyre táguló világ jelenségeinek megértéséhez nagy szükség volt szótárakra, lexikonokra, amely iránt mindig nőtt az érdeklődés. Szóltunk már a Bayle-szótár népszerűségéről Zürichben. Ez más városokban sem hiányzott, 1738-ban Bázelen a teológusok ellenzése mellett új kiadására került sor. Ugyancsak Bázelen jelent meg Jakob Christoph Iselin szerkesztésében az ún. Lexicon Basiliense vagy teljes címén: Neuvermehrtes Historisches und Geographisches Allgemeines Lexicon 1726–27-ben. Gyakran adnak ki új bibliai szótárakat, amelyek már a felvilágosodás szellemében

³² Idézi Im Hof uo. 62. l.

készültek. *Breitinger* és tanítványai kezéből került ki a „Biblisches Realregister” 1772-ben. *Johann Georg Sulzer* Winterthurból, a későbbi berlini professzor „Ästhetisches Wörterbuch”-ot szerkesztett. De se szeri, se száma azoknak a műveknek, amelyek abból a célból születtek, hogy az emberiséget közelebb vigyék a valóságos világ jelenségeinek megértéséhez.

Végül szót kell ejtenünk az egyesületekről, amelyek a felvilágosodás szellemében jöttek létre. Ezeknek a középpontja szintén Zürich volt. *Bodmer* már 1727-ben megalakította a Helvetische Gesellschaft-ot, a 40-es évek közepén a Wachsende Gesellschaft-ot, amelyet főleg diákok alkottak. Ebből a körből nőtt ki *Johann Georg Sulzer* esztétikus, *Johann Caspar Lavater* lelkész, fiziognómus, *Johann Heinrich Pestalozzi* a nagy nevelő, *Johann Caspar Hirzel* orvos és közgazdász és *Salomon Gessner* költő.

Bázelen a már említett Deutsche Gesellschaft-on kívül működött a Physikalisch-Mathematische-Anatomische-Botanische und Ärztliche Gesellschaft 1753 óta, majd az Oekonomische Gesellschaft 1777 óta. 1768-ban megjelennek a szabadkőműves páholyok is. 1777-ben *Isaak Iselin* megalapította a „Gesellschaft zur Beförderung des Guten und Gemeinnützigen” néven szereplő egyesületet.

Bernben 1759-ben alakult *Johann Rudolf Tschiffeli* ösztönzésére az Oekonomische Gesellschaft. Itt is voltak tagjai a Helvetische Gesellschaftnak. Mindezek az egyesületek és társaságok célul tűzték ki a közegészségügy fejlesztését, a harcot a babona ellen, új iparágak bevezetését, a föld termőképességének növelését. Természetesen a szakmai jellegű társulásokat is megtaláljuk Zürichben.

A legjelentősebb egyesület a svájci öntudat terjesztése szempontjából, a Helvetische Gesellschaft, főleg zürichiek vezetése alatt állott, s később kantonokon felül szervezett testületté vált. Évi összejöveteleit 1761 óta Schinznachban tartotta. Az összejövetelek alaphangját rendszerint a mindenkori elnök ünnepi beszéde adta meg. A Helvetische Gesellschaft jelentőségét nem kisebbíti, hogy később az eleinte helyesen értelmezett hazaszeretet túlzásokba esett, és az ősi svájci elemek szertelen hangsúlyozásával a nacionalizmus kevésbé kíváncsatos formáit vette föl. Különösen az első évtizedekben fellobbanott a városköztársaságokban élő svájciakban az összetartozást és együttérzést, amelyet a fiatalabbaknál a forradalmisághoz vezető lelkes demokratizmus hatott át.

III.

Debrecen és a svájci ösztönzések

Minden tekintetben hasznosnak és eredményesnek bizonyult az a törekvés, hogy a protestáns főiskolák végzett növendékei itthoni tanulmányaik befejeztével külföldi akadémiákat keressenek fel tanulmányaik kiegészítése céljából. Így történt ez a debreceni Kollégiumban is. Az iskola református jellegéből következik, hogy a tanulmányutak céljainak megvalasztásánál elsősorban a református egyetemek és főiskolák jöhettek tekintetbe. Ezért fontos számunkra Hollandia és Svájc egykorú szellemi életének isme-

rete, mert a magyar diákok számos ösztönzést hoztak magukkal külföldi tanulmányútjaik színhelyéről. Elég a bennünket közelebből érintő Svájc egyetlen városának, Bázelnak az egyetemi anyakönyveibe beletekinteni, hogy e külföldi kapcsolatok jelentőségéről meggyőződünk. A XVII. század folyamán már több magyar ifjú tanult itt, naggyobbszt teológusok. Ezek között még alig találunk debrecenieket. De már a XVIII. században 200 magyar diák közül 50 Debrecenből származott.³² Közülük többen hazájukba visszatérve, jeles funkciókba kerültek és szószólói lehettek azoknak az eszmeáramlatoknak, amelyeket svájci tartózkodásuk alatt megismertek.

Így terelődik a figyelmünk *Maróthi* Györgyre, *Szilágyi* Sámuelre, és *Hatvani* Istvánra, akik mindhárman fontos szerepet játszottak a debreceni Kollégium életében. Működésük jelentősége éppen abban áll, hogy a külföldi, nevezetesen svájci tanulmányaikat a XVIII. század 30-as éveitől kezdve nagyjából a század közepéig megfelelő időközökkel azokban a svájci városokban folytatták, amelyek a felvilágosodás központjai voltak. Közülük *Maróthi* az, aki a leghosszabb időt, 1731–1736-ig, mintegy hat évet töltött Svájcban. *Szilágyi* Sámuel 1735, majd 1739–41, 1741–42-ben tartózkodott Svájcban, *Hatvani* István pedig 1746–1748-ig tanult ott. Tanulmányútjuk állomásai meglehetősen azonosak voltak, sőt még abban is hasonlítottak, hogy Svájcban mindhárman Hollandiába utaztak, s ott fejezték be külföldi útjukat. Az úttörés érdeme mindenképpen *Maróthi* illeti, hiszen mind *Szilágyi*, mind *Hatvani* fiatalabbak voltak nála. Ők már kitaposott úton haladhattak Svájcban, s amikor hazatértek egy akarattal fáradoztak azon, hogy a Kollégium oktatásügyét, ezzel egy új nemzedék nevelését külföldi tanulmányaik és tapasztalataik alapján elősegítsék.

1. *Maróthi* György (Zürich, Bazel, Bern 1731–1736)

Maróthi külföldi tanulmányútjának svájci szakaszát legtömörebben és a valóságnak leginkább megfelelő módon tanítványa, *Hatvani* István foglalta össze: „Ubera laeta dedit primum Tigurinus alumno, Tum Basilea diu, Berna foveatque sinu.” Útjának első állomása tehát Zürich volt, ahol 1731–32-ben tartózkodott.³³

Zürich után Bázelt kereste fel, ahol 1732 októberében iratkozott be az egyetemre. Bázeli tanulmányait a lelkeszi oklevél megszerzésével 1735. febr. 19-én fejezte be. Utolsó svájci tanulmányi székhelye Bern volt, ahonnan 1736 nyarán indult tovább Hollandiába.

Maróthi azt a feladatot kapta a debreceni Kollégiumtól, hogy megszerezze a lelkeszi oklevelet. Ennek a megbízatásnak zürichi és bázeli teológiai tanulmányai folyamán igyekezett eleget tenni. Zürichben Johann Jakob Zimmermann van rá legnagyobb hatás-

³² A Baselben tanuló magyar ifjak pontos névjegyzékét *Verzár* Frigyes közölte. Debreceni Szemle. 1931. V. évf. 310–314. 1. Vö. még *Lengyel* Imre: Fási János Henrik élete és működése hazánkban (1801–1807). Adalék a svájci–magyar művelődési kapcsolatok történetéhez. Db. 1941. 4. és kk. 1.

³³ Külföldi tanulmányútjának és pályakezdésének megállapításához nagy segítség volt az, hogy Dr. Ernst Staehelin professzor *Maróthi*nak Jakob Christoph Beckhez intézett leveleit film-másolatban volt szíves a Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattári Különgyűjteményének rendelkezésére bocsátani. Vö. még 23. j. és *Lengyel* Imre – *Tóth* Béla: *Maróthi* György külföldi tanulmányútja. Adatok pályakezdéséhez, könyvtára keletkezéséhez J. Chr. Beckkel folytatott levelezéséből. Könyv és Könyvtár VIII:1. Db. 1970.

sal, s bár zürichi tartózkodására vonatkozó adataink még mindig igen szegényesek, tudjuk, hogy 1735-ben rövid zürichi látogatása alatt ismét felkereste *Zimmermann*t. Itt tudta meg róla, hogy az ateizmussal vádolt jeles férfiak Apológiáján dolgozik, amelyben az ateizmus egész történetét ismertetni kívánja. *Maróthi* magát a művet is látta, és jobbnak tartotta *Gulielmus Budaus* (*Guillaume Budé*) XVI. századi francia jogász és humanista művénél („*De transitu Hellenismi ad Christianismum*” 1535). *Zimmermann* vagy hét évig dolgozott rajta, *Maróthi* biztosan tudja, hogy nehéz lesz rá kiadót találni. Ebből az adatból bizton következtethetünk arra, hogy korábban is bizalmas kapcsolat állhatott fenn *Maróthi* és a felvilágosult zürichi teológiai professzor között.

Bázelben az ésszerű ortodoxia képviselője, *Samuel Werenfels* hatott rá legjobban. Műveit igyekezett könyvtára számára megszerezni, *Opusculum*ait 1735-ben Bernben vásárolta meg. Rosszul esett neki, hogy *Werenfels* a Wettstein-perben elfoglalt álláspontja miatt idősebb korában háttérbe szorult. Tanulmányútja későbbi állomásairól szinte mindig külön köszönti barátja, *Beck* útján az idős teológust. Hogy a Wettstein-ügyben *Werenfels* álláspontját osztotta, bizonyítja az, hogy *Johann Jakob Wettsteint* Amsterdam-ban bázeli ajánlólevéllel meglátogatta, és barátságos beszélgetés folyt le kettejük között.

A triumvirátus másik tagjának, *Jean-Frédéric Osterwald*nak a hatását részben a bázeli francia református gyülekezet papja, aki az előbb említett neuenburgi lelkész fia volt, közvetíthette. Már bázeli tartózkodása alatt elkezdí *Maróthi* *Jean-Frédéric Osterwald* „*Abrégé de l’histoire sainte, et du catechisme*” c. munkájának magyarra fordítását.³⁴ Itthon 1744-ben lefordította *Osterwald* „*De corruptione Christianismi...*” c. művét, amely 1745–1752-ig majdnem minden évben megjelent.³⁵

Ugyancsak *Osterwald* adott példát a kálvinista ortodoxia szabályozta liturgia mercvéségének enyhítésére az anglikán formák mintájára. *Maróthi* annyira érdeklődött az anglikán egyházi rendszer iránt, hogy megvette *Heinrich Ludolph Benthem* „*Engländischer Kirche- und Schulenstaat*” c. könyvét tanulmányozás céljából.

A liturgiával kapcsolatosan *Maróthinak* még az volt a törekvése, hogy megjavítsa Debrecenben a gyülekezeti éneklést. Már zürichi és bázeli tanulmányai közben szívesen vett részt az ott működő Collegium Musicumok munkájában. Hazatérése után, a szörnyű pestisjárvány idején bevezeti tanítványait a több szólamú éneklés titkaiba. 1740-ben kiadja *Dávid zoltárait* tartalmazó énekeskönyvét, amelyhez zeneelméleti magyarázatokat is csatolt. Ugyanebben az évben a debreceni Collegium Musicum tagjai már *Maróthi* lakásán rendszeresen találkoznak. A kották sokszorosításához megfelelő dúcokat Bázélből vásárolt *Beck* segítségével. Arra is gondolt, hogy egy debreceni ifjú bázeli ösztöndíjat kapjon zenei tanulmányok folytatására.³⁶

³⁴ *Losonczy István* Hármaskis Tükör c. rövid egyháztörténete kérdés-felelet formájában *Osterwald* egyháztörténetének mintájára készült. *Dezsényi* i. m. 89. l.

³⁵ *Osterwald* *Friedrich János*: A keresztények között ezidőszert uralkodó romlottságnak kútfejeiről való elmedkedés. Db. 1745. Margitai János.

³⁶ *Maróthi* zenei működéséről l. bővebben *Csomasz Tóth Kálmán*: *Maróthi György zenei ismeretei és svájci kapcsolatai. Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára.* Szerk. Bónis Ferenc. Bp. 1969. 103–112. l. — *Uő*: *Maróthi György és Varjas János.* Adalékok a debreceni Kántus történetéhez. Református Egyház. XXI. évf. 12. sz. 1938. dec. 262–267. l.

Zürichben erős Milton-kultusz alakult ki. Bodmer maga fordította le az Elveszett Paradicsomot. Amikor egy olyan könyv megvásárlására került szóba, amely korábban Milton tulajdonában volt, Maróthi erősen fájlalta, hogy a vásárlás nem sikerült.

Bázel életének minden fontosabb eseményéről a Jakob Cristoph Beckkel és több volt professzorával, pályatársával folytatott levelezésből értesült. Így eszmét cserélt a Bázelben is egyre erősödő szeparatista törekvésekről, amelyekről Beck később külön tanulmányt írt.³⁷ Maróthi e kérdést a Debrecenben feltűnést keltő magatartást tanúsító Váradi Tzellek Mihály, 1737-ben bázeli magyar ösztöndíjas ügyével kapcsolatosan vetette fel.

Maróthind is jelentkezik a lelkeszi pályától és hivatástól való elfordulás. Berni tartózkodása alatt hosszas tépelődés után arra a meggyőződésre jutott, hogy képtelen a felelősséget mások lelki üdvéért vállalni. Következésképpen mindinkább a klasszika filológia, történelem és matematika felé irányult az érdeklődése.

A teológiával egyforma figyelmet fordítottak a felvilágosodás korában a filozófiai oktatásra, ezért a változó világképnek megfelelően erre a tudományágra fokozott gondot fordítottak. A Wolff-féle filozófiának svájci behatolása angol ösztönzésekkel párosulva a filozofálás széles körű elterjedését hozta magával. Breitinger különösen nagy híve volt Wolffnak, akinek Marburgba való áttelepedése még közelebb hozta filozófiáját a svájciakhoz. Maróthi azt a megbízást kapta a debreceni előjáróktól, hogy Wolff filozófiáját oktassa majdan a debreceni Kollégiumban. Kis híján sor került arra is, hogy Wolffot közelebből megismerhesse, amennyiben Gabriel Hürner, a berni Deutsche Gesellschaft egyik alapítója arra akarta rávenni, hogy 1735-ben utazzanak el Marburgba Wolff előadásainak hallgatására. Bár Maróthi barátai közt Svájcban sok volt a wolffianus, nem örült a debreceni tanács megbízatásának. Őt inkább Wolff matematikai és fizikai felfedezései érdekelték.

Maróthi működésének idején elég sok probléma volt a logika tanításával. Jóllehet Debrecenben 1742-ben kinyomatták Breitinger logikáját, Maróthi a bázelieliekről sem feledkezik meg, és ezért a bázeli egyetemen 1715–1758-ig használt logika debreceni bevezetésére gondolt, amelyet a Beck rokonsági köréhez tartozó kitűnő orvosprofesszor, Johann Rudolf Zwinger írt.³⁸ A filozófia oktatásán mindig ott volt a szemé Maróthinak, s amikor ez másképpen nem ment, a matematikán át igyekezett belopni a bölcselkedést az oktatásba.

Nem szorul bizonyításra, mennyire vonzotta Maróthit a görög-latin szerzők műveinek eredeti nyelven való tanulmányozása. Bázel és berni tartózkodása alatt nagy buzgalommal vásárolta az antik szerzők könyveit a különböző aukciókon. Különösen a görög szerzők művei érdekelték. Külső kifejezése ennek, hogy bázeli barátai közül Anton Birrt, a görög nyelv tanárát üdvözölte leggyakrabban Beckhez írt leveleiben. Később, a berni tartózkodás alatt Johann Georg Altmann munkásságáról írt legrészletesebben, aki főleg görög tanulmányokkal foglalkozott. Maróthit is arra szerette volna rábírni, hogy ebből a tárgykörből válassza meg disszertációja témáját. Maróthi többször fel-

³⁷ „Urgrund des Separatismus...”. Basel, 1753.

³⁸ „Ars cogitandi cum praeludio philosophiae in usum... tyronum inclytae Academiae Basiliensis adornata”. Basel, 1715.

kereste otthonában. Hazatérése után különös részletességgel adott elő a görög régiségekről, amit több kéziratban maradt ilyen vonatkozású jegyzete igazol.³⁹ 1741-ben a zürichi Heinrich Hirzel 1737-ben kiadott görög nyelvtanát kérte Beck-től, hogy azt a debreceni Kollégiumban bevezesse. A debreceni nyomda számára pedig görög betűket vásárolt Bázeltől.

Debreceni működése alatt egyik fontos feladatának tekintette, hogy megszüntesse a Comenius-féle latin nyelvi oktatást, amely lényegileg nyelvtani szabályok és a szerző által készített minta-mondatok szajkózásából állt. Maróthi igyekezete az volt, hogy latin szerzők eredeti szövegeit adja a tanulóifjúság kezébe. Ezért kiadta Minucius Felix (1740), Phaedrus (1740), Eutropius (1741) műveit. Mindezekhez kapcsolódva különös részletességgel beszélt hallgatóinak a görög-római régiségekről, az ókor földrajzáról.

Nagy buzgalommal tanulmányozta Maróthi, különösen berni tartózkodása alatt a történelmet, amihez volt bázeli professzorának, Jakob Christoph Iselinnek az útbaigazításait kérte. 1735 őszén főleg a középkori történelem tanulmányozásával foglalkozott. De nem feledkezett meg az újabbkori történelem eseményeit tárgyaló művek olvasásáról sem. Sőt a hazai történelem tanulmányozására is gondolt, ami kitetszik abból, hogy lehetőleg minden magyar vonatkozású eseménnyel foglalkozó művet megvásárolt. Erre Bernben elég sok alkalma nyílt. A magyar történelemmel kapcsolatosan alapos tájékoztatást tudott adni mindenkori bázeli barátjának. Elhatározta, hogy Erdély és Magyarország minden olyan helyét fel fogja keresni, ahol ásatások történtek. Maróthi módszere itt is jellemző, hogy nem elégszik meg a vonatkozó irodalom elolvasásával, hanem a forrásokig kíván eljutni.

A felvilágosodásban fogant tudományág, a természetjog is jelentős szerepet játszott Maróthi svájci tanulmányai során. Az első könyv, amit svájci földre érve vásárolt Philippus Reinhard Vittrarius: „Institutiones iuris naturae et gentium” (Hala Magdeburgica, 1701) volt. De 1735 végére szinte minden jelentős természetjogi munkát beszerzett, köztük Grotius és Pufendorf műveit. Nagy tisztelettel viseltetett Maróthi Jean Barbeyrac iránt, aki ekkor még Hollandiában, Groningenben működött. Hallgatta előadásait, könyvtárába szabad bejárása volt, ami bizonyára nagy kedvezménynek számított.

Maróthi a lelkeszi pályától való elfordulása után különösen azon volt, hogy modern természettudományos világképet dolgozzon ki a maga számára, különösen a természettudományok, a matematika tanulmányozásával. A kopernikusi tan főbb tételeinek ismeretét már genfi tanulmányai során megszerezte. Ezért vállalkozhatott bátorsággal Daniel Gerdes groningeni disputációján az elnöki szerep betöltésére. Ekkor a disputáló téziseihez még újabb tételeket fűzött, közülük ötben Kopernikus tanait védelmezte. A továbbiakban annyira ment, hogy a csillagoknak lakókat tulajdonított, ezt nem cáfolták, azonban a Nap és Föld mozgásáról szóló tannak voltak ellenzői.

A matematika iránti érdeklődésének felébresztése nap szerint meghatározható. 1735. júl. 17-én egy honfitársa kíséretében hajón az Aare folyón Zürichbe igyekezett,

³⁹ L. Varga László: A debreceni református kollégium tanárainak klasszika-filológiai munkássága 1738-tól 1849-ig. Db. 1930. 10. 1.

s egyik útítársa, Johannes Gessner időtöltésül kölcsönadta neki Bernhard Lamy, francia matematikus „Elementa Arithmeticae” (1734) c. munkáját. A kétnapos út alatt áttanulmányozta a könyvet, ahol nem értette, Gessner segítségére volt. Barátságot kötöttek, s örök kára a magyar tudománytörténetnek, hogy Gessner nem Zürichbe, hanem a badeni fürdőre igyekezett, s így a barátság nem mélyülhetett el. Lamy könyvét még később is többször áttanulmányozta. Ezen kívül Bernben elolvassa Newton „Arithmetica universalis”-át, Wolff Systemáját, a Bernoulliak értekezéseit; a Bernoulli-tanítvány, Guillaume Francois Antoine De l'Hopital művét az infinitézimális számításról, Philippe de La Hire francia matematikusnak a kúpról szóló könyvét és Descartes Geometriáját Beckettől kéri, akit arról tájékoztat, hogy mennél többet foglalkozik matematikával, annál jobban megszereti.

A matematika iránti érdeklődése hazatérése után sem csökkent. Tudja, hogy Magyarországon kevés ember foglalkozott még eddig az infinitézimális számításokkal. Érti, hogy nagy szükség lenne a matematikai oktatás színvonalának emelésére. Ezért megírta és kiadta „Arithmetica”-ját (1743), újabb kiadásai: 1763 és 1782. De ugyanakkor folytatja saját matematikai tanulmányait is, és Milliet de Chales, Giovanni Battista Riccioli és más kiváló matematikus műveinek beszerzését kérte bázeli barátjától, akinek örömmel számolt be arról, hogy a tanulók jobban érdeklődnek a matematika és fizika iránt, mint más tantárgyak iránt, mert hasznosságát szembetűnőbben látják. A fizika szemléltetéséhez egy alkalommal Beck közbenjárását veszi igénybe, hogy néhány kisebb lencsét szerezzen be Johannes Bernoullitól II.

Nem szorul bizonyításra, hogy mekkora érdemei voltak Maróthinak a magyar nevelésügy, közelebbről a debreceni Kollégium nevelési és oktatási színvonalának emelése körül. A lelkesítő pályától való elfordulása után, amely a berni gyötrődés idején született meg benne, teljes erővel a nevelői munkára való felkészülés állt törekvéseinek középpontjában. Gyakran elképzelte új hivatásának nehézségeit, s mindent elkövetett azok legyőzésére. Az anyanyelvi oktatás fontosságára bizonyára a Deutsche Gesellschaftok igyekezete irányította rá a figyelmét. 1739-ben az utcák szerinti anyanyelvi iskolák felállítása Debrecenben Maróthi ösztönzésére utal. Az új nevelési módszerek bevezetésénél valószínűleg a svájci oktatásügyi reformokra is tekintettel volt. A megfigyelés, kísérletezés alkalmazására elsősorban holland tapasztalatok alapján gondolt, de föltehetőleg hasznosak voltak svájci élményei is. Az új tanterv kialakítása, a vakáció idejének szabályozása, a tanártársak óráinak rendszeres látogatása, a vizsgák bevezetése mind olyan intézkedések voltak, amihez a Svájcban szerzett benyomások szolgáltatták az alapot. A könyvtár szervezési munkálataihoz, a Debrecenben először megrendezett könyvárverés lefolytatásához a bázeli Collegium Erasmianum hagyományai adtak ösztönzést. Az új módszereknek a győzelméről rendszeresen beszámolt Bázélbe küldött leveleiben.⁴⁰

Nagyon hozzászólt Svájcban Maróthi a folyóiratok tanulmányozásához. Volt idő, amikor két barátja folyóiratát olvashatta dolgozószobájában: Beck „Neue Zeitungen

⁴⁰ Ezeket l. Lengyel Imre – Tóth Béla: Maróthi György nevelési törekvéseinek gyökerei. Adatok Jakob Christoph Beckhez intézett leveleiből. Könyv és Könyvtár. VIII:2. Db. 1971. 53 – 104. 1.

von Gelehrten Sachen" (1735) és Altmann „Tempe Helvetica" (1735) c. folyóiratát. Ezenkívül állandóan figyelemmel kísérte a lipcsei „Acta Eruditorum" c. folyóiratban megjelenő tanulmányokat. Beck folyóiratának szerkesztéséhez adatokat nyújtott, időnként tanácsokat adott. Teljes évfolyamokat kapott Daniel Gerdestől, a szerkesztőtől a „Miscellanea Duisburgiensia"-ból. Állandó előfizetője és olvasója volt a Debrecenbe való visszatérés után is a Neuenburgban megjelenő „Mercure Suisse ou Recueil Nouvelles Historiques, Politiques, Literaires et Curieuses" c. folyóiratnak.

Láttuk, milyen nagy szerepet játszottak a lexikonok, szótárak a felvilágosodás művelődésének terjesztésében. Maróthindl is megfigyelhetjük az ilyen tárgyú művek iránti érdeklődést. Bayle szótárának megszerzését egész svájci tartózkodása alatt célul tűzte ki maga elé, még Hollandiából is, sőt Debrecenből is több levelében sürgette. Nagyra értékelte a Lexicon Basiliense-t, amely Jakob Christoph Iselin szerkesztésében jelent meg (1726–27). A bővített kiadás cikkeinek összeállításánál Beck a magyar és erdélyi vonatkozások kidolgozására munkatársként Maróthit kérte fel. A bázeli Lexikonnak Debrecenben olyan jó propagandát csinált, hogy a város egyik vezető embere számára meg kellett rendelnie. A latin tanítás egyik akadályát a megfelelő szótár hiányában látta. Ezért 1742-ben szótárszerkesztéshez fogott. Abból néhány ívet mutatványul elküldött Becknek, azzal a kéréssel, hogy bírálatai céljából mutassa meg Johann Ludwig Freynak és Anton Birrnek. Az előbbi latin, az utóbbi pedig görög szótárt szerkesztett, ezért adott Maróthi sokat a véleményükre. Örök kára a magyar klasszika-filológiának, hogy Maróthi szótára nem készült el.

Nem sok tudomásunk van arról, hogy volt-e valamilyen kapcsolata Maróthinak a svájci egyesületi mozgalommal. Ismeretes azonban Gabriel Hümmelrel való baráti kapcsolata, aki egyik alapítója volt a Deutsche Gesellschaft-nak Bernben. Vele készült Marburgba Wolff előadásainak hallgatására.

Végül ide kívánczik Maróthi svájci kapcsolatainak befejezéséül, hogy emlékének megörökítésében több, csupa felvilágosult elmének van része. A gyászbeszédet írja fölött Szilágyi Sámuel tartotta. Ennek kéziratát Hatvani István mint svájci ösztöndíjas diák vitte ki és adta át Jakob Christoph Becknek, aki azt Johann Jakob Breitingernek és Johann Jakob Zimmermann-nak, a Museum Helveticum szerkesztőinek továbbította, akik azt 1746-ban az 1. kötet 2. részében tették közzé.

2. Szilágyi Sámuel (Bern, 1735–1739, 1741)

Szilágyi Sámuelnek könnyebb volt a dolga, mint Maróthinak. Kitaposott nyomon járt külföldi tanulmányútján, amelyre 16 éves korában indult el. Föltehetőleg Maróthi volt az, aki külföldi tartózkodását előkészítette. Ezt bizonyítja, hogy Samuel Scheurer professzornál kapott szállást, aki Maróthinak nagy jóakarója volt. Segített könyvvásárlásaiban, nyelvtanulásánál, s gyakran látta vendégül a művelt magyar ifjút. Szilágyi Bernben is folytatta Debrecenben megkezdett rendkívüli pályafutását, egy magasrangú család házinevelői állást ajánlott fel neki. Ő azonban Maróthihoz hasonlóan Hollandiába

indult, ahol Leiden, Franekera és Utrecht egyetemét látogatta, professzorainak legteljesebb elismerése mellett. 1741-ben ismét Bernben találjuk.⁴¹ Közben Zürichbe is ellátogat, ahol *Maróthi* ajánlásával a felvilágosodás több képviselőjét megismerhette. *Szilágyi* Sámuel nemcsak szellemileg igyekezett minél inkább elmélyülni, hanem a testgyakorlás különböző módjaiban is szép eredményt ért el. A svájci egyetemeken, köztük pl. a bázeli egyetemen, ahol vívómester is hozzátartozott az oktatók testületéhez, nyílt erre alkalom. *Szilágyi* kitűnő vívó, lövő és korcsolyázó volt, amiről itthon több alkalommal tanúbizonyságot tett.

Professzori működését 1742. ápr. 6-án kezdte meg a bölcselet és görög nyelv tanáraként, majd 1747-ben a teológiai tanszékre men át. Ez a tanszék három nemzedéken át a *Szilágyiak* (Márton, Sámuel és Gábor) birtokában volt, s közülük egyik sem akarta pappá szenteltetni magát. Sámuel rendkívüli képességeit ismerve, *Domokos* Márton főbíró beszélt rá erre a szertartásra.⁴² Előadásaiiban a bázeli Bénédict *Pictet* „Theologia christiana” c. művét vette vezérfonalul, ezt magyarra fordította, 1759-ben kiadta. Bár a szerző a deizmus és ateizmus ellen kétfelé hadakozott, a könyv Debrecenben dogmatikai tankönyv lett, s csak a század vége felé szorult háttérbe.⁴³ *Szilágyi* Sámuel, aki egyébként a felvilágosodás haladó bal szárnyát képviselte, és a szabadkőműves mozgalomhoz is csatlakozott, a „theologia naturalis” hívének vallotta magát. *Cebes*-kiadványa előszavában írja: a keresztyén teológusnak nem lehet csak úgy felületesen foglalkoznia a „Theologia naturalis”-szal, mert ebből lehet meglátni, meddig tud eljutni az emberi ész a maga erejére támaszkodva, és mennyiben tudja megtalálni a fő boldogságra vezető eszközöket. Amit a keresztyén filozófusok az erényekről, a legfőbb jóról, s az ahhoz vezető útról tanítottak, mindaz ... nagy részben a józan ész elveiből („e principiis sanae rationis”) folyik.⁴⁴

Nem hiába, hogy erőszakolni kellett rá a papi esküt, mint ember súlyosan megszegte azt, s emiatt meg kellett válnia tanári állásától, és vidéken lelkészkedett. Jó szerencséje, de még inkább *Domokos* Lajos főbíró barátsága 1765-ben azonban a superintendensi székbe emelte, s a két felvilágosodott vezető egyházpolitikai vonatkozásban egymást megértő munkatársként dolgozott. Pedig a városi és egyházi élet nagy viharának, *Domokos* Lajos és *Sinai* Miklós összezapásának a villámai már föl-föltündeztek.

Szilágyi az ésszerű ortodoxia három nagy képviselője közül *Osterwaldot* és *Werenfels*et becsülte különösen nagyra. *Osterwaldnak* „De exercitio ministerii sacri” c. munkáját franciáról magyarra fordította. A mű azonban nyomtatásban nem látott napvilágot. *Werenfels* halálára (1740) görög nyelvű búcsúztató ódát írt, amely a Peter *Ryhiner*, bázeli logika professzor szerkesztette „Vita Samuelis Werenfelsii” c. emlékkönyvben jelent meg 1741-ben. — Talán a svájci bibliafordítási törekvések lelkesítették, hogy

⁴¹ Bernben vonzerő lehetett számára *Scheurer* professzor leánya is, akivel Debrecenbe való visszatérése után is levelezett. Erre már *Kazinczy* is utalt „Debreczeni superintendens Piskárkosi Szilágyi Sámuel élete” c. tanulmányában. Tudományos Gyűjtemény. 1820. VIII. 93–104. l.

⁴² *Kazinczy* uo. 96. l. és *Molnár* Ágnes: Debreceni arcok a felvilágosodás századából. Bp. 1930. 27. és kk. l.

⁴³ „Könyörgések és imádságok” c. munkáját valószínűleg szintén *Szilágyi* Sámuel fordította le, a vallási közömbösség elleni művét *Takáts* Ádám. Erkölcsanát pedig a század végén *Óri* Fülöp Gábor, *Szilágyi* Sámuel veje. *Dezsényi* i. m. 90. l.

⁴⁴ *Révész* Imre: *Sinai* Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez. Bp. 1959. 54. l.

amikor az ún. bázeli biblia kiadásáról értesült *Kun István* nyomdásztól, örömet fejezte ki *Jakob Christoph Beck* professzornak, akivel ez ügyben, de más ügyekben is levelezést folytatott.

Mint tudjuk, pályakezdésekor *Szilágyi Sámuel* a filozófia tanára lett. Ilyen minőségében a filozófiai műveltség változásának e korszakában a zürichi *Johann Jakob Breitingernek* a logikai munkáját kívánta tankönyvül bevezetni, ezért a szerzőtől engedélyt kért „Logica, sive Artis cogitandi principia in usum puerorum sive adolescentulorum” c. munkájának debreceni kinyomtatására, ami 1742-ben meg is történt.⁴⁵ Mint a Kollégium Könyvtárának vezetője a tantestület részéről megrendelte többek között *Heineccius* „Philosophia rationalis et moralis”, valamint *Locke* „De intellectu humano” c. munkáját.

A klasszika-filológia terén is értékes munkásságot fejtett ki. A klasszikus nyelvek átlagon felüli ismeretével rendelkezett. Görög verseléséről már értesültünk, de latin nyelven is írt költeményeket. *Maróthi* hamvai fölött tartott gyászbeszéde, amely a svájci Museum Helveticum-ban látott napvilágot, kitűnő latin nyelvi készségről tanúskodik. *Kazinczyt*, akivel későbbi találkozásai során éjszakába nyúló beszélgetéseket folytatott, ő biztatta a görög nyelv tanulására. Ennek a nyelvnek a tanítását már 12 éves korában rábízták a Kollégiumban, amint azt szintén *Kazinczytól* tudjuk. Legnagyobb érdeme, a *Maróthi* ösztönzésére készült *Kebs* — *Isokrates* — *Pythagoras* kiadása (1744), amelyben a felsorolt szerzők műveit görög és latin szöveggel adja. *Szilágyi* Seneca-fordításáról, amelyet *Szinnyei* életrajzi lexikonának alapján sokan idéznek (többek között *Varga László* i.m. 12. és kk. l.) *Molnár Ágnes* bebizonyította, hogy nem az ő munkája. Viszont ő szorgalmazta bizonyára, *Maróthival* egyetértésben *Hieronimus Freyer* latin stilsztikájának és retorikájának kiadását 1742-ben.

A természetjog iránti érdeklődése is megvolt minden bizonnyal, hiszen ilyen tárgyú könyvek, így többek között *Pufendorf* könyveinek a megrendelésére ügvelt.

A természettudományokban való jártassága főleg akkor derült ki, amikor *Maróthi* halálával átvette a mértan tanítását. Ekkor bízták rá a kísérleti fizika tanítását is, amelyben Debrecenben úttörővé vált, és később nagyranőtt tanítványának, *Hatvani* Istvánnak az elismerését is kivívta, ezenkívül adott elő matematikát, csillagászatot. *Newton* iránti lelkesedését őrzi a *Kazinczy* Orpheusában 1790-ben közölt rigmus.⁴⁶ Bécsből, hivatalos útjáról matematikai és fizikai könyveket hoz magával. Földrajzi tájékozottságára vall, hogy a nevezetes sárospataki vizsgán 1755-ben, amelyen *Kazinczy* első írói zsengejét Magyarország földrajzáról írt dolgozatát tanárai elé terjesztette, a belevetett pár pillantás után meg tudta állapítani annak értékét, elismerve a szerző dicséretes törekvését.

Már eddig is kitűnt, hogy *Szilágyi Sámuel* jelentős pedagógiai tevékenységet fejtett ki, s ebben új törekvések képviselőjeként jelentkezik. *Maróthi* újonnan felfedezett leveleiben nemcsak barátjaként, de az újért folytatott harcban értékes munkatársaként emlegeti,

⁴⁵ L. bővebben *Imre Lengyel*: Breitinger und Debrecen. Arbeiten zur deutschen Philologie. Veröffentlichungen des Lehrstuhls für deutsche Sprache und Literatur an der Universität Debrecen. VI. k. Db. 1972. és *ugyanő*: Beitrag zur Korrespondenz Breitingers mit den Hochschulprofessoren in Debrecen. Uo. VII. k. Db. 1973.

⁴⁶ „Setétre borult volt természet s törvénye,
Mond az Úr: légy Newton! s meglett a Nap fénye”.

s vele való kapcsolatát svájci barátja, *Beck* iránti érzelmeivel hasonlítja össze. Kár, hogy sajnálatos módon éppen nevelői munkájával kapcsolatosan írt jegyzetei a tűz martalékává váltak. Jellemző azonban, hogy amikor 1751-ben lelkészként is működik, tanári állását továbbra is fenntartja, s az 1759-i kényszerű nyugalom idején is ez hiányzik neki legjobban. Nevelési törekvéseihez csatlakozik értékes fáradozása a könyvtár gyarapítása körül 1744–49-ig. Az 1747–48-ban felállított külön bibliotheca-épület az ő tervje szerint és személyes felügyeletével készült.⁴⁷

A magyar tájjal való intenzívebb kapcsolatából fakadó hazaszeretete már Svájcban is megnyilatkozott, ahol életszerű hűségre való buzgalommal igyekezett bemutatni, hogyan ejti foglyává ellenségét a magyar huszár. Ezenkívül lefordította *Albrecht von Haller* *Morgen-Gedanken* c. versét, a nagy svájci természettudós és költő iránti tiszteletét ezzel is tanúsítva. Bizonyos mértékben ugyancsak az érzés nyilatkozik meg abban a törekvésében, hogy a magyar nyelv kifejezőképességének növelésére régi magyar szavakat elevenített fel, s nem zárkózott el új szavak alkotásától sem. Erre egyébként saját meggyőződésén kívül mestere, *Maróthi* nyújtott példát. Kétségtelen, hogy ebben a svájci *Deutsche Gesellschaft*-ok szolgáltak mintául.

Ugyanekkor erősen megnyilatkozik nála a felvilágosodás eszmévilágát annyira jellemző türelmesség. Ez vezeti *Voltaire* *Henriade*-jének lefordítására, amelyhez *II. Frigyes* írta az előszót. Itt, többek között, ilyen megfogalmazásban szerepelnek a felvilágosodás jelszavai: „... ezen verseknek legfőbb célja a közönséges társaságnak java és csendesége”... „... minél jobban meg vagyunk valaki világosodva, annál kevésbé babonás a vallás dolgában”. Bár a bevezetés lefordítását, a mű kiadója, ifj. *Szilágyi Sámuel* végezte el, kétségtelen, hogy ezek a gondolatok az eposz fordítóját is foglalkoztatták és pedig nemcsak élete utolsó éveiben, amikor a fordítás készült, hanem jóval korábban is. Az eposz *IV. Henriknek* a nantesi ediktumban foglalt türelmes intézkedéseinek lelkes dicsérete. Sem *Szilágyi Sámuel*, sem a hasonlóképpen ebben fáradozó id. *Péczei József*, volt debreceni diák fordítását a korabeli kritika (*Kazinczy*, *Csokonai*) nem értékelte ugyan megfelelőképpen, mindamellet a mű vall fordítójának belső meggyőződéséről és világnézeti gyökereiről. A fordítás képet ad *Szilágyi Sámuel* kiváló francia nyelvtudásáról, amellyel a Debrecenben állomásozó osztrák tisztek figyelmét is felkeltette *Nagy Frigyes* stratégiáját, *Voltaire* nézeteit ismerő tájékozottságával, gyakran ebéd utáni szórakozásból kártyapárjajokon kivívott győzelmeivel, a Hortobágyon villámgyors korcsonyázásával nem egyszer elragadta őket. *II. Józseffel* még trónörökösként Debrecenben folytatott szellemes beszélgetései, emberi türelmességre tanító vitatkozásai valószínűleg hozzátartoznak a későbbi uralkodó türelmi rendeletének elhatározó előzményeihez. Latin-görög tankönyvének, a *Kebés-nek* bevezetésében még a pogányok iránti türelmességre is utal megfelelő indoklással.⁴⁸ A türelmet *Szilágyi Sámuel* a gyakorlatban is szívesen alkalmazta. Egy bazilita szerzetest, hozzáteszem a felvilágosult *Domokos*

⁴⁷ Kiss Sándor: *Szilágyi Sámuel* a debreceni Kollégiumi Nagykönyvtár első igazgatója. Könyv és Könyvtár. I. köt. 1958. 63. l.

⁴⁸ „...érdemes belétekinteni ezeknek a pogányoknak a parancsolatoktól alakított életébe, mekkora... tisztességre való igyekezetet, az erkölcsöknek mekkora szentséget... az összes törvények iránti mekkora tiszteletet és vallásosságot fűdözünk föl bennök.” Idézi *Molnár Ágnes* i. m. 26. l.

Lajos hozzájárulásával és tevékeny közreműködésével, a református egyház védőszárnyai alá fogadott, bár ezért *II. József* debreceni látogatása alkalmával felelősségre vonta. Amikor 1784-ben ispotály, kórház felállításáról van szó, helyesli, hogy abban „minden nemzetre és vallásra való tekintet nélkül” helyezték el a betegeket.

Amint látjuk, *Szilágyi* Sámuel is hasznosan gyümölcsoztette svájci útjának megfigyeléseit és tapasztalatait.

3. *Hatvani István* (Bázel, 1746–1748)

Hatvani István szintén *Maróthi* György útján indult el Svájcba. Tanulmányútját *Szilágyi* Sámuel egyengette, aki *Jakob Christoph Beck*hez 1745. dec. 13-án írt levelében közölte *Hatvani* Svájcba érkezését.⁴⁹ Az út előkészítése, a szükséges papírok megszerzése és maga az utazás több hónapot vett igénybe úgy, hogy *Hatvani* 1746. máj. 10-én érkezett meg Bázelbe. Két évet töltött itt, ez idő alatt megszerezte a papi és az orvosi oklevelet, majd Hollandiában folytatta tanulmányait. 1748. aug. végén indult haza, s *Maróthi* útvonalától eltérve az Északi-tengeren, Hamburgon, az Odera melletti Frankfurton, Szilézián át érkezett Bécsbe. Majd innen a vámhatóságokkal való huzavona után 1748 karácsonyán visszaérkezett Debrecenbe.

Hatvani egyéniségének kialakulására döntő jelentőségű volt a Bázelban szorgos tanulmányokkal töltött két esztendő. Ez alatt az idő alatt a szakmai ismereteket olyan fokon sajátította el, hogy bázei professzorai, *Beck* és *Birr* mindent elkövettek, hogy valamelyik külföldi egyetemen — Heidelberg, Marburg és Leiden jöhetett számításba — tanári állást kapjon. Svájci tanulmányainak vége felé időt szakított arra is, hogy ellátogasson Zürichbe az ottani felvilágosult elmékkel: *Zimmermann*-nal, *Breiting*errel való megismerkedés végett.

A legbizalmasabb kapcsolat természetesen *Jakob Christoph Beck*hez fűzte, aki *Hatvani* „Animadversiones theologico-criticae” c. záródolgozatához maga is 16 oldalas levelet írt. Hallgatta még *Johann Ludwig Frey* és *Johann Balthasar Burckhardt* előadásait. Az előbbi *Johann Jakob Wettstein* halálakor írt művét *Hatvani* nyomatékosan kéri *Beck*től a debreceni levélváltások során, mint ahogy kegyeletes érzésekkel várja *Beck*nek *Frey* hamvai felett tartott gyászbeszédét, amely 1760 tavaszán jelent meg. *Hatvani* részvétlevelében nagy angol és német teológusokkal hasonlítja össze az elhunyt *Frey*t, akit mindig nagyrabecsült. *Johann Balthasar Burckhardt* a pietizmus egyik képviselője volt Bázelben, s mint ilyen a református ortodoxia ellentáborához tartozott.

Hatvani kapcsolata volt teológus professzoraival Debrecenbe való visszatérése után sem szűnt meg. Különösen vonatkozik ez *Beck*hez való viszonyára. Igen gyakran kéri segítségét teológiai műveinek kinyomatásához, amelyeknek megírására sokszor a bázei jóbarát ösztönzi. Különösen érdekelte *Hatvanit* a keresztelés kérdése, ezzel több művében

⁴⁹ „nobilis ideinque et doctrina et optimis moribus ornatissimus Juvenis” — írja *Szilágyi* ajánlólevelében. *Staelhelin* i. m. 217. l.

is foglalkozott. A küldött kéziratokban szükséges változtatásokra, a nyomdával való tárgyalásokra *Becket* hatalmazza fel. Természetesen a teológiai tanulmányokhoz szükséges könyveket is tőle kapja. Amikor azt tapasztalja, hogy J. B. *Bossuet* katolikus apologétának a könyvét 1761-ben nyilvánvaló célzatossággal megküldik a debreceni professzornak, *Hatvani* felhívja *Beck* figyelmét erre, s tőle remél valamilyen ellenakciót. *Beck* tanulmányait állandóan olvasgatja. 1757-ben megjelent „Fundamenta Theologiae naturalis et revelatae” c. értekezését 1761-ben *Hatvani* hallgatóival külön előadáson ismertette.

Különösen figyelemreméltó az eljárás, ahogyan *Becknek* az ún. bázeli biblia kiadásában való közreműködését értékelte. Johann Rudolf *Im-Hof*, baseli könyvkiadó 1736-ban kiadta a bibliát franciául, ennek sikere a biblia magyar nyelvű kiadására ösztökölte. *Pap* István és *Török* Ferenc Bázelen időző magyar teológusok közreműködésével, a *Károli*-féle fordításban 1751-ben meg is jelent a magyar nyelvű verzió, amelynek egyik előszavát *Beck* írta. A nyomdaköltségek előteremtésével kapcsolatosan a közreműködő teológusok, főleg *Pap* István hibájából, valamiképpen folt vetődött *Beck* kétségtelenül jóakaró és buzgó igyekezetére. Az érdekelt teológusok hazaérkezése után, 1753. január havában a debreceni consistorium előtt megtörtént a felelősségre vonás. A neves egyházi és világi férfiakból álló bizottság *Becknek* a legteljesebb elégtételt nyújtotta, a vétkeket megbüntette. A magyar ifjak bázeli elhelyezése, tanulása ügyében annyira önzetlenül fáradozó *Beck* rovására mesterkedő ifjak ügyében különös eréllyel működött közre *Hatvani*, és az eredményről részletes jelentést küldött barátjának. Mind az ügyben szereplő *Pap* István, mind pedig más volt bázeli magyar ösztöndíjas sorsának alakulásáról később sem felejtí el tájékoztatni a magyar diákok nagy pártfogóját.

Az ésszerű ortodoxia triumvirátusának tagjai közül Jean-Frédéric *Osterwald* hatására *Hatvani* sokat foglalkozott a kátéoktatás reformjával. Már 1749. februárjában kérte *Beck*től a Bázelen használatos német és francia kátékat tanulmányozás céljából. 1753-ban közölte, hogy Jean-Rodolphe *Osterwald*, Jean Frédéric *Osterwald* fiának „De officiis Communcantium”, ill. „Le Devoirs des Communians” c. művét magyarra fordította. Ez azonban kéziratban maradt. *Hatvani* javaslatára a debreceni tanács elhatározza, hogy kinyomatja a Heidelbergi Kátét, amelyet ismét *Beck* közvetítésével *Im-Hof* bázeli nyomdász adott ki 1754–56-ig és Boroszlón, majd a Szepességen át juttatott el Debrecenbe. 1754-ben *Maróthi* apósának, *Sződi* Istvánnak az elhalálózásával *Hatvanit* gyakorlati lelkészi teendőkkal bízták meg, s a nagy ünnepeken ezres tömegekben úrvacsorázó gyülekezetet látva, felmerül benne a kérdés, mennyi vallásismeret és keresztyén öntudat lehet ekkora tömegben. Válaszként és a helyzet megváltoztatására megfogalmazza „Az úri szent vacsorára megtanító könyvecské”-jét, amelyet ugyancsak *Im-Hof* adott ki, de Magyarországra csak 1775-ben juthatott el. Ennek bevezetőjében arra utal, hogy kár volt a magyar református egyháznak a nagyobb javait meg nem hagyni, mert angol, svájci mintára azok jóvedelméből, egyházi, tudományos, irodalmi és lelkészképzési feladatokat lehetett volna megoldani.⁵⁰ Elmarasztalja a lelkészeket hiányos vallásos meggyőződésük miatt, de más tudományokban való járatlanságuk miatt is. Ebbe a tárgy-

⁵⁰ *Révész* i. m. 155–156. l.

körbe tartozik még *Osterwald* könyörgéseinek franciáról való lefordítása: „Az fiúi és leányi iskolákban tanuló gyermekek számára íratott rövid könyörgések...” (Db. 1768). Ennek a bevezetésében is felvilágosult eszmékkel vegyes pictista nézeteket fejteget. Helyteleníti a verbalizmust, helyette a dolgokról való tanítást kell alkalmazni, s közben a szív érzéseire kell hatni. —

Samuel *Werenfels* iránti tisztelete abban jut kifejezésre, hogy *Werenfels* disszertációját a Máté evangélium XXVI:26-ról lefordította, magyarázatokkal és kiegészítésekkel látta el és kátékiadványához csatoltan kiadta.

A teológiai gyakorlat mellett sokat foglalkozott *Hatvani* elméleti kérdésekkel. Ilyen tárgyú műveit bírálatra elküldte Johann Jakob *Zimmermann*-nak, akit személyesen svájci tartózkodása utolsó hónapjaiban ismert meg a zürichi felvilágosodás többi nevezetes képviselőjével, *Breitingerrel*, *Gessnerrel* és *Hagenbuchhal* együtt. Így tett az 1750-es évek elején „Commentatio De Jure Summorum Imperantium...” 1754-ben „De Philosophiae Utilitate in Theologia...” és „De Praesentia Reali...” c. értekezéseivel. Mivel a zürichi *Heidegger* kiadóval a tárgyalások hajótörést szenvedtek, a kéziratok *Beck* útján ismét a baseli *Im-Hof* kiadóhoz kerültek. A *Breitinger* és *Zimmermann* szerkesztette „Museum Helveticum” friss számainak megküldését *Becktől* állandóan kérte.

Hatvani életírói általában megegyeznek abban, hogy „kegyes bibliahívő” volt, s teológiai felfogására csak „a mérsékelt supranaturalis rationalismus” hatott. Ez a kép *Hatvaniról* hiteles, de újabban előkerült leveleiben nyomát találjuk vallási kiábrándulásának is. Bevallja, hogy Bázelen *Beck* hatása alatt vált teológussá, de amikor itthon a filozófia, matematikai és a görög nyelv tanítását bízták rá, elhatározta, hogy filozófus lesz. *Szódi* István halála után volt alkalma megismerkedni a lelkeszi gyakorlattal, azzal a sok teendővel és nagy felelősséggel, amellyel a papi hivatás járt, s bár előzőleg égett a vágytól, hogy az egyházat szolgálja, azzal a gondolattal foglalkozik, hogy lemond tisztességéről, s magának él. Hogy ez csak hangulat volt vagy tartósabb elhatározás, most már jobban megítélhetjük. Mindenesetre azonban ezekből az újabb adatokból arra következtethetünk, hogy *Hatvani* egyértelmű kegyes hívőségével nincs minden rendjén.⁵¹

Bár a filozófia a korabeli értelmezés szerint több természettudományi tantárgyat is felelelt, *Hatvani* a szorosabb értelemben vett filozófia oktatásában a természeti vallás tételeit ismertette. Ezek a tételek általában a minden vallásban előforduló alapvető felfogást tartalmazzák a felvilágosult filozófusok tudományos összefoglalásában. *Hatvani* filozófiai műveiben⁵² főleg *Descartes*, *Leibniz* és *Wolff* nézeteit követte, bár *Wolffot* nem nagyon szerette, de annál inkább az iskola főgondnoka, *Domokos* Lajos. A megismerésben jelentős szerepet juttat a józan észnek és az érzékeknek. A test és lélek viszonyában az eligazodása azonban már bizonytalan. Professzori működésének vége felé aggodalommal látta a *Kant* eszméinek feltűnédezését az ifjúság körében.

A klasszika-filológia terén *Hatvani* nem tevékenykedett, de személyi kapcsolatai a görög nyelv bázeli professzorához, Anton *Birrhez*, valamint a történelem professzorá-

⁵¹ L. Lengyel Imre: *Hatvani* István levelesládájából. Kézirat sajtó alatt a Déri Múzeum Évkönyvében.

⁵² „Oratio de philosophiae utilitatis in theologia” (1757), „Introductio ad principia philosophiae solidioris” (1757), „Modesta disquisitio in philosophia” (1785).

hoz, Johann Heinrich Gernlerhez⁵³ jók lehetnek, Beckhez intézett leveleiben gyakran köszönti őket. Breitingerrel és Hagenbuchhal való ismeretsége túlnő a szokványos kereketen.

Breitingerrel való kapcsolata az 1746. szept. 2-án Bázélből küldött levéllel kezdődött, amelyben megköszönte a Maróthi-gyászbeszéd közlését, és saját versének kiigazítását kérte. 1747. dec. 6-i levelét „Animadversiones theologico-criticae” c. papi dolgozatának közlése tárgyában írta. Ebben a „tudós köztársaság díszének” és „a mi magyar ifjúságunk nyereségének” nevezte Breitingert.

1748. márciusi levelében Johannes Bernoulli I. halotti búcsúztató beszédét küldi meg az elhunyt fiaival folytatott megbeszélés után. Mellékelte még egyik fiatalkori próbálkozását „Commentatio de Jure Principium...” c. művét. Ezzel Hatvani Svájból küldött leveleinek sora a kutatás eddigi állása szerint megszakadt.

Debrecenből két Breitingerhez írt levele ismeretes. Az 1749. okt. 19-i levélben idézte zürichi személyes látogatása emlékét, és kérte, hogy Heidegger kiadót kötelessége teljesítésére figyelmeztesse. 1750. júl. 27-i levelével, amelynek kézbesítője egy Svájcba készülő erdélyi ifjú, székfoglaló beszédének kéziratát küldte el a „Museum Helveticum”-ban való közlés végett. Mindkét levélben szeretettel köszöntötte Zimmermann, Habenbuchot és Gessnert.

A természetjogot Hatvani tanítványainak főleg a téli hónapokban adta elő Heineccius nyomán. A természetjogi problémákkal elméleti síkon is foglalkozott, pl. „De Jure Summorum Imperantium in Conscientiam et Religionem Civium” c. munkájában, amelyet elolvasásra Johann Jakob Breitingernak küldött meg 1753-ban. A mű alap gondolatai már Bázélben is foglalkoztatták, itt is jelent meg 1758-ban.

Hatvani természettudományi ismereteinek egy része orvosi tanulmányaival van összefüggésben. Mint tudjuk, orvosi tanulmányait Bázélben végezte. Professzorai Johann Rudolf Zwinger,⁵⁴ Emanuel Koenig és Respinger voltak. Hatvanit különösen az első kedvelte, magánbetegeihez is magával vitte. Hatvani Debrecenből is szívesen gondolt vissza rájuk. Zwingerrel közvetlen levelezést folytatott. Debrecen város főjegyzője (Szeremley Sámuel ?) feleségének gyógyításához Koenigtől kért tanácsot. Bázeli tanulmányait „De aestimatione morborum ex facie” c. értekezésével fejezte be. Debrecenben jónevű orvos volt. Messze vidékről felkeresték a betegek. A gyógyszerterek szervezése terén is jelentős érdemeket szerzett.

1747. második felében matematikai tanulmányokat is folytatott, ekkor értesült arról, hogy otthon ezt a tárgyat is elő kell adnia. Johannes Bernoulli I. (1667–1748) és Daniel Bernoulli (1700–1782) előadásait hallgatta, így jöttek létre személyes kapcsolatai a Bernoulli-családdal, annyira, hogy Johannes Bernoulli I. halotti búcsúbeszédét a családdal való megbeszélés után ő küldi meg Breitingernak közlés végett. Így ismerte fel Hatvani a matematikának minden más tudományban, az élet minden vonatkozásában tapasztalható fontos szerepét. Ezzel a tárggyal foglalkozik székfoglaló beszéde is, amelynek csak-

⁵³ Nem Josef Heinrich Gernlerhez, ahogyan Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és művei, 1718–1786. I. r. (Db 1931) c. munkájában szerepel. 68. l. és passim.

⁵⁴ Nem Zwinger József Rudolf, ahogyan Lósy-Schmidt idézett művében szerepel. 68. és kk. l.

nem azonos címet adott, mint a zürichi *Scheuchzer* néhány évtizeddel előbb: „Oratio inauguralis de matheseos utilitate, in qua intenditur...”. Ebben a matematikát a tudományok mintaképének tűnteti fel, amely nemcsak minden tudomány műveléséhez szükséges, hanem a teológiában is nagyon fontos. A részletes taglalás után arra a következtetésre jut, hogy Isten a legfőbb matematikus. Nem feledkezik meg azonban a matematika gyakorlati alkalmazásáról sem. Véleménye szerint ennek elhanyagolása miatt kárt szenved a magyar gazdasági élet. Érdekes, hogy a téma Johann Gessnert is foglalkoztatta. Egyébként *Hatvani* székfoglalóját 1750. júl. 27-én küldte el *Breitingerne*k, aki azt a zürichi Museum Helveticumban 1751-ben közölte.⁵⁵

Diákjainak megtanította a földmérést, statisztikai tanulmányokat először folytatott Magyarországon. Meghatározta Debrecen földrajzi fekvését. Kémiai tanulmányokkal is foglalkozott, ilyen tárgyú előadásokat szintén elsőként tartott. A „Thermac Varadienses” c. tanulmányában (Bécs, 1777) orvosi szempontból adott vegytani elemzést a Nagyvárad körüli hőforrásokról.

Hatvani sokoldalú természettudományos tevékenysége mellett szívvel-lélekkel dolgozott a nevelői pályán. Nemcsak előadói, oktatói minőségben fejtett ki tevékenységet, hanem általános tantervi problémákkal is foglalkozott. Amikor arra szükség volt, több ízben képviselte *Domokos* Lajossal együtt a tiszántúli egyházkerületet a Pozsonyban és Bécsben folyó oktatásügyi értekezleteken. Nem kisebb dologról volt itt szó, mint a Ratio Educationis hatályának a debreceni Kollégiumra és a többi protestáns iskolára való kiterjesztéséről. A tárgyalásokkal kapcsolatos tervezetek kidolgozásában nagy része volt *Hatvaninak*. Főbb tételei: Az iskolában biztosíttassék a libertas sentiendi a módszer tekintetében is. Nem szabad katolikus világnézetű könyveket erőszakolni a protestáns iskolákra. A vallásszabadsághoz tartozik, hogy az illető valláshoz tartozó pedagógusok az illető vallásnak megfelelő tankönyvekből tanítsanak. Végül is *II. József* úgy döntött, hogy a nem katolikus iskolákra nem terjesztik ki a közös tantervet. Külföldi, főleg svájci viszonylatban pedig nagy összegű svájci segílyt járt ki *Hatvani* az anyagi alapjaiban megtámadott debreceni Kollégium számára.

Külföldi tanulmányútján szerzett ismereteinek gazdag tárházából bőségesen juttatott tanítványainak, akiknek szükségszerűen a legkülönbözőbb tárgyakat adta elő. 1754-ben *Beck*-nek írt levelében beszámol a debreceni Kollégiumban folytatott oktató munkájáról: hat év alatt előadta a filozófiát, a filozófia történetét, logikát, ontológiát, természetjogot, lélektant, kísérleti fizikát, matematikát, geometriát és földrajzot. 1755-ben 300 tanulója volt a Kollégiumnak, ezek egyharmada egyházi pályára készül. Többen abbahagyják a tanulást, és tanítói, rektori állást vállalnak vidéken. Sokan jogot tanulnak, ezek bírák és ügyvédek lesznek. A teológusok tanulmányi ideje hosszabb, s ez alatt filozófiát és matematikát is tanulnak, hogy jobban meg tudjanak felelni hivatásuknak.

Előadásait kísérletekkel igyekezett szemléletesebbé tenni, bár ehhez inkább Hollandiában nyert impulzusokat, megemlékezésükről nem szabad megfeledkeznünk, mert ezek szereztek nevéhez az „ördögös” jelzőt. Különösen az elektromosság terén végzett

⁵⁵ XX. rész 531–537. l.

kísérletei keltettek figyelmet. Mennyire élményszerűek lehettek az órái, megmutatkozik abban, hogy tanítványai közül többen, még a lelkészek is, kitűntek a természettudományok művelésében: pl. *Kisszántói Pethe* Ferenc a neves közgazdász, *Pálóczi Horváth Ádám*, *Édes* Gergely, a leoninusi verseiről ismert poéta, *Tessedik Sámuel*, a gazdasági reformer.

Előadásain kívül az általános, iskolai feladatokból is kivette részét: classium inspektor volt négy esztendőn át, s mint ilyen, ellenőrizte és vezette a publicus praeceptorok munkáját. 1753-tól kezdve hét éven át állt a kollégiumi Nagykönyvtár élén. Ilyen minőségében igyekezett szemmel tartani a megjelent könyveket. *Becket* arra kérte, hogy a megjelent német és francia könyvekről időnként tájékoztassa. A tanulmányaihoz szükséges könyvek megküldését, még tanulmányútján vásárolt könyveinek hazajuttatását is *Becktől* kérte, ez meg is történik *Makkai* Ferenc és *Fodor* Pál magyar ösztöndíjas diákok közreműködésével.

A magyar táj és földrajzi viszonyok iránti érdeklődését igazolja a váradi fürdőkről írt értekezése, Debrecen földrajzi fekvésének megállapítása.

A tolerancia eszméje sem volt idegen tőle, s híve volt a két protestáns felekezet közelebbi kapcsolatának, erről még végrendeletében is megemlékezett. István nevű fia, aki irodalmi téren is dolgozott, s apja nyomdokain igyekezett járni, áttért a katolikus vallásra. Talán tőle nyerhetett ösztönzést tanítványa, *Édes* Gergely, amikor a különböző vallások egyesítéséről ábrándozott.⁵⁶

A folyóiratok jelentőségét *Hatvani* jól ismerte. Munkáinak, tanulmányainak jó része a Museum Helveticumban jelent meg. Ennek a folyóiratnak állandó olvasója volt, s az elmaradt számokat svájci barátaitól mindig számonkérte.

Szívesen vásárolt szótárakat, lexikonokat. Életrajzában beszámolt arról, hogy *Bayle* szótárát a bécsi vámnál egy másik könyvével együtt elkobozták tőle.⁵⁷ Többször kéri a *Jakob Christoph Iselin* által szerkesztett lexikont bázeli barátjától, amelyet tanítás közben kívánt használni.

Amint látjuk, *Hatvani* sokat tudott méríteni személyi kapcsolatai útján a svájci felvilágosodás éltető forrásából, s azokat jól értékesítette a debreceni kollégiumi oktatás és nevelés s ezzel a magyar művelődés hasznára.

4. A többi debreceni diák szerepe a svájci felvilágosodás közvetítésében

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy csak a *Maróthi*hoz, *Szilágyi*hoz és *Hatvani*hoz hasonló nagy embereknek volt szerepük a svájci felvilágosodás eszméinek közvetítésében a debreceni Kollégiumban. A svájci egyetemek anyakönyveiből, az ismertetett kiemelkedő személyiségek levelezéséből tudjuk, hogy a magyar ifjak évről-évre megjelentek a svájci egyetemeken, amíg a bécsi kormány szigorú rendelkezései ezt meg nem tiltot-

⁵⁶ Molnár Ágnes i. m. 46. l.

⁵⁷ Az 1738-i bázeli kiadásról van szó, amelyet Johann Ludwig Brandmüller adott ki.

ták. A hétéves háború és a francia forradalom a határkő, amellyel a magyar ifjak svájci utazása lezárul, s ezzel a svájci felvilágosodás eszméinek terjedése Magyarország felé szinte teljesen megszűnik.

A közvetlen közvetítők szürke képviselőin kívül tekintetbe kell vennünk még több olyan debreceni személyiséget, akik ugyan nem jártak Svájcban, személyes kapcsolatuk sem volt a svájci felvilágosodás képviselőivel, azonban az onnan visszatért ösztöndíjasok tájékoztatására, rábeszélésére szívesen foglalkoztak a svájci felvilágosodás eszmevilágával. Sokszor az ilyen áttételesen ható tényezőknek a befolyása esetleg politikai súlyuknál fogva nagyobb volt, mint a közvetlen hatás.

Kármán Józsefet és *Kármán* Andrást apjuk iránti kegyeletes érzésből *Hatvani* juttatta ki Svájcba az 1760-as évek elején. Közülük József lefordította, és 1789-ben kiadta *Osterwald* katekizmusát. *Némethi* Sámuel pedig, aki 1755-ben iratkozott be a bázeli egyetemre „Biblia Tárháza” c. művét fordította le. *Pap* István és *Török* Ferenc, mint láttuk, a bázeli biblia kiadása körül szorgoskodtak a század közepe táján. *Fodor* Pál Bázelen adta ki először *Johann Hübner*, merseburgi gimnáziumi igazgató bibliai törtékeit 1769-ben. A könyv 14 kiadást ért meg Magyarországon. *Varjas* János, aki *Maróthi* halála után özvegyét elvette, és jelentős könyvtárát, benne a korabeli egyházi zenét tárgyaló könyveket örökölte, 1748-ban iratkozott be Zürichben, ahonnan jelentős zenei impulzusokat hozott magával. *Szőnyi* Benjámin „Szentek hegedűje” c. munkája racionalizmussal összefonódó pietizmus jegyében és hangulatában fogant. Ugyanez mondható el *Szikszai* György művéről.

Azok közül, akik áttételesen érezték a svájci felvilágosodás hatását, első helyen említendő *Domokos* Márton, Debrecen város főbírája, aki *Maróthi* közvetítésével ismerte meg Jean Frédéric *Osterwald* törekvéseit, és lefordította „A keresztyének között ez idő szerint uralkodó romlottságnak kútfejeiről” (Db. 1748) c. munkáját és a hozzá hasonló mentalitású *La Placette* „A keresztyén ethicának summája” (Db. 1750) c. művét. Mindkettő voltaképpen etikai kérdésekkel foglalkozik, és a józan okosság szerepére hivatkozik a hit dolgaiban. A hitbeli meggyőződés erősítésére, amelynek ügyét ez a két fordítás jól szolgálta, Bécsnek Debrecen ellen indított teljes támadása idején különösen szükség volt. Valószínűleg *Szilágyi* Sámuel személyes ráhatásának köszönhetjük veje, *Öri Füle*p Gábor a svájci művek lefordítására irányuló törekvését. „Albrecht *Hallernek* a kijelentett vallást Voltér és más némely... hitetlenkedők ellen védelmező levelei”-t Kassán adta ki a század utolsó éveiben. Ugyanennek a szerzőnek lefordította Uzong c. államregényét, amely 1792-ben Pozsonyban jelent meg. Bénédict *Pictet* műveinek lefordításával viszont az ortodox irányzat Magyarországon is igen kedvelt képviselőjének szerzett híveket.

A klasszika-filológia terén is működő *Szathmári Paksi* István püspök és professzor nem tanult ugyan Svájcban, de *Plinius*-kiadásában (1756) a bázeli *Johann Maria Cataneus* jegyzeteit használta. *Varjas* János ismételt kiadta *Phaedrust* (1769), amelynek bevezetésében kifejtette, hogy *Maróthi* emlékét kívánja ápolni, aki ezt az auktort először adta ki Magyarországon.

A svájci felvilágosodott elmék, mint láttuk, nagy előszeretettel foglalkoztak a régészettel. Ennek egyik ága a numizmatika is nagy érdeklődést keltett. Már *Maróthi* is

szívesen vásárolta külföldön a numizmatikát tárgyaló könyveket. A neves orvos, *Weszprémi István*, aki az égő tudásvágy mellett 1753-ban a debreceni Kollégium segélykérő levelét vitte Zürichbe, és másfél évig hűséges hallgatója volt *Johann Gessnernek*, „Némely régi királyoknak ritka pénzeiről” írt tanulmányt. *Weszprémi* a hazai történet egyes kérdéseinek kutatására is nyújt példát. Az ő nevével azonban legjellemzőbben a természettudományok területén találkozunk. Műveiben, így elsősorban a „Bábamesterségre oktató könyv”-ben gyakorlati felvilágosítást akar nyújtani mindenkinek, akinek ehhez a kérdéshez köze van. Egy másik könyve „A kisdied gyermekeknek nevelésekről való rövid oktatás” (Kolozsvár, 1760) már a nevelés területére vezet át bennünket. *Weszprémi* ebben a munkájában hangsúlyozza „a józan okoskodás” szerepét a nevelésben, ami azt diktálja, hogy a nevelésben a természet törvényeit hagyjuk érvényesülni. Rámutat a természethez közelebb élő falusi emberek helyesebb és egészségesebb életmódjára. Ugyanczekeket az elveket vallja *Csapó József*, Debrecen város orvosa is, a volt bázeli diák, 1771-ben megjelent „Kisgyermeknek ispitálja” c. munkájában.

A svájci felvilágosodás eszméihez áttételezés útján jutó egyéniségek közül a nevelés ügyében igen sokat tett *Domokos Márton* és fia, *Lajos*. Mindketten egymást váltva, Debrecen főbírói székében fejtettek ki értékes tevékenységet a köznevelés ügyében. *Domokos Márton* főbíróasága alatt *Maróthi* javaslatára jöttek létre fiúk és leányok részére az első magyar községi népiskolák Debrecenben. *Domokos Lajos* volt tanárai, közvetlenül *Maróthi* hatása alatt erős francia rokonszenvvel *Fénelon* Télémaque-ját fordította le. Ugyanakkor az udvar gyanakvásától kísérve, szenvedélyességig menő harcot vívott *II. József* uniformizáló iskolapolitikája ellen. A debreceni Kollégium autonómiájának jegyében *Hatvani* Istvánnal több ízben szóban és írásban nemcsak védelmére kelt az itt folyó oktatási rendszernek, hanem mindent elkövetett, hogy a felvilágosodás eszméi tért nyerjenek Debrecen egyház- és iskolaszervezeti életében. Így lobbant ki a század végére az egyházi és világi vezetők közötti ádáz harc, amelynek a tudós *Sinai Miklós* áldozatául esett. Az iskolaszervezési reformok főbb állomásait jelző „*Methodus*” (1770) és az „*Ordo Studiorum*” (1782) elsősorban *Maróthi* szellemében készültek, de *Domokos Lajos* maga is dolgozott ki tanulmányi rendet a „*Ratio educationis*” megjelenése után (1778). Ezek az újabb rendszabályok nem találkoztak a professzorátus helyeslésével, sőt ellenük svájci példára hivatkoztak. De *Domokos* törekvései mindenesetre jók voltak arra, hogy a reáliáknak nagyobb szerepet juttasson középfokon. Felsőfokon már előzőleg *Hatvani* működése e tekintetben megette a maga hatását. Itt még a század végéig az a fejlődés következett be, hogy szétválasztották a filozófiát és a fizika-mértan tanszékét, ezenkívül jogi tanszékét állítottak fel.

Bázeli diákok voltak az 1760-as években *Hunyady Ferenc* és *Benedek Mihály*, akik a svájci nyelvművelő társaságok mintájára az anyanyelv fejlesztésére törekedtek, és jelentős részt vállaltak az ún. Debreceni Grammatika (Bécs 1795) szerkesztésében. Ebben egyébként *Domokos Lajosnak* is benne volt a keze, aki már 1795-ben keresztülvitte azt az egyházkerületi határozatot, hogy a Kollégiumban minden tudományt magyarul tanítsanak. A század utolsó évében meg is tartották az első magyar nyelvű vizsgát, ami azonban nem járt sikerrel, és bizony még több évtizednek kellett eltelni, amíg a magyar nyelv a

Kollégiumban kivívhatta a maga jogait, és valóban a tudományok nyelvécé válhatott.

Hunyady Ferenc, aki a *Domokos—Sinai*-perben a világiak jelöltje volt, írt a katolikus szertartásokról. A már említett *Szikszay György* „Természeti és keresztyén vallás” c. munkájában nem tárgyalja a keresztyén vallás nagy elkülönüléseit, hanem a közös vonásokat keresi ki a három keresztyén (református, evangélikus és római katolikus) felekezet hittételei közül. Ebből a műből, amint a sírja fölötti búcsúbeszédet tartó lelkész megjegyezte, alig állapítható meg, melyik felekezethez tartozik az írója.⁵⁸ Abban az állításban, amely *Alszeghy Zsolt* tollából származik,⁵⁹ hogy a többség a magyar protestáns egyházban a toleranciát fogadta el a felvilágosodás eszméiből, sok igazság rejlik. Ez a tolerancia nyilvánult meg minden bizonnyal a Debrecenbe menekült bazilita szerzetes ügyének és büntetésének laza kezeléséből, amely a hatalmas főbírónak, *Domokos Lajos*nak a tudtával történt.

*Weszprémi István*nál a svájci felvilágosodásra jellemző lexikonírásra is találunk adatot. „*Succincta medicorum Hungariae et Transsylvaniae biographia*” (Lipcse, 1774) c. művében, amelyhez évtizedek szorgos munkájával gyűjti az adatokat, felsorolja a magyarországi orvosokat és megjelnt műveiknek jegyzékét. Ugyancsak ő sürgeti magyar tudós társaságok alapítását, „a pallérozott európai országok mintájára” kifejezéssel bizonyára elsősorban svájci példára gondol. Ennek előképe gyanánt megemlíthetjük a következő század első éveiben kialakuló Debreceni Kört, amelynek tagjai közül többen szabadkőművesek voltak, mint ahogy a *Péchy Imre* főgondnok alapította szabadkőműves páholy a felvilágosodott elmék gyülekezete volt.

IV.

Svájci eszmék debreceni talajban

A svájci felvilágosodás eszméi, amelyek tudósi, egyházi úton jutottak el a XVIII. századi Debrecenbe, jelentős fejlődést hoztak a város, sőt messzebb tekintve, a keleti országrész szellemi életébe. Debrecen részben a partikuláris iskolarendszer következtében, részben azzal, hogy az anyaiskola maga évenként újabb és újabb értelmiségi rétegeket, papokat, tanítókat, jogászokat bocsátott ki magából, egyik szellemi kisugárzó központja volt az országnak. Hatása azonban még Bécsben is érezhető volt a század végén a kicsírázó magyar sajtó bölcsője körül.

Természetesen a távoli Svájcól érkező gondolatok a debreceni gazdasági és társadalmi körülményekhez képest változáson mentek keresztül. Megegyezett a debreceni helyzet bizonyos mértékben a svájccal abban a tekintetben, hogy Debrecennek hasonlóképpen városállam jellege volt. Viszont a békés fejlődés feltételei hiányoztak, éppen a XVIII. században súlyos harcot kellett vívnia az egyre fokozódó és csak a század végén enyhülő

⁵⁸ *Zsigmond Ferenc*: A debreceni református kollégium története 1538 (?)–1938. Db. 1937. 145. l.

⁵⁹ A felvilágosodás és a magyar protestantizmus. Irodalomtörténet. 1945. 34. évf. 1–15. l.

bécsi elnyomás ellen, amelynek a legkülönbözőbb megnyilvánulásai voltak. Voltaképpen ez szabja meg a korszak időbeli határait megállapítását is, főleg a felső határát illetőleg. A kezdete *Maróthi* György hazatérésének időpontjára, 1738-ra tehető, míg a korszak befejezése szükségszerűen a bécsi kormánynak azzal az intézkedésével esik egybe, amely lehetetlenné tette a magyar protestáns diákoknak a Svájcba való utazást; ez pedig 1776-ban következett be, a Ratio Educationis-t megelőző évben. Persze ez nem jelent hajszál pontos elkülönülést, mert az eszmék és gondolatok szárnyalásának nincsenek ennyire elvágó határai. De ez a korszakolás megfelel körülbelül annak az időtartamnak is, amelyet a debreceni felvilágosodás fogalmi körében a korai felvilágosodás időszakának szoktunk nevezni.

Ha most már a svájci felvilágosodás jegyeinek debreceni módosulását kívánjuk áttekinteni, akkor a teológiai irodalomnak szinte a XVI. századra emlékeztető fellendülését kell elsősorban említenünk. Különösen jellemző erre az irodalomra a gyakorlatiasság, amely énekeskönyvek, új katekizmusok kiadásában mutatkozott. Ez, mint a svájci példában, az ortodox vallási világnézet ellenhatásaként keletkezett. A vallásos irodalom jellegéből következik, hogy a keresztyéni hitelvek ismerete, azok átélése szélesebb rétegekhez jutott el. Ahogyan a korai felvilágosodás több képviselőjénél (*Maróthi, Szilágyi, Hatvani*) láttuk, a papi szolgálattól való elfordulás nem lehetett ritka jelenség. Ilyesféle meghasonlás szolgálhatott a világiak és egyháziak között bekövetkezett ellentét alapjául is, amely különösen a század végére bontakozott ki és a világiak győzelmével tetőződött be.

A filozófiai világgép kialakulása nem mutat nagyobb eltérést az európai, közelebbről a svájci mintától. *Descartes, Wolff* és később *Kant* filozófiája küzdött meg egymással, hol erre, hol arra billentve a fejlődés menetét. Egyben azonban kiegyensúlyozott a fejlődés: mind nagyobb az érdeklődés a filozófiai kérdések iránt, ami a fény századának annyira jellemző vonása. Kifejezésre is jutott ez a Kollégium oktatásügyi szervezése tekintetében, az önálló filozófiai tanszék felállítására való állandó törekvésben.

A klasszika-filológia mélyebb művelését az segítette elő, hogy most már nem mesterként összeállított szövegek segítségével tanulták a görög és latin nyelvet, hanem klasszikus szerzők művei tették lehetővé, hogy általánosabbá legyen az antik műveltség, amelynek eszményein lelkesülve a reformkor lelkes politikusai nagyobb eredménnyel vívhatták meg harcukat a következő század első évtizedeiben. *Maróthi, Szilágyi, Varjas* tankönyvírói munkássága folytatódott, és meghozta gyümölcsét. Jelentős hasznot eredményezett mindez a hazai történet művelése számára is.

A természetjogi ismeretek előadása *Maróthi* Györggyel kezdődik, és nem is maradt abba a század folyamán. Fontosságának fokozódása a Kollégiumban az önálló jogi tanszék felállításával zárul.

Legjelentősebb a fejlődés a természettudományok terjesztése terén, amelyre különösen a kezdeti időszakban általánosan jellemző a hit és a természettudományok egymás mellett élése. A különválást bizonyos mértékig a természettudomány elméletének gyakorlati alkalmazása segítette elő, amelyre főleg *II. József* uralkodása idején a földmérési munkálatok, a statisztikai fölmérések lebonyolításával kapcsolatban került sor. Az orvostudo-

mányi ismeretek terjedése a közegészségügy fejlődésével járt együtt. A század végén és a következő század elején felvirágzó jelentős botanikai kutatásnak az alapjait is (Debreceni Fűvészkönyv) itt kell keresnünk.

Sokat köszönhet Debrecen oktatás- és nevelésügye a felvilágosodásnak. A debreceni Kollégium elavult rendszerének megújítását és a haladás irányába való elindulását *Maróthinak* a svájci minták példáját követő törekvéseiben találhatjuk meg. Ezek a Kollégium egész XVIII. századi tanítási rendszerére döntő jelentőségű hatást gyakoroltak. De a módszer is megváltozott. A tantárgyakat, a tananyagot osztályonként elosztva tanulmányozzák. A szóról-szóra való magolásnak vége. Súlyt vetnek a szemléltetésre, különösen a természettudományok oktatásában. A tanulókkal való bánásmód nyájasabbá válik. Megkezdődik a latin és görög nyelven kívül az élő nyelvek intenzívebb oktatása. Különösen fontos esemény a francia nyelv tanításának bevezetése.

A természettudományok ráirányították a figyelmet a környező természetre, fejlesztve egyúttal a természeti szép iránti érzéket is, ami *Csokonai* és *Fazekas* lírájában kapott művészi kifejezést.

A türelemről már megállapítottuk, hogy különösen erős volt a Debrecenből kikerült lelkészek körében. A század végén az uralkodói türelmi rendelet még jobb légkört teremtett ennek az áramlatnak, amelyet az egyre inkább elterjedő szabadkőművesség is előmozdított. Magyarországon a *Martinovics*-féle szabadságmozgalom erőszakos elnyomása csak átmenetileg tudta béklyóban tartani a felvilágosodásban felszabadult szellemet. Így aztán a felvilágosodás többi törekvéseinek megvalósulása sem váratott sokáig magára.

A felvilágosodás alapot teremtett a reformkor nagy feladatainak megoldásához. Ez az áttekintés, amely ugyan csak egy részét tárgyalja ennek a folyamatnak, példázza azt a szellemi igyekezetet, amelyet a magyarság annak az érdekében fejtett ki, hogy lépést tartson az európai fejlődéssel, és előrelendítse a magyar művelődés ügyét.

Imre Lengyel

DIE AUFKLÄRUNG IN DER SCHWEIZ UND IHRE VERBINDUNGEN MIT DEBRECEN

Nach einem kurzen Überblick des europäischen Weges der Aufklärung wird die Aufklärung in der Schweiz ausführlich behandelt. Als Prozess kam sie als Reaktion auf die kirchliche Orthodoxie zustande. Von den ausländischen Einflüssen ist zunächst die Wirkung der englischen Deisten zu erwähnen. Aber auch die französische Aufklärung wirkte in der Entwicklung der rationell-kirchlichen Bewegung mit, deren wichtigste Vertreter der Genfer Jean-Alphonse Turretini (1671–1737), der Neuenburger Jean-Frédéric Osterwald (1663–1747) und der Basler Samuel Werenfels (1657–1740) waren. Am Angriff gegen die Orthodoxie war gewissermassen auch der Pietismus beteiligt. Die Schweizer Aufklärung drang in einer sehr komplizierten Form und als „Gelehrtenrevolution“ im Laufe des 18. Jahrhunderts vor.

Die Aufklärung in Zürich, Basel und Bern

Diese bedeutendste Bewegung des 18. Jahrhunderts entwickelte sich den wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnissen in den einzelnen Städterepubliken entsprechend auf verschiedene Weise. Am intensivsten war die Entwicklung in Zürich, wo die Bewegung in drei Aspekten vom Verfasser erörtert wird. Die Zürcher Aufklärung betraf die Kirche, die Literatur und die Naturwissenschaften. In kirchlicher Beziehung war besonders das Wirken von Johann Jakob Zimmermann (1695–1756) bedeutend. Infolge der Wirkung seiner Tätigkeit trat die praktische Seite des christlichen Lebens in den Vordergrund. Anstatt der Dogmen wurde die ethische Seite des Glaubens betont. Ihm ist es zu verdanken, dass die Zürcher Jugend von der Aufklärung wie von einer zweiten Reformation sprach.

Die literarische Aufklärung knüpfte sich an zwei hervorragenden Persönlichkeiten der Schweizer Literatur Johann Jakob Bodmer (1698–1783) und Johann Jakob Breitinger (1701–1776). Sie vertraten das Prinzip, dass die Literatur nicht mit der Vernunft, sondern mit dem Gemüt und der Phantasie zu tun habe. Der Kampf der beiden vorzüglichen Schweizer Dichter dauerte 1720–1760. Von beiden stand Breitinger den Ungarn näher. Er und sein Freundeskreis wurden von den besten ungarischen Studenten nicht nur aufgesucht und bewundert, sondern sie standen lange im Briefwechsel mit ihm auch nach der Rückkehr in die Heimat.

Der Fortschritt der Naturwissenschaften in Zürich stand mit dem Namen der Brüder Scheuchzer, Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733) und Johannes Scheuchzer (1684–1738) im Zusammenhang. Ihre bahnbrechende Arbeit wurde vom Johann Gessner (1709–1790) fortgesetzt. Die Verbreitung der naturwissenschaftlichen Kenntnisse ging mit der Entwicklung der Landwirtschaft und einer gewissen Gartenkultur in der Schweiz Hand in Hand. Die Entdeckung der Schönheiten der Schweizer Landschaft und in Verbindung damit die Gedichte von Albrecht von Haller, Salomon Gessner und Johann Caspar Lavater trugen zur Entwicklung der Schweizer Vaterlandsliebe bei.

Eine bescheidenere Rolle fiel der Stadt Basel in der Aufklärung zu. Auf der Universität fand eine vielseitige Ausbildung statt, aber die Bestrebungen der Leiter der Universität fielen mit den Erwartungen der Stadtleitung

nicht immer zusammen. Ausserdem bildeten die Pfarrer von Basel eine dem Antistes unterstehende Einheit. Infolgedessen waren die fortschrittlichen Gruppen ziemlich isoliert. Zum Spalten der kirchlichen und städtischen Behörden trugen der Wettstein-Prozess, die Herausgabe des Bayle-schen Lexikons bei. Ausser dem alten *Werenfels* waren Jakob Christoph *Iselin* (1681–1737) und Jakob Christoph *Beck* (1711–1785) die Vertreter der fortschrittlichen Ideen in der ersten Hälfte des Jahrhunderts, von denen der letztere mit fast allen führenden Persönlichkeiten der Aufklärung in der Schweiz im Briefwechsel stand. Unter den Institutionen sei die Bibliothek des Collegium Erasmianum erwähnt, die eine reiche deistische Literatur aufweisen konnte.

Unter den Forschern der Naturwissenschaften gebührt der erste Platz der Familie *Bernoulli*, die während verhältnismässig kurzer Zeit der Wissenschaft etwa acht vorzügliche Mathematiker gab. Auf dem Gebiet der Medizin waren Emanuel *Koenig* und Johann Rudolf *Zwinger* tätig. Hier wirkte noch Isaac *Iselin* (1728–1782), dessen Einfluss auf die Entwicklung der Aufklärung in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts immer mehr zunahm. Im allgemeinen erreichte die Aufklärung in Basel nicht die Höhen, wie in Zürich, woran die Verstärkung des Pietismus schuldigt sein konnte.

Bern blieb sozusagen das ganze Jahrhundert hindurch orthodox, da hier einerseits keine hervorragende Persönlichkeit die aufklärerischen Ideen vertrat, andererseits war der Einfluss des Pietismus hier noch stärker, als in den anderen beiden Städterepubliken. Johann Georg *Altmann* (1695–1758) war einer der geistig lebendigsten Professoren. Er redigierte die Zeitschrift „*Tempe Helvetica*“, mit *Breitinger* zusammen. Der Entdecker der Schweizer Alpen, Albrecht von *Haller* verfügte auch über Berner Wurzeln. Obwohl er sich in den 30–er Jahren des Jahrhunderts umsonst für den Lehrstuhl der Eloquenz und der Geschichte bewarb, kam er ungefähr um die Mitte des Jahrhunderts nach der Professur in Göttingen nach der Schweiz zurück.

Beim Überblick des Wirkens der hervorragendsten Vertreter der Aufklärung in der Schweiz strebte der Verfasser nicht nach Vollständigkeit. Als wichtigster Gesichtspunkt galt, alle Anhänger der Aufklärung zu nennen, die Einfluss auf die in der Schweiz studierende Jugend aus Ungarn ausübten.

Die wichtigsten Kennzeichen und Mittel der Schweizer Aufklärung

Unter den wichtigsten Kennzeichen der Schweizer Aufklärung wird der Einfluss der Antiken vom Verfasser erwähnt. Damit hing das Vordringen der Archäologie, der Universalgeschichte und der vaterländischen Geschichte im Zusammenhang. Die Herausgabe der historischen Quellen begann. Ausserdem gewann ein neuer Wissenschaftszweig, das Naturrecht immer mehr Raum. Auch das Aufblühen der Naturwissenschaften, besonders der Mathematik gehörte zu den Charakterzügen der Aufklärung, deren praktische Anwendung sich immer mehr verbreitete. Die Beschäftigung mit den Fragen der Erziehung war eine der wichtigsten Aufgaben zur Schaffung eines neuen Weltbildes. Die Entwicklung der Mädchenerziehung fiel auf dieses Jahrhundert. Die Entdeckung der Naturschönheiten der Schweizer Landschaft und ihre Erscheinung in der Kunst, sei es Malerei oder Dichtung, und die vaterländischen Gefühle, die dadurch erweckt wurden, galten als Bestandteile der Schweizer Aufklärung. Dieser neuen Gefühlswelt liegt ein allgemein menschliches Gefühl, die Toleranz zugrunde.

Als Mittel zum Zweck ist vor allem die überaus grosse Anzahl der herausgegebenen Zeitschriften zu nennen. Allein in Zürich sind 14 Zeitschriften während des 18. Jahrhunderts erschienen. Ausser den Zeitschriften waren lexikalische Werke zum Verständnis des neuen Weltbildes nötig. Auch die verschiedenen Vereine und Gesellschaften, deren Zahl besonders in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts von Jahr zu Jahr wuchs, trugen zur Verbreitung der neuen Ideen wesentlich bei, besonders viel wurde durch die von *Bodmer* gegründete „*Helvetische Gesellschaft*“, in dieser Hinsicht geleistet. Diese Gesellschaft überragte die kanonale Organisation in der Schweiz, und an ihren jährlichen Zusammenkünften in Schinznach nahmen die Vertreter aller Kantone und Städterepubliken teil.

Debrecen und die Schweizer Anregungen

Béla *Dezényi* stellte fest, dass ein Weg der Schweizer Aufklärung nach Debrecen u. zw. in die Hochschule in Debrecen führt. Da dieser Weg durch arme Studenten der reformierten Hochschule in Debrecen angebahnt wurde, könnte man diese Richtung als plebejisch bezeichnen, während ein anderer Weg der Aufklärung

durch die Vertreter der aristokratischen Kreise in Ungarn von Frankreich her vermittelt wurde. An der Hochschule von Debrecen, wie an allen protestantischen Hochschulen in Ungarn, war es üblich, die sich in den Studien auszeichnenden Studenten nach dem Abschluss ihrer Studien nach ausländischen Universitäten zu schicken. Natürlich wurden vor allem die reformierten Universitäten in der Schweiz und in Holland bevorzugt. Ausser den vorgeschriebenen Studien hatten diese Studenten Gelegenheit, die geistigen Bestrebungen und die gesellschaftlichen Verhältnisse zu beobachten und nicht zuletzt die hervorragenden Wissenschaftler des betreffenden Landes kennenzulernen. Und weil sie auch später mit ihnen in Verbindung blieben, waren die Dauer und Wirkung dieser Anregungen durch die Zeit und den Raum nicht beschränkt. Von einer Anzahl ungarischer Studenten, welche die Universitäten der Schweiz im 18. Jahrhundert besuchten, seien nur drei Namen, die Namen von György Maróthi, Sámuel Szilágyi und István Hatvani genannt. Die Zeit, die sie in der Schweiz verbrachten, umfasst etwa zwei Jahrzehnte (1731–1748), die gerade vom Gesichtspunkt der Entwicklung der Schweizer Aufklärung aus besonders wichtig waren.

György Maróthi (Zürich, Basel, Bern 1731–1736)

Während seiner Studien in Zürich lernte er J. J. Zimmermann kennen und las seine Werke auch später mit grosser Aufmerksamkeit. Er suchte ihn auch später aus Bern auf. In Basel wurde er besonders vom S. Werenfels beeinflusst, den er auch über seine Studien in Holland berichtete. Er begann schon in Basel, die Werke von J. F. Osterwald ins Ungarische zu übersetzen, welche Arbeit er auch nach der Rückkehr in die Heimat fortsetzte. Nach schweizerischem Muster führte er das Singen in mehreren Stimmen in Debrecen ein. Er gab ein Gesangbuch heraus und wollte einen Studenten aus Debrecen nach der Schweiz schicken, der dort Musik studieren sollte. Er stand im Briefwechsel mit J. Chr. Beck in Basel, von dem er nicht nur über die Ereignisse in Basel unterrichtet wurde, sondern Ratschläge über methodische Verfahren, Bücher usw. erhielt. Eine gewisse Abneigung vom Pfarrerberuf tauchte in ihm in Bern auf, worauf er ein tieferes Studium der Geschichte und der Naturwissenschaften, darunter besonders der Mathematik begann.

Eine besondere Bedeutung fiel dem Unterricht der Philosophie zu. Er studierte die Wolffsche Philosophie, aber noch lieber die mathematischen und physikalischen Werke desselben Verfassers. 1742 wurde die Logik Breitingers in Debrecen herausgegeben. Maróthi dachte auch auf die Einführung der Logik von J. R. Zwinger, die in Basel längere Zeit im Gebrauch war.

Sein beliebtes Interessengebiet war aber die klassische Philologie. Er kaufte die bezüglichen Bücher mit besonderem Fleiss an. Die Beziehungen zu den Professoren dieser Disziplin (Anton Birr in Basel, Johann Georg Altmann in Bern) wurden sorgfältig gepflegt. Nach der Rückkehr nach Debrecen machte er das Studium der Originaltexte der klassischen Werke einheimisch, während früher die Lehrbücher von Comenius mit den vom Verfasser erdichteten Beispielen benützt wurden. Er gab die Werke von Minucius Felix, Phaedrus und Eutropius heraus, und las über griechisch-römische Antiquitäten und die Geographie des Altertums vor.

Beim Studium der Geschichte bekam er Ratschläge vom Basler Professor J. Chr. Iselin und J. Chr. Beck. Über Ereignisse der ungarischen Geschichte erteilte er gern Auskunft an die Basler Freunde, deshalb wurde er aufgefordert, die Angaben über Ungarn und Siebenbürgen zur erweiterten Ausgabe des Basler Lexikons zu liefern.

Er suchte nach den Werken der Forscher des Naturrechts. Einer der bedeutendsten Vertreter des Naturrechts, Jean Barbeyrac wurde von ihm in Holland persönlich aufgesucht. Maróthi hatte freien Eingang in seine reiche Bibliothek.

Die unmittelbare Anregung zum Studium der Mathematik erhielt Maróthi von Johannes Gessner während der Schifffahrt nach Zürich im Sommer 1735. Das war der Anfang der fleissigen Beschäftigung mit der Mathematik in Bern, wobei u. a. die Werke von De l'Hopital, de La Hire, Bernhard Lamy von Maróthi gelesen wurden. Zur Beförderung des mathematischen Unterrichts in Ungarn verfasste er ein Lehrbuch „Arithmetica,, (1743), das noch zweimal (1763 und 1782) herausgegeben wurde.

Seine erzieherischen Bestrebungen sind zum Teil auf Schweizerische Beispiele zurückzuführen. Die Errichtung der Schulen, wo der Unterricht in der Muttersprache vorgenommen wurde, fand bald nach der Rückkehr Maróthis aus der Schweiz auf seine Anregung statt. Die Einführung eines neuen Unterrichtsplans und der Prüfungen, die Regelung der Unterrichtszeit und die Organisation des Bibliothekwesens stehen

alle im Zusammenhang mit seinem Wirken. Er veranstaltete die erste Buchauktion in Debrecen nach dem Muster der Auktionen des Collegium Erasmianum in Basel.

Er las die Schweizer Zeitschriften „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen“ und die „Tempe Helvetica“, die von *Beck* und *Altmann* herausgegeben wurden, mit Eifer. Die in Neuenburg veröffentlichte „*Mercur Suisse ou Recueil Nouvelles Historiques, Politiques, Literaires et Curieuses*“ war eine seiner beliebten Lektüren. Seine Vorliebe für Lexika und Wörterbücher wurde schon erwähnt. Er begann, ein lateinisch-ungarisches Wörterbuch zum Gebrauch der Studenten zu redigieren.

Es ist merkwürdig, dass alle, die an der Verewigung seines Andenkens mitgewirkt haben, zu den Vertretern der Aufklärung gehörten. Die Trauerrede über seinem Grabe wurde von *Sámuel Szilágyi* gehalten, von *István Hatvani* nach Basel an *Beck* überbracht, der sie an die Redakteure der Zeitschrift „*Museum Helveticum*“, J. J. *Breitinger* und J. J. *Zimmermann* weiterleitete.

Sámuel Szilágyi (Bern, 1735–1739, 1741)

Sámuel Szilágyi suchte zweimal die Universität Bern auf, wo seine Studien durch eine Reise nach Holland unterbrochen wurde. Er zeichnete sich sowohl in geistiger, wie auch körperlicher Hinsicht aus, indem er ein guter Fechter, Reiter und Schlittschuhläufer war. Als Student der Theologie schätzte er *Osterwald* und *Werenfels* hoch. Das Werk des ersteren „*De exercitio ministerii sacri*“ übersetzte er aus dem Französischen ins Ungarische (sie blieb aber ungedruckt). Zum Tode von *Werenfels* verfasste er eine Ode in griechischer Sprache, die 1741 im Gedenkbuch „*Vita Samuelis Werenfelsii*“ erschien. In seinen Vorträgen in Debrecen, die er als Professor der Theologie hielt, nahm er das Werk des Baslers *Bénédict Pictet* „*Theologia christiana*“ zum Leitfaden, obwohl er sich als Anhänger der „*theologia naturalis*“ erwies. Er gehörte zum linken Flügel der Aufklärung und scheint auch Freimaurer gewesen zu sein.

Als Professor der Philosophie bemühte er sich, die Logik *Breitingers* als Lehrbuch in Debrecen einzuführen. Als erster Direktor der Bibliothek bestellte er eine Anzahl philosophischer Werke. Auf dem Gebiet der klassischen Philologie erwarb er sich grosse Verdienste. Schon in seinem 12. Lebensjahr unterrichtete er Griechisch im Kollegium. Gedichte wurden von ihm in griechischer und lateinischer Sprache verfasst. Auf Anregung *Maróthis* gab er die Werke von *Keles* – *Isokrates* – *Phythagoras* heraus, damit die Jugend diese in der Originalsprache kennenlernen kann.

Er studierte gern Bücher über Naturrecht und zog die Bestellung solcher Bücher für die Bibliothek der Hochschule vor. Auf dem Gebiete des Unterrichts der Naturwissenschaften war er Bahnbrecher, besonders was den Unterricht der experimentellen Physik betrifft.

Er war ein begeisterter Mitkämpfer der neuen pädagogischen Bestrebungen an der Seite *Maróthis*, der ihn als seinen Basler Freund, *Beck* hochschätzte. Das Gebäude der Bibliothek wurde in den Jahren 1747–1748 nach seinen Plänen und unter seiner persönlichen Aufsicht gebaut.

Die Liebe zum Vaterland äusserte sich auf verschiedene Weise, wobei die Schweizer Muster auch das Ihre gemacht haben. Als Verehrer von *Albrecht von Haller* übersetzte er das Gedicht „*Morgen-Gedanken*“. Die allgemein menschliche Lösung der Aufklärung, die Toleranz herrschte in der Übersetzung der *Henriade Voltaires* vor. Das Heldengedicht stellt einen Lobgesang der Idee der Toleranz dar, die in den Verfügungen des Edikts von Nantes zum Ausdruck kam. Als Übersetzer benutzte er neue Wörter und Wendungen, wodurch er sich einen Platz unter den ersten Spracherneuerern in Ungarn errang.

István Hatvani (Basel, 1746–1748)

Hatvani kam am 10. Mai 1746 in Basel an, wo er Theologie, Medizin und Mathematik studierte. Er zeichnete sich während seiner Studien so sehr aus, dass seine Professoren, besonders *Beck* und *Birr* anstrebten, ihn an einer ausländischen Universität zurückzuhalten. *Hatvani* fasste aber den festen Entschluss, seinem armen Vaterlande nützlich zu sein. Gegen Ende seines Aufenthaltes in der Schweiz, um die Mitte April 1748 weilte er eine Zeit in Zürich, um die hervorragendsten Persönlichkeiten der Schweizer Aufklärung, J. J. *Zimmermann* und J. J. *Breitinger* kennenzulernen.

Die tiefste Freundschaft verband ihn mit J. Chr. Beck, der ihn mit Rat und Tat unterstützte. Zur theologischen Dissertation *Hatvanis* schrieb er einen Brief zur Einleitung. *Hatvani* beschäftigte sich mit der Reform des Katechismus, deshalb bat er Beck um die bezüglichlichen Werke von Jean-Frédéric Osterwald und seinem Sohn, Jean-Rodolphe Osterwald. Auch die Veröffentlichung seines Katechismus erfolgte durch die Vermittlung Becks beim Verleger Im-Hof in Basel. Er übersetzte die Gebete von Osterwald ins Ungarische. Auch ein Werk von S. Werenfels wurde von ihm übersetzt. Er widmete den Werken der Basler Theologen fortwährend eine grosse Aufmerksamkeit, und sorgte für die Verbreitung ihrer Ideen. So hielt er 1761 seinen Hörern einen Vortrag über „Fundamenta Theologiae naturalis et revelatae“ Becks. Als das Ansehen Becks in Verbindung mit der Herausgabe der Basler Bibel aus dem Fehler der mitwirkenden ungarischen Studenten gewissermassen in Schatten gestellt wurde, setzte er alles ein, ihm Genugtuung zu leisten.

Ausser den praktischen Fragen der Theologie, die er während der Zeit, als er an Stelle des verstorbenen Debrecener Antistes, István Szódi (1754) tätig war, gründlich studieren konnte, behandelte er theoretische Fragen in seinen theologischen Werken, die er zur Kritik entweder an Zimmermann nach Zürich oder an Beck nach Basel übersandte. Bei seinen Biographen ist ziemlich einheitlich die Ansicht vertreten, dass es bei *Hatvani* um einen mässigen natürlichen Rationalismus handelt. Aus den neu entdeckten und veröffentlichten Briefen lässt sich eine gewisse Enttäuschung *Hatvanis* aus dem geistlichen Beruf beobachten.

Seine philosophischen Ansichten gehen auf Descartes, Leibniz und Wolff zurück. Auf dem Gebiet der klassischen Philologie war er nicht tätig, aber er pflegte die Beziehungen zu den Professoren der griechischen Sprache, vor allem zu J. J. Breitinger, mit dem er schon in der Schweiz seit 1746 einen Briefwechsel führte. In den Jahren wurde die Herausgabe der Trauerrede über Maróthi und verschiedener Werke *Hatvanis* besprochen.

Die naturwissenschaftlichen Kenntnisse *Hatvanis* stehen mit seinen medizinischen Studien im Zusammenhang, die er in Basel unter der Leitung der Professoren J. R. Zwinger, E. Koenig und Respinger mit besonderem Eifer durchführte. In der zweiten Hälfte des Jahres 1747 studierte er Mathematik von den Mitgliedern der Familie Bernoulli, mit denen er so eng befreundet war, dass die Trauerrede und das Porträt des grossen Bernoulli an Breitinger von ihm weiterleitet wurde. In seiner Antrittsrede behandelte *Hatvani* die Bedeutung der Mathematik in der Theologie und anderen Wissenschaften, welches Thema auch vom Zürcher Scheuchzer und Gessner vor einigen Jahrzehnten bearbeitet wurde. Nach dem Schweizer Muster war er daran, die theoretischen Sätze der Mathematik anzuwenden und seinen Schülern diese Verfahren beizubringen. Durch seine physikalischen und chemischen Experimente erwarb er sich den Ruf eines Schwarzkünstlers. Während seiner langen Lehrtätigkeit las er über Logik, Ontologie, Naturrecht, Psychologie, experimentelle Physik, Mathematik, Geometrie und Geographie vor. Weil der Herrscher Josef II. eine einheitliche Schulreform durchführen wollte, kämpfte *Hatvani* samt der weltlichen Leitung der Stadt Debrecen mit Erfolg gegen die „Uniformisierung“ des Schulwesens. Als die neue Regelung der finanziellen Quellen der Debrecener Hochschule durch die Regierung verwirklicht wurde, wandte sich *Hatvani* mit Bittschriften an die protestantische Hochschulen in der Schweiz, in Holland und England.

Sein Interesse für die ungarische Landschaft äusserte sich darin, dass er eine Abhandlung über die Bäder von Várád schrieb.

Auch die Idee der Toleranz lag seiner Weltanschauung nahe, sonst wäre die Bekehrung eines seiner Söhne zum Katholizismus nicht zu erklären.

Er war ein eifriger Leser der Zeitschriften. Eine Anzahl seiner Aufsätze ist in der Zeitschrift „Museum Helveticum“ erschienen. Als Liebhaber der Lexika und Wörterbücher klagte er oft, dass das Bayle-sche Wörterbuch im Zollamt bei der Rückkehr nach Ungarn an der Grenze zurückgehalten wurde. Er schätzte das Lexicon Basiliense hoch und wandte es beim Unterricht an.

Andere Vermittler der Schweizer Aufklärung

Ausser den oben genannten Vertretern der Aufklärung in Debrecen gab es weniger bedeutende Vermittler der Schweizer Aufklärung, unter denen József Kármán den Katechismus von Osterwald herausgab. Sámuel Némethi übersetzte ein anderes Werk Osterwalds. István Pap und Ferenc Török waren an der Basler Heraus-

gabe der ungarischen Bibel beteiligt. János Varjas, der die Bibliothek von Maróthi geerbt hatte, bekam bedeutende musikalische Anregungen während seines Aufenthaltes in Zürich.

István Veszprémi war anderthalb Jahre der Hörer von Johann Gessner in Zürich und schrieb hygienische und numismatische Abhandlungen. In einem anderen Buch über die Kindererziehung betonte er die Bedeutung des rationellen Denkens und der Naturgesetze in der Erziehung. Die gesunde Lebensweise der Dorfbewohner wurde vom ehemaligen Basler Studenten, dem späteren Stadtarzt in Debrecen, József Csapó gepriesen. Ferenc Hunyady und Mihály Benedek, die in den 60-er Jahren des 18. Jahrhunderts die Universität Basel besuchten, waren eifrige Beförderer der Muttersprache durch Teilnahme an der Redigierung der sog. Debrecener Grammatik.

Die Toleranz zeigte sich im Werk von György Szikszai über die natürliche und christliche Religion, in dem er die Glaubenssätze der wichtigsten Religionen behandelt. István Veszprémi fasste im „*Succincta medicorum Hungariae et Transsylvaniae biographia*“ (Leipzig, 1774) die Angaben über die Ärzte in Ungarn und Siebenbürgen zusammen. Er warf auch die Gründung einer ungarischen Gelehrtengeellschaft auf.

Die Ideen der Schweizer Aufklärung im Debrecener Boden

Infolge des dargestellten geistigen Prozesses bekam die theologische Literatur in Debrecen einen Aufschwung. Neue Gesangbücher, Katechismen kamen zustande, wodurch die christlichen Glaubenssätze zu breiteren Volksschichten vermittelt wurden. Die Beschäftigung mit der Philosophie wurde allgemeiner. Die Herausgabe der Werke der griechischen und lateinischer Verfasser trug zur Verbreitung der klassischen Kultur aus den ursprünglichen Quellen bei. Durch das Studium des Naturrechts wurde ein Aufblühen der Rechtswissenschaft bewirkt, was in den politischen Kämpfen am Anfang des 19. Jahrhunderts besondere reiche Früchte zeitigte.

Die pädagogischen Reformen Maróthi's kamen dem Unterrichtswesen in Debrecen so sehr zugute, dass es mit der modernen Entwicklung der Erziehung Schritt halten konnte. Ausser dem tieferen Studium der klassischen Sprachen wurde der intensivere Unterricht der modernen Sprachen darunter besonders der französischen Sprache begonnen.

Sehr bedeutend war die Entwicklung auf dem Gebiete der Naturwissenschaften, für die das Nebeneinanderleben des Glaubens und der Naturwissenschaften in der Anfangszeit kennzeichnend war. Durch die Verbreitung der medizinischen Kenntnisse wurde die Hygiene gefördert. Den botanischen Forschungen des nachfolgenden Jahrhunderts in Debrecen, die ihren Gipfel in der Veröffentlichung des Botanischen Buches von Debrecen erreichten, lag diese neue Entwicklung der Naturwissenschaften während der Aufklärung zugrunde.

KÖZLEMÉNYEK

A. Molnár Ferenc

REGULY ANTAL KALEVALA-FORDÍTÁSTÖREDÉKE

A *Kalevala* magyar fordításainak hosszú és színes története van. A 32 énekből álló, 1835-ben megjelent ún. *Régi Kalevala* lefordítására már Reguly Antal kísérletet tett, de minden bizonnyal nem az egész eposzt, hanem annak csak részleteit ültette át magyarra. Az 50 runóból álló, 1849-ben közzétett *Új Kalevalának* eddig három teljes magyar nyelvű fordítása készült el: Barna Ferdinándét 1871-ben, Vikár Béláét először 1909-ben adták ki, a nemrég fiatalon elhunyt romániai Nagy Kálmánét pedig 1972-ben jelentette meg a Kriterion kiadó. A Lönnrotot összeállította finn népi eposzból számos részletet fordított még Hunfaly Pál, Fábián István, Szinnyei József és Képes Géza.¹ Ismerünk néhány népszerű prózai átdolgozást is.² Igazi sikerrel színpadra is először Magyarországon vitték a *Kalevalát*, a Thália színház 1969-ben, Kazimir Károly rendezésében. Kevésbé ismert, hogy a finn eposz francia fordítói közt is van egy magyar, Mező-Kövesdi Újfalvy Károly, aki 1876-ban az első runót fordította le franciára, s tudományosan is foglalkozott a finn nyelvvel és a *Kalevalával*.³

A finn eposz számottevő hatással volt költészetünkre, s nem kevés a vele foglalkozó magyar nyelvű tudományos irodalom sem. Kodály négy dalának szintén a *Kalevala* volt az ihletője.⁴ S érdemes megemlíteni azt a bizonyára egyedülálló esetet is, hogy van egy

¹ A magyar Kalevala-fordítások irodalmára vö. a következő munkákat: Valvoja 1909: 276–288, Laina Hänninen: Luettelo ennen v. 1927 painetusta Kalevalaa koskevasta kirjallisuudesta. Helsinki, 1928. 261. l. (Publicationes Societatis Bibliophilorum Fenniae I.), A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1944-ig. Szerkesztette Kozocsa Sándor és Radó György. Bp. 1956. Művelt Nép. 546–549., Domokos Péter: A finn irodalom fogadtatása Magyarországon. Bp. 1972. Akadémiai Kiadó 211 l. (Modern Filológiai Füzetek 15.), A. Molnár Ferenc: A finn irodalom Magyarországon. Filológiai Közlöny. 1973.

² Kalevala. In: Román József: Eposzok könyve. Bp. 1959. Gondolat. 271–324., Mészöly Miklós: A szépséges Külliki és a duhaj kedvű Lemminkeinen. In: (Rákos Sándor–Mészöly Miklós–Beke Margit, G.): Dübörgő, a kalapácsvolvaj. Bp. 1962. Móra. 14–27. (Kispajtások mesekönyve 144), Finn mítoszok. In: Román József: Mítoszok könyve. Bp. 1963. Gondolat. 632–659., Kalevala. Finn népmesék. Vikár Béla fordítása alapján feld. Szabó Kiss Katalin. Bukarest, 1965. Ifj. Kiadó. 60 l. (Mesetarisznya).

³ Le Kalévala, épopée finnoise traduit sur l'original par Ch.-E. de Újfalvy de Mező-Kövesd. Paris. 1876. XII+40 l. Première livraison (Actes complémentaires de la Société philologique), vö. Hänninen: i. m., Valvoja 1909:271–272.

⁴ Vejnemöjnén fohása (Kalévala, 45. ének), Vejnemöjnén (Kalévala, 3. ének), Menyasszony búcsúzó (Kalévala, 24. ének). Megjelentek a Bicinia Hungarica IV. kötetében. Bp. 1942. szerző kiadása., Vejnemöjnén muzsikál (a Kalevala 44. éneke, Vikár Béla ford.) egynemű kar – orgona vagy zongora, Bp. 1944. Magyar Kórus. Az utóbbi feldolgozás két témája megtalálható a 7. osztályos általános iskolai énekkönyvben is.

magyar népdaloskönyv, amelynek legelső darabjául — a magyar népdalok elé mintegy mottóul — a *Kalevala* első nyolc sorát tette az összeállító.⁵

Így azt hisszük, valóban hiányt pótolunk, amikor a *Kalevala* magyarra való átültetési közül a legelső, az egyetlen *Régi Kalevala*-fordítást közzétesszük. A Reguly-féle fordítástöredék művészi értékeinél, stílustörténeti érdekességénél és Reguly személyénél fogva is megérdemli, hogy kiadják.

E bevezetőben nem célunk, hogy Reguly fordítását a hitelesség és művészség szempontjából bővebben elemezzük. A közölt szöveg alapján ezt bárki bármikor elvégezheti. A fordítástöredék bemutatására, az eddigi erről szóló irodalom összefoglalására, helyesbítésére és kiegészítésére törekszünk, valamint arra, hogy a fordítástöredéket elhelyezzük Reguly életművében.

Reguly Antal néhány hónapos németországi és svédországi tartózkodást követően — miután figyelme a finn—magyar nyelvrokonság felé fordult — 1839 novemberében érkezett meg Finnországba. Ekkor itt az értelmiség a finn népköltészet, a *Kalevala* bűvkörében élt. A finn nemzeti mozgalom elsősorban a népköltészet nemrég feltárt értékeivel akarta bizonyítani, hogy a finneknek is van helyük Európa művelt nemzetei között. A finn folklór és a *Kalevala* hatása alól nyilvánvalóan Reguly sem vonhatta ki magát. Különbösen a népköltészet iránt — amely ekkor egész Európában a figyelem középpontjában állt — korábban is érdeklődött, svédországi útinaplójába pl. bemásolta a *Fritzhof rege* német fordításának egy részét.⁶ Amikor 1840 tavaszán Reguly nyelvtanulás céljából Közép- és Észak-Finnországba megy, maga is gyűjt népköltészeti termékeket,⁷ a finn népi hangszereken, a kantelén is megtanul játszani,⁸ Rautalampiban pedig a híres népi énekes Paavo Korhoinennal is találkozik.⁹ Visszatérőben szeptembertől 1841 januárjáig Reguly Vaasában tartózkodik,¹⁰ s a városi környezetben tovább folytatja a népköltészet tanulmányozását. Egy innen szeptember 28-án írt levelében többek között ez áll: „Zu meiner Erheiterung singe mir täglich Runen.”¹¹ Regulynek egy másik, 1840. október 6-án keltezett vaasai levele az Athenaeumban jelent meg.¹² Ebben elragadtatott hangon szól a finn népköltészetről, s mint első fordítási próbáját közli egy népdal a *Jos mun tuttuni tulisi* (Őrlő dal) fordítását. A levél helyenként lírai hangvétele, s a szép fordítás jól mutatja, hogy Regulyt nemcsak a tudós kutatási vágya hozta közel a finn folklórhoz, hanem saját egyéniségének költői hajlama is. Reguly azt is megjegyzi, hogy a finn népköltészetből jó lenne magyarra átültetni: „A finn nép olly gazdag dalokban, hogy ha tudnék magyarul verselni, előnthetnék benneteket velök. Magyar nyelvre fordítani őket, melly rokon szellemű, és hasonló módon fejezi ki magát, igen könnyű és hasznos volna. Rajta mind vissza lehetne adni, mit a finn költő gondolt, s össze lehetne

⁵ Tavaszi szél vizet áraszt. 200 magyar népdal. Összeállította *Almásy István*. Bukarest, 1972. Kriterion, 296 l.

⁶ *Korompay Bertalan*: Reguly és hagyatéka. Nyelvtudományi Közlemények LXXIII (1971) 389.

⁷ *Korompay, Bertalan*: Kuinka Antal Reguly löysi elämänsuransa. Virittäjä 1969:378.

⁸ *Weöres, Gyula*: Suomalaisten kansanlauluja varhaisimmista unkarinnoksista. Kalevalaseuran Vuosikirja (a továbbiakban KV.) 41 (1961):229.

⁹ *Toldy Ferenc*: Reguly Antal s a finn—magyar kérdés. Pest, 1850. 24.

¹⁰ *Tervonen, Viljo*: Antal Reguly Suomessa 1839 – 41. Heimokansa 1944:22.

¹¹ *Korompay*: Virittäjä 1969:379.

¹² 1841:577 – 583, 593 – 598.

hasonlíttani magyar és székely népdalokkal. A moldvai magyaroknál is reménylek hasonlókat találhatni.”¹³

A *Kalevald*ból való fordítás ekkor tehát jól bele illhet a fiatal Reguly terveibe, érdeklődési körébe. Korábban, 1840. április 28-án Lammasahóból már megírta szüleinek, hogy szándékában van a *Kalevala* lefordítása: „Im Jahre 1835 gab die Gelehrte Gesellschaft eine Sammlung finnischer Volkspoesie aus... Sie stellen die Religion der Alt Finnen vor und haben durch ihre Zartheit merkwürdige Einfachheit und nordischen Charakter so viel Interesse, dass man sie neben Homer stellen kann. ... Sie sind noch in keine Sprache übersetzt, aber sie in die Ungarische überzuführen, soll eine meiner ersten Arbeiten sein, wenn ich nach Hause komme. Es sind 40 Bogen in 2 Bände.”¹⁴ Ezért is az a kutatók véleménye, hogy Reguly Kalevala-fordítástöredéke 1840 végén, 1841 elején keletkezhetett. Pápay József az időpontot Antal *Reguly*n *Kalevalan-käännös* c. cikkében¹⁵ 1841-re teszi, noha e cikkének magyar nyelvű első fogalmazványában még 1840–41-re gondol.¹⁶ Mint Pápay írja, Reguly 1841 májusában indult Oroszországba, s ezután kutatásai majd betegsége miatt már nemigen maradhatott ideje a *Kalevala* fordítására. 1849 után pedig valószínűleg az *Új Kalevalát* használta volna. Másrészt a finn eposz magyarra való átültetésével 1840 ősze előtt sem foglalkozhatott, ez év októberéből való népdalfordítását ugyanis első fordítási próbájának nevezi. Viljo Tervonen szerint is a fordítás Mathias Aleksander Castrén kiváló finn nyelvész svéd fordításával egyidőben készült.¹⁷ Korompay Bertalan szintén ehhez az állásponthoz csatlakozik, hozzá fűzve, hogy Reguly fordítástöredéke feltehetőleg 1840 őszen keletkezett.¹⁸ Később pedig legalábbis a fordítás megkezdését teszi erre az időre.¹⁹ Bár az előszó 1841 június 9-ről keltezett, Castrén kész fordítása ez év márciusában már a nyomdában volt,²⁰ s néhány hónappal később ugyanebben az évben jelent meg.²¹ Weöres Gyula kimutatta, hogy Reguly a fordítás közben a finn eredeti mellett használta Castrén svéd szövegét is. Többször ugyanis Reguly szövege közelebb áll a svéd átültetéshez, mint a finn eredetihez, a Väinämöinen egyik állandó jelzőjeként szereplő *Suvantolainen* szót pedig világosan Castrén szövege — „*vattnets vän*” — nyomán Reguly „*tengernek kedvelője*” (I: 182)-ként ill. „*tengerlovag*” (I: 205)-nak fordítja.²²

Reguly maga soha nem tett említést arról, hogy fordított volna a finn eposzból. A fordítástöredéket Pápay József találta meg, s ő mutatta be a *Valvoja* Kalevala-számba írt, már említett cikkében, amelyben nyolc sort közölt is Reguly fordításából. Első

¹³ I. h. 596–597.

¹⁴ Reguly levele magtálalható az MTA Kézirattárában. Ezt a részt az utolsó mondat kivételével idézi Korompay: Virit-tájá 1969:379.

¹⁵ Pápay, József: Valvoja 1909:276–281.

¹⁶ Cím nélküli magyar nyelvű kidolgozatlan kézirat a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtárában az R. 1680/2-es számon.

¹⁷ Tervonen: i. m. Heimokansa 1944:23.

¹⁸ Korompay: Virit-tájá 1969:379.

¹⁹ Korompay: Nyelvtudományi Közlemények LXXIII (1971) 393.

²⁰ Weöres, Gyula: Kalevalan ensimmäinen unkarinnos. KV. 44 (1964):309.

²¹ Kalevala. Öfversatt af M. A. Castrén., I–II. Helsingfors. 1841. J. Simelii enka. Förra delen. XXXIV + 197 l. Sednare delen. 216 l., vö. Hämminen: i. m.

²² Weöres: KV. 44 (1964):314.

Kalevala-fordításunk előkerüléséről Pápay így számol be: „Elképzelhető meglepetésem, igazi örömöm, midőn 1908. év június havában az akadémiai kéziratár rendezése közben négy szabadon álló, negyedrétre hajtott félíves halvány-kék papíron előkerült egy magyar Kalevala-fordítás töredék. Az írást azonnal megismertem: Regulyé. Szemügyre veszem a töredéket, s megállapíthatom, hogy az első és második ének teljes, a harmadikból csak 76 sor van és a XXIX. énekből 81 [!] sor. Minthogy a lapok nincsenek megszámozva, nem tudhatjuk, hogy a közbeeső részleteket, részeket is lefordította-e.”²³

Később az eredeti Reguly-kézirat elkallódott, de a fordítás Pápay másolatában ma is megtalálható Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtárában az R 1680/2-es számon. Pápay az egész Reguly-fordítást 45 félíves papírlapra másolta le, az első runó első 170 sorát ezenkívül egyíves lapokra még külön is leírta. E két másolat közt némi különbség van. A csak 170 sort tartalmazóban — a másikkal ellentétben — idézőjel nincs, a vesszorok a mondatkezdeteket kivéve kisbetűvel kezdődnek, a sorok végén pedig csak akkor van írásjel, ha az egyben mondatvég is. Az s kötőszó és a jelöletlen birtokos jelző mellett álló régies ’ hiányjel is csak ebben a másolatban fordul elő. Van ezenkívül ebben a szövegben néhány olyan javítás, amely nem származhat a másoló figyelmetlenségéből, a 73. sorban pl. a *beszéli* szó *állítani*-ra, a 44.-ben a *Kimmo oldalában Kimmonak mellé*-re van javítva. Mindebből arra következtetünk, hogy a rövidebb másolatban Pápay teljes hűséggel követte Reguly kéziratát. Pápay a fordítástöredék teljes másolatában is ragaszkodott ugyan Reguly eredeti helyesírásához, egy-két helyen azonban — talán a szöveg kiadására gondolva — változtatott rajta, s ezekből származnak az említett különbségek. A sorvégi központosásnál bizonyára figyelembe vette a *Régi Kalevala* finn kiadását, ennek sorvégi központosása ugyanis szinte teljesen megegyezik a Pápay-kéziratéval.

A Pápay-féle másolatról bővebben Weöres Gyula érdeméből tudunk,²⁴ aki egy terjedelmes részt be is mutatott az első énekből (1—140., 247—315. sor). Mellékesen jegyezzük meg, hogy a Weöres által közzétett részletbe két szöveghiba csúszott: az 58. sor kimaradt, a 23. és 24. sorrendje pedig felcserélődött. Az utóbbi két sor Pápay hosszabb másolatában is össze van cserélve, a rövidebb másolat és az eredeti finn szöveg alapján azonban megállapítható a helyes sorrend. Apró pontatlanság még, hogy Weöres szerint a XXIX. énekből való töredék 83 sorból áll (Pápay cikke szerint — szintén tévesen — 81-ből). Ebből a runóból Reguly 84 sort fordított, a 84.-et Pápay — ∙. jellel is felhíva erre a figyelmet — az utolsó lap hátára írta. Ez a sor a Helsinkibe küldött és a Weöres által valószínűleg használt mikrofilm-másolatról feltehetőleg hiányzik.

Domokos Péter az 1. lábjegyzetben említett könyvében, főleg Pápay cikke alapján, röviden Reguly Kalevala-fordítástöredékével is foglalkozik (12. lap). Domokosnak ki kell igazítanunk azt a megállapítását, mely szerint Reguly 1840. április 28-án szüleihez írt levelében azt is megjegyzi, hogy 40 oldalt már lefordított a *Kalevalából*. Erről a levélben nincs szó. Az általunk is bemutatott rész utolsó mondata okozhatta a félreértést:

²³ Valvoja 1909:279, ill. ennek másik magyar nyelvű fogalmazványa (a lelőhelyre vö. 16. lábjegyzet).

²⁴ Weöres: KV. 44 (1964):306—316.

„Es sind 40 Bogen in 2 Bände.” Ez azonban a *Régi Kalevalára* vonatkozik, amelyet 40 íven és két részben (de egy kötetben!) adtak ki, nem arra, hogy Reguly már fordított volna belőle.

A fordítástöredékről alkotott képhez értékes újabb adatokat szolgáltat Reguly most előkerült Régi Kalevala-példánya, amelyre a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában bukkantam rá a 224472-es számon.²⁵ Korompay már utalt rá, hogy Reguly Régi Kalevala-példánya az MTA Könyvtárában van,²⁶ azonban — mint velem közölte — ő nem az általam talált könyvre gondolt. Ez abból is kiderül, hogy ő a Reguly-féle Kalevala-példányról azt írta, hogy aránylag érintetlen, míg a mi általunk találtat ugyan-csak sokat forgathatták. Ebbe a példányba igaz Budenz József neve van beírva (J. Budenz), de hozzá csak később kerülhetett, mert magában a könyvben kétségtelenül Reguly bejegyzéseit találjuk. Ezek egyrészt a *Régi Kalevala* összesen mintegy hétszáz sornyi svéd fordításrészletei, másrészt magyar — olykor német, finn, svéd — szavak, kifejezések, valamint több magyar mondat (Az utóbbiakat a következőkben glosszáknak nevezzük), amelyek a finn szöveg mellé vannak írva. Mivel a bejegyzéseket ceruzával tették, s mivel a lapok szélei megviseltek, a különben szépen, de apró betűvel írt svéd szöveget sokszor nehéz kiolvasni.²⁷ A hanyagabbul, de nagyobb betűkkel írt glosszák első látásra számos esetben elűnnek a svéd fordítás szép folyóírásától. Alaposabb vizsgálat, a jellegzetes betűtípusok összevetése után azonban nyilvánvaló, hogy ezek is Reguly kezevo-násai.

A bejegyzések az egyes runókon belül is meglehetősen rendszertelenek. Sokszor teljesen elmaradnak, hol több, hol kevesebb van belőlük. A hosszabb vagy rövidebb svéd szövegek a glosszákkal együtt is előfordulnak. A bejegyzéseknek a könyvben való megoszlását egy vázlatlalt szemléltetjük.

1. runó	több rövidebb svéd szöveg, egy-két glossza
2–3. runó	több rövidebb svéd szöveg
4–6. runó	számos hosszabb-rövidebb svéd szöveg, glosszák
7. runó	egy ötsoros svéd szöveg, néhány glossza
8–10. runó	számos glossza
11. runó	egy tizennégysoros svéd szöveg, nagyszámú glossza
12–13. runó	nagyszámú glossza
14. runó	több glossza (csak a runó elé írt tartalmi összefoglalóban), egy-két sajtóhiba-javítás
15. runó	néhány glossza (csak a runó elé írt tartalmi összefoglalóban), az ének első 199 sora svédül
16. runó	egy kétsoros svéd szöveg, egy magyar mondat (a runó elé írt tartalmi összefoglalóban)
17–18. runó	több glossza (csak a runók elé írt tartalmi összefoglalókban)
19. runó	egy négy Soros svéd szöveg, két glossza
20. runó	egy sor svédül, egy glossza (a runó elé írt tartalmi összefoglalóban)
21. runó	számos hosszabb-rövidebb svéd szöveg
22. runó	nincs bejegyzés
23. runó	egy ötsoros svéd szöveg
24–32. runó	nincs bejegyzés, csak egy-két sajtóhiba javítása

²⁵ Kalevala taikka Wanhoja Karjalan Runoja Suomen kansan muinosista ajoista. 1, 2 Osa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. 2 Osa. Helsinki. Prantäty J. C. Frencellin ja Pojan tykönä 1835. LXIII+329 l., vö. Hänninen: i. m.

²⁶ Korompay : Virittäjä 1969:378.

²⁷ Az ezek kiolvasásában nyújtott segítségért köszönetet mondok Irmeli Kniivilänek és Papné Outi Karankónak.

A fentiek alapján úgy véljük, hogy Reguly az egész Régi Kalevalát elolvasta. Ezt bizonyítja az is, hogy Reguly az olyan lapokon is, ahol nincsenek bejegyzések, több sajtóhibát kijavított, a 20. ének 15. soráról pedig visszautalt a 18. ének megjegyzés nélküli álló 139. sorára. Pontos feleletet nem adhatunk arra, vajon az eposznak mely részeiből készített műfordítást. A fordítástöredék ismert részletei és Reguly beírásai ugyanis — mint látjuk — nem feltétlen fedik egymást. Bízvást feltehetjük azonban, hogy Reguly többet magyarított a Kalevalából, mint amennyiről tudomásunk van. A 10., 11., és 12. runóban egy-két sornak be is írta a szó szerinti magyar megfelelőjét, ami műfordítói szándékra enged következtetni.

Pl.: „Hyvä tääll’ on ollakseni,
Armas aikaollakseni;
Maksat maistawi hyvältä,
Kuehкот käypi keitokseksi,
Rasvat ruuaksi pätöwi.

„Oisiko minulle neittä
Ikuseksi puolisoiksi,
Kainaloiseksi kanaksi,
Siani lewittäjäksi,
Paniäksi päänalasen :”

Lenti hauin pyyäntähän,
Hirmuhampahan hakuhun.

jó itt van lennem
kellemes időznöm
máják ízlenek jól
tüdők mennek forrón
zsírok étkekké illülnek (10. runó 416–420.)

[Jönne-e hozzám leányka]
örök feleségnek
hónali tyúknak
helyem terítőjének
párna tevéőjének (11. runó 373–377.)

Szálla a csukát megfogni
az iszonyú fogút keresni (12. runó 87–88.)

A svéd szövegrészletek közül az első runóba beírt összesen 37 sornyi (1–18., 27–32., 61–73.) és a 15. runó 199 sornyi bejegyzése egy-két apróbb különbséget nem számítva megegyezik Castrén svéd Régi Kalevala-fordításának szövegével. Más runókban is akad még nem egy sor — az 5.-ben négy és fél egymás után következő is —, amely ugyanaz mint Castrénál, ezek rendszerint a Castrén-féle fordítástól eltérő sorok környezetében fordulnak elő. A többi bejegyzés viszont kisebb vagy nagyobb mértékben különbözik Castrén szövegétől, vagy egészen más. Az utóbbi esetekre az 5. runó első 24 és a 3. runó 29–38. sorait mutatjuk be.

Regulynál

Gamle ädle Wäinämöinen
Hem derpä sin färd begynner.
Spände först för redet fälen,
Under ok sin qvicka brunte
5. Sig svänger sen i släden
In ute den höga korgen
Nu han trofwaren vik med spöet
Slog med perlbepryda snärten
Trafvarn sprang o. färdén främte

Castrénál

Gamle trygge Wäinämöinen
Straxt sin hemfärd nu begynner;
Spände fälen uti redet,
Bruna trafwaren för släden,
Sjelf i den sig satte sedan,
Höjde sig i granna korgen.
Slog sin snabba häst med spöet,
Smällde till med perle-snärten;
Hästen sprang, det led med färdén

10. Släden skred o. vägen aftog,
Men björkmeden hördes knaka
Knarra slädens gyllne sittkorg.
Så han åker fram med buller
Öfver Wäinös svedjelunder,
15. Öfver Kalevalas moar;
Här han nu i ord utbrister
„Skogens ulf uppsluka drömmarn,
Sjukdom vrånga Lappen täre!
Han som sad' att jag ej hemmet
20. Skulle mer med ögat skåda,
Sad' att jag i lifvet aldrig
Skulle medan månen lyser
Hinna Wäinös svedjelunder
Dessa Kalevalas moar.”

- „Kom o flicka hit i korgen
30. Sänk dig ned uti min släde!”
Flickan så till svar förståndigt:
„Sen jag ville man dig kalla,
Tro dig ock en hjelte vara,
Om du klyfde mig ett tagel
35. Med en knif som udd ej eger,
Som sin hela spets förlorat,
Om ett ägg i knut du drage,
Utan att man kände knuten.

Släden skrann och vägen aftog,
Men björkmeden hördes knaka,
Knarra slädens gyllne sittkorg.
Så han åker fram med buller,
Öfver Wäinö-gårdens lundar,
Öfver Kalevalas moar,
Yttrar då ett ord och säger:
„Ulf, du drömmaren må sluka,
Sjukdom, vrånga Lappen döda!
Hvilken sade mig ej hemmet
Mer med dessa ögon skåda,
Sad' att jag i lifvet aldrig,
Aldrig i min lefnads dagar,
Skulle Wäinö-gårdens lundar,
Kalevalas moar hinna.”

„Kom, o flicka, i min släde,
Sänk dig ned i granna korgen!”
Flickan svarar honom fyndigt:
„Då jag man dig skulle kalla,
Skulle dig för hjelte hålla,
Om du taglet klyfva kunde
Med en knif, som udd ej äger,
Och i saknad är af spetsen;
Om et ägg i knut du slog,
Utan att man knuten märker.”

A Castrén-fordítás és a Reguly-bejegyzések szövege közti viszonyból arra következtetünk, hogy az utóbbiak valószínűleg Castrén fordításának egy korábbi kéziratot változatából valók, amit szerzőjük később még átdolgozott. Szintén erre mutathat, hogy a Reguly beírta svéd szövegben javítások, változatok is találhatóak. Az általunk bemutatott résznek pl. az első soraiban az *ädle* szó *höge*-re, az *o flicka hit i korgen* pedig *hit ned i korgen flicka*-ra van javítva. Az első runó bejegyzéseiben szereplő néhány javítás meg egyezik Castrén szövegével, a többiek azonban — mint maguk a bejegyzések is — rendszerint eltérnek tőle. A variánsokat, javításokat Reguly aligha tette saját magától, ennnyire jól nem tudott svédül. A helyzet az lehetett, hogy egy olyan kéziratot másolt, amelyben már magában is voltak változatok.

Újabb kérdéseket vet fel, az a tény, hogy Castrén merített a Régi Kalevala folyóiratokban megjelent, korábbi, Lönnrot, Runeberg és E. A. Ingman készítette svéd fordítás-töredékeiből. Runeberg-től szinte szó szerint átvette a bevezető sorokat, a 15. runót és a 28. runó egy részét. Az Ingman átültette 5. runón már sokat változtatott, s még többet a Lönnrot által fordított 11. és 29. runón.²⁸ Ha Runeberg, Ingman és Lönnrot fordítás-részleteit összevetjük Reguly bejegyzéseinek ill. Castrénnek a szövegével, azt látjuk,

²⁸ A Régi Kalevala korábbi svéd fordításrészleteinek megjelenési helyére és Castrén átvételeire vö. Valvoja 1909:256–261, Häminen : i. m., Ragnar Öller : Ett kvarts sekel av vart litterära liv 1828–1853. Helsingfors, 1920. Az utóbbi munkára *Weöres Gyula* hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

hogy Castrén és Reguly szövege leggyakrabban éppen olyan helyeken egyezik meg, amelyeket Castrén is az említett korábbi fordítóktól vett át. Sőt érdekes, hogy sokszor Reguly bejegyzései akkor is követik a legkorábbi fordításokat, amikor Castrén azoktól eltér. A 15. runó első 199 sorában pl. Castrén hat (a 4., 19., 21., 23., 72., 81.), az ismétlődéseket is számolva, tizenkét sorban változtatott Runeberg átültetésén, Reguly bejegyzései azonban egy valószínű sortévesztést (75. sor) nem számítva ezekben a sorokban is a Runeberg-féle fordítással egyeznek meg. Máskor viszont Castrén szövege azonos az előző svéd fordításokéival, s a Reguly-bejegyzések különböznek tőlük. Mindkét esetben találunk példát az 5. runóban, amelynek már Regulytól és Castréntől idézett részlete Ingmannál így hangzik:

- Gamle värde Wäinämöinen
Hem derpå begynner färden,
Spände fålen uti redet,
Bruna trafvaren för släden,
5. Sjelf i den sig höjde sedan,
Satte sig högst upp i korgen,
Smällde trafvaren med spöet,
Slog med perlbeprydda piskan.
Trafvarn sprang och färdens framled,
10. Släden skred och vägen aftog,
Men björkmeden hördes knaka,
Knarra slädens gyllne sittkorg.
Så han åker fram med buller
Öfver Wäinös svedjelundar,
15. Öfver Kalevalas moar;
Här han så i ord utbrister:
„Ulf, du drömmaren må sluka,
Sjukdom, vrånga Lappen döda!
Hvilken sade mig ej hemmet
20. Mer med dessa ögon skåda,
Sad' att jag i lifvet aldrig,
Aldrig i min lefnads dagar
Skulle Wäinös svedjelundar,
Kalevalas moar hinna.”

Érdekes, hogy feltűnően ritkák azok a sorok, amelyek Regulynál és Castrénnál ugyanazok, s a korábbi fordításrészletekben mások. Csak az 5. runóból tudunk idézni három ilyet.

	Ingman	Castrén és Reguly
194. sor	Smeden Ilmarinen förde	Förde smeden Ilmarinen
284., 314. sor	Oförgängelige hamrarn	Den everdelige hamrarn

A fentiekből esetleg arra gondolhatnánk, hogy svéd nyelvű bejegyzéseinek egy részét Reguly a Castrén előtti svéd Kalevala-átültetésekből írta ki. Sőt Ingman közvetlen

segítsége is szóba jöhetne, hiszen amikor Reguly Vaasában tartózkodott állandó kapcsolatban voltak egymással. Mégis célszerű a mellett maradnunk, hogy Reguly svéd szövegei teljes egészükben (vagy legfeljebb a 15. runó bejegyzéseit kivéve) Castrén még készülő kéziratos Régi Kalevala-fordításából valók. Ezt támogatja a bejegyzéseknek a legkülönbözőbb énekekben való előfordulása, a bennük végzett javítások, a néhány csak Regulynál és Castrénál egyező sor, és az, hogy Regulynak Ingman, Lönnrot (és Runeberg) átültetéseivel azonos sorai olyanokkal együtt fordulnak elő, amelyek ezektől eltérnek. Így a fordítástöredékre vonatkozó eddigi irodalomnak az az ellentmondása is feloldódik, mely szerint Kalevala-átültetését Reguly 1840 végén—1841 elején készítette, s ugyanakkor használta a csak később megjelent Castrén-féle svéd fordítást. A Castrén átvette részeknek azokat a sorait, amelyek Ingman ill. Lönnrot fordításával megegyeznek, Reguly bejegyzéseitől viszont különböznek, úgy magyarázzuk, hogy Castrén később — előbbi kéziratával ellentétben — visszatért a korábbi fordítók megoldásához. Megemlítjük, hogy a 15. runó első 199 sorában a Regulynál szereplő bejegyzésekben nem találhatók javítások; valószínűleg azért nem, mert ezeket Castrén — Reguly feltetelezett forrása — először módosítás nélkül vette át, vagy pedig ezt a részt Reguly közvetlenül Runeberg átültetéséből másolta.

Castrén fordításának kézirata sem a Helsinki Egyetemi Könyvtárban sem a Finn Irodalmi Társaságban nincs meg.²⁹

Reguly a glosszák és a svéd szövegek beírását fordítástöredékének készítése előtt — egy részüket esetleg a közben — tehette. (Persze ennek az időpontja sem teljesen bizonyos, csak következtetünk rá.) Igaz, logikus lenne feltenni, hogy Reguly akkor tanulmányozta át a *Kalevalát*, amikor a fordítást is készítette. Viszont meggondolandó, hogy amennyiben Castrén kézirata már 1841 márciusában teljesen készen volt, lehetett-e ez néhány hónappal korábban a véglegestől annyira eltérő állapotban. Aztán Reguly a glosszák között egy-két olyan közismert finn szónak is kiírta a magyar megfelelőjét, amelyek több mint egyéves finnországi tartózkodás után, nemigen lehettek ismeretlenek számára. Pl. (zárójelben a lapszám): *seinä*=fal (38), *sinne*=oda, *tänne*=ide, *vielä*=még, *jolla*=womit (39), *tule tänne*=jer ide, *tuonne*=oda (40), *pian*=bald (43), *ilman*=nélkül (52), *aamulla*=reggel (91), *vielä*=még, noch (98), *kaula*=nyak (102), *paimen*=pásztor (103), *täältä*=innen (104), *kuuen*=hat, *yheksän*=nyolcz [!] (117), *tuosta*=ebből (131), *vielä*=noch, *kotona*=hon (142), *kohta*=azonnal, *kuulta*=hold (147).

Tudjuk, hogy közép-finnországi útjára Reguly magával vitte a *Kalevalát*, az Otavát és a Kultalát. Regulynak az utóbbi könyvei szintén megtalálhatók az MTA Könyvtárában, s a *Kultalában* számos bejegyzés is van³⁰. Valószínű, hogy amikor 1840 márciusában Reguly tanulmányútjára indult, bejegyzései vagy azok nagy része már benne volt Régi Kalevala-példányában. Ez természetesen nem zárja ki, hogy Reguly később a Castrén-féle Kalevala-fordítás egy már teljesebb kéziratos példányával is megismerkedhetett.

²⁹ Weöres Gyula és Eila Tuovinen levélbeli közlése.

³⁰ Korompay: Virittäjä 1969:378.

A Reguly-féle beírásokról a Kalevala-példány alapján mondottakat támogatja és szinte biztossá teszi az a tény, hogy mint ismeretes, Castrén néha tanította Regulyt finnre.³¹ Tanulás közben bizonyára a *Kalevalát* is használták, s így már érthető, miért a sok bejegyzés. Reguly két glosszája világosan nyelvtanulási célra utal. A 4. runó 288. sorában a *sinne* szó mellett ott áll a jelentése: *oda*. Ezenkívül azonban Reguly a szó antonímját is oda írta: *tenne* [!]: *ide*. Ugyanennek az éneknek a 316. sorában a *tule tänne* kifejezés *jer ide* fordításával párhuzamosan a következő beírás található: *tuonne : oda*. Készülő Kalevala-fordítását Castrén nyilván segítségként bocsátotta Reguly rendelkezésére, aki legalábbis kezdetben jobban tudott svédül, mint finnül. Ez szép gesztus volt Castréntől. A finn eposz olvasása hasznos lehetett a később népköltészeti gyűjtést végző Regulynak. Ugyanakkor pedagógiai szempontból kétséges, vajon helyes volt-e, hogy Castrén a finn nyelvvel ismerkedő Regulyval a *Kalevalát* tanlattatta. Érdekes tehát, hogy a Reguly bejegyezte svéd szövegből helyenként rekonstruálni lehet Castrén svéd Régi Kalevala-fordításának egy korábbi változatát.

Bevezetőnk után Reguly Kalevala-fordítástöredékét végig Pápay hosszabb másolata alapján közöljük. Pápay kézírása jól olvasható, csupán a magánhangzók fölé tett pont és vessző elkülönítése okoz néha nehézséget. Ragaszkodtunk Pápay (Reguly) eredeti helyesírásához, bár ez a mai igényeknek nem mindenben felel meg, és egy-két hiba is van benne. A magánhangzók időtartamának önkényes javítására azért sem vállalkozhatunk, mert ez a ritmust is befolyásolhatja. Pápay hosszabb másolatában néhány szó fölé lábjegyzetre utaló számot tett. A tervezett lábjegyzetekben valószínűleg Reguly fordításához fűzött volna megjegyzéseket. Mivel a lábjegyzetek nem készültek el, s mivel e számok Pápay rövidebb másolatában nincsenek meg, a szöveggözlésben elhagytuk őket.

A finn tulajdonneveket Reguly nem írta át a magyar hangzásnak megfelelően. Kiejtésben a finn *ä* kb. a magyar *e*-nek, a finn *s* a magyar *sz*-nek felel meg. Két egymás mellett álló magánhangzó sokszor kettőshangzónak olvasandó. Az *-i*-végű kettőshangzókban az *-i* hangértéke *j*. Két egymás mellett levő azonos magánhangzó az illető hang hosszúságát jelzi.

Reguly különben fordítástöredékében megtartotta az eredeti nyolcszótagú sorokat. Az alliterációkat már nem mindig tudta visszaadni. Szerintünk a fordítás művészilag is igen jól sikerült, formájában és hangulatában közelebb áll az eredetihez, mint a finn eposz több későbbi magyar fordítása.

³¹ *Reguly Antal* Hagyományai 1. köt. A' vogul föld és népe. Kidolgozta Hunfalvy Pál. Pest, 1864. 45.

KALEVALA

I. Ének

- Kedv emelkedik keblemben,
Gondolat ébred agyamban,
Kedv énekekhez kezdeni,
Elmultakat említeni.
5. Szeretett felebarátom,
Régi énkes pajtásom!
Ritkán eggyé eggyesülünk,
Beszélgetni találkozunk,
Éjszak e szegény határin,
10. Éjszak e mostoha tájin;
Ezért kezét kézbe téve,
Markot a marokba véve,
Énekeinket hozzuk elő,
Legszebbjeinket adjuk elő,
15. Hogy hallják ezen kedvesek,
Tanulják ezen vágyódók,
Ezen ifjú sarjadékok,
Ezen fejlődő nemzedékek;
Azon öröklött szavakat,
20. Könnyen folyó szép hangokat
Väinämöinennek övébül,
Ilmarinennek kohából,
Kaukomieli kardhegyébül,
Joukahainen ívkörébül,
25. Éjszak messze földjeibül,
Kalevala fenyéribül.
Őket atyám dalolgatta
Fejsze nyelét faragdálván,
Őket anyám emlegette,
30. A jó öreg fejtegette,
Orsóját, hogy forogtatá,
Orsónyelét penderíté.
Vannak még más szavaim is,
Felhorgászott tanulmányim,
35. Uton utfélen kapkodott,
Fenyérfüről szakaszgatott,
Ágakról letördelgetett,
Hajtásokról tépegetett,
Hogy mint pásztor gyermek jártam,
40. A marhákat legeltetve,
Édes mézizü füveken,
Szép virágos zöld réteken,
Sötét Muurikki nyomában,
Tarka Kimmonak mellette.
45. Onnét kaptam száz szavakat,
Ezer énekhez anyagot;
Azt gomollyá felgöngyöltem,
- Csomóba öszve kötöttem;
Gomolyt száncosárba gyugtam,
50. A csomót szántalpra tettem.
Ott hidegbe fekve hagytam,
Rejtekekben soká énekem.
Végre fagybul előveszem,
A hidegbül ide hozom
55. Vas lóczánknak az orrához,
Fenyőpadunknak fejéhez,
E híres gerendák alá,
E díszes házfedél alá,
A gomolyt legomolyítani,
60. A csomót megoldani kezdem.
Jó éneket ugyan mondok,
Szépet kis kigondolgotok,
Tápláló rozsétel után,
Árpából készült sör után.
65. De ha sör nem kapható már,
A félsör is elfogyott már,
Szárász torokból dalolok,
Víz mellett is dúdolgotok,
Estélynek eltöltésére,
70. Rövid nap befejeztére;
A reggelnek kezdetére,
Más napnak könnyebőségére.
-
- Úgy hallottam állítani,
Hogy az ének így kezdődött:
75. Maga lett az éj homálya,
Maga jött a nap világa,
Maga született Väinö is,
Az ének örök mestere.
Kave Ukko éjszak ura,
80. Derék öreg Väinämöinen,
Feküvék anyja méhében,
Nyugvék benne harmincz nyarat,
S ugyanannyi telet benne.
Lassulta az idő jártát,
85. Unni kezdette életét,
Hogy holdvilágot nem láta,
Napvilágot nem szemléle.
Ily szavakkal kezdé szólni,
Ily szavakkal nyilatkozni:
90. Hold olgyad meg, nap szabádjtsd,
Gönczöl csillaga vezesd ki
A férfit nem-látott úton,

- Ismeretlen ajtókon át,
Ezen korlátolt udvarbul,
95. Ezen szoros járásokbul.
Engedd a holdat tekintnem,
A napot megszemlélgetnem,
Gönczöl csillagát ismernem
A szabad légnek örülnöm.
100. Hogy a hold nem oldá meg őt,
A nap sem szabadítá őt,
Maga utat nyit magának
Keze névtelen ujjával,
A piros ajtót megrugja
105. Bal lábának nagy ujjával;
Négy kézláb megy a küszöbre,
Térden pitvar ajtajához,
S úgy lábain az udvarba.
Jött ki a holdat tekintni,
110. A napot megszemlélgetni,
Gönczöl csillagát ismerni,
A szabad légnek örülni.
Éjjel született Väinämöinen,
Nappal a kovácshoz méne.
115. Kalapál ottan erőssen,
Hangzik a kovács műhelye;
Mént kovácsol, szalmakönnyüt,
Karcsut mint kalásznak szára.
Simítgatja hátgerinczét,
120. Gyönge husát veregeti:
„Jó volna a hátán lenni,
Rengetődni puha husán.”
Maga ül hát fel hátára,
Beleül lágy gerinczébe.
125. Vágtat, hogy a föld reng bele,
Utját hamar végig éri
Szalmakönnyü patipáján,
Kalászszáru karcsu lován.
Megy Väinöhon berkin által,
130. Kalevalának fenyérin,
A ló nyargal, fogy a távol,
Marad a hon, kurtul az út.
Megyen már a tenger hátán,
A tengernek messze síkján,
135. Viz sem éri lova szárát,
Sem lovának vas patkóját.
Bandza szemü lapp emberke
Haragot tart rég magában,
Boszut forral kebelében
140. Öreg Väinämöinen ellen.
Tűzben ivet kalapácsol,
Ivabroncsot hamarjába;
- Vasbul veri az abroncsot,
Hátát tiszta rézből önti,
145. Azt arannyal ékesíti,
Hőezüsttel díszesíti.
Int így ívhez elkészülthöz,
Abroncshoz egészen készhez,
Fegyverhez, nézésre széphez,
150. Értékére vajh becseshez;
Áll egy ló ott háttal neki,
Csikó ugrik tuskó mellett,
Kapo nyugvék a fegyveren,
Nyúl fekszik a kazal mellett.
155. Farag nyilat egy rakásba,
Három-tollúkat határba,
A készen faragottakat
A fiai feltollazzák,
Fecskének finom tollával,
160. Verébknek sebes szárnyával.
Mivel enyveztetnek ők meg,
Mivel erősítetnek meg?
Vak kigyó sötét nedvével,
Sikló kigyónak mérgével.
165. Honnét kapott ő toll-kötőt,
Honnét kapott ívére hűrt?
A hol kapta toll-kötőt,
Ottan kapott ívére hűrt,
Hiisi lova sörényéből,
170. Lempo csikója szőréből.
A nyilakat megfaragván,
És tollakkal felruházván,
Gyalog elsiet utjára,
Sebességgel megy előre,
175. Erős ívét hóna alatt,
Rakott tegzét hátán vive,
Tüzes roham eséséhez,
Szent folyónak örvényéhez.
Kémlel reggel, kémlel estve,
180. Kémlel egész délen által,
Nem jönne-e Väinämöinen
A tengernek kedvelője.
Végre egy nap megtörténik,
Valamely napnak reggelén,
185. Szemét nyugat felé vetvén,
Fejét a napnak fordítván,
Hogy öreg Väinöt meglátja,
Kékes tengernek felette.
Megkapja tűzedzett ívét,
190. Kézbe veszi szép fegyverét;
Alaját siet hurozni,
Húzza az erős rézivet

- Fel baltérdének feléje,
Jobb lábát kengyelbe tartva.
195. Tegezébül vesz egy nyilat,
Tollas nyilat bőrtokjából;
Veszi legeggyenesebbjét,
A legjobb nyelűt választja.
Hamar ivét most felveszi,
200. Kezébe felemelinti,
Füléhez jól helyezteti,
Vállá tövéhez illeszti
Väinämöinennek fejére,
Tengerlovag halálául.
205. Anyja tiltja, neje tiltja,
Ellenzi föld két férfia,
Ellenzi föld három lánya
Väinämöinen meglövését.
„Meg ne löved Väinämöinent!
210. Nagy nénédek fia Väinö.”
Mégis lőtt és nem engedett,
Maga ily szókra fakadott:
„Ha kezem felemeltetik,
Akkor nyíl leereszkedjél,
215. Ha kezem leeresztetik,
Akkor nyíl felemelődjél!”
Ellövi nyila elsőjét,
És ment sebessen felfelé,
Feje felett fel az égnek;
220. Az ég meg akar repedni,
Légive csaknem megtörik.
Lövi nyila másodikát,
És ment sebessen lefelé,
Lefelé a Földanyába,
225. Manalába majd leszakad,
Homok háta majd meghasad.
Lövi nyila harmadikát,
Egyenesen megy harmadszor
A kék jávornak lépébe,
230. Öreg Väinönek alatta,
A ló czombjának husába,
A ló balvállán keresztül.
Erre öreg Väinämöinen
Kezével a vízbe fordul,
235. Ujjival habokba nyomul,
Öklivel hullámokba túr,
Hátarul a kék jávornak,
Kalászszerű karsu lónak.
Bandza lapp szemű emberke
240. Maga ily szavakra fakad:
„Többé öreg Väinämöinen
Nem többé élő szemekkel

- Ezen világ idejében
Holdnak arany világánál
245. Jársz Väinöhon berkin által,
Kalevalának fenyérin.”
Derék öreg Väinämöinen
Hányatik hat éven által,
Vettetik hét nyáron által,
250. Tévelyeg nyolcz esztendőig
Átlátszó tengernek hátán
Nyitott korlátlan sikhátán,
Alatta a víznek habja,
Fölötte az égnek boltja.
255. A vizeket most olvassa,
Hullámok számát fontolja;
Hol fejét felemelinti,
Ott szava által sziget kél;
Hol kezével egyet fordít,
260. Ott földnyelvek képeződnek;
Hol lábával feneket ér,
Ott a mélybe halgödröt ás;
Hol part a parthoz közelít,
Ott hálás helyeket jegyez;
265. A hol utjában megnyugszik,
Ott kemény sziklákat természet,
Szikla csucsokat alakít,
Melyeknél hajó megtörik,
Kalmár életét veszíti.
270. Jön egy sas Turja földéről,
Leereszkeedik Lapphonbul;
Lengedezik, szállinkózik,
El keletnek, el nyugatnak,
El délnyugotnak fogytáig,
275. Messze éjszak végfokáig,
Keresve fészeknek helyet,
Lakóhelyet nézegetve.
Ekkor öreg Väinämöinen
Tengerbül emeli térdét,
280. Szénatermő domb alakut,
Fübenyöltet, turfatelit.
Lengő Turjaföldi madár
Talál ott helyet fészkének;
Látja viz felett a dombot,
285. Kékellő habnak felette
Szállinkózik, lengedezik,
Térdfejére ereszkeedik.
Szénából rak rajta fészket,
Száras fűvel összefonja,
290. Hat tojást tojik beléje,
Hat aranyos tojásokat,
Egy vastojást hetediknek.

- Megüli a tojásokat,
Melegíti a térdfejet;
295. Mire öreg Väinämöinen
Érezvén térde hőségét,
Lábszárának nagy melegét,
Megmozdítja térdkalácsát,
Megrázza lábának szárát,
300. Tojások vízbe gördülnek,
Egy sziklára hengerülnek;
A sziklán darabra törnek,
A riadt sas légbe röppen.
Ekkor öreg Väinämöinen

II. Ének

- Bajjal küzködik még mindig,
Bajjal öreg Väinämöinen,
Mint egy letörött fenyőág,
Kiszakított fenyőtuskó,
5. Járja önképzett szigetét,
Őn teremtette hanságát;
Uzásában akadályul
Hosszu útjában szegénynek.
Ekkor öreg Väinämöinen,
10. Maga ily szavakra fakad:
Jaj nekem szegény fiúnak,
Nyomornak alávetetnek!
Mire jutottam szegény én,
Én a hős mi sorsban estem!
15. Napok éveken ált járok,
Tévelygek szabad ég alatt
A szeleknek labdájául,
A haboknak játékaul
Ezen messze vízsíkokon,
20. Ezen széles hullámokon.
Nem tudom én szerencsétlen
A nyomornak e napiban,
E súlyos nehéz időkben
Életnapjaim mentében
25. Hajlékomat a szelekben
Vagy a vízhátán építsem.
Ha szelekben azt építem,
Ott semmi nyugpontja nincsen,
Ha vízbe azt telepítem,
30. Hullámok prédája léssen.
Dél nyugatnak kel egy szélvész,
Nyugotrul habok torlódnak,
Viszik öreg Väinämöinent
Pohjahonba, a sötétbe,

305. Eme szavakat hallatja:
„A tojásnak alsó fele
Legyen alsó földanyává!
A tojásnak felső fele
Legyen felső égboltjává!
310. Mi tojásban vagyon fehér,
Az mint nap fog világítani,
Mi tojásban vagyon sárga,
Az holdképpen fog szogálni.
Tojás egyéb darabjai
315. Fel az égbe csillagoknak!”

35. Emberevők vidékére,
Hősök vízfúllajtójába.
Ott sír öreg Väinämöinen,
Siránkozik ott fennhangon,
Száz sebe van oldalában,
40. Szélnék ezer korbács helye.
Szól így öreg Väinämöinen:
„Jaj nekem szegény fiúnak!
Hogy usztam magam földérül
Ez idegen vidékekre,
45. Ezekre a rossz helyekre,
Ez ismeretlen utakra.
Minden fa szúr itten engem,
Minden fenyőgaly vág engem,
Minden fenyőszál sért engem,
50. Minden rossz itt ellenem van,
E nyomorult határakon,
Éjszak e mostoha földén.
Nem tudom az utat merre,
Ösvényeket nem találok
55. Hogy hazafelé forduljak,
Ismert földemre juthassak;
Minden út erdőbe vezet,
Onkelvoinen tévre visz ott.
Teppo, te utak istene!
60. Jer nekem utat mutatni,
Ut széleit kitűzdelni,
Fákat bélyeggel megrovni,
Hogy erdőből kitaláljak,
Rengetegben ne tévelgjek,
65. Honomba visszatértemben,
Magam földét elértemben.”
Louhi Pohjola asszonya,
Éjszak fogatlan banyája
Felkel az első koránynyal,

70. Hajnal első hasadrával;
Hamar befűtti lakását,
Szenét összekotorgatja.
Törülget kis szobájában,
Megsöpri deszkapallóját
75. Hosszu vesszős söprűjével,
Leveles nyirág köteggel.
A szemetet beledobja
Réz szemétkosárákába,
Ajtáján ki, udvarán át
80. Viszi azt szántóföldre.
Megáll rögtön hallgatódzni,
Hallgatódzni, nézelődni
Földjeinek legszélsőbbjén,
A hátulsó sövényzetnél.
85. Hall sírást a tengerparttól,
Hall jajgatást a folyón át.
„Ez nem gyermeknek rivása,
Sem leányzónak sírása;
Szörös szájú hős sírása
90. Uvantolainen jajgatása.”
Louhi Pohjola asszonya,
Éjszak fogatlan banyája
Csolnakját a vízre tolja,
Csolnakját, a hárombordást,
95. Evez Väinämöinen felé,
Síró bajnoknak feléje.
Ott sír öreg Väinämöinen,
Jajgat Uvantolainen,
Szája ráng, szakállá reszket,
100. De azért áll nem csuklik,
Sem fogai nem vaczognak.
Louhi Pohjola asszonya,
Éjszak fogatlan banyája
A sírását elállítja,
105. Jajgását a síró hősnek,
Ülteti csolnak farára,
Maga gyorsan evezni kezd
Át Pohjolának feléje,
Pohjolának kapujához.
110. Enni, inni ad a hősnek,
Megmenti őt éhhaláltul,
Azután ily szavakhoz fog,
Kérdezgeti, szólítgatja:
„Mit sirattál Väinämöinen,
115. Jajgattál Uvantolainen ?”
Derék öreg Väinämöinen
Maga ily szavakra fakad:
„Unalom bánt itt engemet,
Honvagy lep meg fájdalommal
120. Idegent idegen földön,
Ismeretlent e tájokban,
Azért sírok éltemen át,
Busulok én mindörökké,
Hogy usztam magam földérül,
125. Eljöttem issmert tájakból,
Ismeretlen vidékekre,
Ily idegen határokra.”
Louhi Pohjola asszonya
Erre ily szóval szólal meg:
130. „Ne siránkozz Väinämöinen,
Ne busulj Uvantolainen!
Jó lesz neked itten élned,
Élteden által itt lenned
Pohja fiai telepében,
135. Barátságos lakjaikban,
Enni kitálalt jó husbul,
Inni díszes serkupából.”
Ekkor öreg Väinämöinen
Maga szólal, így fakad ki:
140. „Ha étetik is távolban
Az idegen becsülettel;
Több becsű földén a férfi,
Magossabb otthon állása.
Add teremtőm, add nagy Isten,
145. Hogy magam földére jussak;
Jobb a magam földén inni
Nyirhøj csészéből a vizet,
Mintsem idegen földeken
Inni díszes serkupából.”
150. Louhi Pohjola asszonya
Szavait ilykép ejti ki:
„Mit adnál tehát énnekem,
Ha honodba vitetnélek
Magad földeid partjára
155. Udvarodnak szemetjére ?”
Mondá öreg Väinämöinen:
„Mit kívánsz, hogy adjak néked,
Ha vitetsz magam földére,
Kakukom kukkolásához
160. Kakasom kurításához,
Fördő házam melegébe ?”
Mondja Pohjola asszonya:
„Óh öreg bölcs Väinämöinen
Ha tudsz sampót kovácsolni,
165. Irombás földét készíteni
Hattyúnak egyes tollából,
Gyapjunak egyes szálából,
Gabnának egyes szeméből,
Orsónak egy darabjából;

170. Leányt adok fáradságodért,
Munkáért egy szép leánykát,
Haza szállítlak földedre,
Kakukkod kukkolásához,
Kakasod kurításához,
175. Fördőházad melegébe.”
Derék öreg Väinämöinen
Ejt egy szavat, így szólal meg:
„Én kovácsolni nem tudok,
Se festett fedélt készíteni,
180. De van kovács magam földén,
Nagyon értelmes kovácsló,
Ki az égen is dolgozott,
Kovácsolt az ég boltján is
Kalapácsnak nyoma nélkül,
185. Vasfogónak helye nélkül.”
Mondja éjszaknak asszonya,
Éjszak fogatlan banyája:
„Ki sampot nékem kovácsol,
Irombás fedelet készít,
190. Hattyunak egyes tollából,
Gyapjunak egyes szálából,

- Gabnának egyes szemébül,
Orsónak egy darabjából;
Kap leányt fáradságáért.”
195. Szép leánykát munkájáért.”
Akkor öreg Väinämöinen
Szót emel, így nyilatkozik:
„Ha magam földére vitetsz,
Adom Ilmarinen kovácst,
200. Ki a sampot kovácsolja,
Megírt fedeleket festi,
Lányokat is tud hódítani,
Őn mellüket olvasztani.”
Arra Pohjola asszonya,
205. Pohja fogatlan banyája
Mént szerel fel indulásra,
Lensörényiüt gyors futásra.
Derék öreg Väinämöinen
Maga ül be kész szánába,
210. Ékesített kosarába,
Robogva hajt el útjára
Pohjolából, a sötétbül,
Sariolából, a komorbul.

III. Ének [részlet]

- Pohjolának szép leánya,
Földnek dísze, víznek éke
Piros kapczáját felhuzza,
Rá finom bőrü czipőjét,
5. Felölti legjobb ruháját,
Nyakára a legszebbiket,
Mellére a legékesbet,
Testére legragyogóbbat;
Ül az égnek színes ívén,
10. Ragyog ott az égnek boltján
A legtisztább öltözetben,
A legfénylőbb ruházatban.
Derék öreg Väinämöinen
Robogva halad előre
15. Pohjolából a sötétbül,
Sariolából a komorbul,
Feltekint az ég boltjára;
Fent az égnek fénylő íve,
Az iven a szép leánya,
20. Tündérleány az ívnek szélén,
Kezeli takácsbordáját,
Veti-dobja vetélőjét,
Aranyos szövetet készít,
Ezüstöset takácsolgat

25. Aranyos vetélőjével,
Ezüst szálu bordájával.
Derék öreg Väinämöinen
Szót emel, így nyilatkozik:
„Jöjj, leányka, kosaramba,
30. Ereszkedj szánomba hozzám!”
A leány helyesen felel:
„Férfinak úgy neveznélek,
Bajnoknak úgy tartanálak,
Lószórt ha ketté hasítnál
35. Késsel köszöriületlennel,
Késsel, melynek hegye nincsen,
Tojást csomón által vinnél,
A csomót megérintlenül.”
Derék öreg Väinämöinen
40. Ketté a lószórt hasítja
Késsel köszöriületlennel,
Késsel, melynek hegye nincsen,
Tojást csomán által viszi
A csomót megérintlenül.
45. Mondja öreg Väinämöinen:
„Ketté a lószőr hasítva
Késsel köszöriületlennel,
Késsel, melynek hegye nincsen,
Tojás a csomón ált vive

50. A csomót megérintlenül;
Jőjj hát leányka kosaramba,
Ereszkedj hát le szánomba!"
Leányka elméssen felel,
Szól szavakkal ilyenekkel:
55. „Nem jövök előbb le hozzád,
Míg sajkát nem készítettél
Orsónak töredékébül,
Orsónyelem darabjából,
Fejsze kőre érte nélkül,
60. Fejszelap csendülte nélkül.”
Arra öreg Väinämöinen
Disz szánából emelkedve

- Veszi az orsó darabít,
Orsónyélnek töredékét;
65. Dombon kezd sajkát faragni,
Kemény sziklán ácsolgatni.
Farag egy nap, farag két nap,
Farag már a harmadikon;
Fejszéje követ nem érint,
70. Lapja sziklához nem csattan.
Ekkor a harmadik napon
Piru a nyél gombján fordít,
Lempo élet félrehuzza,
Hiisi a nyelét megrántja;
75. Fejsze a követ érinti,
Fejszelap sziklán megcsendül.

XXIX. Ének [részlet]

- Derék öreg Väinämöinen
Agyában így gondolkodik:
„Már most hangjáték kellene,
Kedv ébresztése ellene
5. E korlátolt udvarinkban,
E szoros járásainkban,
De veszve a dalos lantom,
Veszve örömöm örökre;
De veszve a dalos lantom,
10. Veszve örömöm örökre
A halak tágas honába,
Lazaczk köves lakába,
Ahti csukái birtokába,
Vellamo véghatalmába.
15. S ritkán ad mit Ahti vissza,
Mit horgával megkerített.”
Derék öreg Väinämöinen
Megy kovácsa műhelyébe,
Szót emel, így nyilatkozik:
20. „Ej, te Kovács Ilmarinen!
Kovácsolj egy vas gereblét,
Önts egy réz nyelet hozzája,
Hogy a tengert feltúrhasam,
Hullámit halmokba dobjam,
25. Megtalálni csont lantomat,
Kantélémet a halcsontut
A halak tágas honából,
Lazaczk köves lakából.”
Ez volt Kovács Ilmarinen,
30. Az örök kovácsló mester,
Kovácsol vasbul gereblét,
Önt rézbül nyelet hozzája:

- Készít száz ölnyi fogakat,
Ötszáz ölnyi hosszú nyelet.
35. Arra öreg Väinämöinen
Fogja a nagy vas gereblét,
Kimegy a tiszta vizekre,
Tengernek nyílt téreire;
Húzza a partnak bogait,
40. Káka szálit s nád hegyeit,
Tengert nyalábokba hozza,
Halmokba azt összevedobja,
De nem látja, se találja
Csukacsontú vesztett lantját,
45. Örökre vesztett örömet,
Az elvesztett kantelejét.
Erre öreg Väinämöinen
Lépdél lassan hazafelé,
Hajtott fővel bús kedvével
50. Félre csüggő sapkájával.
A ligetben így megállva,
Nézegetve, hallgatódzva,
Hall egy nyírfát siránkozni,
Lát érfát könnyűt hullatni.
55. Kérdezetgeti, szolítgatja:
„Mit siratsz szép viruló nyír,
Sok hajtásu mért rimáncodsz,
Fehér övü mit zokogsz te?
Se háboruba nem visznek,
60. Csatába se kényszerítnek.
Nyírfá helyesen így felel,
Érfá zokogva így szólal:
„Sokan úgy rólam beszélnek
És felőlem gondolkodnak,

65. Hogy élek teli jó kedvben,
Örömben csupán kéjelvek;
Szegény, ki gondjaim közt is,
Bajaim közt is örülök,
Csak legrosszb napimban sirok.
70. Sirok, hogy véd nélkül állok,
Nélkülözésim panaszlom,
Hogy oly örömtelen sorsom
És oltalom nélkül vagyok
Ezek a rossz helyeken,

75. E magas mezősegeken.
Sokszor nekem szánandónak,
Nyomornak alávetettnek
Gonosz pásztorok a nyáron
Fehér öltönyöm felvágják,
80. Lécs bélem felhasítják.
Sokszor nekem szánandónak,
Nyomornak alávetettnek
Ezek a rossz helyeken,
E magas mezősegeken

Ferenc A. Molnár

THE FRAGMENT OF ANTAL REGULY'S KALEVALA TRANSLATION

(Summary)

Antal Reguly (1819–1858), one of the pioneers of Finno-Ugric philology, is known to have taken a lively interest in Finnish folk-poetry during his stay in Finland between November, 1839, and May, 1841. In 1908, József Pápay, while arranging Reguly's legacy, came across a translation-fragment comprising the first and the second songs, 76 lines of the third and 84 lines of the twenty-ninth song of the Old Kalevala (Vanha Kalevala). The present article places this translation-fragment in Reguly's life-work and presents the manuscript, which has come down to us in Pápay's hand-written copy. Furthermore, the article provides a survey and a correction of the literature on the fragment published so far. In the library of the Hungarian Academy of Arts and Sciences the author of the present paper has found Reguly's own copy of the Old Kalevala. This find has provided new data concerning the origin of the translation-fragment. In many songs of the book, against the Finnish text several insertions in Reguly's own hand can be found: mainly Hungarian words, expressions and sentences as well as fragments of varying lengths of the epic's Swedish translation. On the basis of the insertions and notes it has been concluded that Reguly did read the whole Old Kalevala and must have translated more of it than the known extant fragment. In translating it, Reguly may have used an earlier, yet incomplete handwritten draft of M. A. Castrén's 1841 Swedish Old Kalevala translation. The first among the Hungarian translations of the national epic of Finland, the fragment of Reguly's Kalevala translation is supposed to have been made between the end of 1840 and the beginning of 1841. It is in the present article that it has been published in full for the first time. Reguly's translation is also remarkable artistically; its atmosphere and simplicity show close resemblance to those of the original Finnish epic.

Kalcsa

I. ének.

0008

Kedv emelkedit keblemben,
Gondolat ébred agyamban,
Kedv ^{er}élelhez kezdtem,
Elmúltakat emlékezni.

5. } Szeretett felebarátom,
Régi éreket pártáram!

Ritkán egybe egyesülünk,

Beszélgenni találkozunk,

Éjszák e regény határain,

10. Éjszák e mottóka tájain;

Apért kezek rézbe séré,

Masokat a marokba véve,

Érekeinket hozunk elő,

Legszebheinket adjuk elő,

15. Hogy hallgát ezen kedvesek,

Fannulját ezen vágyódók³,

Ezen ifjú seregadérol,

249

Isinte den höga korgen,
 Han tröskade och mälade
 Slag med perlbegrydda knästen
 Träskaren sprang o. färdens fram,
 Slade, d. k. o. vägen afstog,
 Han lyhörd i väder knäknä
 Hvar i flodens gyllne fätkorg.
 Så han åker fram med buller
 Över Väinöns fjärra linder,
 Öfver Kalevalas moar;
 När han nu i grot utbrister:
 "Skogens elf uppläste dörrarna,
 Själbdöm vrange Lappens tårar,
 Han som sad' att jag ej hemmet
 Skulle röra mig ägt skada,
 Sad' att jag i lifvet alldrig
 Skulle njuda minen lyfser
 Han i väder. fredsdelunder,
 Dessa Kalevalas moar."

- Korjahan kohentellisen.
 Easli wirtkua witsalla,
 Helähytti helmiswyölä,
 Wirtku juoksi, matka joutu
 10. Keti wieri, tie lyheni,
 Talas koirunen kolasi,
 Korja kultanen kulissi,
 Ujawi, karettelawi
 Moita Wainolán ahoja,
 15. Kalevalan kankahia,
 Itse tuon sanoiksi wirtti:
 "Ehō susi unen näkiä,
 Tapa tauti Lappalainen;
 Ei sanot saawani kottia
 20. Enämpi eläwin silmin,
 Sinä ilmoissa itänä,
 Kuuna kullan wakkana,
 Näille Wainolán ahoille,
 Kalevalan kankahille."
 25. Siitä wanka Wainämöinen
 Laulelewi, taitelawi;
 Paulo kuusen kullalatwan,
 Kullalatwan, kultalehwan.
 Latwan työnti taimahalle,
 30. Puhki pilvien kohotti,
 Lehvät ilmoille lewitti,
 Halki taimahan hajotti.
 Laulelewi, taitelawi;
 Paulo kuun kumottamahan
 35. Kullalatwa kuusosehen

lapu, pöseuhin = elöen el, elöine el
 Nenat... hage elöen el

lapu elmerizojen

lapu

Urohon upottalasta.

Hyönti wenosen weskille,

Uuen laiwan lainehille,

Kuorikiskoilta teloilta,

10. Mäntysiltä jätkäsiltiltä;

Nosti päälle purjehpuuta,

Kuni mäntöjä mäellä;

Nosti puuhun purjehia,

Kuni kummun kuusikoita.

15. Itse laiwan lasoksen,

Alasehen asteleksen,

Pätsi merta laskemahan,

Sinistä sirottamahan,

Benehellä walmihilla,

20. Punasella purrellansa.

Puhu tuuli purjehesen,

Ahawa wenosehensa;

Purssi puinen purjehtiwii,

Satalauta lainehtiwii,

25. Nenätse utusen niemen,

Päitse saaren terhemisen.

Annitt' oli saaren impi,

Sisar seppo Ilmarisen,

30. Joutu sotkut sotkemassa,

Baattehet wiruttamassa,

Laawun laiturin nenässä,

Päässä portahan punasen.

Katselewi, kääntelewi

Ympäri ihalat ilmat,

35. Luopi filmänkä selälle,

Kalewala.

2. j... = ...
 ...
 ...